

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Günther B e r n h a r d, Listine oglejskega patriarha Pilgrima I. za samostan v Stični 487–521
Documents for the Stična Monastery by Aquileia's Patriarch Pilgrim I
- Boris G o l e c, Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega
tabora (drugi del) 523–562
Origin and Developpment of Slovene Urban Settlements – Successors
of Fortifications against Turks (Part Two)
- Damir G l o b o č n i k, Karikature v letih prve svetovne vojne 563–610
Caricatures during World War I
- Dragan P o t o č n i k, Kulturna in prosvetna društva v Mariboru med svetovnjima
vojnama 611–632
Maribor's Cultural and Educational Organizations between WWI and WWII

ZAPISI – NOTES

- Andrej R o z m a n, Zapis ob stoti obletnici rojstva slovaškega zgodovinarja
Daniela Rapanta (1897–1997) 633–635
One Hundredth Anniversary of the Birth of Slovakian Historian
Daniel Rapant (1897–997)
- Daniel R a p a n t, Logika zgodovine 635–642
The Logic of History

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE –
CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

32. letna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij, Denver,
9.–12. november 2000 (Matjaž K l e m e n č i č) 643–644
32nd Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies.
Denver, Colorado, November 9–12, 2000 (Matjaž K l e m e n č i č)

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Paul Gleirscher, Karantanien. Das slawische Kärnten (Peter Š t i h)	645–646
Heinz Dopsch, Karl Brunner, Maximilian Weltin, Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter (Peter Š t i h)	646–649
A Mura mente és a trianoni békeszerződés/Pokrajina ob Muri in trianonska mirovna pogodba (Vilko N o v a k)	649–651
Miroslav Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma (Jurij P e r o v š e k)	651–655
Ivan Čizmić, Ivan Miletić, George J. Prpić, From the Adriatic to Lake Erie: a History of Croatians in Greater Cleveland (Matjaž K l e m e n č i č)	655–663

OBVESTILA – INFORMATION

Navodilo avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	664
---	-----

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 54/2000	665–670
Annual Contents of Zgodovinski časopis – Historical Review 54/2000	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 54, 2000, 1 (118), 4 (121)	IX–XII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 54, 2000, 1 (118), 4 (121)	

Günther Bernhard

Listine oglejskega patriarha Pilgrima I. za samostan v Stični¹

Tri listine oglejskega patriarha Pilgrima I. za cistercijanski samostan v Stični ne predstavljajo zaradi svojega eshatokola posebnost le za samostan, temveč so enako edinstvene tudi med listinami oglejskih patriarhov. V eshatokolu teh treh listinah je namreč poleg podpisa patriarha Pilgrima I. še krog in križ, podoben roti na papeških listinah.² Tako se v tej zvezi zdi bistveno, da se поблиže posvetimo razvoju rote in njenemu prevzemu v drugih pisarnah, ki so s tem najverjetneje želele nakazati svojo bližino do rimskega papeštva.

I. Razvoj rote

Roto prvič zasledimo na listini papeža Leona IX. iz leta 1049.³ Osnovna oblika tega znaka, križ v obroču, se pojavlja že v različnih kulturah predkrščanskega časa. Od cesarja Konstantina I. dalje se križ pojavlja tudi na kovancih, kjer je pod Karolingi postala običajna oblika, ki se že zelo približuje roti. Prazne kvadrantne ploskve znotraj križa so zapolnjene s pikami ali krožci, kasneje s črkami ali napisi. To pa je navada, ki jo najdemo že na papeških in cesarskih kovancih Leona VIII., Sergija III. in Janeza XII.⁴

Od papeža Paskala II. ima rota izoblikovano svojo dokončno obliko. V štirih kvadrantih se nahajajo imena apostolov Petra in Pavla ter papeža. Obroč, ki ga tvorita oba koncentrična kroga, vsebuje devizo vsakokratnega papeža; na začetku devize stoji križec.⁵

Posnemanje papeške rote ali podobnih znamenj se seveda pojavlja predvsem pri cerkvenih osebah. V tej zvezi naj se pomudimo le ob rabi rote v prvi polovici 12. stoletja, namreč v normanski pisarni kot tudi v Santiagu de Composteli. V normanski pisarni so notarji s prevzemom rote jasno izpričali svojo odvisnost od kurije.⁶ Vendar pa običaj ni povezan z

¹ Pričujoča študija je nastala v okviru projekta *Friulana in Slowenien und Istrien* jubilejnega fonda ÖNB (projekt št. 3812 in 4926) med leti 1990 in 1993 pod vodstvom prof. Reinharda Härtela iz Gradca.

² Poleg teh treh listin je potrebno omeniti še listino škofa Bernharda iz Trsta iz leta 1152, ki poleg podpisa oglejskega patriarha Pilgrima I. prav tako nosi roti podoben simbol kakor omenjene stiške listine; ob tem prim. nadaljevanje in sliko 7.

³ Prim. glede rote npr. J. Dahlhaus, *Aufkommen und Bedeutung der Rota in der Papsturkunde*, v: *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden* (= *Historische Hilfswissenschaften* 3, Hg. P. Rück). Sigmaringen 1996, str. 407–423.

⁴ Prim. H. Hartmann, *Über die Entwicklung der Rota*, *Archiv für Urkundenforschung* 16 (1939), str. 385–393.

⁵ Th. Frenz, *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*. *Historische Grundwissenschaften in Einzeldarstellungen* II, Stuttgart 1986, str. 18 in F. Kaltenbrunner, *Bemerkungen über die äußeren Merkmale der Papsturkunden des 12. Jahrhunderts*, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (= *MIÖG*) 1 (1880), str. 382.

⁶ Prim. o tem razlage pri K. A. Kehr, *Die Urkunden der normannisch-sicilischen Könige*. *Eine diplomatische Untersuchung*, Innsbruck 1902, str. 164–172.

ustanovitvijo sicilskega kraljestva, saj se rota prvič pojavi v svečani listini vojvode Rogerja za benediktince z Montecassina z dne 30. decembra 1129. V obeh koncentričnih krogih je zapisano geslo, notranji prostor, ki se deli na štiri kvadrante, pa nosi vojvodovo ime in naziv.⁷

Isti tip je mogoče najti, vendar ne zelo pogosto, v latinskih listinah kralja Rogerja. Pod njegovima naslednikoma Viljemom I. in Viljemom II. se rota pravtako pojavlja, ne pa pod Tankredom. Zadnjič se pojavi v dveh diplomah Viljema III. iz leta 1194.

Rote pa ne zasledimo na tistih listinah, ki jih je vladar lastnoročno podpisal. To dejstvo dopušča domnevo, da je rota služila kot dodatno sredstvo za overovitev.⁸ Osebnih vladarjev udeležbe pri normanskih rotah ni mogoče dokazati.⁹

Zanimiva je tudi deviza normanske vladarske hiše, ki se od leta 1142 dalje glasi *Dextera Domini fecit virtutem, dextera Domini exaltavit me* in ki so jo obdržali do izumrtja kraljeve hiše. V treh listinah Viljema I. stoji poleg kraljeve rote še prestolonaslednikova, ki prav tako vsebuje devizo: *Adiuva nos deus salutaris noster*. To je deviza papeža Inocenca II., ki se brez besede *salutaris* pojavlja tudi pri oglejskem patriarhu Pilgrimu I.¹⁰

Kot izraz vdanosti papežu moramo interpretirati tudi pojav rote v današnji Španiji.¹¹ Tam je roto v svoje listine prevzel Diego Gelmirez, od leta 1120 nadškof Santiaga de Compostela. Galmirez, ki je bil tesno povezan s papežem Paskalom II., si je kot škof v Santiagu namreč prizadeval, da bi dosegel neodvisnost od Toleda kot tudi da bi njegova cerkev pridobila status nadškofije. Ob tem se ni omejil le na zagotavljanje svoje vdanosti papežu, temveč tudi ni skoparil s finančnimi sredstvi, da bi si v kuriji pridobil privržence. Njegove želje pa je uresničil šele papež Kalikst II., ki je dne 26. februarja 1120 Santiago povišal v nadškofijo.¹² Listine santiaških nadškofov so vplivale tudi na obliko listin kraljeve pisarne v Leonu, katero je vodil prav Gelmirez.¹³ Zato ni presenetljivo, da so tudi tam prevzeli roto, ki se prvič pojavi pod leonskim kraljem Ferdinandom II.¹⁴

II. Začetki oglejskega patriarha Pilgrima I.

Politične razmere po smrti papeža Honorija II. leta 1130 je opredeljevala shizma, povzročena z dvojno izvolitvijo. Papeža Anakleta II. so priznavali predvsem Normani kot tudi v severni in srednji Italiji; papež Inocenc II. pa je podporo dobil predvsem v Franciji in Angliji. V cesarstvu so se oktobra 1130 na sinodi v Würzburgu, na kateri je bil tudi kralj Lotar III., opredelili za Inocenca II. Kralj se je s papežem srečal že marca 1131 v Liègeu (Lüttich), nedolgo zatem, meseca aprila, pa je bil za oglejskega patriarha izvoljen Pilgrim iz

⁷ Opis pri Kehr, Urkunden, str. 165.

⁸ Kehr, Urkunden, str. 166.

⁹ Kehr, Urkunden, str. 169.

¹⁰ Papež Lucij III. se je posluževal istega gesla kot Inocenc II., Ph. Jaffé, *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*. II. zv. Leipzig 1888 (Nachdruck Graz 1956), str. 431.

¹¹ O tem A. Eitel, *Rota und Rueda*, *Archiv für Urkundenforschung* 5 (1914), str. 299–336.

¹² Diego Gelmirez je roto prevzel že zelo zgodaj. Prvič je izpričana v listini z dne 15. aprila 1115, ki je bila izdana za samostan San Martín Pinario: Eitel, *Rota*, str. 305.

¹³ Eitel, *Rota*, str. 311–313.

¹⁴ Eitel, *Rota*, str. 317.

Paoja (Povo).¹⁵ Novi patriarh je izviral iz Trentina in je bil sin Ota iz Paoja (Povo).¹⁶ V *Gesta Frederici* (IV 70) je patriarh Pilgrim I. opisan kot izobražen mož izjemnih kreposti, ki mu ni bila dana le avtoriteta njegovega položaja, temveč tudi odlično obvladovanje retorike.¹⁷

Potem ko so se tako Cesarstvo kot tudi Anglija in Francija odločili za Inocenca II., se je moral za enega izmed papežev odločiti tudi novoizvoljeni oglejski patriarh Pilgrim I. Za binško leta 1132 se je patriarh na podlagi vabila salzburškega nadškofa Konrada I. in krškega škofa Romana I. nahajal v Brežah na Koroškem. Tam je nastopil kot zakonit oglejski patriarh ter od obeh imenovanih in drugih poimensko navedenih oseb zahteval plačevanje desetinskih obveznosti, ki jih že nekaj let niso odvajali. Takšen ukrep je postal potreben, ker je cerkvena provinca *multis retro temporibus* odpadla od prave vere. Duhovščina je pozabila na svoje dostojanstvo in prav tako ni skrbela za ljudstvo. Povsod je primanjkovalo cerkvenih predstojnikov in učiteljev Resnice. On, Pilgrim, ki je takšne razmere prepoznal, se je odločil stvari postaviti na pravo mesto, za kar so ga navsezadnje tudi postavili.¹⁸

Če upoštevamo, da je bil salzburški nadškof Konrad I. privrženec Inocenca II., je to ob času binško praznovanja v Brežah zelo verjetno moral biti tudi oglejski patriarh Pilgrim I. Morda je to naznanil tudi s pismom papežu samemu.¹⁹ Papež je patriarhat slovesno potrdil 29. junija 1132 v Piacenzi.²⁰

¹⁵ P. Paschini, *Storia del Friuli I. Dalle origini alla meta del duecento*. Udine 1957, str. 258, piše: "... almeno dopo l'aprile 1131, vi troviamo come patriarca". Kakor izpričuje ustanovna listina samostana v Gornjem gradu z dne 7. aprila 1140, pri kateri gre za z interpolacijami kontaminirano novo izstavitev iz leta 1243, katere formular pa je avtentičen, gl. G. Bernhard, *Die Stiftungsurkunde des Klosters Oberburg*, *MIÖG* 108 (2000), str. 265 sl., je bil Pilgrim I. najverjetneje oglejski patriarh že od 8. aprila 1131 dalje. To lahko sklepamo iz datacije omenjene listine, ki navaja tudi leta Pilgrimovega škofovanja: "... anno pontificatus nostri nono, ...", *StUB* I, št. 180, str. 190.

¹⁶ V nemškem govornem področju je K. Trotter, *Die Abstammung des Patriarchen Peregrin I. von Aquileja*, *Monatsblatt der Heraldischen Gesellschaft Adler* 10, H. 583/84, Wien 1929, str. 604, prvi opozoril na trentinsko poreklo patriarha Pilgrima. Takšno mnenje zagovarja tudi P. Paschini, *Storia del Friuli*, str. 258. Nazadnje prim. C. G. Mor, *La famiglia del patriarca Pellegrino I e sue diramazioni in Friuli*, *Deputazione di storia patria per il Friuli* 1980 = *Estratto da Memorie storiche Forogiuliesi* 59 (1979), str. 150–151. V starejši literaturi, kakor npr. C. Czoernig, *Das Land Görz und Gradiška I*, Wien 1873, str. 271, ga predstavljajo kot sina koroškega vojvode Henrika iz družine Spanheimov. M. Grebenc, *Aus der Gründungsgeschichte von Sittich, Festschrift zum 800 – Jahrgedächtnis des Todes Bernards von Clairvaux*, Wien–München 1958, str. 137, je patriarhov izvor povezoval z grofi Črnograjskimi (Schwarzenburg), ki so bili tudi istrski grofje.

¹⁷ F.-J. Schmale, *Otonis episcopi Frisingensis et Rahewini Gesta Frederici seu rectius Cronica*, (*Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters* 17), Darmstadt 1986, str. 656.

¹⁸ Prim. W. Hauthaler – F. Martin, *Salzburger Urkundenbuch II (= SUB)*, Salzburg 1916, str. 233 (št. 156): *Que decima prius nequaquam dabatur ea videlicet causa, quod Aquileiensis ecclesia ab honore et religione multis retro temporibus deciderat, sacerdotum dignitas et honesta vita et doctrina perierat, nulla circa populum habebatur cura, nulla subditorum salus querebatur, quippe cum deficientibus prefatis subditi quoque mali fuerint qui doctorem nullum habentes veritatis unusquisque sibi factus fuerat magister erroris prefati domini patriarche predecessoribus non quo modo prodessent, sed quo modo preessent, querentibus magisque gloriantibus de nominis altitudine quam pro animarum salute laborantibus in commissio sibi regimine patriarchatus. Itaque dominus Pellegrinus qui illorum neglecta vanitate recognoscere cepit ad quid positus esset, recognita est illi iusticia sua et, quoniam de omnium sibi commissorum cura salutem habere statuit, etiam illud laboris sui stipendium recipere dignum fuit, [...]*.

¹⁹ V ta kontekst bi lepo sodili pismi, ki ju je W. Wattenbach sicer ne preveč prepričljivo opredelil kot vaje v slogu; W. Wattenbach, *Iter Austriacum* 1853, *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 14 (1855), str. 70–71 (št. 5,6). Isto mnenje zastopata tudi P. F. Kehr, *Italia pontificia VIII/I* (Berolini 1923), str. 34 k št. 77 in P. Paschini, *Storia del Friuli*, str. 258 z op. 38, ki omenjeni pismi označuje kot «apokrif». Eno pismo je patriarhovo papežu, drugo pa papežev odgovor. Osnovni tenor patriarhovega pisma je Pilgrimova podreditev. Patriarh ob tem Inocenca II. obvešča o svoji izvolitvi s strani duhovščine, ljudstva in dijecezanjskih škofov. Zdi se mu povsem pravilno, da o svoji izvolitvi obvesti papeža, kajti rimska in apostolska stolica

Oglejski patriarh Pilgrim I. si je očitno posebej prizadeval, da bi izpričal svojo poslušnost rimski Cerkvi in papežu Inocencu II. To mu je kmalu po izvolitvi verjetno tudi uspelo, saj sicer ne bi bil povabljen v Breže. Da bi dokazal resnost svojih prizadevanj in reform, si je izbral papeški simbol, namreč roto, da bi svojo naravnost lahko izražal tudi preko listin. Ob tem gotovo ni naključje, da so se tega sredstva poslužili prav za ustanovno listino nekega samostana. A. Eitel meni, da naj bi prevzemanje rote ali podobnega simbola v listine verskih in posvetnih knezov zunaj papeške pisarne jasno dokazovalo močan vpliv kurije, s čimer so posnemovalci želeli izraziti svojo tesno vez z Rimom.²¹

Verjetno je tudi Pilgrim I. želel veljati za *episcopus apostolicae sedis*, ko je za svoj znak (*signum*) uporabil podoben simbol kot papež. Če je Diego Gelmirez za življenja papeža Paskala II. prevzel njegovo geslo, pa Pilgrim I. ni tvegala tega koraka. Šele po smrti Inocenca II. je oglejski patriarh, kakor kažeta dve listini iz leta 1152, prevzel geslo tega papeža, vendar v spremenjeni obliki brez besede *salutaris*.²²

Oglejski patriarh Pilgrim I. si je po svoji izvolitvi prizadeval, da bi uredil notranje škofijske zadeve in se navzven kazal kot *dominus inter pares*. Zato pa je bila potrebna jasna opredelitev glede papeške shizme.

V arengi papeške potrditvene listine za Pilgrima I. so omenjeni stebri, ki krasijo *domus Domini*, izražena pa je tudi misel o primatu rimske cerkve.²³ To je arenga, ki se zdi ustrezna za potrditveno listino novoizvoljenega oglejskega patriarha, katerega cerkev je pred tem odpadla od *sancta Romana ecclesia*. Morda je bil Pilgrim I. eden izmed tistih *primates, qui soli Romano subessent pontifici et super archiepiscopos et provincias primatum habent*, ki se je torej podvrgel rimskemu papežu; takšna misel pa je izražena tudi v patriarhovem pismu papežu.

sodi o vsem, nihče pa ne sodi njej. Ob koncu se prepušča papeževi milosti in se podreja vsem njegovim predpisom: [...] *Sicut iustum et rationale est, pater sanctissime et mitissime et canonum censura precipit, electionem meam apostolicis auribus intimare saluberrimum putavi. Sancta namque Romana et apostolica sedes de omnibus iudicat et ipsa a nemine iudicatur [...]. Noscat itaque vestra sanctitas, quia Aquiliensis clerus et populus una cum consensu conprovincialium episcoporum personam meam licet indignam sibi loco pastoris elegerunt [...]. Eapropter pietatem vestram deosco ut fragilitati ac saluti meae consulendo, quid michi faciendum sit rescribere non pignitemini, quia in omnibus et per omnia vestris preceptionibus obtemperabo.* Papež v svojem odgovoru potrjuje patriarhovo izvolitev in izraža svoje veselje spričo dejstva, da se je oglejska cerkev, ki je zapustila materino naročje, zopet vrnila k enotni veri in se podvrgla apostolskih zapovedim: *Electionem tuam, [...] approbamus et apostolicae sedis auctoritate confirmamus. A multis namque retro actis temporibus precessores nostri desideraverunt videre quae videmus [...] quod divina gratia largiente in presentia completum cernimus, scilicet quod Aquiliensis ecclesia a beato Ermagora discipulo principis apostolorum fundata et ab ipso Christo consolidata, quae a gremio matris deviaverat, ad unitatem catholicae fidei rediret et preceptis apostolicis obediret.*

²⁰ Orig. pergament, ACU Pergamene Vol. I št. 11. Objava Migne, PL 179, str. 144–145 (št. 106). Nadaljnje objave in regesti prim. R. Härtel, Die älteren Urkunden des Klosters Moggio, Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom (Hg. Kresten und A. Wandruszka, II. Abt., Quellen, 6. Reihe = Vorarbeiten zu einem Urkundenbuch des Patriarchats Aquileia), Wien 1985, str. 81 (št. 5).

²¹ Eitel, Rota, str. 299.

²² Glej spodaj str. 9.

²³ Migne, PL 179, kol. 144 (št. 106): *Domus Domini decora, circumamicta varietate, columnas habet, alias in summo splendore positas, alias in medio. alias in ultimo collocatas. Sancta namque Romana Ecclesia, quae ab ipso Salvatore per beatum Petrum principatum obtinuit, opifices suos alios episcopos instituit, qui clero praessent, et populorum curam animarum gerent, alios archiepiscopos, qui episcopis manum consecrationis imponerent, et jura dantes potestate metropolitana concilia celebrarent, alios primates, qui soli Romano subessent pontifici, et super archiepiscopos et provincias primatum habent.*

Patriarh je ob svojem bivanju v Brežah verjetno navezal stike z opatom iz Reina, da bi za samostan, ki ga je želel ustanoviti, dobil nekaj menihov. Kajti ob istem času, okrog leta 1132, so po navedbah samostanske kronike izpod peresa Pavla Puclja v Stično prišli prvi menihi.²⁴ Ustanovitev tega cistercijanskega samostana leta 1136 in benediktinskega samostana v Gornjem gradu leta 1140 moramo torej obravnavati v luči “škofijske reforme” patriarha Pilgrima I. Odročna območja na vzhodu oglejske škofije je splošni upad vere v viharnih letih pred Pilgrimom I. gotovo najhuje prizadel.

III. Listine patriarha Pilgrima I. za stiški samostan

Izmed šestih listin, ki jih je Pavel Pucelj v svojem delu *Idiographia monasterii Sitticensis*²⁵ pripisal oglejskemu patriarhu Pilgrimu I., sta dve besedili v celoti ohranjeni, ostala pa le v izvlečkih ali kratkih regestih. Med njimi se nahajata tudi dva regesta listin o podarjeni posesti.²⁶ Enkrat gre za domnevno donacijo oglejskega patriarha Pilgrima I. samostanu Stična, pri čemer je poimensko navedena posest, navaja tudi v potrditveni listini istega patriarha iz leta 1145. Za leto 1140 Pucelj navaja naslednje donacije: [...] *donat ipso memorato anno monasterio villam Littae. Item prope oppidum Sancti Viti majorem et minorem villam Steindorff dictam et duas villas Kalle nuncupatas. Item in eadem parochia Sancti Viti 13 mansos sive hyebas hodie vocitatas.*²⁷ Ta regest listine se nahaja tudi v nekem zagrebškem rokopisu, ki je najverjetneje nastal okrog leta 1680,²⁸ kot tudi v *Posthumia Sitticensia*, Stiških zapisih iz leta 1673²⁹; domnevno pa se navezuje na ponarejen samostanski zapis.

K letu 1145 kronist Pucelj med drugim poroča: *Pelegrinus ecclesiae Aquilejensis patriarcha denuo hoc ipso anno tres mansos sive huebas in parochiam Sancti Viti certo loco situatos et de iisdem decimis in jus sacerdotum facilius subsistentorum delegatione sua liberaliter pietate motus tribut ac donat, ut constat clarius in ejusdem diplomate Vincentio abbati transcripto in archivio reperiundo [...]*.³⁰ Čeprav Pucelj v tej zvezi govori o prepisu listine ustanovnega opata Vincenca, ki da se je nanašal v (samostanskem) arhivu, menim, da je omenjeni odlomek vendarle neverodostojen, saj imamo iz leta 1145 na voljo splošno potrditev posesti s strani patriarha Pilgrima I.³¹ V seznamu stiških posestnih listin iz 18. stoletja obeh navedenih listin ne zasledimo, saj sta tam navedeni le ustanovna listina kot tudi potrditvena listina iz leta 1145, pri obeh pa je kot izstavitelj naveden oglejski patriarh Pilgrim I.³² Ti dve listini sta ohranjeni v prepisu tudi v samostanu Rein, prvi dve pa ne.³³

²⁴ Za približno tri leta so se morali menihi nastaniti v župnišču v Šentvidu pri Stični, dokler samostanska poslopja niso bila dograjena. Podobno je bilo tudi pri naselitvi kartuzijskega samostana Žiče, kjer so morali menihi prav tako približno tri leta bivati v bližnjem župnišču v Slovenskih Konjicah, prim. G. Bernhard, *Die Geschichte der Kartause Seiz im Mittelalter I*, Phil. Diss. Graz 1987 (tipkopis), str. 6.

²⁵ Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, Rkp. 148^r iz leta 1719.

²⁶ Natisnjeno pri F. Schumi, *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain I (= UB Krain)*, Laibach 1882/83, str. 92 (št. 86), str. 101 (št. 98).

²⁷ *Idiographia*, str. 6.

²⁸ Po S. Brunner, *Regesten aus der Geschichte des Cistercienser-Stiftes Sittich in Krain, Wissenschaftliche Studien und Mittheilungen aus dem Benedictiner-Orden II*, 3. zv. (Wien 1881), str. 66, ki je transkribiral rokopis, ki se nahaja v zagrebški nadškofijski in kapiteljski knjižnici pod signaturo 56/1.

²⁹ *Posthumia Sitticensia*, domnevna objava pri Fidler, *Austria sacra VII*, str. 373–388, po Grebenc, *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135 (= Stična)*, Stična 1973, str. 10.

³⁰ *Idiographia*, str. 6–7.

³¹ UB Krain I, str. 99–101 (št. 97).

³² Ljubljana, Nadškofijski arhiv, brez signature.

³³ Rein, Samostanski arhiv, A lat. 9, [st. 1, 2].

Z domnevnimi darilnimi listinami patriarha Pilgrima I. je Pucelj gotovo želel izpostaviti pomembnost samostana. V tej zvezi se zdi skorajda neverjetno, da bi oglejski patriarh Pilgrim I., če izhajamo iz Pucljevih prepisov, v takšnem obsegu izdajal listine za ta kranjski samostan. Posesti, ki jih v regestih navaja Pucelj, se poleg tega navajajo v potrditveni listini iz leta 1145.³⁴ Navsezadnje nimajo ti regesti nikakršnega vpliva na sledeč diplomatski pretres, tako, da jih v nadaljevanju lahko pustimo ob strani.³⁵

V arhivu v Murauu se je ohranila le ena sama izvorna listina patriarha Pilgrima I. za samostan, ki je Pucelj ni poznal. Med letoma 1915 in 1996 se je omenjena listina nahajala v Češkem Krumlovu; danes je listina zopet hranjena v Murauu.³⁶

Najprej bo sledila diplomatska kritika v izvorniku ohranjene patriarhove listine za Stično iz leta 1152. V ta namen bomo poleg listine iz leta 1152 upoštevali še tri druge listine patriarha Pilgrima I. kot tudi tri listine, ki jih je izdal škof Bernhard iz Trsta; vsega skupaj gre za sedem t. i. « skupnih » listin. Seznam le-teh z navedbo leta izstavitve, izstavitelja, prejemnika in kratice, nam bo olajšal pregled.

- 1149 Škof Bernhard – S. Giorgio Maggiore (B1)³⁷
- 1150 Patriarh Pilgrim I. – Možac (P1)³⁸
- 1152 Patriarh Pilgrim I. – Stična (P2)³⁹
- 1152 Škof Bernhard – Trst (B2)⁴⁰

³⁴ UB Krain I, str. 99–101 (št. 97).

³⁵ Navedba v Pucljevem delu *Idiographia*, ki navaja pravico do pokopa za dobrotnike samostana in ki naj bi bila uvedena na patriarhovo prošnjo in *aliorum plurimorum nobilium* na generalnem kapitlju cistercijanov, verjetno že zaradi nasprotujočih si cistercijanskih statutov ne odgovarja dejanskemu običaju: 1140 [...] *ad Cisterciense Capitulum pro statu et utilitate ecclesiae Sittic auctoritate sua expediret*. [...], *ut propinquiores fundatorum ac benefactorum ecclesiae Sitticensis ac cognati ibi sepulturam haberent* [...] *concessit* [...], *Capitulum supradictum plerisque benefactoribus ac fundatoribus in ecclesia Sitticensi petitam sepulturam* [...], Pucelj, *Idiographia*, str. 5–6. Takšna pravica do pokopa je v zgodnjem obdobju cistercijanskega reda zelo malo verjetna. Pravico do pokopa v samostanski cerkvi so po generalnem kapitlju iz leta 1152 lahko dodeljevali le kralji, kraljice, nadškofje in škofje: J. M. Canivez, *Statuta capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis 1116/1786* (Bibliothèque de la revue d'histoire ecclésiastique, fasc. 9) I (Löwen 1933), str. 47 (št. 10); po generalnem kapitlju iz leta 1157 je bila pravica do pokopa razširjena tudi na ustanovitelje in tiste, ki so na prirer umrli v bližini samostana na potovanju: Canivez, *Statuta* I, str. 68 (št. 63); o pokopu in dušnopastirski dejavnosti pri cistercijanih gl. med drugim tudi L. Lekai, *Geschichte und Wirken der Weissen Mönche, Der Orden der Cistercienser*, Köln 1958, str. 200–201. V listinah zasledimo poročila o pokopavanju laikov v samostanu Stična šele v letih 1228 in 1232. V prvem letu se omenja, da so v grob položili starše in brata mejne grofice Sofije Istrske, iz rodu grofov Višnjegorskih, UB Krain II, str. 40–41 (št. 57), v drugem letu pa je Majnhard Turjaški obdaroval samostan Stično za svoj pokop, UB Krain II, str. 59 (št. 77).

³⁶ W. Brunner, *Das Herrschaftsarchiv Murau wieder in der Steiermark!*, *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 47 (1997), str. 83–88 in isti, *Styriaca im ehemaligen Schwarzenbergischen Zentralarchiv in Český Krumlov*, *ibid.* str. 89–105.

³⁷ Slika 1. Orig. perg., Archivio di Stato, Benetke, San Giorgio Maggiore, Processo 434 [76]; natisnjeno pri L. Lanfranchi, *S. Giorgio Maggiore II*, *Docc.* 982–1159. *Fonti per la storia di Venezia*. Sezione II (Archivi ecclesiastici – Diocesi Castellana), Venezia 1968, str. 454–459 (št. 227).

³⁸ Prepis iz 15. stoletja. Natisnjeno pri R. Härtel, *Moggio*, str. 89–91 (št. 15).

³⁹ Slika 2. Orig. perg., Murau, Archiv Schwarzenberg. Natisnjeno: UB Krain II, str. 104–106 (št. 106) z napačno lokalizacijo "Babindorf" = Bodendorf pri Murau. Slika pri J. Mlinarič, *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto 1995, str. 62.

⁴⁰ Slika 3. Orig. perg., Archivio capitolare, Trst, perg. III; natisnjeno pri P. Kandler, *Codice diplomatico istriano (= CDI)*. Trieste 1862–1865 (nepaginirano). Po *Indice dell'opera*. *Archeografo Triestino* serie IV, volume XLIII (XCII della raccolta), Trieste, str. 276 (št. 140).

1152 Škof Bernard – S. Giorgio Maggiore (B3)⁴¹

1154 Patriarh Pilgrim I. – Dobrla vas (P3)⁴²

1156 Patriarh Pilgrim I. – Belluno (P4)⁴³

III/1. Originalna listina za Stično iz leta 1152

Edina ohranjena originalna listina Pilgrima I. za samostan Stična (P2) iz leta 1152 predstavlja potrditveno listino podeljene posesti. Po invokaciji in dataciji sledijo tri donacije z imeni uglednih donatorjev, med njimi grofice Heme iz Trebnjega na Koroškem in Henrika Brisa. Podelitev vsakokrat izraža formulacija *dono et trado*. Sankcijski formuli tretje donacije sledi v novem odstavku intitulacija patriarha kot tudi kratka potrditev podelitev s strani Pilgrima I. Po sankciji sledi koroboracija: *Quod ut verius credatur et firmitus observetur, manu propria roborantes sigilli nostri impressione subtus insigniri iussimus*.

V posameznih stolpcih so navedena imena prič za vse tri podelitve. V sredini spodnjega dela listine se nahaja *sigillum impressum*. Pod stolpcem prič prve donacije se nahajajo verjetno lastnoročni podpisi tržaškega škofa Bernharda, prošta Leona iz Dobrle vasi kot tudi opata Leopolda iz Rožaca. Desno poleg *sigillum impressum* se nahaja rota Pilgrima I.⁴⁴ Na štirih kvadrantih kroga je razporejeno geslo *Adiuvā nos deus noster*, ki se opira na psalm 78,9 *Adiuvā nos deus salutaris noster*. Roti se neposredno priključuje patriarhov podpis: *Ego Peregrinus sancte Aquilegensis patriarcha subscripsi*. Pod patriarhovim podpisom se nahajajo še trije nadaljnji podpisi. Tako rota kot tudi patriarhov podpis verjetno izvirata od iste roke.⁴⁵

Glede vprašanja lastnoročnosti patriarhovega podpisa ne moremo navesti nobenega odločilnega dokaza. Če med seboj primerjamo podpise iz listine P2, že v duktusu samih podpisov lahko občutimo močno individualnost. Teh sedem podpisov na listini najverjetneje izvira od različnih rok. Nekatere izmed podpisnikov tudi zlahka dokažemo v drugih listinah. To so škof Bernhard iz Trsta, prošt Leo iz Dobrle vasi, opat Leopold iz Rožaca in

⁴¹ Slika 4. Sodobna kopija, Archivio di Stato, Benetke, Processo 493; natisnjeno pri L. Lanfranchi, San Giorgio Maggiore II, str. 496–498 (št. 250).

⁴² Slika 5. Orig. perg., St. Paul, samostanski arhiv; natisnjeno: A. Jaksch, Monumenta Historica Ducatus Carinthiae III (= MdC), Klagenfurt 1904, str. 361–362 (št. 930).

⁴³ Faksimile prepisa pri F. Pellegrini, Comune di Belluno. Biblioteca civica. Documenti antichi. Trascritti da Francesco Pellegrini, Volume primo dal seculo VI al 1200, str. 178–179.

⁴⁴ Slike rot iz listin oglejskega patriarha Pilgrima I. za stiški samostan iz let 1136 in 1152 kot tudi listine tržaškega škofa Bernharda (1152) najdemo pri R. Härtel, Namen und Symbole in Unterfertigungen, v: Personennamen und Identität. Grazer Grundwissenschaftliche Forschungen, 3. Bd. (Akten der Akademie Friesach "Stadt und Kultur im Mittelalter", Friesach, 25. bis 29. September 1995 = Schriftenreihe der Akademie Friesach, 2. Bd.), izd. R. Härtel, Graz 1997, str. 111.

⁴⁵ H. Kretschmayr, Geschichte von Venedig I, Gotha 1905 (ponatis Aalen 1964), str. 197–198, trdi, da tako oglejski patriarh Pilgrim I. kot tudi tržaški škof Dietmar nista znala pisati, vendar za to ne navaja dokazov. M. L. Iona, Note di diplomatica patriarcale. Gli scrittori dei documenti solenni da Pellegrino I a Goffredo. II Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen, Atti del convegno internazionale di studio, Udine 4 – 8 dicembre 1983. (Udine 1984), str. 271, gleda na podpis, ki se nahaja med "rozza rota" in patriarhovim pečatom, kot na "sottoscrizione autografa del patriarca". Prav tako se tudi R. Puschnig, Das Urkundenwesen der Patriarchen von Aquileia (Staatsprüfungsarbeit am Institut für Österreichische Geschichtsforschung), Wien [1933] (tipkopis), str. 115, opredeljuje v prid lastnoročnemu patriarhovemu podpisu. B. Schmeidler, Subjektiv gefaßte Unterschriften in deutschen Privaturkunden des 11.–13. Jahrhunderts, Archiv für Urkundenforschung (1918), str. 202 (št. 23) in str. 219 sicer omenja obravnavano stiško listino, a ne navaja ničesar v povezavi z vprašanjem lastnoročnosti patriarhovega podpisa.

oglejski arhidiakon Ulrik. Prav tako so, v kolikor se pojavljajo, vsakokrat drugače oblikovane okrajšave za besedo *subscripsi*. Okrajšavo opata iz Rožaca je verjetno prekril *sigillum impressum*, ki je bil naknadno odtisnjen na čistopis listine. Vprašanje, ali je oglejski patriarh Pilgrim I. lastnoročno podpisal listino, moramo zaradi pomanjkanja primerjalnih vzorcev pustiti odprto. Listina P2 je žal edini znani izvornik v tej obliki; ne moremo je primerjati z roto patriarha Pilgrima I. iz listine B3, saj ta listina ni ohranjena v originalu, temveč kot sodobna kopija.⁴⁶

Ni presenetljivo, da so Pilgrimove stiške listine iz let 1136 (S1)⁴⁷, 1145 (S2)⁴⁸ in 1152 (P2), ki so imele na zgoraj omenjeni način oblikovan eshatokol, že vzbudile vprašanje *discrimen veri ac falsi*.⁴⁹ Obstaja pa listina, ki jo lahko primerjamo z omenjeno stiško patriarhovo listino. To je listina škofa Bernharda iz Trsta, ki jo je izstavil 6. avgusta 1152 za benediktince v San Giorgio Maggiore v Benetkah (B3). V njej je škof prepustil beneškemu samostanu cerkev in samostan Santa Maria Annunciata v Kopru *per concensum [...] Peregrini Aquilegensis Patriarche*. Ta listina je ohranjena v obliki sodobne kaligrafske kopije. Tukaj prav tako naletimo na križ v obroču in sicer levo od podpisa patriarha Pilgrima I. Deviza je enaka kot v listini P2; prav tako so v listini B3 podpisi klerikov, torej praksa, ki jo zasledimo tudi v patriarhovih stiških listinah (S1, S2, P2).

Medtem ko ni v 11. stoletju lastnoročni podpis oglejskega patriarha nič nenavadnega, se ta do konca 12. stoletja pojavlja čedalje redkeje. Tudi gornjeitalijanska *carta*, za katero je značilna subjektivna formula *Ego ... subscripsi* ali pa tudi *signum*, izkazuje še v 12. stoletju v celoti ali pa deloma lastnoročni podpisi izstavitelja.⁵⁰ Omenili smo že, da je oglejski patriarh Pilgrim I. izviral iz Trentina, območja, kjer sta se morala pojavljati oba tipa listin – italijanska *carta*, iz katere se je razvil notarski instrument ter »severnjaški« tip listine s pečatom.⁵¹ Če se je rota, kot se pogosto domneva, razvila iz podpisa s križem – za kar je v Italiji služil tudi križ s krogom – potem je bila v rabi zlasti tam, kjer se je ohranila zahteva po lastnoročnem podpisu.⁵² Zato pa oglejskemu patriarhu Pilgrimu I. še ne bi bilo potrebno dodatno zapisovati svoje devize, razen če je hotel izraziti določeno prepričanje oz. program.

Žal škofovska listina za samostan San Giorgio Maggiore (B3) ni ohranjena v izvorniku; tako oglejski patriarh kot tudi škof Bernhard iz Trsta sta med podpisniki listine in primerjava pisav bi bila za to problematiko izjemnega pomena. Tukaj naletimo na isto koroboracijo kot v stiški listini (P2). Domnevno je obe listini napisal isti pisar. V diktatu samem, razen v invokaciji, ne najdemo paralel s stiško listino.

Kot bomo videli v nadaljevanju, je za primerjavo pisave s P2 najbolj primerna listina tržaškega škofa Bernharda, ki jo je izstavil za svoje kanonike (B2). Listina je prav tako nastala v letu 1152 in je ohranjena v originalu. V tej listini spet naledimo na nenavadno oblikovano prvo vrstico. Tako splošni vtis dokumenta kot čista minuskula dopuščata dom-

⁴⁶ Prim. op. 41.

⁴⁷ Obj. UB Krain I, str. 88–89 (št. 79). Prepis iz samostana Rein delno upodobljen pri Mlinarič, Stiška opatija, str. 48 od *Peregrinus* do *ut nullus praesumat*. Faksimile prepisa stiškega opata Gallenfelsa pri Grebencu, Stična, str. 218–221.

⁴⁸ Obj. UB Krain I, str. 99–101 (št. 97).

⁴⁹ Tako pri R. Puschnig, *Urkundenwesen*, str. 117–118.

⁵⁰ H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien II*, Berlin 1958, str. 176 in 207.

⁵¹ Prim. R. Härtel, *Notariat und Romanisierung. Das Urkundenwesen in Venetien und Istrien im Rahmen der politischen und der Kulturgeschichte (11.–13. Jh.)*. *Notariado publico y documento privado: de los orígenes siglo XIV*. *Actas del VII congreso internacional de diplomática*. Valencia 1986, str. 879.

⁵² H. Hartmann, *Rota*, str. 386, op. 2 in C. Erdmann, *Signum Hecilonis Episcopi*, *Historisches Jahrbuch der Görres Gesellschaft* 60 (1940), str. 449.

nevo, da je bila na delu roka enega in istega pisarja. Najbolj značilna poteza domnevnega pisarja je bila v epigrafski maniri oblikovana prva vrstica. Skoraj preko treh vstic povlečena črka *I* je izvedena kot lombarda z manjšimi floralnimi okrasi. Črke v invocaciji in dataciji stiške in tržaške listine so napisane tako v listinski minuskuli kot tudi v *capitalis*. Črki *A* in *H* nosita dve vodoravni prečki. Besede pri dataciji so zanimive v toliko, ker pisar stiške listine pri besedi *centesimo* položi črko *T* na črko *E* ter *I* na *S*. Pri besedi *Quinquagesimo* leži *S* na *I*. Po istem vzrocu je napisana tudi prva vrstica listine škofa Bernharda iz Trsta za kanonike, kjer leži pri besedi *incarnationis* črka *I* na črki *s*.

Kontekst je v stiški (P2) in tržaški (B2) listini napisan v listinski minuskuli, ki povsem sodi v stil takratnega časa. Opozoriti je treba na obliko velikih črk *A*, *E*, *G*, *H* in *Q*; primerjava s tržaško listino pa je komaj mogoča, ker se pojavljajo tukaj le *E*, *P*, *S*, *W* in *Q* in je bil pisar pri oblikovanju teh črk mnogo bolj zadržan. Črka *A* se pojavlja v uncialni obliki. Steblo črke se rahlo levo nagnjeno vzpne do konice in se nato obrne na desno. Lok črke je komaj kaj večji kot pri primerljivi minuskulni črki.⁵³ Veliki *A* se pojavi samo v prvi vrstici. Črka *E* je napisana kot minuskulna.⁵⁴ Začne se s potezo z desne se konča na osnovni linij zopet upognjena na desno. Jezik črke kaže poševno proti desni zgoraj.⁵⁵

G je oblikovan v kapitalni obliki s kljukico z desne strani. Spodaj je steblo zasukano na desno. V listini P2 odgovarja črka *G* pri besedi *Gerburc* tisti v besedi *quinquagesimo* v B2. Črka *H* je prav tako kot *G* oblikovana kot kapitalna črka. Enkrat se začneta obe stebli s potezo z leve in se zaključita z baznimi črtami na vrstici.⁵⁶ *H* se pojavi še dvakrat v P2. V prvi varianti je levo steblo enako oblikovano kot zgoraj, desno pa se zgoraj prične v obliki lopatice; na spodnjem delu se obe stebli zaključita z baznimi črtami.⁵⁷ Pri drugi varianti pa je razlika v tem, da je desno steblo zgoraj razcepljeno, nima pa nobene bazne črte.⁵⁸ Črka *M* je v kontekstu tako v P2 kot tudi v B2 enako oblikovana, pri čemer je v P2 pri pisanju imen prič lahko prihajalo do odmikov tudi pri kapitalnih črkah.⁵⁹ Črka *Q* je podobna črki *O*, toda ta figura se na desni strani zgoraj koničasto zaključuje. Črka se izteče s črto proti desno spodaj.⁶⁰

Pri minuskulnih črkah je treba omeniti zlasti stebela črk *b*, *d*, *h*, in *l*. Ta so zgoraj bolj ali manj razcepljena, tako da lahko dajejo tudi vtis, da so zasnovana lopatičasto.⁶¹ Črka *d* se lahko pojavlja tudi kot unialna.⁶²

Črki *s* sorodna je črka *f*. Začne se z lokasto potezo z desne in se izteče zasukano pod vrstico na levi. Tako *f* kot tudi *s* imata na levi strani stebela nekako na višini tretje vrstice navidezne štirivrstične sheme vozličasto odebelitev.⁶³ Črka *g* ima zaprto glavo, zgoraj na desno vodeči jezik pa more vzpostaviti povezavo z naslednjo črko. Steblo se močno vzboči proti levi spodaj, pri čemer se nato rahlo dvigne in spet spusti navzdol.⁶⁴ Pri minuskulnih črkah zasledimo pri *g* v B2 še eno varianto. Lok in od črke vodeča poteza sta enako pisana

⁵³ V. 9 *Alberone* in v. 14 *Aquilegensis*. V tržaški listini odstopa *A* od te pisave, ker je tukaj pisar oblikoval trebuh črke koničasto, v. 6 *Aquilegensis*.

⁵⁴ Le enkrat se pojavi takšen *E*, ki se po izvoru nahaja nekako med kapitalnim in uncialnim *E*, prim. v. 2 *Emma*. Trst: v. 4 *Eapropter* (zelo podobno).

⁵⁵ V. 11 *Ego*.

⁵⁶ V. 13 *Hec*.

⁵⁷ V. 2 *Henrico*.

⁵⁸ V. 11 *Henricus*.

⁵⁹ Stična: v. 2 *Meginhalmo*; Trst: v. 12 *Marie*.

⁶⁰ V. 16 *Quod*.

⁶¹ Stična: v. 2 *fidelibus*, v. 10 *michi*. Trst: v. 10 *domino, libera, habeant*.

⁶² Stična: v. 6 *aliquomodo*.

⁶³ Stična: v. 2 *fratribus*. Trst: v. 8 *futurorum, eos*.

⁶⁴ Stična: v. 2 *Meginhalmo*.

kot pri P2. Nova pa je oblika zanke pod sredinsko vrstico, ki vodi nato navpično navzdol in se že na višini naslednje vrstice zasuka na levo.⁶⁵ Dolgi *r* se začne tako kot *p* odebeljeno in se izteče v loku proti levi spodaj, pri čemer pa ta črka nima tako dolgega spodnjega dela kot *s*.⁶⁶ Okrogli *s* se pojavi v nasprotju z dolgim *s* samo na koncu besede. Pri tem je zanimiva njegova velikost, saj sega črka daleč preko sredinske linije.⁶⁷

Pisar je uporabljala sledeče ligature: *ct*, *st* ter *OR*. Ligatura *ct*, ki je okrog srede 12. stoletja še mogla biti v rabi, je ostala strnjena ter z rahlo vsločeno potezo povezana s črko *t*.⁶⁸ Pri ligaturi *st* pride do povzave z zapognjenim stebлом dolgega *s*.⁶⁹ Pisar je vsakokrat oblikoval po svoje ligaturo *OR* za *-orum*. Pri tem se je *R* ločil od *O*. Ligatura ima proti levi odprt lok, ta pa se izteka proti desni. Na tej razmeroma dolgi navzdol vodeči potezi je pripeto diplomatično znamenje za kratico, ki je v obliki odprte *8* v diagonali.⁷⁰ Poleg tega naletimo v P2 tudi na običajno obliko ligature *OR*, ki ima na od črke vodeči potezi še prečko.⁷¹

Poleg že omenjenega diplomatičnega znamenja za okrajšave najdemo še okrajšavi *-ur* in *-us*. Ta je v obliki številke 9, pri čemer je lok lahko odprt ali zaprt.⁷² Okrogli zaključni *s* se lahko pojavi tudi kot nadpisana črka.⁷³ Pri istem pisarju je prav tako nadpisani starinski, odprti *a*⁷⁴, enkrat pa se pojavi tudi *-ta* suprascriptum kot končnica za *triginta*.⁷⁵ V B2 se pojavijo nadpisane črke le enkrat.⁷⁶ Tironski *et* je v obliki rahlo proti desni obrnjene številke 7.⁷⁷

Primerjava pisave patriarhove in škofove listine kaže torej z ozirom na oblikovanje prve vrstice, minuskulnih črk in kratic, da sta listini po vsej verjetnosti delo rok enega in istega pisarja.

Ob opazovanju delno razprte ligature *ct* imamo podobno kot pri *g* vtis, da se pisar nahaja v določenem prelomnem obdobju, saj uporablja starejše in novejše oblike.⁷⁸ Medtem ko je v stiški listini uporabljal dosledno tironski *et*, je v škofovski listini pisal *et* skoraj vedno kot ligaturo. Pogosto pa uporablja tironski zaznamek tudi znotraj ene besede.⁷⁹

Posebej značilna je markantna diplomatična oznaka za kratice ter za *-us*. Nadpisani okrogli *s* se pojavlja v listini za tržaške kanonike razmeroma redko.⁸⁰ Enaka je tudi izvedba ligature *OR*, ki ima na od črke vodeči potezi pritrjeno diplomatično oznako za kratice.⁸¹ V obeh primerljivih listinah najdemo *e*-caudata, v P2 povečani okrogli *s* na koncu besede štirikrat,⁸² toda samo enkrat v tržaški listini (B2).⁸³

⁶⁵ V. 2 npr. *regiminis* in *dignitate*.

⁶⁶ Stična: v. 7 *corrumpere*. Trst: v. 10 *supranominatis*.

⁶⁷ Stična: v. 2 npr. *meis* in v. 4 *manicipiis*. Značilno zlasti pri *iussimus* v v. 17, kjer doseže okrogli *s* velikost velike črke. Trst: v. 14 *iussimus*.

⁶⁸ Stična: v. 6 *predicto*. Trst: v. 9 npr. *predicta*. V v. 11. *contradictione* ligatura ni več sklenjena.

⁶⁹ Stična: v. 3 npr. *monasterio*. Trst: v. 3 *studeant*.

⁷⁰ Stična: v. 12 *peccatorum meorum*. Trst: v. 9 *ipsorum*.

⁷¹ V. 14 npr. *eorum*.

⁷² Stična: v. 13 npr. *Pelegrinus in superius*. Trst: v. 9 *domibus*, v 7. v. npr. *concedimus*.

⁷³ Stična: v. 5 npr. *cultis et incultis*.

⁷⁴ V. 12 *trado* npr.

⁷⁵ Stična: v. 8.

⁷⁶ V. 11 *nostrorumque*.

⁷⁷ Stična: v. 3 med *mee* in *parentum* npr. Trst: v. 3 *vigilet* npr.

⁷⁸ Trst: v. 11 *contradictione*.

⁷⁹ V. 3 *vigilet* npr. Stična: v. 5 *silicet*.

⁸⁰ V. 4 *esse* npr.

⁸¹ V. 9 *ipsorum* npr.

⁸² V. 2 *meis*, v. 4 *manicipiis*, *tabernis*, v. 17 *iussimus*.

⁸³ V. 14 *iussimus*.

Indici paleografske analize stiške Pilgrimove listine (P2) kažejo, da je treba iskati pisca listine v Trstu. Vendar pa tega ni moč kar tako trditi, saj je škof sicer fungiral kot izstavitelj listine, patriarh pa je bil *interventu et dispositione* pri pravnem aktu soudeležen.

Potrebne so torej še nadaljnje raziskave, ki bodo razjasnile tovrstne stike. Zato si bo treba ogledati še nadaljnje tržaške škofovske listine in tudi njihov zunanji izgled. Sedem zgoraj omenjenih t. im. »skupnih« listin kaže, da so v petdesetih letih 12. stoletja že morali obstajati stiki med tržaškim škofom in oglejskim patriarhom Pilgimom I., kar bomo v nadaljnjem pokazali. Pri t. im. sedmih »skupnih« listinah gre za pravna dejanja, v katerih sta fungirala ali patriarh ali škof kot izstavitelja listine oziroma je bil eden od njiju pri pravnem aktu soudeležen ali pa je bil priča tega dejanja. Doslej je bilo govora o treh od sedmih »skupnih« listin in sicer o stiški listini (P2) ter o obeh sočasnih listinah škofa Bernharda iz Trsta (B2, B3). Sem sodijo še nadaljnje štiri listine in sicer listina istega škofa za benediktince v S. Giorgio Maggiore v Benetkah iz leta 1149 (B1) ter tri listine, ki jih je dal izstaviti patriarh Pilgim I. za samostan Možac (P1), za proštijo Dobrla vas (P3) ter za kapitelj v Bellunu (P4). Za oceno pisave stiške patriarhove listine iz leta 1152 (P2) pa sta pomembni le omenjena tržaška škofovska listina za kanonike iz leta 1152 (B2) ter patriarhova listina za Dobro vas (P3).

Škof Bernhard iz Trsta je dal januarja 1149, na dan sv. Felicijana, izstaviti listino za benediktince pri San Giorgio Maggiore v Benetk (B1).⁸⁴ V njej je zanimiv zlasti epigrafski izgled podaljšane pisave prve vrstice. Ta se začneja z I-lombardo, ki je zelo podobna primerljivi črki v stiški listini (P2) iz leta 1152. Tukaj sicer manjka druga voluta ter trillist pri črki I. Okrajšave pri besedah invocacije in letnice imajo tako kot v stiškem originalu dve horizontalni prečki pri velikih črkah A in H ter pri IHV in ANNO AVTEM. Pri besedi EIVS je opaziti, da leži S na desni prečki kapitalne črke V, na enak način kot pri omenjeni stiški listini, toda pri drugih črkah. Okrajšava besede MILLESIMO je v obeh primerih ista: črki LL sta med seboj povezani z vodoravno črtico za okrajšave.

Na enak način kot pri zadevni stiški listini je napisana zadnja beseda konteksta, *fecimus*, ki ima na koncu besede majuskulno oblikovani s. Po širokem presledku, na mestu, kjer je bil verjetno nekdanj *sigillum impressum*, sledijo podpisi, ki se začenjajo na skrajnem levem robu. Pripomniti je treba, da *signum manus* tržaškega škofa manjka. Takoj nato sledita dva nadaljnja podpisa in *signum* Pilgrima I., ki je v obliki ušesastega križa; v štirih kvadrantih križa pišejo besede *Signum domini patriarche Peregrini*. Pod patriarhovim *signum* stoji še podpis nekega klerika.

Domnevno je te posebnosti vpeljal *iudex et tabelius Wodolricus*, ki je listino škofa Dietmarja iz Trsta iz leta 1142, prav tako za benediktince pri San Giorgio Maggiore, podpisal z *manu mea propria scripsi, complevi atque firmavi*.⁸⁵ Po invocaciji *In nomine patris et filii et spiritus sancti* začne takoj s kontekstom. V nekem drugem originalu je v nadaljevanju že omenjene invocacije, *ET SPIRITUS SANCTI PATRIS QUIDEM VT AMBORVM PRINCIPII AMBORVM AVTEM IPSIUS VERBI ET procedentis* [...] Tukaj se kot epigrafska značilnost že pojavi posebej poudarjena pisava (slika 6), ki jo zasledimo tudi v stiški listini ter v listini tržaškega škofa Bernharda. Prav tako je tironski *et* med besedami *iudex et tabelius* zelo podoben tistemu iz stiške listine. Pisca patriarhovih in škofovih listin bi bilo morda treba

⁸⁴ Archivio di Stato, Benetke, San Giorgio Maggiore, Processo 434 [76]. Tisk pri L. Lanfranchi, San Giorgio Maggiore II, str. 454–459 (št. 227). Fotografije listin samostana San Giorgio Maggiore je priskrbel vodja projekta prof. Härtel med svojim arhivskim delom v Benetkah, za kar se mu avtor lepo zahvaljuje.

⁸⁵ Dva originala, Archivio di Stato, Benetke, San Giorgio Maggiore, Processo 434 [74] in [75]. Tisk pri L. Lanfranchi, San Giorgio Maggiore II, str. 414–417 (št. 202).

iskati v okolici Wodolrica. Lahko bi bil njegov učenec, ki je kot spremljevalec škofa Bernharda, morda kaplan, nekaj let občasno pisal tudi za oglejskega patriarha Pilgrima I.

Podobno pisavo najdemo v Pilgrimovi listini za prošnjo Dobrla vas iz leta 1154 (P3). Maria Laura Iona, ki je proučevala pisarje patriarških listin od Pilgrima I. do Gotfrieda, je ugotovila, da se oblika prve vrstice, ki jo zasledimo v listini za prošnjo Dobrla vas, pojavi le v stiški listini iz leta 1152, kaže pa veliko sorodnost s tisto iz listine škofa Bernharda iz Trsta za konvent San Giorgio Maggiore v Benetkah iz leta 1149.⁸⁶

Na podoben način kot pri zgoraj obravnavanih listinah (P2, B1, B2 in B3) je oblikovana prva vrstica tudi v listini P3. Lombarda I, ki sega do tretje vrstice, je opremljena z enakimi floralnimi elementi kot P2 oz. B2. Pisava prve vrstice vsebuje tako kapitalne kot uncialne črke.

V omenjeni patriarhovi listini za prošnjo Dobrla vas (P3) je igra s črkami, kakršno poznamo iz »škofovske pisarne«, zelo intenzivna. Pri tem pade takoj na začetku invokacije v čast sveti Trojici v oči manjkajoči prvi *N* pri besedi [*N*]OMINE.⁸⁷

Črka *O* pri besedi *NOMINE* je pritrjena na levem steblu črke *M*; črka *E* pri *SANCTE* leži v loku od *C*; drugi *I* pri *INDIVIDVE* stoji znotraj črke *D*; *R* pri *TRINITATIS* tvori s *T* *nexus litterarum*; *S* je pri isti besedi položen na *I*; pri *E* pri patriarhovem imenu *PEREGRINUS* tvori s *P* *nexus litterarum*; črka *E* pri *AQUILEGIENSIS* leži na steblu besede *L*; oba *CC* pri *ECCLESIE* sta položena drug na drugem znotraj črke *E*; *I* pri besedi *Dei* stoji znotraj črke *D*; *R* pri besedi *GRATIA* ima svoje mesto znotraj odprte zanke te črke, črka *A*, skoraj za polovico manjša, se nahaja zraven; po istem vzorcu je napisan tudi prvi *A* v besedi *PATHRIARCA*. Veliki črki *A* in *H* imata tako kot v P2 in B2 prav tako dve vodoravni prečki.

Pri velikih črkah je treba omeniti zlasti *A* v obliki grške črke lambda, ki jo zasledimo tudi v B2; vendar je ta črka tu bolj oglata kot v P3.⁸⁸ *G* je dobro primerljiv s tistim iz P2. Oba imata zgoraj markantno izoblikovano vijugo nazaj na levo.⁸⁹ Značilen je tudi *M*, ki je v vseh treh listinah napisan na enak način. Prvo steblo uncialne črke se začenja z rahlo vijugo z leve, napravi zgoraj grbico in se ravno izteče. Tretje steblo poteka enako, toda nekoliko nižje in z manjšim zamahom.⁹⁰ Zanimiva je primerjava črk *O* pri imenu priče *Odalrici* v P3 v primerjavi z *Odalricus* v P2. Obakrat je *O* naprisan popolnoma enako. V razmerju z *O* sorazmerno velika črka *V*, ki se začenja z rahlim zamahom z leve in konča z ravno črto prav tako proti levi, tiči globoko v črki *O*.⁹¹ Črko *Q* lahko primerjamo z ekvivalentno črko iz B2. Njegova posebej značilna oblika je sestavljena iz polžastega *O*, pod katerim je valovita linija, ki se lahko zarije na levo.⁹²

Nov in popolnoma drugačen kot v primerljivih listinah iz leta 1152 (P2, B2 in B3) pa je način pisanja podaljškov črk navzgor pri *b*, *d*, *f*, *l* in *s*.⁹³ Ti imajo namreč na vrhu stebela

⁸⁶ M. L. Iona, Note, str. 272, op. 78: „Nel privilegio del 1154 la prima riga è ricavata dalla stilizzazione di maiuscole (salvo la n) [...] [le lettere] non si addossano, ma spesso sono usate monogrammaticamente, in nesso o inserite negli occhielli o al di sotto di essi. Diversa dagli altri documenti patriarcali fin qui esaminati, essa trova un precedente solo nel documento del 1152 [...], ma è invece assai simile a quella di una donazione di Bernardo, vescovo di Trieste, al convento di S. Giorgio Maggiore di Venezia del 1149 [...] e per una certa affinità di fondo anche alla scrittura del testo di questo“.

⁸⁷ Podobna napaka se pojavi tudi v škofovski listini iz leta 1152 (B2), kjer pri besedi *quingagesimo* prav tako manjka črka *n*.

⁸⁸ V. 6, *Aquileiensis*.

⁸⁹ Dobrla vas: v. 11 *Georgii*.

⁹⁰ V. 10 *Marie* npr.

⁹¹ V. 18 npr.

⁹² V. 2 *Quisquis* npr.

⁹³ V. 2 *superni, pontificatus, loca, cultibus, dedicata* npr.

zanke, ki segajo preko stebela na levo, s čimer dobi pisava popolnoma drug izgled. Do povezovanj le-teh – kot pri cesarskih listinah – pride tukaj le pri ligaturi *-st*.⁹⁴

Ligatura *-ct* v listini za Dobro vas ni več povezana.⁹⁵ Ta tendenca se kaže že v škofovski listini (B2), kjer se pojavljata še obe obliki, v patriarhovi listini za Stično (P2) pa je ta ligatura še zaprta. Ligatura *-OR* se pojavlja v listini za Dobro vas (P3) v isti obliki kot v obeh listinah B2 in P2. Isto velja tudi za diplomatične oznake okrajšav. V vseh doslej primerjanih listinah je napisan *e-caudata*.⁹⁶ Individualno oblikovan končni *s* na koncu konteksta v obliki majuskulnega *S* se pojavi tako v listini P3 kot tudi v P2 in B2.⁹⁷

Primerjava pisav v tržaških škofovskih listinah (B1, B2 in B3) ter stiške Pilgrimove listine iz leta 1152 (P2) s patriarhovo listino za Dobro vas (P3) nam kaže pisarjev razvoj,⁹⁸ ki je sprva deloval povsem v tradiciji tržaške »škofovske pisarne«; posebnosti te pisarne je, kar zadeva pisavo, prenesel v listine oglejskega patriarha Pilgrima I. Leta 1154 napisani kontekst z zankami na podaljških črk *b*, *d*, *f*, *l* in *s* se zdi že prilagojen »patriarhovi pisarni«, individualne nianse pa so ostale še vsekakor ohranjene.

V prid tržaški »pisarski tradiciji« govori še dejstvo, da je imela »patriarhova pisarna« sredi 12. stoletja le enega pisarja. V letih 1145 do 1154 je notar in kaplan Kuno štirikrat izpričan kot patriarhov pisar.⁹⁹ Sorazmerno dolgo časovno obdobje enega desetletja dopušča domnevo, da se je patriarh takrat pri izstavljanju listin posluževal priložnostnih pisarjev, ki so bili del njegovega spremstva ali pa so bili spremljevalci drugih sufraganov, kot kaže primer tržaškega pisarja.¹⁰⁰

III/2. Formular stiške listine iz leta 1152

Da bi še nadalje okrepili tezo o tržaški »pisarski tradiciji« omenjenih »skupnih« listin, si je treba ogledati še diktat za to razpravo relevantnih listin. Pri tem se bo izkazalo, da skoraj vse formulno gradivo izhaja iz tržaških listin.

Najstarejša za primerjavo diktatov primerna listina tržaškega škofa je iz leta 1149 za benediktince v S. Giorgio Maggiore v Benetkah (B1). Omenjena listina se začinja z invokacijo, nato sledi začetna datacija.¹⁰¹ Zanimivi sta sankcija, ki se začenjajo s *Si quis igitur* in

⁹⁴ V. 3 *iuste* npr.

⁹⁵ V. 6 *dilecti*.

⁹⁶ Dobro vas: v. 13 *Marie* npr.

⁹⁷ V. 4 *PeregrinuS* in v. 17 *iussimuS*.

⁹⁸ Ni pa povsem izključena možnost, da bi pri »skupnih« listinah sodeloval še en nadaljnji pisec iste pisarske šole.

⁹⁹ Te listine so: 1145 za samostan Stična (S2); 1146 za samostan Gornji grad, J. Zahn, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I (= StUB), Graz 1875, str. 262–263 (št. 254); 1151 za kapitelj v Salzburgu, SUB II, str. 403–404 (Nr. 287); pa še 1154 za samostan Millstatt, MdC III, str. 359–360 (Nr. 926).

¹⁰⁰ Tržaško komponento v t. im. »skupnih« listinah kaže sledeči pregled vzajemno izvršenih pravnih dejanj med patriarhom in njegovim sufraganom. 1149 tržaški škof za S. Giorgio Maggiore (s soglasjem patriarha). 1150 patriarh za Možac (tržaški škof kot intervenient). 1152 tržaški škof za S. Giorgio Maggiore (s soglasjem patriarha). 1152 tržaški škof za kanonike v Trstu (patriarh kot intervenient). 1152 patriarh za Stično (tržaški škof kot podpisnik). 1154 patriarh za Eberndorf (tržaški škof je prva priča). 1156 patriarh za kanonike iz Belluna (tržaški škof kot podpisnik).

¹⁰¹ Lanfranchi, San Giorgio Maggiore II (kot v op. 37, str. 456 (Nr. 227): *In nomine domini nostri Ihesu Christi. Anno autem ab incarnatione eiusdem millesimo centesimo quadragesimo VIII., indictione XII., XVII kalendas februarii, regnante domino Corado Romanorum regi augusto. Nato sledi arenga: Si sanctis et venerabilibus locis digna concedimus munera, anime nostre et predecessorum nostrorum proficuum esse minime ambigimus. Quocirca omnium ecclesie nostre fidelium comperiat universitas qualiter nos quidem [...]*.

pa koroboracija: *Quod ut verius credatur firmiterque observetur, sigilli nostri impressione subtus insigniri fecimus.*

Omenjeni odlomki te listine se najdejo tako v B3 za isti beneški samostan kot v B2. Listina B3 se začenja s skoraj enako invokacijo in datacijo. Tudi arenga se le nebstveno razlikuje od predhodne listine (B2). Začetek sankcije in koroboracije v B3, ki ima poleg tega dodan še *manu propria roborantes*, je vsekakor mogoče primerjati.¹⁰² Pri dispoziciji se za prenos posesti samostanu S. Giorgio Maggiore uporablja formula *prout iuste et legaliter possumus*. Ta izraz se uporablja tudi v drugih primerljivih listinah. V B2 se uporablja ista invokacija in datacija, toda brez rimskega koledarja in navedbe vladarja. Arenga je tukaj sestavljena iz dveh delov. Na eni strani je tu »koristnostna arenga«, ki govori o prednostih za lastni dušni blagor ter blagor prednikov v primeru, če se svete kraje milostno obdari, na drugih mestih pa je razmišljanje o koristi še bolj razpleteno. Vsakdo, ki z vso vnemo varuje Bogu posvečene svete kraje in se izkaže kot dober cerkveni predstojnik za tam delujoče osebe, bo prejel tudi božje plačilo: *Quicumque superni muneris gratia pontificalis regiminis dignitate sublimantur oportet ut circa loca divino cultui dedicata omni studio omnique devotione semper invigilent et personis inibi deo ministrantibus sic providere ac prodesse studeant ut ab ipso beate retributionis premio recipere mereantur. Ideoque si eisdem sanctis et venerabilibus locis digna concedimus munera anime nostre ed predecessorum nostrorum proficuum esse nullatenus dubitamus.* Publikacija pa se glasi: *Eapropter omnium ecclesie nostre fidelium presentium silicet ac futurorum comperiat universitas, qualiter nos quidem [...]*¹⁰³

Pri podelitvi desetine kanonikom (B2), ki se izvršuje *prout iuste et legaliter possumus per hanc nostram preceptalem paginam*, se pojavi v diktatu formulacija, ki jo zasledimo tudi v listinah oglejskega patriarha Pilgrima I, kar bomo v nadaljnjem prikazali. Uvod v sankcijo z besedami *Si quis igitur* ter koroboracijo: *Que ut verius credantur et firmiterque observentur, manu propria roborantes sigilli nostri impressione subtus insigniri iussimus* se pojavlja tudi v tej listini. Te predloge za diktat najdemo tudi v listinah patriarha Pilgrima I. Če izvzamemo že omenjeno listino P2, ki zaradi manjkajoče arenge ni primerna za primerjavo diktata, pa se pojavijo omenjeni odlomki v Pilgrimovih listinah za samostan Možac (P1) in Dobrlo vas (P3) ter za kanonike v Bellunu (P4). V P1 sta za primerjavo primerni arenga in koroboracija.¹⁰⁴ Še bolj očitne so formule tržaškega izvora v P3 in P4. V patriarhovi listini za Dobrlo vas sledi po trinitarični invokaciji in po intitulaciji *Quisquis superni muneris* arenga ter prav tako že znana publikacija.¹⁰⁵ Odlomek *prout iuste et legaliter possumus per hanc nostram preceptalem paginam* se nahaja tako v Pilgrimovi listini kot tudi v koroboraciji:

¹⁰² Lanfranchi, San Giorgio Maggiore II, str. 496 (Nr. 250): *In nomine domini nostri Ihesu Christi. Anno autem incarnationis iusdem M. C. quinquagesimo secundo, indictione XV., VIII. idus augusti, regnante domino Frederico Romanorum rege augusto. Si sanctis et locis venerabilibus digna concedimus munera, anime nostre et predecessorum nostrorum proficuum esse nullatenus dubitamus. Quocirca omnium ecclesie nostre fidelium, presentium scilicet ac futurorum comperiat universitas, qualiter nos quidem [...]*.

¹⁰³ Kot v op. 40.

¹⁰⁴ Härtel, Moggio, str. 90–91 (Nr. 15): *Quisquis superni muneris gratia pontificalis regiminis dignitate sublimatus oportet ut circa loca sancta et maxime monasteria divino cultu dedicata omni studio omnique devotione semper invigilet et personis inibi deo ministrantibus sic providere ac prodesse studeat, ut a deo beate retributionis premia recipere mereatur.* Koroboracija se glasi: *Quod ut verius credatur et firmiter teneatur, hanc cartam confirmationis nostre conscribi precepimus et manu propria subscribentes sigilli nostri impressione insigniri iussimus.*

¹⁰⁵ MdC III, str. 362 (Nr. 930): *Quisquis superni muneris gratia pontificatus regimine sublimatur, oportet, ut circa loca sancta et maxime religiosi cultibus dedicata se affabilem et misericordem exhibeat ac fratrum petitiones in eisdem deo famulantibus iuste exaudire cum summa diligentia studeat. Eapropter notum sit omnibus ecclesie nostre fidelibus tam presentibus quam futuris, qualiter nos quidem [...]*.

Quod ut verius credatur et firmitus observetur, manu propria roborantes sigilli nostri impressione supert insigniri iussimus.

Ker se omenjene tržaške posebnosti, ki jih zasledimo v listinah P1, P2, P3 in P4 pojavijo tudi v notranjem in zunanem izgledu patriarhovih listinah, naj bi pogled na ortografijo pisarja nudil še nadaljnji argument. Opazno je, da je pisar v škofovski listini za tržaške kanonike (B2) v dataciji *QUINQUAGESIMO* pisal brez *N*, v patriarhovi listini za Dobro vas (P3) pa je invokacijo namesto *In nomine* napisal le *In omine*. Dalje je v originalnih listinah vedno napisano *sigillum impressum*.¹⁰⁶ V listini za Dobro vas se najde v dataciji razen tega še *novenbrium*.

Pilgrimova listina za kanonike v Bellunu iz leta 1156 (P4) ima zopet isto invokacijo kot listine iz leta 1152 (P2, B2, B3), sledi začetna datacija, intitulacija in arenga. Osnovna misel te arenge je ostala sicer ista kot v listinah iz leta 1152, tokrat pa je ista vsebina izražena z drugimi besedami.¹⁰⁷ Publikacija pa je izražena z besedami *Eapropter notum sit omnibus ecclesie nostre fidelibus tam presentibus quam futuris qualiter nos quidem [...]*. V P4 je bila desetina potrjena *per hanc nostram preceptabilem paginam prout iuste et legaliter possumus*, torej na enak način kot dve leti prej za Dobro vas (P3), kjer se začne formulacija s *prout*. Koroboracija je v obeh listinah enaka, le v P4 je napisano *subtus*, v P3 pa *supert*. Dve nadaljnji besedni analogiji najdemo v P3 in v P4 vsakič na prehodu med dispozicijo in sankcijo: *statuentes et modis omnibus precipientes quatenus [...]* *quemadmodum superius legitur [...]*. V primeru kršitve listinskih določil je v P4 zagrožena usoda večno pogubljenih Dathana in Abirona, primera, ki se prav tako pojavljata v sankcijah obeh stiških patriarhovih listin.¹⁰⁸

V nadaljnjem bo govora o pojavih zgoraj obravnavanih delov formularja v listinah oglejskega patriarha in tržaškega škofa.¹⁰⁹ V stiški patriarhovi listini uporabljena invokacija povsem odgovarja tradiciji tržaške škofovske listine, kjer se je pojavila pol stoletja prej kot v patriarhovi listini. Invokacija v čast sveti Trojici, ki se pojavlja tudi v nekaterih »skupnih« listinah, se uveljavi v Trstu v čisti obliki šele 1115.¹¹⁰

Pri intitulaciji se zopet pojavlja tržaški vpliv. Med uvodnim *Ego* oz. *Nos* in osebnim imenom tržaškega škofa napisani *quidem* se od 1082 do začetka 13. stoletja pogosto najde v škofovskih listinah. V patriarhovih listinah šele od 1151 dalje.¹¹¹ Popreje pa se pojavi *quidem* že 1149 in nato spet v treh »skupnih« listinah iz leta 1152. Od zdaj dalje je postal *quidem* tudi sestavni del intitulacije v patriarhovih listinah.

¹⁰⁶ Namreč v listinah za Stično (P2), za kanonike v Trstu (B2) in za Dobro vas (P3).

¹⁰⁷ Pellegrini, Belluno, str. 178: *In nomine domini nostri Jesu Christi anno autem incarnationis eiusdem millesimo centesimo quinquagesimo sexto, indictione III. [...]. Quicumque superni muneris gratia pontificatus regimine sublimatur oportet ut circa loca sacra et divinis cultibus dedicata gubernationibus ipsorum credita se devotos et sollicitos exhibeant ac benignas fratrum petitiones in eisdem Domino servientes benigne et devote exaudire studeant.*

¹⁰⁸ To so stiške listine S1 in S2 npr., ki jih je dal izstaviti patriarh Pilgrim I. Njuna sotrpina, Ananias in Saphyras, sta navedena v sankcijah treh Pilgrimovih listinah za samostan Gornji grad: 1140, StUB I, str. 189 (št. 180), 1145, StUB I, str. 237 (št. 225) in 1146, StUB I, str. 263 (št. 254).

¹⁰⁹ V tem delu članka prikazana primerjava diktatov tržaških škofovskih in patriarhovih listin so delo vodje projekta, prof. Härtela, ki jih je pripravil za predavanje in jih je avtorju članka dal na voljo; prim. tudi Härtel, *Metropolit – Suffraganbischöfe – Kapitel. Die Urkunden im Umfeld der Patriarchen von Aquileia, v: Die Diplomatik der Bischofsurkunde vor 1250 – La diplomatique épiscopale avant 1250. Referate zum VIII. Internationalen Kongreß für Diplomatik, Innsbruck, 27. September – 3. Oktober 1993*, izd. Ch. Haidacher und W. Köfler, Innsbruck 1995, str. 71.

¹¹⁰ CDI, Indice, str. 249–250 (št. 124).

¹¹¹ SUB II, str. 403–404. (št. 287).

Nasprotno sklepe pa dopušča primerjava nekega drugega dela intitulacije tako patriarhove kot škofovske listine. Medtem ko je v tržaški škofovski listini iz leta 1072 do 1145 govora o *sedis* in ne o *ecclesia*, se po letu 1149 v »skupnih« listinah brez izjeme uporablja *ecclesia*.

Kar se tiče arenge *Si sanctis ac venerabilibus locis* [...] v »skupnih« listinah, primerjava ni mogoča, saj ni ne v Ogleju ne v Trstu nobenega primera arenge, ki bi bila primerna za tovrstno primerjavo oz. tudi ni dokazljiva pri nobenem drugem oglejskem sufraganu.

Sankcija pa spet dokazuje tržaško tradicijo. Tako je ta v listini iz leta 1152 za S. Giorgio Maggiore le reprodukcija iste sankcije s strani istega izstavljalca. Konec koncev pa temeljita obe sankciji na bistveno daljši različici listine škofa Dietmarja iz Trsta, izstavljene prav tako za S. Giorgio Maggiore v Benetkah, za katero je bil odgovoren Wodolricus, *iudex et tabellio* [...] *huius Tergestine civitatis*.¹¹²

Koroboracija v pregledanih škofovskih in patriarhovih listinah odgovarja tisti v patriarhovi listini, še zlasti ker v tržaških škofovskih listinah do 12. stoletja sploh ni zaslediti nobene koroboracije.

Pogled tako na lastnoročne podpise oseb kot na seznam prič v listinah za sredo 12. stoletja ne kaže enotne slike. Patriarhova listina za Stično (P2) nosi tako podpise kot tudi seznam prič, ker pridejo tukaj do veljave tri ločene tradicije. V patriarhovih listinah Pilgrima I. je to enkratni pojav. Patriarh pa se glede podpisa ni navdušil za model *signum manus*, ki je bil od 11. stoletja dalje običajen pri tržaških škofih.

V štirih izmed »skupnih« listin sledi neposredno po invokaciji začetna datacija z besedami *Anno autem ab incarnatione (oz. incarnationis) eius (dem)* [...], tej sledijo podatki o letu, dnevu v rimskem koledarju ter navedba vladarja, kot npr. v B1 in B3. Ta začetna datacija se v patriarhovih listinah pojavi le še trikrat: tako v stiški patriarhovi listini (P2) ter v Pilgrimovi listini za kanonike v Bellunu iz leta 1156 (P4)¹¹³. Tudi za tržaške škofovske listine značilni *eius* oz. *eiusdem* se med patriarhovimi listinami najde le za Stično (P2) in Belluno (P4).

Če je primerjava diktata med listinama tržaškega škofa in patriarha razločno pokazala prevlado tržaške komponente – le beseda *ecclesia* v intitulaciji izvira iz patriarhove listine – zasledimo dele formularja, t. im. »tržaške posebnosti«, že v starejših vladarskih listinah v korist tržaški cerkvi. Tako se pojavi *Si quis igitur* kot uvod v sankcijo že v darovnici Berengarja I. iz leta 911, podobnosti pa so tudi v koroboraciji: *Quod ut verius credatur et diligentius ab omnibus observetur, manu propria roboratum de anulo nostro subter insigniri iussimus*.¹¹⁴ Iz leta 929 izvira darovnica kralja Huga prav tako za tržaško cerkev. V dispoziciji te listine je prvič uporabljena fraza *prout iuste et legaliter*, formulacija, ki jo zasledimo tudi v omenjenih Pilgrimovih listinah (P3 in P4) ter v obeh listinah tržaškega škofa iz leta 1152 (B2 in B3). Hugova listina ima prav tako enak prehod k sankciji; koroboracija je skoraj identična s poprej navedeno.¹¹⁵

¹¹² L. Lanfranchi, *San Giorgio Maggiore II*, str. 417 (št. 202)

¹¹³ Tretji primer je v dvomljivi listini iz leta 1133 in je v tej zvezi zanemarljiv.

¹¹⁴ L. Schiaparelli, *I Diplomi di Berengario I. Fonti per la storia d'Italia* (Roma 1903), str. 388–389 (št. X). Tu imamo sicer opravka s ponaredkom iz konca 10. ali začetka 11. stoletja, formular pa je avtentičen: „Il formulario venne certamente ricavato da un diploma autentico di Berengaro“, prim. L. Schiaparelli, *Diplomi di Berengario I.*, str. 388 (št. X) in uvodne pripombe ter isti, *I diplomi dei re d'Italia. Ricerche storico-diplomatiche I* (I diplomi di Berengario I.), Roma 1901, str. 148: „Le rimanenti formole sono perfettamente rispondenti all'uso della cancelleria Berengariana e dipendono certo da fonte autentica“.

¹¹⁵ *Quod ut verius credatur et diligentius observetur, manu propria roborantes de anulo nostro subter anotari iussimus*, L. Schiaparelli, *Diplomi*, str. 68 (Nr. XXII): dvomi o tej kopiji iz 10./11. stoletja ne zadevajo formularja navedene listine: „Mentre la rimanente parte del testo corrisponde al genere di diploma uscito dalla cancelleria di Ugo [...]“.

V tej zvezi je zanimiv v Hugovi tržaški listini dvakrat uporabljeni *tutionis mundburdum*, ki se pojavi tudi v stiški patriarhovi listini (P2). Po naštevanju darovnic v korist samostanu sledi potrditev s strani oglejskega patriarha Pilgrima I. Pri tem vzame patriarh samostan v *tutionem mundiburdii*. Ta za patriarhove listine neobičajna formulacija pa se pogosto pojavlja v merovinških listinah.¹¹⁶

Kot izredno obetavna se je za primerjavo diktata izkazala listina kralja Lotarja iz leta 948 za tržaško cerkev.¹¹⁷ V njej se pojavi že znana arenga: *Si sanctis ac venerabilibus locis digna conferimus munera, anime nostre proficuum esse non ambigimus*.¹¹⁸ Tej sledeča publikacija s prehodom k intitulaciji je prav tako znana že iz tržaške škofovske listine za S. Giorgio Maggiore v Benetkah.¹¹⁹ Znotraj dispozicije zasledimo formulacijo *prout et legaliter possumus*. Sankcija se začneja s *Si quis igitur* in koroboracija je tistim iz »skupnih« listin že zelo blizu: *Quod ut verius credatur diligentiusque ab omnibus observetur, manu propria roborantes anulo nostro subter in segniri iussimus*. Diktat Lotarjeve listine se ponovno pojavi v potrdilni listini kralja Henrika III. za tržaško cerkev, ki ima svoj izvor v izgubljeni listini Ottona III., pri čemer je notar uporabljal še ohranjene listine kraljev Huga in Lotarja.¹²⁰

III/3. Ustanovna listina za samostan v Stični

V stiškem samostanu je bilo v letu 1136 bojda že zagotovljeno redovno življenje, tako da je mogel patriarh Pilgrim I. izstaviti ustanovno listino (S1) *sub sollario* v Ogleju. Na začetku listine je napisana intitulacija, tej sledi invokacija. Neobičajni razpored obeh formul zasledimo med Pilgrimovimi listinami le v listini za stiški samostan (S1, S2). V ustanovni listini se na invokacijo navezuje publikacija, nato sledi naracija ter slednjič dispozicija. Stiška ustanovna listina nima nobene arenge. Po vzorcu papeške formule napisani sankcija ter koroboracija predstavljata zaključek konteksta listine. Tako ustanovna listina kot tudi zgoraj obravnavana in edina v originalu ohranjena listina oglejskega patriarha Pilgrima I. (P2) za stiški samostan ter potrdilna listina istega patriarha iz leta 1145 (S2), imajo po vzorcu papeških listin prevzeti eshatokol. Na stiških listinah se pojavi roti podoben simbol, namreč križ v obroču, ki pa je oblikovan le iz enega kroga. Vrisani križ deli krog na štiri kvadrantne ploskve, v katerih je napisana deviza.

Eshatokol stiške ustanovne listine, ki jo posreduje Pucelj, ima po dataciji upodobljen križ v obliki šape, ki ima na konceh dodano še po eno piko. Nato sledijo podpisi treh klerikov, tržaškega škofa Dietmarja, oglejskega arhidiakona ter opata iz Možaca. Pečat se nahaja, kot kaže Pucljeva kopija, na desni spodnji strani. Na skrajni levi je nameščen križ v obroču, ki ima svoj izvor v papeški roti. Znotraj štirih kvadrantov je napisano geslo *Dextera Domini fecit virtutem*.¹²¹ Pečat je bil – po Pucljevi kopiji – pritrtjen na desni strani. Med

¹¹⁶ Prim. G. Köbler, Wörterverzeichnis zu den Diplomata regum Francorum e stirpe Merovingica. Arbeiten zur Rechts- und Sprachwissenschaft 17, Gießen-Lahn 1983, str. 179 gl. mundiburdium.

¹¹⁷ L. Schiaparelli, Diplomi, str. 276–278 (št. XI). Nadaljnja ustrežna mesta v diktatu te listine zasledimo tudi v Lotarjevi listini za kanonike iz S. Gaudenzio di Novara iz leta 950, L. Schiaparelli, Diplomi, str. 286–288 (št. XVI).

¹¹⁸ Prim. L. Schiaparelli, I diplomi dei re d'Italia. Ricerche storico-diplomatiche V (I diplomi di Ugo e di Lotario), Roma 1914, str. 83 (št. 14), ki to arengo v svojih raziskavah o formularjih še dvakrat omenja.

¹¹⁹ V Lotarjevi listini se publikacija glasi: *Quocirca omnium sancte Ecclesie Dei fidelium nostrorumque presentium scilicet et futurorum comperiat universitas, qualiter [...]*.

¹²⁰ MGH DH. III 12; prim. tudi uvodne pripombe izdajateljev.

¹²¹ Po psalmu 117, 16.

križem v obroču in pečatom je patriarhov podpis: *Ego Peregrinus sanctae Aquilejensis Ecclesiae dictus Patriarcha subscripsi et confirmavi* (slika 7).

Leta 1716 je dal opat Anton Gallenfels napraviti prepis ustanovne listine, na katerem je bil pečat nameščen na levem spodnjem robu listine, desno pa je bil kolesni križ z geslom, desno od tega pa patriarhov podpis (slika 8).¹²² Ker je kolesni križ v prepisu listine opata Gallenfelsa zelo podoben tistemu v originalni stiški listini iz leta 1152, Pucljeva verzija najbrž ni avtentična kopija stiške ustanovne listine, še zlasti, ker Gallenfelsovo kopijo potrjuje tudi prepis listine v samostanu Rein,¹²³ kjer so pečat, rota in patriarhov podpis enako razporejeni. Rota je v Pucljevi kopiji verjetno potegnjena s šestilom, prav tako zasledimo omenjeni križ v obliki šape le v Pucljevem prepisu. Po tem takem sta oblika rote in križ v obliki šape Pucljev izum; s prvotnim izgledom teh simbolov na ustanovni listini stiškega samostana pa ti znaki verjetno nimajo veliko sorodnosti.

Stiška listina za raziskavo formularja ni zelo obetavna. Na začetku listine pade v oči spremenjeni običajni vrstni red formularja; na prvem mestu je intitulacija, ki ji sledi invokacija. V stiških listinah srečamo ta razpored formularja še enkrat in sicer v listini iz leta 1145. Vprašanja, ali je bil razpored obeh listinskih formul uporabljen že v originalu oz. ali je služil poznejši prepis obeh listin kot vzorec, se danes seveda ne da z gotovostjo razrešiti. V dveh listinah istega patriarha se listina začne z arengo, ki ji sledi intitulacija.¹²⁴ Med listinami oglejskega patriarha Pilgrima I. pa zasledimo tudi drugačni vrstni red, kjer invokaciji sledi najprej arenga in nato intitulacija.¹²⁵

Kot že omenjeno, je v ustanovni listini stiškega samostana malo formul, ki bi bili primerne za primerjavo. Tako npr. ravno v stiški listini manjka arenga, ki bi jo v ustanovni listini za nek samostan vsekakor pričakovali. Listina se začne z intitulacijo in invokacijo, sledi ji publikacija. Z besedo *qualiter* je nakazan prehod k dispoziciji, ki v narativnem delu opisuje podelitev posesti Stična oglejski cerkvi, ki so jo izvedli trije bratje, svobodni plemiči Majnhalm, Dietrik in Henrik.¹²⁶ Patriarh navaja nato vse osebe, ki so *petentibus* (Henrik, Dietrik in Majnhalm) in *consulentibus* (imenovani kleriki in oglejski odvetnik) sodelovale pri naselitvi menihov iz samostana Rein. V kratkem stavku so navedene še nadaljnje samostanske posesti; kratko in jedrnato je izražena ustanovitev samostana: [...] *ibique abbatiam fieri decrevimus*. Slednjič so našete vse tiste posesti, ki so jih omenjeni bratje dobili od patriarha v zamenjavo za Stično.

¹²² Faksimile pri Grebenc, Stična, str. 221 (= slika 8), prim. k temu slike 9, 10, s križi v obroču Pilgrima I. iz listin P2 in B3.

¹²³ Rein, Samostanski arhiv, A lat. 9 [1].

¹²⁴ Tako v listini iz l. 1139 za San Stefano, obj. v J. F. B. M. De Rubeis, *Monumenta ecclesiae Aquilejensis, commentario historico-critico illustrato*. Argentinae 1740, kol. 567–569 ter iz l. 1145 za Gornji grad, StUB I, str. 237 (št. 225).

¹²⁵ Tako v listini iz l. 1136/37 za Krko na Koroškem, MdC I, str. 110 (št. 84) ter 1140 in 1146 za Gornji grad, StUB I, 188 (št. 180), str. 262 (št. 254).

¹²⁶ Imenovani bratje izhajajo iz svobodnega plemiškega rodu, ki je živel nekda v Pux-u v zgornji dolini Mure, L. Hauptmann, *Entstehung und Entwicklung Krains; Die Landgerichte. Erläuterungen zum Historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer I/4* (I. Abt.: Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Istrien). Wien 1917, str. 394. Prednik rodu naj bi bil Askvin, odvetnik krške cerkve in *consanguineus* Heme, ustanoviteljice samostana v Krki, prim. tudi F. Kos, *O ustanoviteljih Zatiškega samostana*. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino 1 (Maribor 1918) 193–200 (z rodovnikom). L. Hauptmann je v obširni raziskavi kot potomce Askvina ugotovil mejne grofe v Savinjski marki, Višnjegorske grofe, svobodne gospode iz Pux-a, iz Kranja, iz Weitensfelda in Hohenegga ter mejnega grofa Ulrika II. iz Tuscije in iz Attemsa, L. Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 250 (Zagreb 1935), str. 215–239; prim. tudi H. Dopsch, *Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Verwandtschaft*, Carinthia I, 161/I (1971), str. 111.

Dvakratna sankcija v Pilgrimovi stiški listini grozi kršilcem z usodo večno pogubljenih Dathana in Abyrona.¹²⁷ Koroboracija te listine je brez posebnosti; sredstvo overitve je *sigillum impressum*.

Kar se tiče prič izstavljenih listine, stoji na prvem mestu oglejski odvetnik, goriški grof Majnhard I., ki mu sledijo furlanske priče imenovane po Attimis, Tarcento, Manzano, Azzana in Cusano ter priča, verjetno Korošec, Engelšalk iz Grafendorfa (Grauendorf?). Imena klerikov v seznamu niso navedena. Lahko pa domnevamo, da so bili poimensko navedeni *virii consulentes*, soudeleženi pri ustanovitvi samostana, namreč škofa Dietmar iz Trsta in Peter iz Pule, arhidiakon iz Ogleja, Ulrik ter opata Ansfred iz Beligne in Ulrik iz Možaca kot priče prav tako prisotni v Ogleju; v seznamu prič pa niso bili več posebej omenjeni.

Kot kraj izstavitve listine je imenovan Oglej in sicer *sub sollario*. Glede na to, da sta od patriarhove palače ohranjena komaj »dva stebra«, lahko o sollariumu le ugibamo. Poleg letnice *anno ab incarnatione domini* 1136 je navedena še 15. indikcija (za leto 1136 bi morala veljati 14. indikcija) ter leta vladanja cesarja Lotarja III.

Sklepno lahko ugotovimo, da moremo ustanovno listino stiškega samostana, ki se je ohranila v prepisu opata Gallenfelsa in v kopiji, ki jo hrani samostan Rein, označiti kot avtentično. Verzija samostanskega kronista Pavla Puclja pa je neverodostojna; on je – kot bomo še prikazali – Pilgrimove listine za stiški samostan bržkone priredil po svoje.

III/4. Potrdilna listina iz leta 1145

Potrdilno listino stiške ustanovne listine patriarha Pilgirma I. iz leta 1145 je napisal pisar Chono, od katerega so ohranjene še tri nadaljnje Pilgrimove listine.¹²⁸ Listino uvaja intitucija, ki ji sledi invokacija¹²⁹ in v nadaljevanju arenga *vinea Domini*.¹³⁰ Prehod k dispoziciji je z besedo *Idcirco*. Eshatokol se zgleduje po ustanovni listini. V samostanu Rein hranjeni prepis listine (S2) ima prav tako roto z geslom *Adiuva nos deus noster*. Poleg rote je patriarhov podpis, toda brez *subscripsi*, ta pa je pri ostalih petih podpisih dokazljiv. Ta listina ostaja v tradiciji stiške ustanovne listine istega izstavitelja. Obe, le v prepisu ohranjeni patriarhovi listini sta se, glede na primerjavo eshatokola v originalu ohranjene Pilgrimove listine iz leta 1152 za isti samostan, izkazali kot avtentični.

Na tem mestu naj omenimo Pucljevo izmišljeno listino, ki jo je avtor – kot kažejo pasaje formularja – verjetno sestavil na podlagi avtentične listine iz leta 1145 (S2).¹³¹ V Pucljevi listini se intitucija, invokacija, arenga ter deli dispozicije, toda brez naštevanja posesti, glasijo popolnoma enako kot v listini S2. Temu sledi vstavek kronista Puclja: »[...] *eidem loco addidimus, verum*¹³² *antequam easdem recenseamus pro habitatione monachorum Morimundo adventorum, parochiam sancti Viti prope Sitticium uno lapide distantem, in*

¹²⁷ V primerljivih sankcijah v gornjegrajskih listinah istega patriarha sta na tem mestu imenovana sotrpina Ananias in Saphyra, StUB I, str. 189 (št. 180), str. 237 (št. 225), str. 263 (št. 254).

¹²⁸ Prim. zgoraj op. 99.

¹²⁹ Isti vrstni red formularja zasledimo tudi v Pilgrimovi listini za Millstatt, prav tako delo pisarja Chona, MdC III, str. 359 (št. 926).

¹³⁰ Prim. listine za Gornji grad iz let 1140, 1145 in 1146, kot v op. 108.

¹³¹ Omenjena listina se ne nahaja v *Idiographii*, temveč le v Puceljevem, na Dunaju hranjenem rokopisu, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Hs. 10550, 62^r–63^r. V uvodu poudarja Pucelj avtentičnost „svoje“ listine: „*Cuius proinde fundatoris Pelegrini [...] patriarchae Aquilejensis tale extat diploma sequens*“.

¹³² Od *verum* [...] do *insistentes* so vse besede razen *concessi-* pri *concessimus* in *ac* prečrtane.

*qua triennio habitarunt usque dum monasterium perficeretur atque operi eiusdem finis imponeretur, donauimus, concessimus ac desuper monasterii coeptis in eiusdem bonum insistentes 5 mansos siue ut hodie vocant huebas, iuxta Muram fluvium per Styriam decurrentem, sitas, monasterio deberi donauimus hasque nobis competentes antea dari solitas decimas,¹³³ ut bono monasterii in habendis possessionibus provideremus in perpetuum praesentibus et futuris saeculis duraturis, remittimus et condonamus. Vtrum vero in hoc loco hodieum usque possessiones sub Sitticium spectant an commutatae sint vel vero venditae eiusdem loci siue monasterii oeconomio discutienda relinquimus. Hisque praenotatis ac per parentheses diplomati introsertis complures alii nobiles viri sanctam et honestam conversationem et religionem eorum siue religiosam morum probitatem approbantes, quaedam alia praedia pro redemptione animarum parentum suorum et in remissionem peccatorum suorum eidem loco tradiderunt, quorum nomina inscribentur decursu temporis, quae interim omnia tam ipsum monasterium in praedio, quod dicitur Sittich fundatum, quod nos a quibusdam nobilibus viris videlicet Dietrico, Henrico et Megnalmo¹³⁴ [...]»« Od tukaj do datacije prevzame Pucelj zopet tekst listine S2. Datacija pa je kronist zopet sam priredil: *Actum est Aquileae anno ab incarnatione domini 1135 et potiori ex parte dum monasterium fuisset extractum 1145, indictione 8.* Vse priče te listine so že navedene v omenjeni predlogi. V zvezi z eshatokolom naj še omenimo, da kronist Pucelj ni prevzel kolesnega križa, ki pa je bil v listini iz leta 1145 upodobljen; prevzel pa je podpise klerikov, ki se pojavijo tudi v Chonovi listini iz leta 1145. Pucelj je prav tako po Chonu prevzel kompleksno formulo.*

Pucelj je med samostanskim izročilom ali pa v seznamu listin, kakršen je ohranjen npr. v Zagrebu,¹³⁵ verjetno našel regist darovnice oglejskega patriarha Pilgrima I. v korist stiškemu samostanu, s katero mu je podeli pet hub *iuxta Moram fluvium decimasque de monasterii possessionibus*. Iz tega in na podlagi formularja patriarhove potrditvene listine iz leta 1145 je sestavil izmišljeno listino, kar mu je zaradi nesporno dobrega zgodovinskega znanja šlo lahko od rok. O teh petih hubah in o prepustivi desetine iz samostanskih posesti je bilo govora že v ustanovni listini patriarha Pilgrima I. za stiški samostan. Z letom 1152 je datirana edina v originalu ohranjena stiška Pilgrimova listina, kjer je zapisana podelitev posesti Bodendorf pri Murauu. Verjetno je Pucelj spravil teh pet hub ob Muri v zvezo s tem območjem, kjer so bili doma tudi omenjeni trije bratje Henrik, Dietrik in Meinhalm; ti so patriarhu prepustili v zamenjavo stiško posest.¹³⁶ Pri Pucljevem načinu dela je treba pač govoriti o »izmišljenih« in ne o ponarejenih listinah, kakršne je proizvajal npr. njegov sodobnik Chrysostomus Hanthaler iz Lilienfelda.¹³⁷ Pucelj namreč ni naklepno ponaredil listine, temveč je to ali ono listino »priredil« na podlagi samostanskega izročila; samostan pa je že imel – na podlagi sočasnih ali pa poznejših listin – lastninske pravice nad posestmi, ki so bile predmet Pucljevih listin (to se bo pokazalo tudi pri domnevnih inkorporacijskih listinah patriarha Pilgrima). Poleg tega je način izražanja v Pucljevih »izdelkih« povsem anahronističen in

¹³³ Beseda *decimas* je napisana zgoraj z drugačnim črnilom.

¹³⁴ Pri Puclju piše *Henrico, Dietrico et Megnalmo*, pri čemer je druga roka popravila in vnesla predlogi odgovarjajoči vrstni red s številkami 1 in 2.

¹³⁵ Prim. zg. op. 28 in W. Milkowicz, *Die Chronik Puzels aus dem krainischen Cistercienserstifte Sittich*. Mittheilungen des Musealvereines für Krain 3 (1890), str. 57.

¹³⁶ Prav tako je posest Bodendorf med 1630 in 1633 prešla z zamenjavo v last vetrinjskega samostana, J. Mlinarič, *Stiška opatija: 1136–1784*, Novo mesto 1995, str. 827.

¹³⁷ Hantahler se je lotil ponarejanja, deloma do 20. stoletja „veljavnih“ listin (genealogije), zaradi pomanjkanja hišnega izročila in iz napačnih pisateljskih ambicij. Ponarejevalec je imel za takrat obsežno zgodovinsko znanje; verjetno je hotel kot raziskovalec prekašati slavo bratov Pez, prim. M. Tangl, *Die Fälschungen Chrysostomus Hanthalers*, *MIÖG* 19 (1898), str. 47, 50.

nima z običajnim jezikom listin 12. stoletja nič skupnega. Pri prepisih listin ni razvil pravega občutka za dejansko podobo listine: to se pokaže v prepisu ustanovne listine patriarha Pilgrima I. iz leta 1136, kjer je dodan križ oz. je pečat na drugem mestu kot v primerljivem prepisu opata Gallenfelsa. Pri Puclju torej ne moremo govoriti o »kriminalnem« naklepu, temveč o »učenih vajah«.

Sklepno je torej moč trditi, da sta zgodnji, kar zadeva avtentičnost doslej vprašljivi patriarhovi stiški listini – namreč ustanovna listina iz leta 1136 ter potrdilna listina iz leta 1145 s patriarhovim podpisom v obliki rote – pristni. Obe listini sta, če ne upoštevamo Pucljeve kronike, ohranjeni tudi v prepisih, v samostanu Rein pri Gradcu, ustanovna listina pa tudi v prepisu stiškega opata Antona Gallenfelsa iz leta 1716, torej tri leta pred Pucljevo Idiographijo.¹³⁸ Za dokazovanje je bila odločilna originalna listina iz leta 1152 (P2); napisal jo je pisar iz kroga tržaškega škofa, verjetno njegov kaplan, čigar delovanje za patriarha je dokazljivo do leta 1156. Pomembni kriteriji v diktatu so prevzeti po škofovski listini tržaškega sufragana, najmanjši del, *ecclesiae* v intitlaciji pa izvira iz »patriarhove pisarne«. Tržaška komponenta pride posebej do izraza v pisavi, zlasti v – po epigrafskih vzorcih prevzeti – poudarjeni pisavi.¹³⁹

III/5. Inkorporacijske listine patriarha Pilgrima I.

Pucelj navaja v svoji *Idiographii* tako Pilgrimovo listino *adolescente iulio 1135* za stiški samostan kot tudi listino, ki jo navaja za leto 1145, samo v odlomkih.¹⁴⁰ To samo po sebi še ne bi bilo ravno sumljivo. Dvom o pristnosti obeh listin se pojavi edinole v zvezi z razporedom formularja, dikcijo ter zgodovinsko povezavo.¹⁴¹ V listini, ki jo navaja Pucelj za leto 1135, oglejski patriarh Pilgrim I. začasno prepusti opatu Vincencu in konventu nedaleč od Stične ležečo župnijo sv. Vida, kjer bi se mogli redovni bratje nastaniti in živeti do zaključka samostanske gradnje.¹⁴²

Tekst Pucljeve listine se glasi: »*Quoniam universos in vinea domini constitutos ita laborare convenit, quatenus iustas eorum preces maxime religiosorum et deo famulantium quas quotidie pro omnibus exorant supplicibusque in coelum palmis unanimiter exposcunt, exaudiremus et pro gloria et honore nominis eius, qui hos in excolendam vineam domini misit et assumpsit, fovaremus quo ferventius et alacrius in futuro portantes manipulos suos*

¹³⁸ Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hs. Rot. 8/2, str. 219–222.

¹³⁹ Kot primer takšnega epigrafskega tipa prim. R. Favreau, *Épigraphie médiévale* (L'atelier du médiéviste 5). Turnhout 1997, str. 72, slika 8 z upodobitvijo nagrobne plošče iz leta 1048 z napisom, primerljivim z izgledom prve vrstice v skupnih listinah. Prim. tudi W. Koch, *Epigraphik und die Auszeichnungsschrift in Urkunden*, v: *Documenti medievali greci e latini. Studi comparativi* (Atti del seminario di Erice, 23–29 ottobre 1995, a cura di G. De Gregorio e O. Kresten), Spoleto 1995, str. 320–321.

¹⁴⁰ Obe listini je moč najti le v Pucljevem rokopisu *Idiographia*, ne pa tudi v seznamu stiških listin patriarhov, ki so hranjene v arhivu samostana Rein.

¹⁴¹ F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV* (Ljubljana 1915), str. 81 (št. 131) je prvi označil listino iz leta 1135 kot „nepristno“. V kratki opombi (2) ugotavlja, da je bila župnija Sv. Vida šele leta 1389 pridružena stiškemu samostanu, ni pa tega dokazoval. F. Schumi je imel to listino in pa listino s podobno vsebino, ki naj bi bila iz leta 1145 ter druge pri Puclju navedene Pilgrimove listine očitno za pristne: UB Krain I, str. 88–90 (št. 79); str. 91 (št. 83); str. 92 (št. 86); str. 99–101 (št. 97); str. 101 (št. 98); str. 101–102 (št. 99); str. 104–106 (št. 106). Prim. tudi D. Kos, *Pismo, pisava, pisar. Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300* (Zgodovinski arhiv Ljubljana. Gradivo in razprave 14). Ljubljana 1994, str. 202–203.

¹⁴² Nepopolno pri Pucelj, *Idiographia*, str. 451–452 in v nadaljnjem Pucljevem rokopisu, Wien, Österr. Nationalbibliothek, Hs. 10550, fol. 62r; nepopolen in pomanjkljiv tisk, UB Krain I, str. 91 (št. 83).

cum gaudio vitam metere mereantur eternam. Idcirco precibus venerabilis fratris nostri Vincentii Sitticensis abbatis totiusque beati conventus annuentes et devotionem atque defectum eorum considerantes. Nos Pelegrinus dei gratia sacre Aquilejensis ecclesie patriarcha in nomine sancte et individue trinitatis parochiam sancti Viti prope Sitticium uno lapide distantem in qua aliunde triennio habitabant fratres usque dum monasterium perficeretur atque operi eiusdem finis imponeretur pro commodiori religiosorum fratrum habitazione et sustentatione cum omnibus iuribus ac pertinentiis dedimus, donavimus, contulimus hac annexa pietatis conditione, ut ipsimet religiosi successive administrari forent huius parochie, confessiones audirent, conciones¹⁴³ facerent, verbum dei predicarent, oblationes missarum pro vivis et defunctis offerent, sacramenta fidelibus ministrarent iisque egrotos providerent, verbo, ut que fidei orthodoxe consona et ad salutem fidemque unicum salvificam proximi necessaria forent, prospicerent. Quare dum gentem lippientibus oculis in fide nutantem velut stellas syderaue minime errantia erudiunt, catechismis instruunt velut lumine christiane veritatis sacramenta administrant iisque egrotos zelo christiane charitatis providere satagunt exemploque suo ac sancte conversationis odore miro in sui admirationem attrahunt amoremque pelliciunt.»

V tej – dozdevno Pilgrimovi – listini iz leta 1135 se pojavi arenga *vinea Domini*, kakršno v podobni obliki zasledimo tudi v nekaterih gornjegrajskih listinah.¹⁴⁴ Začetek in konec te arenge se glasi skoraj enako kot v potrditveni listini iz leta 1145 (S2). V obeh primerih so nagovorjeni tisti, ki delujejo v božjem vinogradu. V arengi listine S2 se glasi, da je primerno uslišati upravičene prošnje tistih, zlasti duhovnikov in vseh, ki Bogu stalno služijo, da se na eni strani podpre Bogu v čast in slavo ustanovljene kongregacije, da bodo te na drugi strani tudi v bodočnosti zmožne voditi ljudi in da bodo vsi veselo dosegli prisluženo večno življenje.

V »inkorporacijski listini« iz leta 1135 se pojavi ista, toda še bolj »okrašena« arenga, sporočilo pa je ostalo isto. Enkrat se obračajo prošnje duhovnikov na vse ljudi, drugič pa naj bodo uslišani vsi tisti, ki s ponižno prosečimi proti nebu vzdignjenimi rokami enodušno prosijo in podpirajo tiste, ki so bili poslani na delo, da bodo v čast in slavo Njegovemu Imenu delali v božjem vinogradu in da bodo s še večjim veseljem in živahnostjo dosegli večno življenje.

V primerjavi z arengo iz stiške potrditvene listine in sočasne gornjegrajske listine, je pričujoča arenga zelo napihnjena. Uporabljeni primerniki v zvezi z dosego večnega življenja naravnost »napovedujejo« potrdilno listine iz leta 1145 – ki je »1135« še ni bilo – po kateri naj bi *manipulos* veselo dosegli večno življenje. V listini iz leta 1135 je v vrstnem redu formularja opazna velika zmešnjava: listina se začneja z arengo, tej sledi dispozicija, izražena z besedo *Idcirco*. V diktaciji pa je izpuščen odločilni zaključni glagol. Takšen stavek se pojavi tudi v potrditveni listini patriarha Pilgrima I. iz leta 1145: *Idcirco precibus venerabilis fratris nostri Vincentii Sitticensis abbatis totiusque beati conventus annuentes et devotionem atque defectum eorum considerantes quasdam possessiones [...] addidimus [...]*. V domnevni inkorporacijski listini pa manjka za razumevanje stavka pomembna beseda, tako da je stavek nejasen. Popolnoma nesmiselno zveni intitulacija, ki ji sledi invokacija. V dispoziciji, h kateri ni pravega prehoda, je govora o prepustitvi župnije sv. Vida samostanu. Menihi

¹⁴³ Pri tej besedi prim. *Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert*. Hg. von der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften II, Lieferung 11 (München 1995), kol. 1744, v. 33, kjer *contio* navajajo v smislu nagovor, pridiga i.p.; tukaj tudi citat iz obravnavane „Pilgrimove listine“.

¹⁴⁴ Namreč listine za Gornji grad 1140, 1145 (kot op. 108); k arengi prim. Matth. 19, 29; 20, 1 in 20, 2.

naj bi tam dobili primernejše bivališče in oskrbo z vsemi pravicami in vsem kar sodi zraven, oni pa naj bi tako dolgo opravljali dušno pastirstvo, dokler samostan ne bi bil dograjen in tovrstna dela zaključena. Tista mesta, ki govorijo o dušnopastirskem delovanju, so formulirana posebej spodbudno. Sankcije, koroboracije in eshatokola pa Pucelj pri tej listini ne navaja.

V nadaljnji listini s podobnim tekstom, ki jo navaja Pucelj za leto 1145, je oglejski patriarh župnijo sv. Vida inkorporiral stiškemu samostanu z vsemi pravicami in vsem kar sodi zraven.¹⁴⁵ V primerjavi s prvo listino, so v tej inkorporacijski listini tista mesta, ki zadevajo dušnopastirsko delovanje in samostansko življenje, formulirana še slikovitejše: [...] *pro commodiori fratrum habitatione et sustentatione, et quidem cum omnibus iuribus ac pertinentiis, ut amplius coenobium stabiliret illudque evehere conaretur, effecit et indulsit in perpetuum, ut ipsimet religiosi successive administratores forent huius parochie, confessiones audirent, conciones facerent, oblationes pro vivis et defunctis immolarent, sacramentaque fidelibus ministrarent, verbo, que fidei orthodoxe consona et ad salutem proximi unice salvificam necessaria forent, providerent unde divina gratia tantopere progressum est haud improspere, ut solertissimi in vinea domini operarii facti sint atque evaserint. Cumque gentem in fide nutantem instruerent sacramenta ministrarent iisque egrotos providerent exemploque suo ac sancte conversationis miro odore in sui admirationem attraxissent amoremque allexissent omnes fideles Christi anime ad hos, velut apes ad alvearia sua confluebant ac universim omnes poene eorum doctrina ac fidei moribus conformari ac christiane conversationis societati adiungi desiderabant. Ex quo, tam procul deventum erat, ut confraternitas certa quedam a piis fidelibus instituta surrexerit, tempora repraesentum non aliter ac olim apostolorum, ut plerique in communi iam non tantum pio erga deum zelo accensi, magis ac magis semper incitati et permoti cum fratribus vivere desideraverint, sed sua acervatim monasterio offerentes vivere, mori ac sepeliri affectaverint, desideraverint petierint [...].*

Pri obeh različicah teksta pade v oči zlasti formulacija [...] *ut amplius coenobium stabiliret illudque evehere conaretur, effecit et indulsit in perpetuum [...].* Župnija sv. Vida je bila torej prepuščena stiškemu samostanu z namenom, da se bo samostan bolje ustalil in uspeval.

Če primerjamo namere, ki spremljajo obe domnevno Pilgrimovi listini s statuti cistercijskega reda, opazimo, da stojijo redovna pravila, ki obravnavajo dušnopastirstvo, s temi v jasnem nasprotju. Dejstvo, da je bilo menihom strogo prepovedano vsako opravljanje dušnopastirskih opravil, nam da dvomiti že v samo dikcijo obeh listin.¹⁴⁶ V sklepnih poročilih vsakoletnega generalnega kapitlja cistercijanov so vedno znova opozarjali na svoj odnos do tega vprašanja. Tako npr. leta 1134: *Ad confessionem, ad sacram communionem, ad sepulturam, neminem extraneum praeter hospites et mercenarios nostros, intra monasterium videlicet morientes [...]*¹⁴⁷; 1157: *Abbas vel monachus Ordinis nostri non baptizet infantem, nisi in articulo mortis, si presbyter defuerit [...]*¹⁴⁸; še leta 1215 je bilo menihom prepovedano imeti lastne župne cerkve: *Inhibetur auctoritate Capituli generalis, ne de cetero aliquis praesumat ecclesias parochiales accipere. Transgressor autem, si abbas fuerit, sine retractione deponatur, alii vero a domibus propriis sine spe revisionis eliminentur [...]*¹⁴⁹ Zelo drastičen primer takega ravnanja sta samostana Fountains in Kirkstall v Angliji,

¹⁴⁵ Nepopolni prepis pri Pucelj, Idiographia, str. 7 in Dunaj, Österr. Nationalbibliothek, Hs. 10550, fol. 64v. Obj. v UB Krain I, str. 101–102 (št. 99) in Milkowicz, Chronik Puzel, str. 62.

¹⁴⁶ A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands im Mittelalter IV., Leipzig 31913, str. 348.

¹⁴⁷ Canivez, Statuta I, str. 19 (št. 5).

¹⁴⁸ Statuta I, str. 60 (št. 7).

¹⁴⁹ Statuta I, str. 448 (št. 63).

kjer so menihi prebivalce pregnali, župno cerkev podrli in vas preoblikovali v grangij.¹⁵⁰ Seveda so tudi cistercijani s časom opustili tako restriktivno ravnanje; v zvezi s stiško problematiko pa je treba vedeti, da je v času ustanovitve samostana *uno lapide* odtod že obstajala župnija. Dušnega pastirstva torej niso mogli posebej prepustiti nekemu redu, ki mu ga njegova pravila razen tega tudi niso dovoljevala.

Pogled v samostansko tradicijo kmalu pokaže, da so se stiški cistercijani hoteli imeti za pomembne dušne pastirje na tem območju; gotovo so to po prvih inkorporacijah tudi bili, za začetke pa to ne velja. Ko je leta 1335 oglejski patriarh Bertrand stiškim menihom dovolil spovedovanje, nalaganje pokore, obhajanje ter pokopavanje, je redovni zgodovinar M. Grebenc ocenil to kot priznanje za dvestoletno samostansko pastoralno delovanje v slovenskih deželah.¹⁵¹ V potrdilni listini papeža Inocenca III. iz leta 1215 v seznamu posesti ni navedene nobene cerkve. Navedene so le tiste posesti, ki so bile v lasti samostana že pred prevzemom *Cisterciensium fratrum instituta* in za katere je bilo od Lateranskega koncila dalje treba odvajati desetino, v kolikor niso bile te nepremičnine že pred tem v lasti samostana. Če bi stiški menihi takrat že imeli župnijo sv. Vida v svoji lasti, bi jo bili gotovo ob tej priložnosti pustili potrditi ali pa bi jo inkorporirali, zlasti ker so pod Inocencem III. inkorporacije že prakticirali.¹⁵²

Na podlagi listinskega izročila je moč domnevati, da so stiški cistercijani nekako od srede 13. stoletja dalje opravljali dušnopastirsko delo. Leta 1250 prvič naletimo – če ne upoštevamo obeh domnevno inkorporacijskih listin – na podatek, da se samostanu prepusti cerkev. V sporu zaradi dohodkov cerkve sv. Miklavža med stiškim opatom Konradom in šentviškim župnikom z enakim imenom, je patriarh Bertold takole odločil: cerkev sv. Miklavža je prešla v izključno last samostana, župnik Konrad pa je prejel kot odškodnino vas Kal.¹⁵³ Cerkev je bila po tem takem inkorporirana (pridružena) samostanu. Na kakšen način se je to zgodilo, iz regesta ni razvidno. Pa saj tudi ni bistveno, kajti to mesto dokazuje, da je bil samostan že involviran v dušnopastirsko dejavnost oz. da je mogel postati lastnik cerkva.

Papež Gregor IX. je npr. v listini iz leta 1235 določil, da cistercijanski opat iz Heiligenkreuza prevzame dušnopastirstvo za samostanske uslužbence, za katere so dotlej z nemalo truda skrbeli posvetni duhovniki.¹⁵⁴ Leta 1256 je patriarh Gregor inkorporiral stiškemu samostanu cerkev sv. Petra v Savinjski dolini.¹⁵⁵ Kot razlog za inkorporacijo je v listini navedena velika škoda, ki so jo samostanu prizadejali hudobni ljudje.¹⁵⁶ Pri inkorporaciji župnije sv. Petra v Savinjski dolini stiškemu samostanu so torej odigrali odločilno vlogo gospodarski razlogi, razlogi, ki so bili odločili tudi za pridružitve župnije sv. Vida blizu Stične leta 1389, o čemer bo še govora.

Okrog srede 13. stoletja so cistercijani kot dušni pastirji že tako napredovali, da so upravljali tudi župnije; papež Aleksander IV. je leta 1257 celotnemu redu dovolil opravljanje pastoralne službe za samostanske uslužbence.¹⁵⁷ Verjetno je papeževa uredba zgoj

¹⁵⁰ Lekai, *Cistercienser*, str. 199.

¹⁵¹ M. Grebenc, *Stična v slovenski cerkvi*, v: *Redovništvo na Slovenskem 1*, Ljubljana 1984, str. 48.

¹⁵² D. Lindner, *Die Lehre von der Inkorporation in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, München 1951, str. 12–16. Prim. listino papeža Inocenca III. UB Krain II, str. 16–20 (št. 27).

¹⁵³ UB Krain II, str. 136–137 (št. 172).

¹⁵⁴ W. Hilger, *Verzeichnis der Originale spätmittelalterlicher Papsturkunden in Österreich 1198–1304*. *Fontes Rerum Austriacarum* II, 83 (1991), str. 110 (št. 185).

¹⁵⁵ Regest pri Pucelj, *Idiographia*, str. 33 in regest z enakim tekstom v seznamu stiških patriarhovih listin, Rein, *Samostanski arhiv*, A lat. 9 [št. 11].

¹⁵⁶ UB Krain II, str. 182 (št. 229): (sc. *monasterium*) [...] *per violentiam malignantium multiformes tempore nostro laesiones et gravia damna sustinuit* [...].

¹⁵⁷ Ph. Hofmeister, *Mönchtum und Seelsorge bis zum 13. Jahrhundert*, Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige 65 (1955), str. 270.

potrdila dejanski običaj v nekaterih cistercijskih samostanih, kar kaže tudi stiški primer iz leta 1256. V časovnem obdobju 1255/56 pa zasledimo paralelne primere, ko so cistercijanec prepuščali cerkve zaradi revščine ali gospodarskih težav.¹⁵⁸ Iz tega je razvidno, da spremembe v strogih redovnih predpisih pri cistercijanih niso bile le časovno pogojene, temveč da so pri tem igrali pomembno vlogo tudi gospodarski razlogi, zaradi katerih so se redovniki posvečali dušebrižništvu pri samostanu živečih ljudi.

Prehod od omejenega pastoralnega delovanja do splošne duhovniške službe pa bržkone ni bil dolg. Patriarhovo dovoljenje iz leta 1335 je slej ko prej le potrdilo obstoječe stanje.¹⁵⁹ Generalni kapitulji reda od srede 13. stoletja dalje niso več oporekali opravljanju splošne duhovniške službe za prebivalce, ki so živeli na območju samostana; razen tega so redu priključili tudi samostane, ki so v cerkvah že opravljali redna bogoslužja za ljudstvo. Z nastopom frančiškanov in dominikancev, ki so se s pridigami, pastoralnim delom in pobožnostjo pri ljudeh zelo priljubili, so bili tudi cistercijani prisiljeni, da so se približali ljudstvu. Red je bil k temu prisiljen tudi zaradi spremenjenih gospodarskih pogojev: z denarnim gospodarstvom in zaradi upadanja poklicev bratov laikov so cistercijani radi sprejemali v dar vasi, kmetije in cerkve (patronat, inkorporacije) in s tem izboljševali svojo gospodarsko stanje. Od srede 13. stoletja dalje je veliko število samostanskega naraščaja prihajalo iz mest in tako je bil vzpostavljen stik tudi z mesti.¹⁶⁰

Iz povedanega je razvidno, da se je splošni trend znotraj cistercijskega reda okoli leta 1250 ujema z razvojem stiške cisterce, kjer so začeli menihi postopoma skrbeti za dušnopastirstvo ljudstva. To je ugodno vplivalo tudi na dvig samostanskih dohodkov. Z inkorporacijo neke cerkve si je namreč mogel samostan zagotoviti tudi precejšnji del župnijskih dohodkov. Po pravnem običaju 12. stoletja je samostan s podelitvijo neke cerkve sicer dobil lastninsko pravico, vendar *non pleno iure*, kar je pomenilo, da še niso imeli pravice do uporabe župnijske nadarbine. To pravico so dobili šele z inkorporacijo.¹⁶¹

Ko je proti koncu 14. stoletja takratni stiški opat Albert Lindecker s svojim razuzdanim življenjem privedel samostan na rob propada, je mogla stiška cisterca gospodarsko preživeti le s pomočjo pridružene župnije sv. Vida (1389), ki naj bi imela takrat več kot osemdeset kapel;¹⁶² na eni strani je bila inkorporacija župnije potrebna za gospodarsko preživetje stiškega samostana, na drugi strani pa je bil opat Albert od oglejskega patriarha poverjen za inkorporacijo župnij.¹⁶³ Tako je npr. samostanu v Gornjem gradu, ki mu je uspelo dokazati,

¹⁵⁸ A. Potthast, *Regesta Pontificum Romanorum II*, Berlin 1875 (Nachdruck Graz 1957), štev. 16117, 16437, 16447, 16606.

¹⁵⁹ Pucelj, *Idiographia*, str. 54: „1335 *Bertrandus patriarcha dat Ottoni abbati et conventui Sitticensi 15 martii facultatem audiendi confessiones quorumcumque fidelium tam familiarium quam aliorum, poenitentias eis salutare iniungendi, communicandi, praedicandi verbum Dei. Insuper quoscumque eligentes sepulturam apud monasterium ac ipsos familiares suos ad ecclesiasticam sepulturam recipiendi eisdem corpus dominicum ac alia sacramenta ministrandi. Primitias, oblationes et alia charitativa subsidia pro vivis et defunctis recipiendi.*“

¹⁶⁰ Prim. L. Lekai, *Cistercienser*, str. 201.

¹⁶¹ D. Lindner, *Die Inkorporation im Bistum Regensburg während des Mittelalters*, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 36 (Weimar 1950), str. 270–271.

¹⁶² Pucelj, *Idiographia*, str. 453. Stična je namreč pod opatom Albertom doživljala zelo burne čase, notranja trenja, pretrese in pravne spore, ki jih je bilo konec šele s smrtjo opata, prim. M. Mikuž, *Vrsta stiških opatov* (Doneski k zgodovini stiške opatije). Inavguralna disertacija, Ljubljana 1941, str. 38. O inkorporaciji glej J. Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 179, 812–816.

¹⁶³ Pucelj ga v svojem seznamu opatov navaja med 1388 in 1404, *Idiographia*, str. 345–347; dejansko pa je opat Albert kot izstavitelj listin dokazan že 1387; listina z dne 7. december 1387, Stična, kot insert v listini z dne 15. marca 1397, Videm, orig. perg. Arhiv Republike Slovenije, zbirka listin.

da ima pravico do teh cerkva, po papeževem naročilu pridružil župnije Braslovče, Škale in Pilštanj.¹⁶⁴ Opat Albert je bil prav tako poverjen, da preuči inkorporacijo cerkve v Cerkljah samostanu Velesovo.¹⁶⁵

Svoje razuzdano življenje si je opat Albert finančno omogočil s tem, da je pri cerkvi sv. Vida po svoje postavljaj in odstavljaj imetnike župnije, puščaj župnijsko mesto nekaj časa celo nezasedeno oz., da je ob vsakokratni menjavi zmanjševal vikarjeve dohodke. Tako je moral papež Urban VI. junija 1388 stiškega opata pozvati, da je na mesto šentviškega župnika postavil duhovnika pasavske škofije Ulrika iz Schweinwarta, ker je bilo to mesto po smrti zadnjega rektorja te cerkve (*Geyselherus ultimus ipsius ecclesie rector*) nezasedeno. Župnija je bila razen tega že nekaj let nezasedena, kar je razvidno iz inserta omenjenega papeževga pisma iz leta 1388, ko je bil papež že pozval stiškega opata, da postavi Ulrika iz Schweinwarta za novega župnika. Opat pa ga je vedno znova zavračal, češ da ne obvlada slovenskega jezika.¹⁶⁶

Stiški opat Albert je samovoljno postavljaj imetnike župnije pri sv. Vidu, ki jih papež oz. patriarh pogosto nista hotela potrditi. Na drugi strani pa je v stiškem samostanu pod njegovim vodstvom vladalo nedostojno in nemoralno življenje, tako da je zaradi njegovih ekscesov in izgredov samostan zabredel v hudo eksistenčno krizo. Opat Albert je pahnij samostan tudi v hudo finančno stisko, saj je nakopičil več kot 2235 funtov dolgov.¹⁶⁷ Da bi se mogel samostan rešiti iz tega težavnega gospodarskega položaja, je oglejski patriarh Janez 24. maja 1389 pridružil samostanu župnijo sv. Vida. Pri tem je navedel sedem točk, ki so bile za ta poseg odločilne: med drugim poudarja skromnost dohodkov, hudo davčno obremenitev s strani knezov ter skrb za osebe znotraj in zunaj samostana, ki so obiskovali samostan iz verskih razlogov, ni pa najti nobenega opozorila na starejše listine, ki bi dokazovale kakršnokoli pravico samostana do te župnije.¹⁶⁸

O smrti stiškega opata Alberta Lindeckerja piše kronist Pucelj: *Hic Abbas [...] virtute meritorum insignis ad aeternam requiem evocatur die 8. Maii 1404.*¹⁶⁹ Resnica pa je bila povsem drugačna. O preminutvi opata Alberta poroča namreč Lehr, kronist samostana Rein:

¹⁶⁴ Papeževo naročilo z dne 29. Aprila 1388, Perugia, orig. perg., Nadškofijski arhiv Ljubljana. Inkorporacijska listina stiškega opata z dne 28. junija 1388, Stična, orig. perg., ibidem. Prim. tudi I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant II/1, Das Benediktiner-Stift Oberburg*, Marburg 1876, str. 149–152.

¹⁶⁵ Papeževo pismo je prejel že njegov predhodnik v Stični. 7. decembra 1387 je mogel opat Albert že poročati patriarhu, sklicujoč se na pismo papeža Urbana VI., o pravicah samostana Velesovo do patronata nad župno cerkvijo v Cerkljah. Omenjeni samostani in stiški opat Albert so si proti koncu 14. stoletja prizadevali, da bi dobili prepuščene inkorporirane cerkve v last; to se je ujemalo s splošnim trendom takratnega časa, prim. npr. Lindner, *Inkorporation im Bistum Regensburg*, str. 276.

¹⁶⁶ Pismo Urbana VI., 1388 junij 12, Perugia, z insertom iz leta 1386 marec 19, orig. perg., Arhiv Republike Slovenije, zbirka listin.

¹⁶⁷ O prestopkih stiškega opata, A. Gasperitz, *Reun im 15. und zu Beginn des 16. Jahrhunderts, Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark* 45 (1897), str. 173–174, ki podrobno našteva vse obtožbe.

¹⁶⁸ Pucelj, *Idiographia*, str. 67: „(Pri)mo ob tenues redditus, (secun)do ob gravem hospitalitatem, (tert)io propter temporalis domini duritiem, ex quibus capitibus monasterium in suis proventibus, fabrica, structura, aedificiis, officinis graviter est collapsum et ob gravia collectarum et exactionum onera a principibus imposita, quasi desolatum poenitus, (quar)to sanctam religionem intrarent plures, si facultates suppeterent ad sustentationem eorundem congruam, (quin)to quod monasterium fundatum sit a suis praedecessoribus, (sex)to quod ibi centum et quinquaginta personae in ministrantibus et deservientibus sustententur et quidem ob inopiam difficulter, (septi)mo ponderatio devotionis religiosorum, qui sub tanto regulae rigore vivere consueverunt, ut domus carcer ordinis communis nuncupetur [...]“. Odločilni razlogi za pridružitve so ohranjeni tudi v arhivu samostana Rein, A lat 9 [št. 22].

¹⁶⁹ *Idiographia*, str. 347.

*Non enim mortuum sed ob suam malitiosam vitae institutionem et monasterii rectionem a Domino Angelo visitatore et conventus voluntate depositum fuisse archivium nostrum comprobatur, prout processus ingens docebit.*¹⁷⁰

Očitno je hotel kronist Pucelj postaviti samostan v najboljšo luč. Zanj je bilo dušnopastirstvo zelo pomembna in seveda nesporna zadeva. Čeprav je bila samostanu šele postopoma prepuščena *cura animarum*, pa je bila za kronista že dejstvo, ki ga je hotel pripisati kar oglejskemu patriarhu Pilgrimu I. in s tem še bolj poudariti pomembno vlogo samostana na dušnopastirskem področju in njegove zasluge za kulturni razvoj tega območja.

Puclju kot edinemu poroku za samostansko zgodovino ni moč povsem zaupati.¹⁷¹ V zvezi z opatom Albertom Lindeckerjem omenja njegove zasluge, medtem ko kronist samostana Rein navaja, da je bil omenjeni opat odstavljen na pobudo vizitatorja (opata samostana Rein) in konventa. Prepis stiške ustanovne listine, ki ga navaja Pucelj, se torej ne ujema z obema prepisoma te listine, od katerih je en izvod ohranjen v samostanu Rein in drugi v prepisu stiškega opata Antona Gallenfelsa. Navajamo še dva primera, ki ilustrirata verodostojnost Pucljevega poročila: na pergamentnem listu rokopisa *Gesta Friderici* stiške provenience, je ohranjen zapis iz 15. stoletja, ki zadeva volitev opata Osvalda, kar naj bi se bilo zgodilo v letu 1484;¹⁷² po Pucljevi kroniki pa naj bi bil izvoljen za samostanskega predstojnika že leta 1482.¹⁷³ Po Pucljevih navedbah naj bi postal Albert Lindecker stiški opat v letu 1388, dejansko pa je dokazan v listinah že v letu 1387.¹⁷⁴

Po vsej verjetnosti izvirata obe Pilgrimovi listini o šentviški župniji izpod „učenega“ peresa Pavla Puclja. Morda je naletel kronist v samostanu na starejše zapiske s podatki o dušnem pastirstvu stiških menihov; podatek, da bi o tem obstajale nekaj tudi listine oglejskega patriarha Pilgrima I., pa bo treba pripisati fantaziji stiškega kronista Pavla Puclja. S tem v zvezi je potrebno dodati, da Pavel Pucelj listine iz leta 1152 (P2, posest v Bodendorfu pri Murauu na Zgornjem Štajerskem) ni poznal, kajti stiska posest je bila že leta 1633 zamenjana, s tem pa obstaja za ohranitev listine patriarha Pilgrima I. *terminus postquam*.¹⁷⁵ Če pomislimo, da je do inkorporaciji iz 1256 in 1389 prišlo zaradi gospodarskih in finančnih razlogov, bi bilo moč domnevati, da je s tem v zvezi obstajalo tudi lastno samostansko izročilo. S sklicevanjem na „starejše dušnopastirske tradicije“ so morda hoteli v samostanu nekoliko zabrisati neljubi „priokus“ gospodarske šibkosti. Domnevne inkorporacijske listine patriarha Pilgrima I., v kolikor so že obstajale, pa niso imele nobenega vpliva na inkorporacijske listine oglejskega patriarha Janeza iz leta 1389. Od skupaj sedmih navedenih razlogov, ki so bili odločilni za patriarhovo odločitev za pridružitve šentviške župnije, pa z nobeno besedo ni omenjen kakršenkoli pravni naslov samostana glede te župnije.

¹⁷⁰ Alanus Lehr, *Diplomatarium Runense II. Rein*, Stiftsbibliothek, Hs. 107/2, str. 30. Mikrofilm pod isto številko, Universitätsbibliothek Graz.

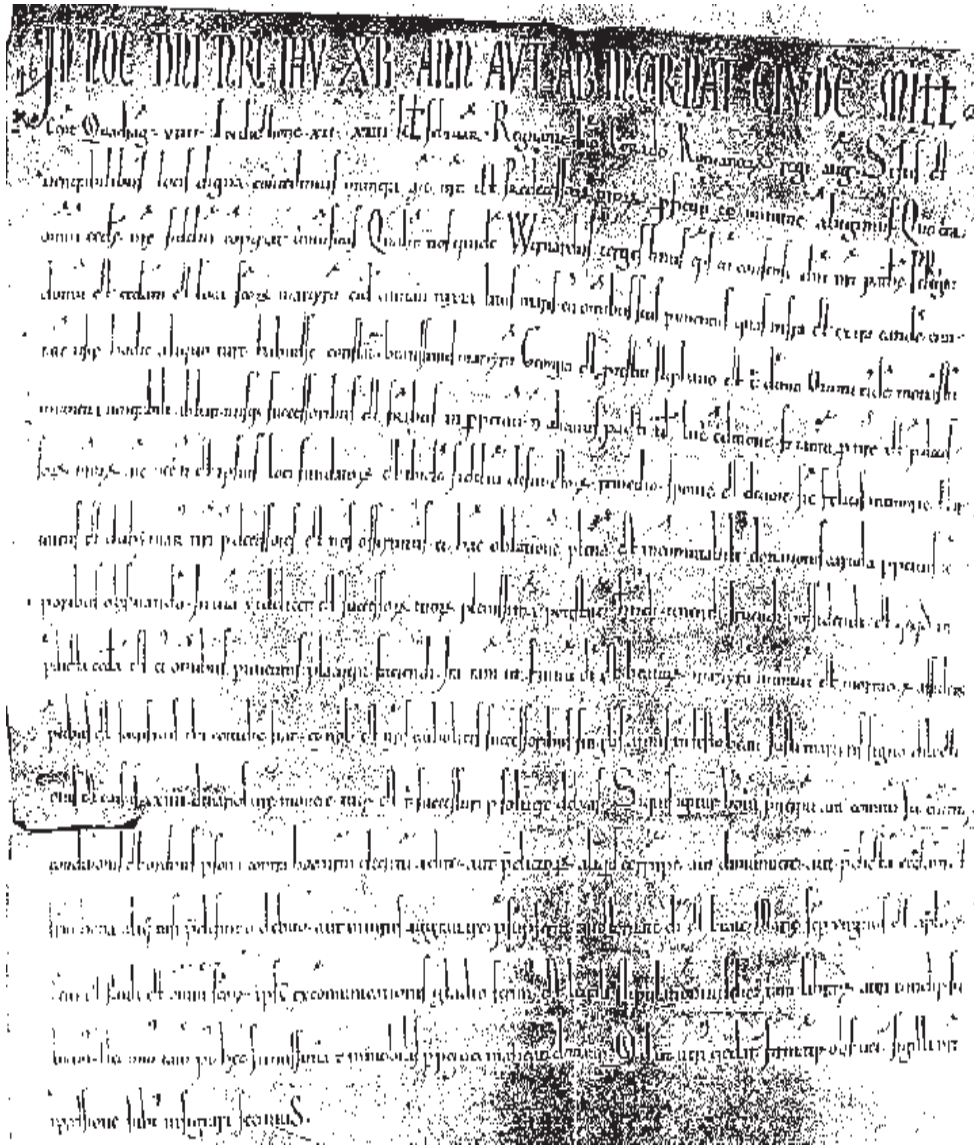
¹⁷¹ Milkowicz, *Chronik Puzel*, str. 69.

¹⁷² Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Codex Helmstadiensis 206, 188r, in O. von Heinemann, *Die Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel. I. Abtheilung: Die Helmstedter Handschriften I. Wolfenbüttel 1884*, str. 187. Prim. tudi N. Golob, *Uvod k umetnostnozgodovinski metodi datacije srednjeveških iluminiranih rokopisov: Gesta Friderici*, *Zgodovinski časopis* 46/2 (Ljubljana 1992), str. 161, kjer je omenjena listina prav tako objavljena v transkripciji.

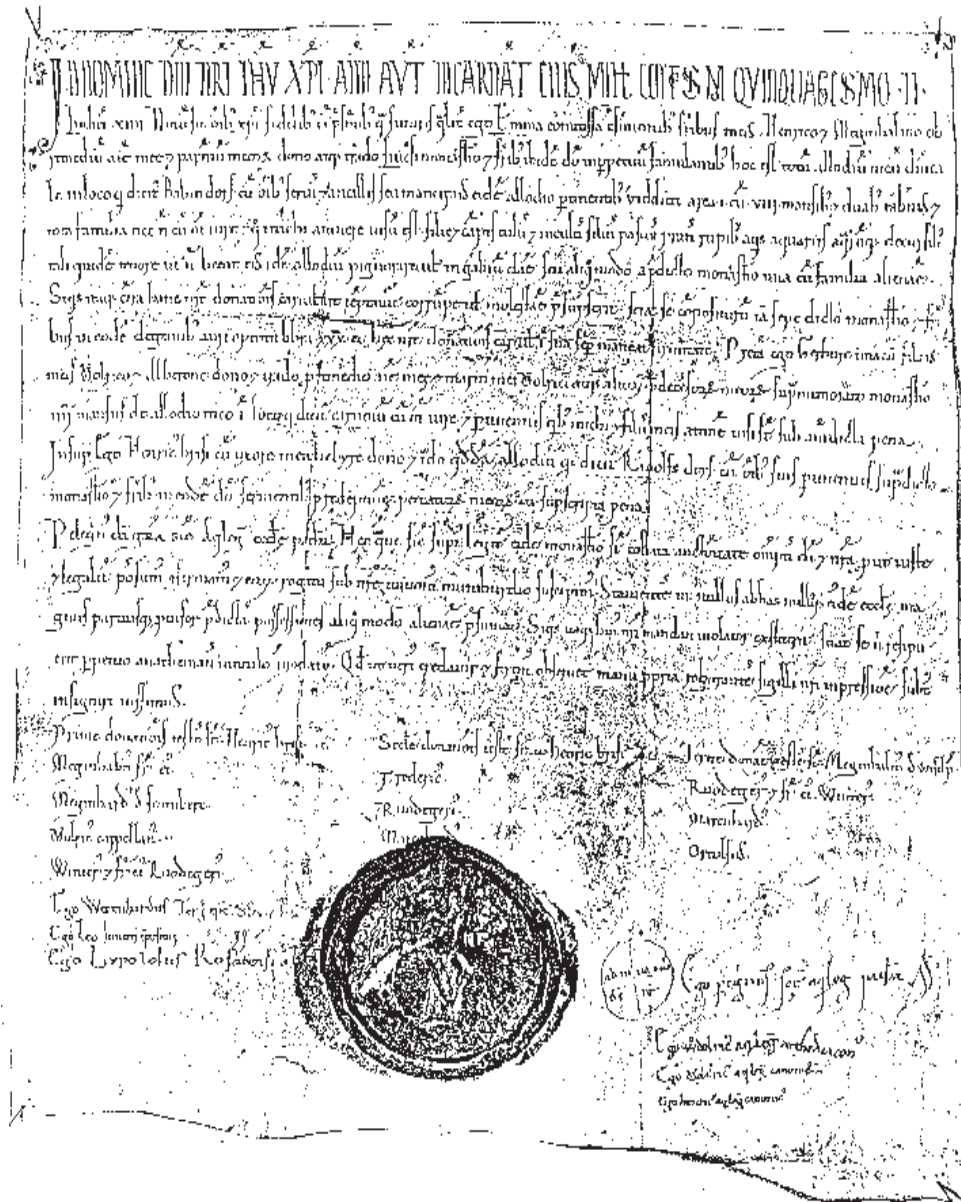
¹⁷³ *Idiographia*, str. 353.

¹⁷⁴ Prim. op. 163.

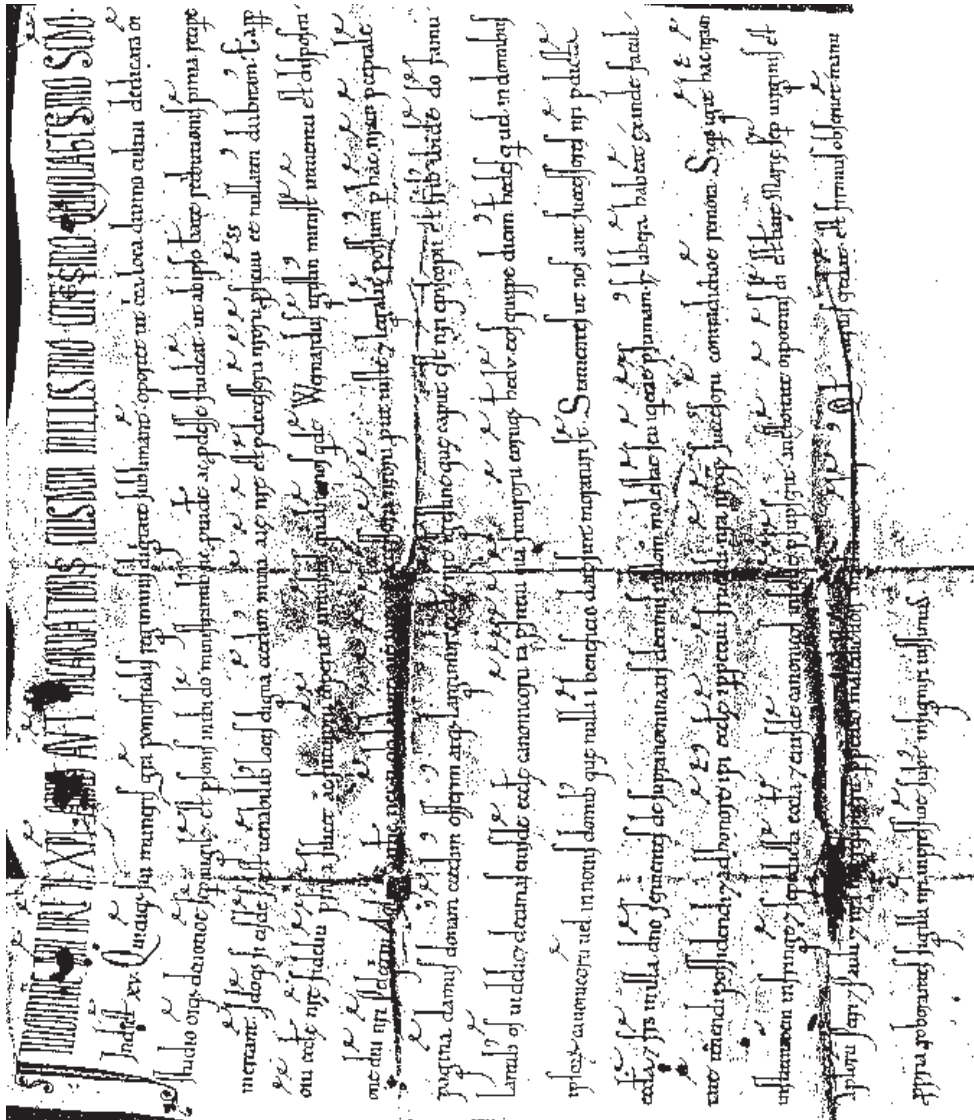
¹⁷⁵ Glej tudi op. 136.

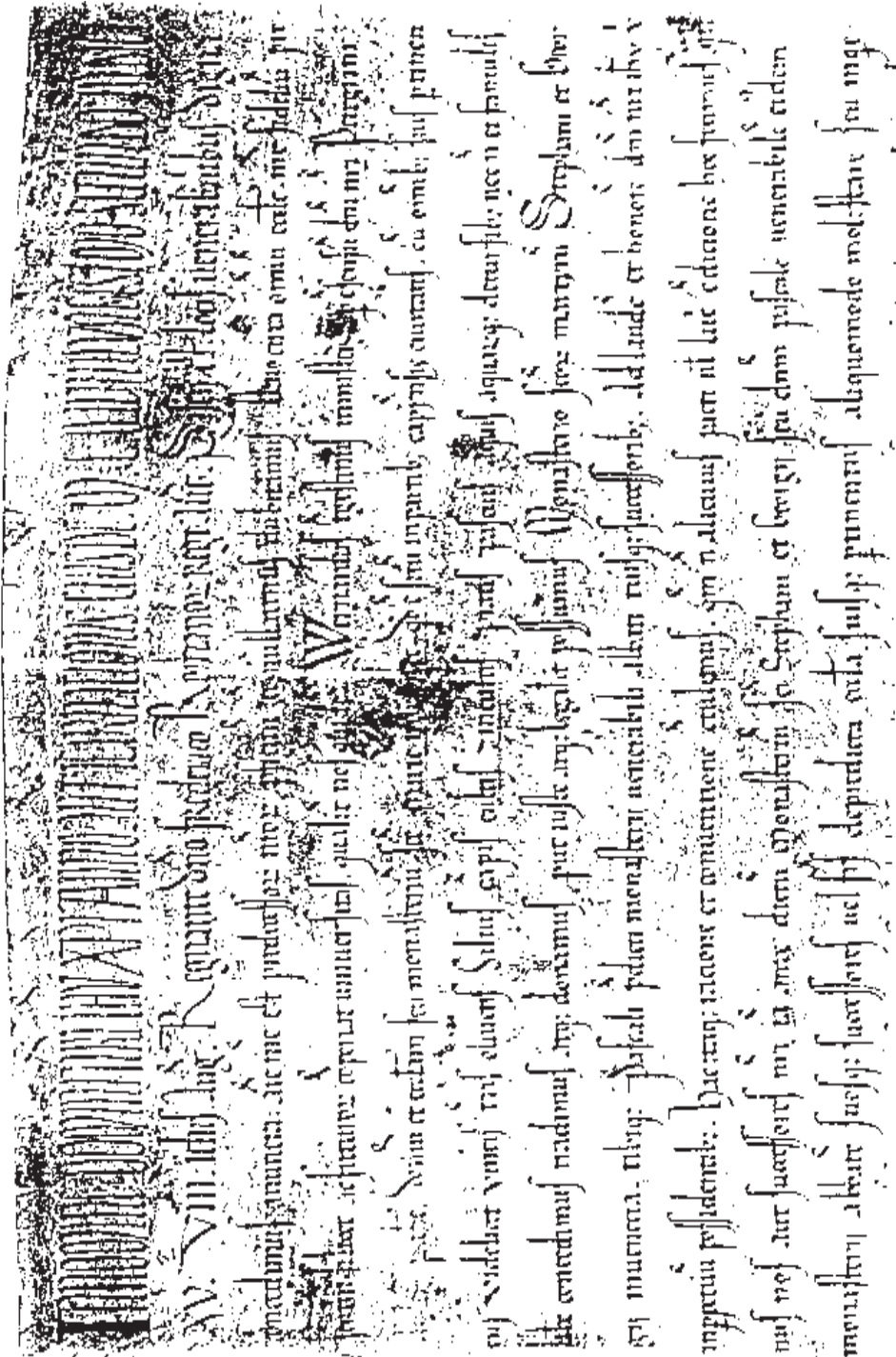
Slika 1: 1149. Tržaški škof Wernhard za S. Giorgio Maggiore v Benetkah (B1). Original, Benetke, Archivio di Stato, S. Giorgio Maggiore, proc. 434.

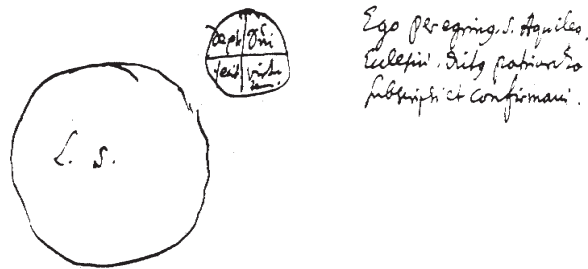
Slika 2: 1152. Oglejski patriarh Pilgrim I. za Stično (P2). Original, Murau, Archiv Schwarzenberg.

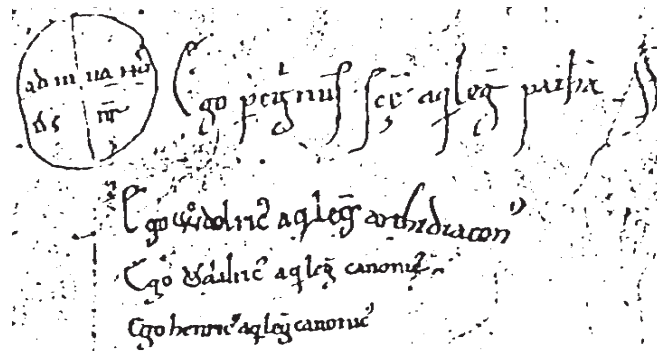
Slika 3: 1152. Tržaški škof Wernhard za tržaški kapitelj (B2). Original, Trst, Archivio capitolare, Pergamena Nr. 3 (delno).

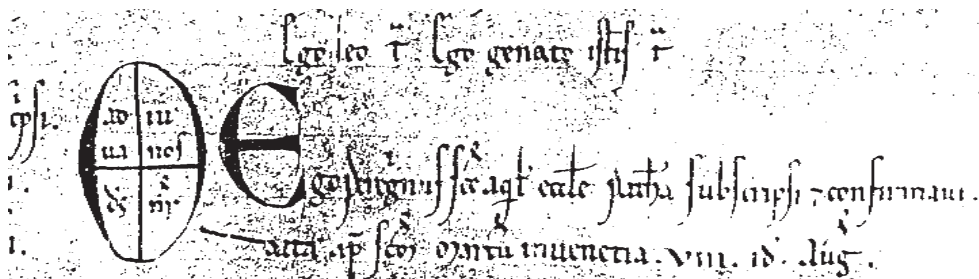
Slika 4: 1152. Tržaški škof Wernhard za S. Giorgio Maggiore v Benetkah (B3). Sočasna kopija v Benetkah, Archivio di Stato, S. Giorgio Maggiore, proc. 493 (delno).

Slika 8: Rota oglejskega patriarha Pilgrima I. za Stično (1136). Prepis stiškega opata Antona Gallenfelsa iz 1716. Dunaj, HHStA, Hs. Rot 8/2, str. 222.

Slika 9: Rota oglejskega patriarha Pilgrima I. za Stično (1152). Original, Murau, Archiv Schwarzenberg.

Slika 10: Rota oglejskega patriarha Pilgrima I. iz listine tržaškega škofa Wernharda za S. Giorgio Maggiore v Benetkah (1152). Sočasna kopija v Benetkah, Archivio di Stato, S. Giorgio Maggiore, proc. 493.

Zusammenfassung

Die Urkunden des Patriarchen Pilgrim I. von Aquileia für das Kloster Sittich/Stična.

Günther Bernhard

Drei Urkunden des Patriarchen Pilgrim I. für das Zisterzienserkloster Sittich/Stična stellen hinsichtlich der Eschatokollgestaltung nicht nur für das Kloster eine Besonderheit dar, sie sind auch innerhalb des Urkundenwesens der Patriarchen von Aquileia ebenso einzigartig. In den drei Urkunden des genannten Patriarchen findet sich nämlich neben der Unterfertigung des Patriarchen Pilgrim I. ein der päpstlichen Rota nachempfundenenes Radkreuz. Zu diesen drei Urkunden ist auch eine Urkunde des Bischofs Bernhard von Triest aus dem Jahre 1152 zu nennen, die neben der Unterfertigung Pilgrims I. von Aquileia auch das Radkreuz aufweist wie in den betreffenden Sitticher Urkunden. In einer diplomatisch-paläographischen Untersuchung konnte gezeigt werden, daß die frühen Sitticher Patriarchenurkunden von 1136 und 1145 als echt anzusehen sind. Für die Beweisführung war letztlich die Originalurkunde des Patriarchen Pilgrim I. für Sittich aus dem Jahre 1152 mitentscheidend, die von einem Schreiber aus dem Umfeld des Bischofs von Triest stammt, dessen Tätigkeit für den Patriarchen bis 1156 nachgewiesen werden konnte. Wichtige Kriterien vom Diktat wurden von der Bischofsurkunde des Suffragans Triest übernommen, der kleinste Teil, das *ecclesiae* in der Intitulatio, stammt aus der ‚Patriarchenkanzlei‘. Ganz eindeutig ist die Triestiner Komponente hinsichtlich der Schrift, und da besonders die von epigraphischen Vorbildern geprägte Auszeichnungsschrift.

Was die beiden Inkorporationsurkunden des Klosters für die Pfarre von St. Veit/Št. Vid betrifft (1135, 1145), so dürften diese vermutlich der ‚gelehrten‘ Feder des Paul Puzel entstammen. Vielleicht hat der Chronist ältere Aufzeichnungen im Kloster vorgefunden, die eine Seelsorgetätigkeit der Sitticher Mönche zum Inhalt hatten. In diesem Zusammenhang ist auch festzuhalten, daß Puzel die Patriarch-Pilgrim Urkunde für Sittich von 1152 nicht kannte (Klosterbesitz in Bodendorf bei Murau), zumal dieser Besitz im Jahre 1633 vertauscht worden ist, für die Überlieferung der Urkunden des Patriarchen Pilgrim I. von Aquileia in Sittich somit ein *terminus postquem* vorliegt. Bedenkt man zudem, daß die Inkorporationen von 1256 und 1389 aus wirtschaftlichen und finanziellen Gründen erfolgt sind, so könnte man sich dabei auch eine Klostertradition vorstellen, um den unliebsamen ‚Beigeschmack‘ der eigenen wirtschaftlichen Schwäche übertünchen zu können, so daß man sich im Kloster Sittich vielleicht an eine ‚ältere‘ Seelsorgetradition erinnern wollte. Auf die Inkorporationsurkunde des Patriarchen Johann von Aquileia aus dem Jahre 1389 hatten die vermeintlichen Inkorporationsurkunden des Patriarchen Pilgrim I., sofern sie damals bereits existierten, keine Auswirkungen.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Naravnost programatičen je bil Trstenjakov uvodnik v »Slovenskem narodu« ob novem letu 1870. V njem je izvajal naslednje misli: »Slovenski narod« so ustanovili domoljubi iz dobe pred ustavo, ki so se že pred 20 leti zbirali okrog »Novic«. Ti ga vzdržujejo in imajo in bodo vedno imeli v splošnem vpliv nanj. Ne bi se bil osnoval, ko ne bi bili prejšnji slovenski politični časniki hodili po napačni poti. Ker so slovensko politiko vodile le nekatere osebe, ki se niso ozirale na večino mislečega naroda ter so napravile obilo škodljivih nedoslednosti, so mali nesebični ustanovniki »Slovenskega naroda« stopiti v pošteno pozicijo iz ljubezni do naroda.

(*Dragotin Lončar, K Prijateljevi Kulturni in politični zgodovini Slovencev 1848–1895, ZČ, 4, 1950, str.189*)

... pred štirimi desetletji?

Predavanje je zbudilo živahno diskusijo, v kateri so se oglasili Bogo Grafenauer, Milko Kos, Franček Saje in France Klopčič. *Grafenauer* je podčrtal, da bi bila za oceno dela slovenskega zgodovinopisja potrebna vsekakor tudi njegova notranja analiza in izrazil prepričanje, da bi takšna analiza pokazala večjo ceno opravljenega dela, kakor samo pregled vprašanj, ki so bila obravnavana. Strinjal se je z zahtevo po intenzivnejši obravnavi novejših zgodovine, osporaval pa utemeljenost statističnih primerjav z obravnavanjem starejših obdobij, na katerih vendarle dela le par ljudi.

(*Bogo Grafenauer, XI. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti ob štiridesetletnici Komunistične partije Jugoslavije (od 28. do 30. septembra 1959), ZČ, 14, 1960, str. 229*)

... pred tremi desetletji?

Malokomu je znano, da je bil eden prvih, ki so v novem veku prevajali Homerja in Evropi odkrivali njegovo poezijo, doma iz naših krajev. Podpisoval se je kot Andreas Divus, po rodu pa je bil Istrijan, doma iz Kopra, na kar kaže že njegov stalni pridevek Iustinopolitanus. Sicer pa premoremo o njem le malo otipljivih podatkov: ni nam znana letnica njegovega rojstva ne leto in kraj smrti. Tudi ne vemo, kar bi nas najbolj zanimalo, ali je bi po rodu Slovenec ali Italijan. Če je bil slovenskega rodu, tedaj bi utegnil biti Divus po šegi tedanjih humanistov latiniziran slovenski priimek Dev ali Božič.

(*Kajetan Gantar, Andreas Divus iz Kopra – prevajalec Homerja, ZČ, 24, 1970, št. 3–4, str.273*)

... pred dvema desetletjema?

»Vem, da ne boste imeli ničesar proti, če omenim zadevo, ki nikakor ni resna v tem času, ki pa bi kasneje lahko tu izzvala neprijetne reperkusije. Gre za govorce, ki so seveda nič več in nič manj ko zgolj govorce o kupčijah in pogodbah, ki naj bi jih, kot zatrjujejo, britanska vlada sklenila z nekaterimi okupiranimi nacijami. Tako na primer bedasta zgodba, da ste Vi obljubili obnoviti Jugoslavijo, kot je poprej obstajala, in druga zgodba, da ste Trst obljubili Jugoslaviji. (...) Zdi se mi, da je za naju oba še prezgodaj, da bi sprejela kakršnokoli obveznost iz preprostega razloga, ker tako Britanija kot Združene države žele zagotoviti bodoči mir z razorožitvijo vseh povzročiteljev nemirov, in drugič zaradi premišljevanja o ponovni oživitvi majhnih držav v interesu harmonije, celo če bi se to doseglo z metodami plebiscita.

(*Dušan Biber, Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni, ZČ 34, 1980, št. 4, str. 435*)

... pred desetletjem?

V večini člankov, ki se dotikajo neoslavizma in »jugoslovanskega panslavizma« kot njegove posledice, Deutsche Wacht ostro napada veleizdajalsko politiko slovenskih liberalcev in je zlasti naperjena zoper ljubljanskega župana Ivana Hribarja. V njegovi aktivni podpori neoslovanskemu gibanju vidi namreč glavni vzrok za povečano jugoslovansko propagando na Slovenskem in za zaostrovanje nacionalnega boja na Spodnjem Štajerskem.

(*Janez Cvirn, Celjski Nemci in jugoslovansko vprašanje pred prvo vojno, ZČ 44,1990, št. 4, str. 555*)

Boris Golec

Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora (drugi del)

Obkolpski taborsko-utrdbeni trgi

Trije obzidani obkolpski kraji – **Kostel, Vinica in Pobrežje**, za katere se je v zgodnjem novem veku uveljavilo poimenovanje trg, so bili po svoji legi in zunanji podobi fortifikacijska naselja, vključena v razširjeni utrdbeni kompleks gradu. Vprašljivo pa je, kdaj se je zanje in v primeru Vinice tudi za neobzidani del kraja začelo uporabljati trško ime oziroma kdaj je le-to doseglo splošno priznanje, tako da je mogel Valvasor vse tri uvrstiti v svoj seznam trgov srednjega ali tretjega dela Kranjske (*Mittel-Crain*).¹ Medtem ko je Kostel prvič izpričan kot trg (*Marktl, Märkhtl*) leta 1570,² trškega poimenovanja za Vinico in Pobrežje ob neugodni strukturi virov ne srečamo pred osmim desetletjem 17. stoletja.³ Skupaj z viri, v katerih obravnavani kraji ne nastopajo kot trgi, pričajo navedena dejstva o postopni in razmeroma pozni uveljavitvi predstave o trgu. Ta se je naslonila predvsem na zunanji videz in ne na funkcijski sklop naselja, ki bi upravičeval trški naslov po zgledu starejših trgov. Brez obzidja namreč niti stara farna vas Vinica ne bi mogla postati trg zgolj na podlagi svoje gospodarske narave in priznanja trškega naslova s strani zemljiškega gospoda.

Četudi so vsi trije obkolpski trgi kazali podobno zunanjo podobo, so si bili po genezi nastanka precej različni. Kostel se je oprl na pomemben srednjeveški obmejni grad, Vinica na manjši grajski kompleks, medtem ko sta grad in obzidano naselje Pobrežje nastala povsem na novo šele sredi 16. stoletja iz izključno obrambnih razlogov. Pri ostalih dveh se je obzidani "trg" pridružil gradu nekaj desetletij prej, najbolj zgodaj v sedemdesetih letih 15. in najpozneje v prvi tretjini 16. stoletja, o čemer sicer nimamo oprijemljivejših poročil.

Kljub razlikam je bila temeljna razvojna pot taborsko naselje – trg pri vseh treh obravnavanih trgih enaka in ima v slovenskem prostoru edino vzporednico v razvojni poti tabor – mesto pri vipavskem Sv. Križu. Obkolpski trgi se v urbanističnem pogledu razlikujejo od Sv. Križa predvsem po dominantnosti svojih gradov, kar jih nasploh oddaljuje od klasičnega tipa primorskega taborskega naselja. Tudi sicer taborsko naselje, t. j. stalna obzidana naselbina refugialnega značaja, razen na Primorskem ni znan v drugih slovenskih pokrajinah. Obkolpski trgi, prvotno prav tako taborska naselja, so predvsem zaradi dominantnega gradu in poznejše pridobitve trškega naslova dodobra zakrili svoj nastanek iz prigrajske refugialne naselbine. Ob nepoznavanju zgodovinskih dejstev jim tudi P. Fister ni mogel dati ustrezn-

¹ J. W. Valvasor, *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, II, Laybach 1689, str. 212.

² ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p., Kasstzeninß.

³ Vinica se prvič omenja kot trg leta 1674 (Dušan Kos, *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.-18. stoletje)* (Viri za zgodovino Slovencev. Trinajsta knjiga. Novejši urbarji za Slovenijo. Prvi zvezek). Ljubljana 1991, str. 468 (odslej D. Kos, *Urbarji*), trg Pobrežje pa 1680 kot "opido Pobressie" (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1675–1703, 15. 8. 1680).

nega mesta v svoji tipologiji protiturških taborov. Kot tabor, vendar ne kot taborsko naselje, je označil samo Pobrežje, povsem prezrl pa Vinico in Kostel.⁴

Na podobni poti razvoja od taborskega naselja do trga je bila v zadnji tretjini 16. stoletja *Cerknica*,⁵ vendar je nazadnje zaradi pomanjkanja sredstev niso obdali z obzidjem in je okoli leta 1600 postala trg na drugačen način, s pridobitvijo privilegirane tedenskega sejma.⁶ Glede na naselbinsko osnovo – velika farna vas – je Cerknica precej bliže vipavskemu Sv. Križu, kjer je protiturško obzidje obdalo starejšo vas.

Tako kot Sv. Križ med mesti so trije obkolpski taborsko-utrdbeni trgi v slovenskem prostoru po nastanku in vsebini sodili med trge-zapoznelce, vendar ima njihova zapoznelost precej drugačen kontekst kot pri kriškem mestu. Če je Sv. Križ edino zgodovinsko mesto, ki je dobilo mestni naslov že po letu 1500, je nastanek obkolpskih trgov del širšega procesa neformalnega “potrženja” vasi v spodnjem delu Kranjske. Pojav novih nominalnih trgov je tu sestavni del procesa zgodnjenovoveškega ugašanja srednjeveških in pojavljanja novih trgov. Na Dolenjskem in Notranjskem se je tako mreža trških naselij med 16. in 18. stoletjem temeljito predrugačila. Od 12 srednjeveških trgov sta dva izgubila trški naslov (Šentvid pri Stični in Trebnje–Stari trg), dva nazadovala na raven miniaturnega naselja s tremi domovi (Senožeče in Svibno), pojavilo pa se je kar 12 novih trgov, kar je v slovenskem prostoru skupaj z ugašanjem srednjeveških trgov izrazita posebnost Dolenjske in Notranjske. Ta specifika južne Kranjske, ki so jo bolj kot druge slovenske pokrajine pretresli tektonski premiki na Balkanu in ki je v novi vek stopila s precej neuravnoteženo mrežo meščanskih naselbin (zlasti na Notranjskem z enim samim mestom), pride še posebej do izraza v primerjavi z Gorenjsko in Slovensko Štajersko.⁷ Na gospodarsko močnem Gorenjskem z gosto posejanimi mesti se v zgodnjem novem veku ni pojavil noben nov trg,⁸ na Štajerskem pa sta po letu 1500 do neke mere uveljavila trški naslov samo dva kraja.⁹ Na Dolenjskem in Notranjskem so bile potrebe in možnosti za tiho uveljavitev trškega statusa nasprotno še dovolj velike, da se je večina novih trgov uspela brez vsakršne formalnopravne osnove uvrstiti v krog nominalnih trških naselij. Kljub domala tolikšnemu številu različnih tipov kolikor je bilo trgov novoveškega nastanka, vse vendarle povezuje poglobljena značilnost: po vsebini in tipologiji se ne morejo enačiti s trgi, nastalimi v srednjem veku. Samo določeni se lahko s slednjimi primerjajo po temeljnih, t. j. gospodarskih funkcijah. Edini kriterij za uvrstitev med trge je bila torej označba, pri nekaterih pogojena močno subjektivno. Celo po zelo ohlapnih merilih dobe, katero naselje se more imenovati trg, nekateri kraji to nedvomno niso bili; šlo je kvečjemu za poskuse vzpostavitve trga.

⁴ Prim. P. Fister, *Arhitektura*, str. 159–164.

⁵ Po zadnjem turškem vpadu skozi Cerknico 1559 je nadvojvoda Karel Cerkničanom leta 1567 namenil 200 goldinarjev za postavitev obrambnega obzidja okoli kraja (*ringhmaur ... vmb der flekhen gefuert werden solle*), v katerem je ob župnijski cerkvi že stal tabor (ARS, Vic. A., šk. 279, I/142, lit. T-1, 5. 4. 1567).

⁶ B. Golec, *Družba*, str. 246–247.

⁷ Prim. isti, str. 236–237.

⁸ Videti je, da je fužinarske Jesenice “povzdignil” v trg Valvasor, saj v znanih sodobnih virih trško oznako pogrešamo (prim. B. Golec, *Družba*, str. 237).

⁹ Gre za Makole in Bizeljsko (prim. J. Curk, *Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*, Maribor 1991, str. 74, 75, 99; J. Koropec, *Krško bizeljsko gospodarstvo*, v: *ČZN NV 7* (1971), str. 32–33), medtem ko so zapoznili in dolgotrajni boj za uradno priznanje trškega statusa v 17. stoletju dokončno izgubile Ruše (prim. J. Koropec, *Ruše v srednjem veku*, v: *ČZN NV 13* (1977), str. 89–90).

Tip in nastanek taborsko-utrdbenih trgov

Na prvem mestu velja poudariti, da o nastanku Kostela in Vinice ter o zgodnejši razvojni fazi vseh treh trgov ne razpolagamo z zadostnimi viri. Gosposčinski arhivi so ohranjeni fragmentarno (v mlajši dobi je izjema Pobrežje), potencialni viri, ki bi mogli problem osvetliti, pa raztreseni še čakajo naključnega najditelja.¹⁰ Fizična celota gradu in obzidanega naselja kot odločilna okoliščina za poimenovanje trg je pri Kostelu in Vinici najbrž resnično nastala že v času najhujših turških vpadov v zadnji tretjini 15. stoletja, vendar navzlic temu po svoji vsebini in funkcijah ne upraviči oznake srednjeveški trg. Ne vzdrži niti primerjava s Senožečami, kjer je obzidani kaštel ali trg prav tako mlajšega nastanka, a ne gre za protiturški tabor.¹¹

Obkolpski trgi kot taki, s priznanim nominalnim statusom trga, so vsekakor plod novega veka, njihov nastanek pa motiviran pretežno z negospodarskimi razlogi, kar se močno odraža pozneje, ko izgubijo svojo primarno, t.j. obrambno funkcijo. S slednjo je bila v prvi dobi tesno povezana vloga refugija ali tabora za okoliško kmečko prebivalstvo. Pri Kostelu je zabeležena skupaj s prvo omembo trga v urbarju iz leta 1570,¹² pri Vinici malo pozneje z izrecno oznako tabor (1595–96),¹³ pri Pobrežju pa v mlajšem Valvasorjevem opisu trga kot refugija ter v urbarjih iz prve polovice 18. stoletja.¹⁴ Ker je v literaturi zaslediti samo taborsko funkcijo Pobrežja, povzeto po Valvasorju, je pobreški obgrajski tabor, kot rečeno, edini upoštevan v temeljnem delu P. Fistrarja o arhitekturi slovenskih protiturških taborov. Avtor ga ne uvršča med taborska naselja, temveč v tip taborskih kompleksov, priključenih utrjenim gradovom, med katerimi so največji stali ravno ob Kolpi. Pobrežju postavlja ob bok tipsko enak tabor pri gradu Poljane ob Kolpi,¹⁵ vendar moremo glede na njune značilnosti upravičeno označiti kot obgrajska tabora tudi Kostel in Vinico, ki s prejšnjima sestavljata verigo štirih obkolpskih taborov. V njihovem primeru gre poleg tega za taborsko funkcijo kot eno od funkcij naselja in ne za klasičen protiturški tabor, ki mu je vsebinsko najbližji omenjeni poljanski tabor, sicer pomenljivo imenovan Tržič, vsi trije (poznejši) trgi pa se tipu obgrajskega tabora vsebinsko odmikajo.

Njihova značilnost je namreč stalna naseljenost, ki je razen pri povsem na novo nastalem Pobrežju starejša od obzidja, je pa šele z njim dobila novo kvaliteto in kvantiteto tudi v

¹⁰ Naše vedenje o naselbinah in pojavih poimenovanja trg temelji na sistematičnem pregledu kranjskega vicedomskega arhiva (v ARS), arhiva spodnjeavstrijske in notranjeavstrijske dvorne komore, dobršnega dela arhiva notranjeavstrijske dvorne vlade (v StLA) in kranjskih deželnih stanov (v ARS). Dober pokazatelj odsotnosti označevanja neke naselbine s trgov je zlasti krajevna kartoteka za del stanovskega arhiva, imenovan Deželne zadeve.

¹¹ Prim. B. Golec, Družba, str. 21–22, 57. – Obzidani trški (kaštelski) kompleks je nastal najpozneje v začetku 15. stoletja in je v prvi omembi leta 1443 jasno razmejen od starejše vasi (*in dem Chastell ze Senaseczschach bey Vnser Frawn kirchen ... Senoseczschach inn dem dorff*), pri čemer je F. Kos s kaštelom zmotno mislil na grad (Iz arhiva, str. 117). V virih se nato še dolgo pojavlja sinonimna oznaka "kaštel ali trg". Za trg je poleg tega še ob zatonu srednjega veka jasno izpričan privilegiran pravni in gospodarski položaj. Obenem je pomenljivo, da se senožeški trg (*markcht*) prvič izrecno omenja leta 1460 v istem urbarju, kjer srečamo tudi najstarejši na Slovenskem omenjeni tabor – Tabor sv. Katarine pri Štjaku (P. Fister, Arhitektura, str. 165; M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 202).

¹² ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p., Kasstenzinß.

¹³ Deutsch-Ordens Zentralarchiv, Wien (DOZA), Ballei Österreich (BÖ), K 305/4, Inventar 1595, s.p.; Inventar 1596, s.p.

¹⁴ J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 144–145. ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 8–10; knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p.; knj. 8, urbar Pobrežje 1737, s. p.

¹⁵ Prim. P. Fister, Arhitektura, str. 93–99.

Kostelu in Vinici. Tipsko so obravnavane naselbine razmeroma blizu taborskim naseljem, razširjenim na Primorskem, zlasti na Goriškem. Ta tip stalnega naselja je sicer praviloma ločen od gradu, vendar srečamo taborsko naselje v povezavi z gradom vsaj pri štirih primorskih krajih.¹⁶ Tudi Kostel, Vinica in Pobrežje združujejo glavni značilnosti obeh tipov – taborskega naselja in tabora ob gradu, pri čemer jih opazno zaznamuje dominantnost grajskega kompleksa.

Obkolpski taborsko-utrdbeni trgi so torej zrastle pod okriljem in varuštvom gradov. Kot stalno naseljene naselbine so nato brez formalnopравnih dejanj, drugače kot vipavski Sv. Križ, postali nekakšni trgi predvsem ali zgolj po imenu. Tak razvoj sta kostelskemu in pobreškemu omogočili obe pomembni zemljiški gospodstvi, viniškemu pa slejkoprej tudi gostejša naselitev in oprtost na starejšo farno vas tik ob njem, zato se je trško ime razširilo še na neobzidani del naselja.

Verjeten zgled za uveljavitev trškega imena moremo nenazadnje iskati v trdnjaviških naselbinah bližnje Hrvaške krajine. Tu se je leta 1579 začela gradnja trdnjave in mesta Karlovac, ki so ga poleg vojakov naseljevali civilisti in je dve leti pozneje dobilo kraljevski privilegij.¹⁷ Podobno so se v naslednjem stoletju nekateri trdnjavski kraji, ki so po zunanem videzu precej spominjali na obkolpske grajsko-taborske komplekse, ponašali s trškim naslovom.¹⁸

Neposredno pričevanje o tem, kdo so bili graditelji obkolpskih taborskih trgov in kakšna prvotna funkcijsko-pravna narava naselij, imamo le za Pobrežje. Če je za grad Pobrežje Ivan Lenkovič sredi 16. stoletja zapisal, da ga bo postavil na čistini na strmi skali,¹⁹ je pri Kostelu in Vinici vsekakor šlo za določeno naselbinsko kontinuiteto. Zaradi pomanjkanja virov o nastanku obeh obzidanih kompleksov se nenazadnje zdi mogoč tudi srednjeveški izvor trga, ki se je šele pozneje obdal z obzidjem in dobil poudarjeno obrambno vlogo.²⁰ Vsiljujejo se namreč analogije z dvema po legi sorodnima in prav tako slabo dokumentiranimi trgoma v notranjosti dežele: s Svibnim in Turjakom. Tako kot za oba belokranjska trga namreč nimamo nikakršnih poročil o srednjeveškem trgu Turjak,²¹ kar bi veljalo tudi za Svibno, če se ne bi ohranila urbar in osamljena prodajna listina iz prve polovice 15. stoletja.²² Omenjena trga in njuni tržani bi se v tem primeru v virih pojavili šele v urbarjih iz sedemdesetih let 16. stoletja, torej sočasno s kostelskim trgom.

Zlasti pri obravnavi **Kostela** se zato posebej oziramo na vzporednice in razlike z zgornjima tržcema Turjak in Svibno. Le-te jasno potrjujejo, da Kostel ni mogel biti srednjeveško naselje, ki bi po merilih dobe veljalo za trg. Predvsem se je treba zavedati drugačnih okoliščin nastanka primerjanih trgov. Vinica in Kostel ter med njima ležeči grad Poljane, kjer se leta

¹⁶ Poleg Sv. Križa so takšna naselja še Štanjel na Krasu (prim. N. Štupar-Šumi, Štanjel, str. 5–6; prim. V. Simoniti, Vojaška organizacija, str. 205), Tabor nad Dornberkom (P. Fister, Arhitektura, str. 163) in Šilentabor na Pivškem (isti, str. 162).

¹⁷ Povsem novonastalo trdnjavsko mesto, obdarovano z dvema letnima in rednim tedenskim sejmom, se je poslej imenovalo "civitas", meščani pa "cives civitatis novae Carlstadt". Prim. Milan Kruhek, Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca, v: Karlovac 1579–1979, Karlovac 1979, str. 83–84.

¹⁸ Po Valvasorju sta trga (Markt) Budački in Tovin, Modruša je bila nekdanj "eine alte Stadt", Ogulin pa v Valvasorjevem času dokaj velik, s številnimi hišami, "wie ein Städtlein" (J. W. Valvasor, Die Ehre VIII, str. 68, 70, 73).

¹⁹ Prim. Niko Županič, 400 let gradu in trdnjave Pobrežje ob Kolpi 1557–1957, v: Dr. Niko Županič. Ob odkritju njegove spominske plošče v Gribljah v Beli krajini, 1972, str. 32–34 (odslej N. Županič, 400 let).

²⁰ Takšno mnenje zastopa za Vinico D. Kos (Urbarji, str. 60–61).

²¹ Prim. B. Golec, Družba, str. 24–25.

²² Prim. isti, str. 22.

1576 pojavi tabor s povednim imenom "Novi trg",²³ so bili namreč vseskozi obmejni gradovi, ki so močno pridobili na pomenu od druge polovice 15. stoletja s tektonskimi političnimi spremembami na Balkanu. Geneza njihovih prigrajskih naselij, za katere se je uveljavil naslov trga, se je bistveno razlikovala od srednjeveških trgov, nastalih predvsem iz gospodarskih razlogov in pobud.

Hipoteze, da je trg Kostel nastal še v poznem srednjem veku, ni mogoče utemeljiti ne s pisnimi pričevanji ne z zadostnimi indici ali analogijami. Že v dobi najintenzivnejše kolonizacije Kočevske, ko so se na ortenburških tleh pojavili trije trgi, Ribnica, Kočevje in Poljane, je grad Kostel takšno priložnost zamudil. V dedni pogodbi med Ortenburžani in Celjani so leta 1377 skupaj z ortenburškimi gradovi navedeni vsi trije prej omenjeni trgi, medtem ko se Kostel imenuje zgolj trdnjava (*Grafenwart*), povrhu tega skupaj s Poljanami, ki imajo ob sebi že trg (*Polan samt dem markt*).²⁴ Tudi vse znane pogodbe o lastništvu, oskrbništvu in zastavitvah kostelskega gospostva pod Celjani in Habsburžani govorijo samo o gradu,²⁵ kar sicer ni nenavadno niti za razne pogodbe o gospostvih, v katerih so ležali pomembni trgi.²⁶ Razen gradu so pisne omembe kostelskih krajev do konca srednjega veka precej skope, pri čemer zajema pojem Kostel največkrat celotno pokrajino in cerkveno središče v Fari.²⁷ Naselitveno podobo Kostelskega končno odkriva urbar kostelskega gospostva iz leta 1494, v katerem trga kot urbarialnega naselja ni, niti ni omenjen v kakšni drugačni zvezi, denimo pri mitnini, vinotočih ali desetinah.²⁸ Pri tem moramo zavrniti možnost, da trg ne bi bil vnesen v urbar, ker morda ne bi imel nobenih urbarialnih obveznosti, kar se je izkazalo za Turjak.²⁹ Ko se namreč kostelski trg prvič pojavi v urbarju iz leta 1570, gre namreč evidentno za povsem drugačno vsebino pojma trg kot pri Turjaku in nasploh pri trgih srednjeveškega nastanka. Funkcijska različnost od dejanskih trgov se kaže že v sami za naselitev zelo neugodni legi v strmini tik pod gradom, s katerim sestavlja trg enovit utrdbeni kompleks.

Okolica kostelskega gradu sicer v srednjem veku ni bila brez pogojev za oblikovanje tržnega naselja, do česar pa, tako kot še pri mnogih drugih gradovih, ni prišlo. Pozneje

²³ Po objavi urbarja gospostva Poljane v: D. Kos, *Urbarji*, str. 282.

²⁴ Regest 1377 XI. 23. v: H. Wiessner, *MHDC X*, str. 262, št. 837.

²⁵ ARS, Mikrofilmi, Listine iz HHStA, 12 D/9, 1425 V. 6., Celje; 12 D/10, 1425 V. 6., Celje. – ARS, Zbirka listin, Listine iz HHStA, Repertorij I, 1466 X. 19., s. 1. – ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-1, prepisi listin: 1504 V. 2., Augsburg; 1504 V. 5., Augsburg; 1551 VIII. 8., Dunaj; 1563 III. 29., Dunaj; 1563 IV. 2., Dunaj. – StLA, Kammer-Registratur, 1535–1543, fol. 90–91, 27. 8. 1535.

²⁶ Trg se denimo ne navaja ob zastavitvi gospostva Ribnica leta 1470 (ARS, Zbirka listin, Listine iz HHStA, Repertorij I, 1470 V. 21./1, vidimus: 1535 IX. 25) ali pri prodaji gospostva Žužemberk (StLA, Kammer-Registratur, 1538, fol. 2, 1. 1. 1538). In vendarle se izrecno navaja mali trg Poljane, ko je bil grad Poljane leta 1457 dan v zastavo Erhartu in Andreju Hohenwarterju "mitsambt dem markt" itd. (ARS, Mikrofilmi, Listine iz HHStA, 14 D/12, 1457 X. 29., Velikovec).

²⁷ Prim. Milko Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500)*, I-III. Ljubljana 1975, str. 276–277 (odslej M. Kos, GHTS). – Glede na lociranje poznejše župnijske cerkve Marije Vnebovzete v Kostel (*Costel, im Costell*) je treba v njeni bližini iskati tudi tri hube, ki se leta 1436 navajajo "im Costel vnder der kirchen gelegen" ter "bey der kirchen im Kostel" (ARS, Zbirka rokopisov, I 57 r, fol. 40, 94). Če bi bila mišljena cerkev sv. Treh kraljev v trgu pod gradom, ki v srednjem veku ni izpričana, bi bila lokacija vsekakor označena po gradu in šele nato po cerkvi.

²⁸ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-2, urbar Kostel 1494, s. p. – Tudi v novejši literaturi se ponavlja podatek, da je bilo v kraju Kostel leta 1494 pet kmetij (prim. *Krajevni leksikon Slovenije*, II. knjiga, Ljubljana 1971, str. 229; Jože Žagar-Jagrov, *Kostel. Ljudje in zemlja ob Kolpi, Kočevje 1983*, str. 26 (odslej J. Žagar-Jagrov, *Kostel*). Dejansko gre za vas Kuželj na skrajnem zahodnem koncu kostelske pokrajine, ki se v urbarjih vedno navaja prva: leta 1494 kot "Cossel das darff" in 1570 kot "Khusl" (ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p.).

²⁹ Prim. B. Golec, *Družba*, str. 24.

močno razširjeno kmečko trgovanje s soljo v zameno za žito³⁰ je bližino gradu morebiti že zgodaj izkoristilo za občasno tržišče, pri čemer pa bi se srednjeveški trg nedvomno razvil v položnejši legi v Dolnjem Kostelu in ne v strmini, kjer stoji današnji Gornji Kostel, imenovan Trg. Morebitna poznejša preselitev trga v varnejše zavetje tik pod gradom bi se poleg tega prav gotovo ohranila vsaj v spominu, če že ne v toponimu Stari trg.

Potem ko trg Kostel leta 1377 zagotovo še ni obstajal, za njegovo "ustanovitev" pri lastnikih gospostva tudi pozneje ni bilo zadostne volje in/ali moči. Proces oblikovanja trških naselbin se je dotlej že močno upočasnili, vsi pozno izpričani trgi, omenjeni šele v prvi polovici 15. stoletja (Postojna, Senožče, Svibno, Višnja Gora), pa so bili dejansko zgodnejšega nastanka in naslonjeni na starejše tržišče ali vaško naselje.³¹ Tudi okoliščine, ki so privedle do nastanka tržcev Svibno in Turjak, po velikosti in pomenu na zunaj podobnih Kostelu, so težko primerljive s kostelskimi. Pri obeh je poglavitni vzgib moč videti v interesu pomembnih plemiških rodbin, saj je šlo za vzpostavitev trga pod rodbinskim gradom, kar kostelski grad ni bil. Turjak se je poleg tega umestil na frekventno prometnico proti Kvarnerju, svibenskemu trgu, ležečemu ob stranski prometnici, pa je dajal pečat sedež pražupnije.

Četudi gre v naselbinskem pogledu med Kostelom in Svibnim za tipsko podobnost majhnega suburbija v naročju grajskega hriba, je treba opozoriti še na eno pomembno razliko: Svibno ima na voljo precej obsežnejši in neprimerno položnejši prostor, poleg tega pa ni bilo nikoli obzidano. Kostelu je bilo podobno samo po šibki obljudenosti, vendar šele v 16. stoletju, ko so dejansko že ugasnile njegove trške funkcije.³² Istega leta kot za Svibno, 1570, je nastal tudi reformirani urbar deželnoknežjega zastavnega gospostva Kostel s prvo omembo tržca (*Markhtl, Märkhtl*), toda funkcijsko, kot rečeno, močno drugačnega od trgov srednjeveškega izvora. Drugi kranjski trgi vključno s Svibnim nastopajo v sočasnih reformiranih urbarjih kot urbarialna naselja, ki se po dajatvah in delovnih obveznostih razlikujejo od podeželja, posestniki pa se pri vseh izrecno imenujejo "purgarji" (*burger, purger*).³³

Za trg Kostel, kakršnega ponazarja urbar leta 1570, pogrešamo vse zgornje značilnosti, medtem ko sta nasprotno jasno izpričana poglavitni namen nastanka in naselbinska funkcija: obramba gradu z refugijem. Trg zasledimo šele na koncu urbarja pri opisu posebnih prihodkov. V zvezi s kaščnim činžem (*Khasstenzinß*) je zabeleženo, da omenjeno dajatev plačuje vsak podložnik s Kočevskega ali Hrvaškega, ki postavi kaščo v tržcu (*im Markhtl*). Število kašč se je po navedbi urbarja pogosto spreminjalo in je tedaj znašalo 27, neupoštevaje kašče domačih kostelskih podložnikov. Neposredno na kaščni činž se vežejo dajatve stalnih naseljencev – trških oštetarjev (*von den hofstetten im Märkhtl*). Koliko jih je živelo v trgu, ne vemo, saj sta poimensko navedena samo dva, nihče razen njiju pa po izrecni navedbi ni plačeval ničesar (*diennt niemandts nichts*). Končno je pri tlaki razvidno, da so bili po-

³⁰ Prim. J. Žagar-Jagrov, Kostel, str. 94. – F. A. Breckerfeld je konec 18. stoletja v opisu gradu in trga Kostel zapisal: "Ukvarjajo se tudi močno s solno trgovino, tako da sol povečini zamenjujejo za žito. Živijo revno in so pri vseh nadlogah izjemno potrpežljivi." (ARS, Gospostvo Dol, fasc. 123, F. A. Breckerfeld, Topografija Kranjske I, str. 239).

³¹ Prim. B. Golec, Družba, str. 21–24.

³² Število posestnikov v trgu Svibno se je po urbarju iz leta 1570 glede na prvo polovico 15. stoletja prepolovilo. Po urbarju, nastalem malo pred letom 1439, svibenski trg z 32 posestniki in poudarjeno neagrarno naravo ni zaostajal za večino dolenjskih trgov, leta 1570 pa je premožel le še 20 obdavčencev, od tega 16 s hišno posestjo (B. Golec, Družba, str. 734).

³³ Ribnica: ARS, Gospostvo Ribnica, knj. 1, urbar 1573, s.p. – Radeče: ARS, TK RDA, N 168, No. 43, urbar Radeče 1575, s.p. – ARS, Vic. A., šk. 107, I/60, lit. S X-1, urbar Žebnik ali Radeče 1576, s.p. – Litija: ARS, TK RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p. – Stari trg v Poljanah: D. Kos, Urbarji, str. 282, 293, 295. – Planina: ARS, Vic. A., šk. 84, I/49, lit. H III-6, urbar Hošperk 1573, s.p. – Postojna: ARS, TK RDA, P 98, No. 12, urbar Postojna 1576, s.p.

dložniki dolžni drug za drugim v trgu opravljati stražarsko službo (*zu der wacht im Märckhtl*).³⁴ Posebej pomenljivo je dejstvo, da se trg v urbarju ne omenja v nobeni drugi zvezi, ki bi kazala na njegove trške funkcije.³⁵

Ob izraziti funkcijski različnosti s trgi v drugih deželnoknežjih zastavnih gospostvih je nasprotno opazna precejšnja skladnost Kostela s Tržičem, obgrajskim taborom pri sosednjem gradu Poljane ob Kolpi. V šest let mlajšem poljanskem reformiranem urbarju iz leta 1576 se današnji Tržič, del naselja Predgrad, imenuje "Novi tržec" in se prav tako kot kostelski trg navaja le v rubriki prihodkov od kašč (*Cassten dienst im Neuen Märckhtl*). Enako kot v Kostelu so kaščno dajatev tudi tu naložili zgolj tujim podložnikom, tedaj skupaj 25 osebam za prav tolikšno število kašč.³⁶ Iz urbarja je nazorno razvidna taborska narava Tržiča, povsem drugačna od značaja dva kilometra oddaljenega srednjeveškega trga Poljane, ki je v razlikovanju od tabora "Novi trg" dobil ime Stari trg.³⁷ V slednjem (*Alten Marckht*) je popisanih 14 gospodarjev na 19 oštatih in dva posestnika vrtov, ki so pri odmeri tlake obravnavani kot "purgarji" (*die burger aus den Alten Marckht*) in temu primerno oproščeni vsakršnih obveznosti, razen če gre za gradnjo oziroma utrjevanje gradu.³⁸

Po urbarjih iz sedemdesetih let 16. stoletja tako torej med obkolpskima sosedoma, poljanskim obgrajskim taborom Tržič in kostelskim Trgom, ni takorekoč nobenih razlik. Zato pa se oba jasno ločita od dejanskih trgov, kakršen je bil obema najbližji Stari trg v Poljanah. Povezuje ju nadalje skupen izvor imen Tržič in Trg, ki se v urbarjih odraža v prevedenih nemških oblikah "im Neuen Märckhtl" oziroma "im Märckhtl", vsekakor posnetih po živi govorici, pri čemer sta lastni imeni postali stvarni imeni. Trško ime se je pri obeh taborih povsem uveljavilo, najbrž v ljudskem jeziku celo brez druge ustreznice (Novi tržec oziroma Kostel). Ker je bil pojem trga v rabi za zelo širok spekter različnih krajev, ne da bi imel jasno pravno vsebino, se je tem laže prilepil obzidanemu podgrajskemu kompleksu, po temeljni funkciji sicer protiturškemu taboru, a nekoliko drugačnemu od klasičnega tipa tabora. Presenetljivo je, kako močno se je pri Kostelu uveljavilo krajevno lastno ime Trg. Slednje se je drugod zakoreninilo predvsem pri starejših trgih, denimo v sinonimu Trg za notranjska trga Vipavo in Planino, pa vendar – analogno s Kostelom – tudi pri mlajšem, sicer še srednjeveškem utrjenem tržcu Senožeče.³⁹

Če je senožeški trg izpričano že v srednjem veku izpolnjeval kriterije za status pravega trga, ima "neustrezno" poimenovanje trg za kostelski obgrajski tabor zgovorno vzporednico v sosednjem poljanskem taboru z imenom Tržič. Ta je leta 1576 izpričan kot "Novi tržec", pač v nasprotju s Starim trgov, t. j. prvotnim trgov Poljane, ki je mogel Poljancem nenazadnje dati navdih za poimenovanje obgrajskega tabora kot novega ali malega trga – "tržiča". Ali se je kostelski Trg zgledoval po njegovem imenu, niti ni pomembno. Za izbiro imena kvalitativno novega – obzidanega naselja namreč ni imela večjega pomena vsebina pojmov, temveč naselbinski videz. Tako zapiše še Valvasor dobrih sto let pozneje naslednje

³⁴ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s.p.

³⁵ Trga ni pri dajatvah vinotočev (*taffernrecht*) niti pri mitnini, medtem ko o proščenijskih sejmih in prisednikih v kostelskem deželskem sodišču sploh pogrešamo kakršne koli podatke.

³⁶ D. Kos, Urbarji, str. 282–283.

³⁷ Nerazvidnost stalne poselitve, podložniške kašče in nadaljnji razvoj Tržiča zanikajo trditev I. Simoniča, da se je "v 16. stoletju v taboru razvil trg" (prim. Ivan Simonič, Grad Poljane ob Kolpi., v. Kronika 26 (1978), str. 39).

³⁸ D. Kos, Urbarji, str. 282, 293.

³⁹ Še danes ime Trg za prebivalce Vipavskega pomeni Vipavo, medtem ko se sinonim Trg za Gorenjo Planino zadnja desetletja izgublja, v Senožečah pa je za nekdanj obzidani del naselja že skoraj povsem potonil v pozabo.

besede: "Pod gradom /Poljane/ se kaže velik tabor, v katerem je veliko majhnih hišic, zato spominja na trg ali mestece (!), zlasti ker je najboljše preskrbljen z okroglimi stolpi in obzidji. V vojnih časih je nudil zatočišče okoliškimi podeželanom, ki so se semkaj zatekali s svojim premoženjem in imetjem ter odbijali sovražne napade. V mirnih časih so hišice nenaseljene in stojijo prazne."⁴⁰ Odločilnost zunanje podobe pri poimenovanju je zaslediti tudi za trg Kostel ali Trg: vir iz leta 1581 ga namreč enkrat imenuje »grad« in drugič »mesto«. V nekem sodnem sporu se najprej omenja podložniška kašča v "gradu" Kostel (*gaden im gschlos Khostl*), ki jo je zastavni imetnik gospostva podrl, ker je bila preblizu "mestnim" (!) vratom (*dem statt thor zu nahent*).⁴¹

Poljanski Tržič in kostelski Trg sta se ob vseh skupnih značilnostih vendarle že od nastanka razlikovala v nekaterih temeljnih potezah, zaradi katerih sta imela tabora pozneje različno razvojno pot. Medtem ko je bil Tržič tipični kmečki protiturški tabor na sicer netipični legi ob gradu, je kostelski Trg opravljal še druge vloge. Poljanski tabor denimo ni imel večjega pomena za obrambo gradu, saj je stal na naravno utrjenem skalnatem pobočju pod gradom, skozi katerega je najbrž vodil tudi edini vhod v tabor.⁴² Kostelski grad je nasprotno uporabljal trško obzidje za svojo predstražo. Podložniki, ki jim urbar leta 1570 nalaga stražarsko obveznost, so hkrati varovali edini dostop v grad, v kaščah shranjeno podložniško imetje in končno tudi maloštevilne stalne naseljence Trga. Prav po stalnih prebivalcih, imetnikih oštatov, se je kostelski Trg v 16. stoletju in pozneje razlikoval od poljanskega Tržiča, kjer urbar iz leta 1576 o stalni naseljenosti molči, Valvasor pa sto let pozneje izrecno poudari, da so hišice v mirnih časih prazne. Tako se je kostelskemu tabor-skemu naselju Trg "uspelo" že pri Valvasorju uvrstiti med ostale kranjske trge⁴³ in nato ohranjati status trga vse do 19. stoletja,⁴⁴ medtem ko je nenaseljeni oziroma samo občasno naseljeni refugij Tržič ugasnil, brž ko je prenehala njegova taborska funkcija.⁴⁵

Bodoči različni razvojni poti sta se zarisali že ob samem nastanku obeh taborov. Če pri Poljanah še lahko domnevamo, da na neprikladnem južnem pobočju pod gradom poprej ni

⁴⁰ J. W. Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 449: "Unter dem Schloß zeigt sich ein grosser Tabor, in welchem viel kleine Häuslein und er daher einem Marckt oder Städtlein nicht ungleich zumal weil er mit runden Thürnen und Ringmauren bestens versehen: und dieses die Zuflucht der hier herum=wohnenden Landleute zu Kriegs=Zeiten gewesen allwohin sie sich mit aller ihrer Haab und Gütern geflüchtet und den feindlichen Anfall abgetrieben. Zu Friedens=Zeit aber lässt man diese Häuslein unbewohnt und leer stehen."

⁴¹ ARS, Vic. A., šk. 373, protokoli zaslišanj 1581–1582, pag. 67–68, 18. 4. 1581.

⁴² P. Fister, *Arhitektura*, str. 98–99.

⁴³ J. W. Valvasor, *Die Ehre* II, str. 212; XI, str. 216–217.

⁴⁴ Kostel je trg tudi na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744 (Janez Dizma Florijančič pl. Grienfeld, *Deželopisna karta vojvodine Kranjske*. Ljubljana 1744, Faksimile Monumenta slovenica, Ljubljana 1995 (odslej J. D. Florijančič, *Deželopisna karta*)), v šematizmu Kranjske leta 1795 (*Schematismus für das Herzogthum Krain 1795, Laibach 1795*, str. 187) in v uradnem popisu prebivalstva leta 1817 (*Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gubernements in Provinzen, Kreise, Sektionen, Bezirksobrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser und Seelenzahl in Jahre 1817*, str. 53 (odslej *Haupt-Ausweis 1817*)).

⁴⁵ V priročnem urbarju poljanskega gospostva 1642–1649 niso zabeležene ne kašče ne Tržič, ki je očitno že precej izgubil na pomenu (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (HHStA), Archiv Auersperg (AAU), A-15–Fach 3, No. 53, *Urbar Pölland 1642–1649*). Stalna naselbina ni mogel postati pred sredo 18. stoletja, saj ga v terezijanskem katastru še ni, pri čemer je izključeno, da bi se skrival pod kakšnim drugim naseljem. Danes je namreč eden od šestih sestavnih delov vasi Predgrad, ki je imela – enako kot že leta 1576 (D. Kos, *Urbarji*, str. 264–267) – tudi v katastru leta 1754 še vedno samo deset hub in nobenih drugih posestnikov (ARS, TK RDA, N 162, No. 27, 31. 10. 1754). Franciscejski kataster iz let 1822–23 razkriva na prostoru nekdanjega tabora 8 neznatnih lesenih stavb: 7 vinskih kleti in stanovanjsko hišico. Od tega so bile tri stavbe stalno naseljene, kar so očitno postale zelo pozno, saj so nosile najvišje hišne številke v vasi – 78–80 (ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 336, mapa in protokol).

bilo nikakršnega zaselka in so tabor postavili na ledini, obzidano prigrajsko naselje pod Kostelom gotovo ni nastalo iz nič. Poleg grajske pristave je sklepati vsaj na maloštevilne podgrajske ošetarje, predvsem v gosposki službi, ki jih je pozneje obdalo "trško" obzidje, namenjeno varovanju gradu in imetja v podložniških kaščah, s čimer je naselbinski zametek dobil povsem drugačne funkcije.⁴⁶ Skladno s povečano nevarnostjo je grad potreboval stalno naseljeno in pripravljeno moštvo, kar je zahtevalo povečanje prebivalstva, medtem ko je poljanskemu gradu takšno prigrajsko naselje predstavljala vas Predgrad.

Kostelski tabor tudi funkcijsko ni bil klasični tip protiturske kmečke utrdbе, ampak hkrati stalno naselje kot predstraža gradu. Na vprašanje, kdaj natanko je pod gradom Kostel zrastle obzidje, ki je dalo naselbini ime Trg, zaenkrat nimamo določnega odgovora. Čas odločilne kvalitativne spremembe je moč opredeliti le okvirno. Razlogov za utrditev tako gradu kot kmečkega refugija ni manjkalo že izza šestdesetih let 15. stoletja, čemur je na Slovenskem sledila nekaj desetletij trajajoča doba najintenzivnejše gradnje taborov.⁴⁷ Najstarejši ohranjeni kostelski urbar iz leta 1494⁴⁸ obstoja taborskega obzidja in stalno naseljenih ošetarjev ne potrjuje, a niti ne izključuje. Kolikor so bili ti podgrajski ljudje vezani na grajsko službo, je povsem razumljivo, da jih v urbarju ni, kakor tudi gospostvo ni nujno pobiralo činža za kašče v potencialno že obstoječem taboru.⁴⁹ Glede na huda opustošenja Kostelskega v dvajsetih letih 16. stoletja,⁵⁰ ko je bila glavna faza taborskih gradenj sicer že mimo, je ta čas zgornja časovna meja zgraditve obzidja okoli maloštevilnih podgrajskih domov. V prošnji deželnemu knezu iz leta 1530 poročajo kranjski stanovi o hudem opustošenju v kostelskem gospostvu in o poškodovani utrdbi, ki je gospodar brez kraljeve pomoči ne bo mogel popraviti.⁵¹ Prvotno obzidje je bilo vsekakor skromno in provizorično. Svojo dokončno obliko je, kot kaže, dobilo sredi 16. stoletja, v času pospešenih utrditvenih del v deželi. Stolp, ki ga omenja Valvasor, je zelo verjetno tisti, katerega zgraditev je kralj Ferdinand ukazal leta 1554.⁵²

Glavna naloga, zaradi katere se je razvilo obzidano naselje Trg, je bila torej obrambna. Kot predstraža gradu ter pribežališče za okoliško prebivalstvo in njegovo imetje se kajpak ni moglo braniti samo. Njegovo stalno obrambo so naložili podložnikom kot sestavni del deželne obrambe, saj je kostelski grad veljal za trdnjavo deželnega pomena. Po Valvasorju se Turki trga niso mogli polastiti drugače kot s prevaro, in sicer naj bi se to zgodilo leta 1578,⁵³ česar pa sodobni viri ne potrjujejo.⁵⁴ Bolj kot slikoviti opis samega dogodka je

⁴⁶ Podobno opredeljuje genezo trga B. Reisp, dasiravno jo veže na trgovino in promet: "Pod gradom je zraslo naselje, ki je kasneje dobilo ime Trg, da so ga ločili od gradu, vse skupaj pa so obdali z obzidjem, ojačenim z obrambnimi stolpi" (Branko Reisp, Grad Kostel (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 141), Ljubljana 1990, str. 8, (odslej B. Reisp, Grad Kostel)). – Prim. J. Žagar-Jagrov, Kostel, str. 94.

⁴⁷ P. Fister, Arhitektura, str. 73.

⁴⁸ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-2, urbar Kostel 1494, s. p.

⁴⁹ V tem pogledu je verjetna analogija s Turjakom. Tako kot vsi turjaški urbarji, začeni s letom 1464, molčijo o trgu Turjak, katerega prebivalci so opravljali posebne dolžnosti (prim. B. Golec, Družba, str. 24), bi lahko tudi kostelski urbar iz enakega razloga preskočil skromno podgrajsko naselbino.

⁵⁰ Po vsekakor pretiranem poročilu kranjskih deželnih stanov iz leta 1528 naj bi imelo gospostvo Kostel pred enim letom še 300 obljudenih kmetij, zdaj pa jih nima niti sedem (S. Jug, Turški napadi, str. 47).

⁵¹ S. Jug, Turški napadi, str. 51.

⁵² ARS, Stan. A. I, šk. 852, registraturni protokoli 4 (1544–1556), pag. 411, maj 1554.

⁵³ J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 217.

⁵⁴ Prim. V. Simoniti, Prispevek k poznavanju turških vpadov od leta 1576 do začetka gradnje Karlovca leta 1579. v: ZČ 34 (1980), str. 96. – Prim. Stanko Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593), v: ZČ IX (1955), str. 53.

pomembno, da govori poročilo izrecno o trgu, kar je v literaturi obveljalo kot prva omemba Kostela kot trga (1578).⁵⁵

V zvezi z utrdbeno funkcijo je še ena vloga naselja, ki naj bi jo to po izročilu opravljalo v času turških vpadov. Tedaj so sedež župnije iz Fare domnevno prestavili v utrjeni Kostel, kjer je župnijsko cerkev nadomeščala podružnica sv. Treh kraljev.⁵⁶ Slednja je sicer skromna stavba kapelastega tipa iz 16. stoletja,⁵⁷ vendar jo Valvasor pri opisu trga dejansko imenuje župnijska cerkev.⁵⁸

O številčnosti trškega prebivalstva in njegovem posestnem stanju smo poučeni šele od zadnje četrtine 17. stoletja, ko v Trgu ni bilo več kot 11 posestnikov,⁵⁹ približno toliko kot sredi 18. stoletja.⁶⁰ Glede na prostorsko utesnjenost ni mogoče pričakovati bistveno večjega števila hiš niti v 16. stoletju, ko je obzidje še v polni meri opravljalo svojo obrambno vlogo. Neprimerno več je bilo v tem času nestalnih prebivalcev, predvsem kmetov, ki so v taboru našli zatočišče, pa tudi podložnikov-stražarjev in vojaških najemnikov, občasno poslanih v Kostel zaradi obrambe meje.⁶¹

Naselje z ducatom hiš in tesno povezano z gradom ni imelo pogojev postati trg v gospodarskem smislu. Potem ko je v 17. stoletju dodobra izgubilo vlogo refugija s kmečkimi kaščami, kakršen se kaže v urbarju leta 1570, se je lahko Valvasor čudil le strmini, v skalo vsekanemu dostopu, močnemu obzidju in stolpom, ki so mogli zagotavljati varnost pribežnikom. V trgu je bilo po njegovih besedah malo hiš in še te brez vsakega blišča.⁶² Tudi v pravno-upravnem pogledu se naselbina ni mogla primerjati s trgi, katerih prebivalci so se od nekdanj imenovali "purgarji" in uživali kot taki poseben pravni položaj z določeno stopnjo samouprave. V vseh znanih virih, vključno z najbolj merodajnimi, t.j. urbarji in župnijskimi matičnimi knjigami, za Kostelce niti enkrat ne zasledimo oznak "Bürger" in "civis", ampak v urbarialnih virih kvečjemu "kajžarji v trgu" (*keüschler in marckt Costl*)⁶³ oziroma "marcktlar".⁶⁴ Leta 1614 sicer naletimo na "uboge tržane" (*arme burgersleuthe alhie zu Costel*), vendar isti vir zgovorno ponazarja, kako so bili ti-isti obravnavani in kakšna je bila njihova gospodarska usmerjenost. Zastavni imetniki gospodstva bratje Langenmantl so hoteli grajski pristavi priključiti neko polovično hubo, ker je grad zaradi izpostavljenosti in za zagotovitev varnosti zahteval čim večjo naseljenost, pri tem pa mu je primanjkovalo lastne zemlje, ki bi jo mogel "ubogim tržanom" odstopiti v obdelavo.⁶⁵

⁵⁵ Prim. B. Reisp, Grad Kostel, str. 15.

⁵⁶ Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 213. – Prim. Krajevni leksikon Slovenije, II. knjiga, Ljubljana 1971, str. 229.

⁵⁷ Marijan Zadnikar, Gradivo za umetnostno topografijo Kočevske, Ljubljana 1968, str. 57. – Prim. J. Žagar-Jagrov, Kostel, str. 146–147.

⁵⁸ J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 216. – V opisu kostelske župnije se cerkev nasprotno imenuje le kot podružnična (isti, VIII, str. 754).

⁵⁹ ARS, Zap. inv., XXIX-L-27/2, 1681, str. 91–92.

⁶⁰ ARS, TK RDA, N 150, No. 14, 29. 5. 1753; No. 17, izvleček iz urbarja 1694, 26. 5. 1753.

⁶¹ Leta 1563 je denimo poveljnik senjsko-liške kapetanije poročal, da ima Kostel le šest hlapcev (najemnikov), potreboval pa bi jih še najmanj dvajset, da bi lahko skupaj s podložniki kljuboval turškim napadom (J. Žagar-Jagrov, Kostel, str. 64). Leta 1595 pa so kranjski deželni stanovi odobrili za trdnjave Gerovo, Klana in Kostel skupaj 36 hlapcev (ARS, Stan. A. I, fasc. 7, šk. 881, sejni zapisniki deželnih stanov 1595–1599, s. p., 18. 8. 1595).

⁶² J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 216. – Valvasorjev opis v resnici deloma nasprotuje bakrorezni upodobitvi, ki je mestoma očitno alegorična, saj so na njej poleg trških vrat štirje stolpi, medtem ko govori besedilo o enem samem.

⁶³ ARS, TK RDA, N 150, No. 5, s. d.

⁶⁴ Prav tam, No. 8, 8. 3. 1758; No. 14, 29. 5. 1753; No. 20, 18. 6. 1805.

⁶⁵ ARS, Vic. A., šk. 75, I/43, lit. C II-5, 1. 2. 1614.

Ko je nato gospostvo leta 1620 prišlo kot komorna posest v last dotedanjih zastavnih imetnikov Langenmantlov,⁶⁶ se status t.i. trga ni v ničemer spremenil. Vsekakor je veljal za trg tudi pred višjimi oblastmi, saj ga kmalu zatem, leta 1625, v sodni obravnavi pred deželnim glavarjem prvič srečamo s polnim naslovom: "markht Cosstl".⁶⁷ Pod Langenmantli in njihovimi nasledniki mu je uspelo trajno ohranjati trški status, kar nikakor ne bi bilo mogoče brez privolitve zemljiških gospodov, še posebej ko so v dobi upravne modernizacije po sredi 18. stoletja ugasnili trški naslovi skoraj vsem malo pomembnim, četudi starejšim trgov s trdnejšo pravno osnovo. Kostel je edini od treh "fortifikacijskih trgov" označen kot trg tudi na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744,⁶⁸ na katerem niti nekatere srednjeveške trške naselbine niso več trgi. Tako denimo pogrešamo trško oznako za sosednje Poljane–Stari trg ter za Svibno in Senožče, s katerima je Kostel povezovala temeljna značilnost, da so sredi 18. stoletja premogli le še peščico naseljenih hiš.

Končno manjka Kostelu kot tudi Vinici še ena značilna poteza trgov srednjeveškega izvora, ki nastanek obeh proto-trgov nedvoumno postavlja v mlajši čas. Gre za prisedništvo tržanov na krvnih pravadah, kamor so deželska sodišča vabila predstavnike okoliških mest in trgov. Sistem prisedništev, kot ga natanko podajajo reformirani urbarji iz sedemdesetih let 16. stoletja, pričuje, da Kostel in Vinica vanj preprosto nista bila vključena. Ni sicer znano, iz katerih mest in trgov so bili predvideni prisedniki krvnih pravad v kostelskem deželskem sodišču,⁶⁹ medtem ko viniško pomirje niti ni imelo krvnosodnih pristojnosti,⁷⁰ zato pa je povsem jasno, da Kostelcev in Viničanov niso vabili v sosednja deželska sodišča Kočevje, Poljane in Metlika. Tja so pritegnili predstavnike bolj oddaljenih mest in malo pomembnih trgov, tako denimo v Kočevje iz malega trga Turjak, čeprav je bil bližji Kostel, v Metliko pa še leta 1610 celo iz Žužemberka in ne iz Vinice.⁷¹ Zelo jasno se v navedenih relacijah odraža različen nastanek in pravna vsebina Kostela in Vinice na eni strani ter na drugi njunega skupnega sosedra Starega trga v Poljanah, ki je status priznanega trga užival že izza druge polovice 14. stoletja. Iz povedanega izhaja dejstvo, da pozno nastala trga Kostel in Vinica nista dosegla stopnje trga v pravnem pomenu besede, tako da bi mogli njuni predstavniki kot sodni prisedniki nastopiti enakovredno s pravimi "purgarji", kakršni so bili celo prebivalci neuglednih tržcev Poljane (Stari trg), Turjak in Svibno.⁷²

Za oba belokranjska fortifikacijska trga, Vinico in Pobrežje, moremo vsaj tako dobro kot

⁶⁶ ARS, Zbirka listin, Kronološka serija, 1620 XI. 15., Dunaj.

⁶⁷ ARS, Deželni glavar za Kranjsko, kopalna knjiga 1625, 23. 1. 1625.

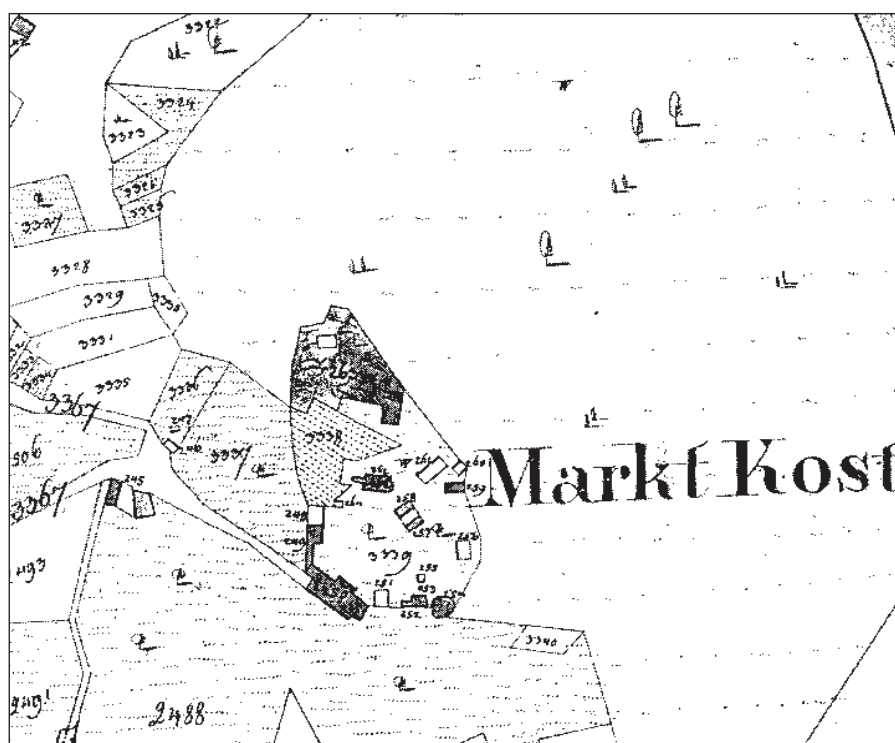
⁶⁸ J. D. Florijančič, Deželopisna karta.

⁶⁹ Reformirani urbar gospostva Kostel navaja samo meje deželskega sodišča, ne opisuje pa malefičnega postopka (ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s.p.).

⁷⁰ D. Kos, Urbarji, str. 100, 468.

⁷¹ Po urbarju iz leta 1574 so bili prisedniki v deželskem sodišču Kočevje poleg domačih meščanov še tržani iz Ribnice, Žužemberka in Turjaka (P. Wolsegger, Das Urbarium, MMVK IV (1891), str. 34), leta 1573 v Ribnici poleg domačinov tudi iz Kočevja, Loža in Žužemberka (ARS, Gospostvo Ribnica, knj. 1, urbar 1573, s.p., Malefiz rechtens befirderung), v Poljanah pa leta 1576 iz Starega trga, Kočevja in Črnomlja (D. Kos, Urbarji, str. 295). V deželskem sodišču Metlika, obsegajočem skoraj celotno Belo krajino, so po urbarju iz leta 1610 poleg Metličanov vabili prisednike iz Črnomlja, Novega mesta in Žužemberka (D. Kos, Urbarji, str. 419–420).

⁷² Za tržane iz Starega trga v Poljanah ni znano, da bi bili vabljeni za prisednike kam drugam kot pred domače deželsko sodišče (D. Kos, Urbarji, str. 295). Vsekakor jih v reformiranih urbarjih ni med prisedniki dveh sosednjih deželskih sodišč Kočevje in Metlika, tako da ostane edina možnost deželsko sodišče v Kostelu. Iz Turjaka so vabili prisednike v Kočevje (P. Wolsegger, Das Urbarium, MMVK IV (1891), str. 34) in – kar je zanimivo – ne tudi v sosednjo Ribnico (ARS, Gospostvo Ribnica, knj. 1, urbar 1573, s.p., Malefiz Rechtens Befirderung). Svibenčani pa so bili predvideni za prisednike v Radečah (ARS, Zbirka urbarjev, II/22 u, urbar Svibno 1602, pag. 450) in na Gamberku nad Zagorjem (J. Orožen, Zgodovina Zagorja, str. 26).

Kostel po Valvasorju (1679) in na franciscejski katastrski mapi iz leta 1824

za Kostel zasledovati čas in potek utrditve, veliko manj jasno pa je, kdaj, v kakšnem pomenu in obsegu se je zanj začelo uporabljati ime trg. Zaenkrat namreč ne poznamo pričevanj o trškem naslovu iz časa pred osmim desetletjem 17. stoletja, t.j. le malo pred nastankom Valvasorjevega opisa.

Odsotnost trškega imena je v 16. stoletju toliko bolj pomenljiva pri **Vinici**, saj je ta dobro dokumentirana kot utrdba in eno najpogostejših zbirališč kranjske deželne vojske.⁷³ Nasprotno je zelo malo znanega o lastnikih gradu in o njegovi majhni zemljiški gosposčini.⁷⁴ Vse do druge polovice 17. stoletja namreč pogrešamo vire urbarialnega značaja, ki bi dali tudi najzanesljivejši odgovor na vprašanje, kakšen obseg in status je imelo obzidano prigrajsko naselje in ali so ga že tedaj imenovali trg. Vsekakor je imel trški naslov za seboj določeno tradicijo, ko se je v sedemdesetih in osemdesetih letih 17. stoletja, takrat že v zatonu in dodobra izpraznjen, skoraj sočasno pojavil v različnih virih. Poglavitni in hkrati najstarejši vir, viniški urbar iz leta 1674, navaja trg (*markht*) in "purgarje" (*bürger zu Weinitz*). Dejstvo, da gre za posestnike hiš tako znotraj kot zunaj obzidja (*in dem vmbfang oder innerhalb der ringmauer, aussserhalb deß vmfangs oder rinhmauer*),⁷⁵ priča o statusnem poimenovanju, ki ni več vezano samo na obzidani del naselja ob gradu. Poleg tega govori o svojih "purgarjih" v neobzidanem delu Vinice tudi nekaj mlajši urbar gospostva Krupa iz let 1690-1699.⁷⁶ Vinica je nadalje "oppidum" v najstarejši krstni matični knjigi domače župnije od leta 1680⁷⁷ in končno pri Valvasorju uvrščena med trge srednjega ali tretjega dela Kranjske (*Mittel-Crain*).⁷⁸

Potemtakem je veljala za trg vsaj že sredi 17. stoletja, pri čemer se zdi, da kvalitativna sprememba od utrdbne do trga ni nastopila pred koncem 16. stoletja. Ob pomanjkanju neposrednih pričevanj o statusu Vinice poznamo namreč iz zadnje tretjine 16. stoletja nekaj upoštevanja vrednih poimenovanj naselja. Za njegovo historično topografijo je zgovoren zlasti župnijski urbar iz leta 1570.⁷⁹ Ta na prvem mestu navaja vas Vinico z osmimi hubami (*dorff Viniza genondt*),⁸⁰ nadalje omenja župniji pripadajoč zidan stolp v viniškem gradu, o župnišču pa pravi, da stoji na tleh nemškega viteškega reda "zunaj mesta" (*ausser der stadt*). V razlikovanje od starejše viniške vasi se torej utrdbeni kompleks z gradom in obzidjem imenuje "mesto", pač po zunanji podobi, enako kot desetletje pozneje (1581) tudi Kostel. Precizneje se o funkciji obgrajskega obzidanega naselja izrazita inventarja župnijskega imetja iz let 1595 in 1596, ko omenjata kapelo in kaščo v viniškem "taboru" (*im täber zu Weiniz*)!⁸¹ Vinica se tokrat prvič in zadnjič naslavlja kot tabor, s čimer je kajpak mišljen

⁷³ Prim. V. Simoniti, Vojaška organizacija, str. 82. – Zgovorna je ugotovitev, da se Vinica nikoli ne omenja kot trg v tistem delu fonda kranjskih deželnih stanov, ki obravnava t.i. deželne zadeve (ARS, kartoteka k Deželnim zadevam).

⁷⁴ Prim. D. Kos, Urbarji, str. 59–62. – Prim. Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 527–528 (odslej M. Smole, Graščine).

⁷⁵ Po objavi v: D. Kos, Urbarji, str. 468, 470, 472.

⁷⁶ Isti, str. 512.

⁷⁷ NŠAL, ŽA Vinica, R 1679–1685: "hic opido" (21. 1. 1680), "ex opido Vinicensi" (4. 10. 1682, 26. 9. 1683).

⁷⁸ J. W. Valvasor, Die Ehre II, str. 212; XI, str. 639–641.

⁷⁹ Deutsch-Ordens Zentralarchiv Wien (DOZA), Ballei Österreich (BÖ), K 305/3, Urbar der Pfarre Weinitz nach 1570, s.p. – Ta t.i. renovirani urbar je bil pravzaprav prepis starejšega urbarja, ki ga je 2. decembra 1570 sestavil takratni viniški župnik Jurij Susič.

⁸⁰ Kot vas Vinica slejkoprej ni mišljena sama farna vas Vinica okoli župnijske cerkve, kjer je imela župnija pozneje izključno kajžarsko posest (ARS, TK RDA, N 40, No. 12, 5. 9. 1754), ampak širše zaledje.

⁸¹ DOZA, BÖ, K 305/4, Inventar 1595, s.p.; Inventar 1596, s. p. – Mlajši inventarji župnijskega imetja iz 17. in 18. stoletja so v tem pogledu neuporabni, saj ne omenjajo ne mesta ne tabora in ne trga, čeprav natančno beležijo vse župnijske stavbe in njihovo opremo (DOZA, BÖ, K 305/4, Inventare 1620, 1621, 1628, 1641, 1642, 1643, s.d., 1702, 1702, ca. 1720, 1723, 1731).

samo njen obzidani obgrajski del, ne pa celotno naselje znotraj in zunaj obzidja, za katerega se je šele kasneje uveljavilo trško ime.

Enako velja za označbo obzidanega dela Vinice kot mesta, kar je kajpak izraz, najden v sili. Vsebinsko in nastanek obzidanega kompleksa veliko bolje opredeljuje četrto stoletje pozneje izpričani pojem tabor. Župnijska kašča v taboru potrjuje vlogo refugija, vendar to ni bila edina funkcija obgrajskega kompleksa. Vinica je namreč veljala za utrdbo deželnega pomena, pomembnejšo od Kostela. Neizpričana oznaka trg pa sama po sebi še ne pomeni, da viniškega obzidanega naselja pred koncem 16. stoletja niso naslavljali s trgom njegovi gospodarji in prebivalci, tako kot so Trg imenovali taborsko naselje pod kostelskim gradom. Zagotovo pa ni Vinica veljala za trg v pravem pomenu besede niti ni bila takšen ali drugačen "trg" v očeh domače duhovščine, ki jo označuje kot "mesto" in "tabor". Z ničemer tudi ni potrjena trditev J. Dularja, da je kot pomembna obrambna postojanka prav v času zadnjega turškega vpada (1591) dobila trške pravice, imela lastno upravo, sodstvo in grb, katerega opis je Dular povzel po izmišljenem Valvasorjevem grbu.⁸²

Nadalje je treba glede nastanka viniškega trga popraviti mnenje D. Kosa, da je poleg gradu "ščasoma, najkasneje pa do 15. stoletja, zrasel trg" in da so ga še v istem stoletju obzidali "zaradi pomembnosti in stalnih turških vpadov."⁸³ Razvojna pot do trga, kakršnega srečamo v sedemdesetih letih 17. stoletja, je bila namreč obrnjena. Najprej je ob gradu nastal obzidani kompleks in šele nato se je zanj uveljavilo trško ime, toda ne v pomenu srednjeveškega trga. To Vinica po svoji funkciji ni bila, čeprav je dobila obzidje po vsej verjetnosti resnično še v 15. stoletju.⁸⁴

Pogoji za nastanek trške naselbine na tem mestu sicer v srednjem veku niso bili neugodni. Glede na sedež župnije in brodišče na prometnici iz Črnomlja proti Hrvaški se je v vasi ali ob njej vsekakor odvijala trgovinska menjava, a je za vzpostavitev trga manjkal odločilni, t.j. politični dejavnik – dovolj močan zemljiški gospod. V Vinici namreč ni nastal pomembnejši grad kot sedež teritorialnega zemljiškega gospodstva, čigar lastnik bi trgu dal institucionalno obliko.

Ker sta poznejši obzidani kompleks trg in grad sestavljala fizično celoto, je pri ugotavljanju geneze trga odločilno poznavanje preteklosti gradu. Pomenljivo je dejstvo, da zaenkrat pred 16. stoletjem ni potrjen niti obstoj grajskega objekta niti rodbine iz vrst nižjega plemstva, ki bi se po njem imenovala. Težko pa si je predstavljati, da brodišča čez mejno reko Kolpo ne bi že zgodaj branil utrjen objekt, zato je resnično nenavadno, da se v Vinici vse do konca srednjega veka omenja poleg župnije samo nekaj hub.⁸⁵ Kar zadeva plemiške rodbine, ki jih kot lastnike gospodstva (sic!) (*Herrschaft Weinitz*) navaja Valvasor,⁸⁶ je D. Kos

⁸² Jože Dular, *Vinica* (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 53), Ljubljana 1980, str. 5 (odslej J. Dular, *Vinica*). – Prim. J. W. Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 121.

⁸³ D. Kos, *Urbarji*, str. 60–61.

⁸⁴ Valvasor je glede časa nastanka trga nedoločen in obstoja obzidja v drugi polovici 15. stoletja jasno ne potrjuje: "Das Schloß so wol als der Marckt ist mit starcken Ringmauern und festen Thürnen (so war jetzt dem Einfallen und der Ruin gar nahe) möglichst versehen, so daß sie sich denen Türckischen Anfällen stattlich widersetzen können: zumaln diese Bluthunde im 1469sten Jahr und auch zu vielen andren Zeiten die umligende Gegend jämmerlich verwüstet und als grausame Scythen sich erwiesen." J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 640.

⁸⁵ Prim. M. Kos, *GHTS*, str. 750. – Prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 83. – V najstarejšem urbarju nemškega viteškega reda iz leta 1490 sta v Vinici (*Zuo Weynitz*), ki ne nosi trškega atributa, navedeni dve hubi. Pravzaprav niti ni nujno, da gre za samo farno vas, ampak je lahko mišljena tudi njena okolica. Za primerjavo je pomenljivo, da je Črnomelj v istem urbarju trg (*vor dem markht Tscherneml*) (po objavi: D. Kos, *Urbarji*, str. 214, 224).

⁸⁶ J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 641.

dokazal, da gre v primeru Auerspergov in Loških iz dvajsetih let 13. stoletja za pomoto, nastalo zaradi zamenjave s krajem Vinice pri Ribnici.⁸⁷ Tudi od poznejših Valvasorjevih časovno neopredeljenih lastnikov – Thurnov, Purgstallov, Semeničev in ponovno Purgstallov, so v virih potrjeni šele Semeniči, ki so Vinico v začetku 16. stoletja dobili od nekega Kraliča⁸⁸ in jo leta 1602 kot “sitz Weiniz” s pičlo imenjsko rento 11 funtov prodali rodbini Kanižar. Od slednje so jo Purgstalli pridobili po letu 1653 in jo obdržali do 1752.⁸⁹

Šlo je torej za grad (*sitz, schloß*) z majhno posestjo, ki se zato nikoli ne imenuje gospostvo, ampak le “posest” (*gut*).⁹⁰ Posebno vprašanje predstavljata čas in namen nastanka gradu. Čeprav zlasti zaradi strateške lege ni izključena domneva D. Kosa, da so “gospostvo” v 13. stoletju ustvarili neznani ministeriali s sedežem na viniškem gradu in z nalogo varovati južno mejo Bele krajine,⁹¹ je vsaj toliko oprijemljiva postavitev gradu šele v 15. stoletju.⁹² Na njegovem mestu namreč pred tem ni nujno obstajal starejši obrambni stolp. Njegovo vlogo bi lahko više ob reki opravljal grad Učakovci, ki je bil v Valvasorjevem času že razvalina,⁹³ ali stražni stolp (*wachturm*) ob Kolpi, naveden leta 1674 na meji viniškega grajskega pomirja.⁹⁴

V tem primeru je mogel grad poleg farne vasi Vinica resnično nastati šele zaradi protiturške obrambe v drugi polovici 15. stoletja. Kot tak na Slovenskem razvojno in tipsko ne bi bil osamljen. Vinica ne samo po tipu obgrajskega tabora in obrambnih funkcijah, temveč tudi po poznem pojavu v virih in majhni posesti nemalo spominja na Šilentabor nad Pivko.⁹⁵ Oba sta bila utrjena gradova na pomembni strateški legi, ob njiju sta se razvila protiturška tabora, v 16. stoletju pa sta služila kot pogosti zbirališči kranjske deželne vojske.⁹⁶ Prav tako kot v Vinici je v Šilentabru izpričana stalna naseljenost, in sicer kontinuirano vsaj od začetka 17. stoletja dalje.⁹⁷ Analogno s Šilentabrom, ki so ga po Valvasorju poznega leta

⁸⁷ D. Kos, Urbarji, str. 59.

⁸⁸ M. Smole, Graščine, str. 527.

⁸⁹ Iz imenjske knjige je mogoče razumeti, da je bila Vinica vseskozi od nastavitve knjige v štiridesetih letih 16. stoletja del imenja rodbine Semenič. Iz njega se je izločila s prodajo Sigmundu Kanižarju leta 1602, ko se tudi prvič izrecno omenja (ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 96). D. Kos je prišel do sklepa, da je Wolf Žiga Purgstall dobil Vinico med letoma 1632 in 1654, ko je umrl, izpričano pa so bili leta 1674 lastniki njegovi trije sinovi (D. Kos, Urbarji, str. 59–60). Iz imenjske knjige prenos lastništva ni dovolj jasno razviden. Kanižarji so vpisani kot lastniki do vključno leta 1653, ko je imenje podedoval Wolf Friderik Kanižar (ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 91). V naslednji imenjski knjigi z začetkom leta 1662 zasledimo šele leta 1676 zapozneli prepis imenja h gospostvu Pobrežje, ki sta si ga isto leto skupaj z viniškim imenjem razdelila brata Janeza Adam in Jurij Sigmund barona Purgstall. Janez Adam je bratov delež Vinice leta 1707 odkupil in postal edini lastnik. Njegov naslednik grof Leopold Purgstall je graščino končno leta 1752 prepisal v last Maksu Adamu pl. Gusič (ARS, Imenjska knjiga, št. 6 (1662–1756), fol. 65, 65).

⁹⁰ Gl. zgornjo opombo.

⁹¹ D. Kos, Urbarji, str. 60.

⁹² Prim. J. Dular, Vinica, str. 5.

⁹³ J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 641.

⁹⁴ Po D. Kosu gre v primeru stražnega stolpa morda za ruševine gradu pri Učakovcih (D. Kos, Urbarji, str. 468, 469), na drugem mestu pa po Valvasorju navaja dva stražna stolpa, ki ju postavlja še v srednji vek (isti, str. 61).

⁹⁵ O Šilentabru prim. S.(imon) R.(utar), Šilentabor, v: IMDK VII (1897), 204–205.

⁹⁶ O tipu taborskega kompleksa Šilentabor prim. P. Fister, Arhitektura, str. 96–98. – O krajih zbiranja deželne vojske v 16. stoletju: V. Simoniti, Vojaška organizacija, str. 82.

⁹⁷ Lastniki gradu pl. Raunachi so imeli v letih 1608–1620 na Šilentabru od 15 do 17 podružnikov (*vntersassen*), kar je to naselje opazno ločevalo od okoliških vasi z izključno hubno posestjo; tako hube kot podružnike pa je imel edinole tržec Prem (ARS, Stan. A. I., šk. 761, fasc. 525 d, davčni registri Filipa Jakoba in Jurija Baltazarja pl. Raunacha za leta 1608, 1610, 1612, 1613 in 1620).

1471 sezidali pl. Raunachi,⁹⁸ je tudi pri Vinici mogoč sočasen nastanek gradu in tabora v sedemdesetih letih 15. stoletja. Slejkoprej je bila Vinica ravno v tej dobi v rokah edinole pri Valvasorju izpričanih lastnikov Thurnov ali Purgstallov.

Če tedaj ob gradu, zagotovo obdanem z manjšim obzidjem, še niso postavili taborskega obzidja, je slednje nastalo – sicer z dvojno vlogo tabora in stalno naseljene obrambne postojanke – najpozneje v dvajsetih letih 16. stoletja. Leta 1530 je bila namreč Vinica primerna za zbirališče kar 600 vpoklicanih deželnih konjenikov in 400 martolozov,⁹⁹ pri čemer si zbiranja tolikšne vojske na sami meji ni mogoče predstavljati brez ustrezne zaščite; vsi ostali kraji zbiranja deželne vojske so bili namreč zavarovani z obzidjem. Obrambni sklop gradu in tabora je nato doživljal spremembe in izpopolnitve še vse do konca 16. stoletja. Večja utrditvena dela so opravili na deželne in deželnoknežje stroške sredi petdesetih let z zgraditvijo dodatnega stolpa.¹⁰⁰ Še posebej pa je pomen Vinice zrastel konec 16. stoletja, ko se je vsega 15 kilometrov odtod ustalila meja med krščanskim in muslimanskim svetom. V letih 1584–1590 so zato s četrtnim vpoklicem deželne vojske in nato z deželno tlako sistematično gradili obkolpski trdnjavi Vinico in Prelesje, obe pod vodstvom gradbenega mojstra, ki je maloprej zgradil Karlovac.¹⁰¹ Tako je nastala dokončna podoba viniške trdnjave z utrjenimi stolpi na vseh štirih vogalih, kakršno je videl še Valvasor. Obmejna utrdba Vinica je bila za deželno obrambo pomembnejša in arhitekturno kvalitetnejša od utrjenih gradov Kostel in Pobrežje, pri katerih sta se prav tako razvili nekakšni trški naselji. V Vinici se ni zbirala in zadrževala le deželna vojska, ampak je tu kot sestavni del deželne proviantne organizacije obstajalo žitno skladišče za Hrvaško krajino.¹⁰²

Glede na pomen in raznolikost funkcij je bil obzidani “trg” vsekakor ves čas stalno naseljen in enako kot kostelski Trg ni služil zgolj za občasno vojaško postojanko ter taborski refugij. Nasprotno, vse kaže, da je skladno s fortifikacijskim pomenom naraščalo število prebivalcev, ki so izkoristili nove gospodarske možnosti. Posestna struktura, znana sicer šele iz druge polovice 17. stoletja, je značilna za urbana naselja. Večinski del, spadajoč pod graščino Vinica, in manjšega pod gospostvom Krupa so namreč sestavljale hiše z vrtovi.¹⁰³ Taborska vloga je mogla biti izrazitejša samo v samem začetku, ko je najbrž še v 15. stoletju nastalo prvotno obzidje. Najpozneje od srede 16. stoletja so dajali naselbini glavni pečat stalni naseljenci, katerih domovi so se razširili tudi zunaj obzidja in se stikali z viniško vasjo.

Ne vemo sicer, kdaj in v kolikšni meri se je za Vinico uveljavilo trško ime, ki se je zlahka zgledovalo pri sosednjih utrdbenih naseljih – poljanskem Tržiču in kostelskem Trgu, vsekakor pa je trg v drugi polovici 17. stoletja užival širše priznanje trškega naslova, potrjeno pri Valvasorju. Šele za ta čas, ko je Vinica že preseгла svoj zenit, poznamo njene posestne in gospodarske razmere. Če se ustavimo samo pri Valvasorju, prikazujeta njegovi upodobitvi (1679 in 1689) napol porušeno obzidje, ki je že odslužilo svojemu namenu in bilo po Valvasorju “dem Einfallen und der Ruin gar nahe”.¹⁰⁴

Sklepati smemo, da je Vinica svoje “zlate čase” v gospodarskem in naselitvenem oziru doživljala konec 16. in v začetku 17. stoletja, nakar je z utrditvijo meje in zmanjšanjem neposredne nevarnosti začela nezadržno nazadovati.

⁹⁸ Prim. J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 510.

⁹⁹ V. Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 123, 125.

¹⁰⁰ Isti, str. 193. – ARS, Stan. A. I., šk. 852, registraturni protokoli št. 4 (1544–1556), str. 411, maj 1554.

¹⁰¹ V. Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 92, 242.

¹⁰² Isti, str. 82, 213, 214.

¹⁰³ Po objavah urbarjev za Vinico 1674 in Krupo 1690–1699 v: D. Kos, *Urbarji*, str. 470–474, 512–515.

¹⁰⁴ J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 640. – Janez Vajkard Valvasor, *Topographia ducatus Carnioliae modernae*. Bogenšperk na Kranjskem 1679, Ljubljana–München 1970.

Veliko tesnejša zveza kot s Kostelom je obstajala med Vinico in gradom **Pobrežje**, saj sta imela od druge polovice 17. stoletja nekaj časa celo skupne lastnike iz rodbine Purgstall. Pobrežje je sicer prišlo v posest rodbine približno sto let prej kot viniški grad, nakar sta oba ostala v lasti Purgstallov do srede 18. stoletja.¹⁰⁵ Purgstalli, katerih matični grad je bila Krupa, so belokranjskim novoveškim trgovcem vtisnili opazen pečat, dasiravno ni moč z gotovostjo trditi, da sta se trška naslova Vinice in Pobrežja uveljavila šele v času njihovega lastništva ali da bi bila celo v pretežni meri plod njihovega interesa. Toda nedvomno ne Pobrežje ne Vinica v urbarjih in drugih uradnih dokumentih ne bi nastopala kot trga, če za to ne bi imela blagoslova svojih zemljiških gospodov. Pri tem je pomenljivo, da sta obe naselji v terezijanskem katastru, neposredno potem ko so ju Purgstalli prodali v druge roke, imenovani le "burg" in ne več "markt".¹⁰⁶

Med vrsto skupnih značilnosti Vinice in Podbrežja je sicer sekundarnega pomena, a vendarle zanimiva pozna dokumentiranost, ki pade v isti čas. Prvo znano omembo Pobrežja kot trga (*ex opido Pobressie*) zasledimo v najstarejši krstni matici župnije Podzemelj leta 1680,¹⁰⁷ malo zatem ga opisuje Valvasor,¹⁰⁸ nakar je uporaba trškega naslova leta 1695 izpričana izpod peresa njegovega zemljiškega gospoda grofa Janeza Adama Purgstalla (*in dem markht vnnnd burgfridt Freyenthurn*).¹⁰⁹

O času in načinu nastanka gradu in trga Pobrežje je med vsemi obravnavanimi naselji največ znanega. Njuna pozna postavitev sredi 16. stoletja je razumljivo dobro podkrepljena s pisnimi pričevanji in lahko kot taka služi kot analogija za razumevanje nastanka tipsko podobnega, več desetletij starejšega grajsko-taborskega sklopa pri Vinici. Pobrežje se je od starejšega sorodnika razlikovalo zlasti po legi in njeni predzgodovini. Medtem ko se je viniški grad naslonil na vaško naselje s sedežem župnije in bližino že obstoječih obmejnih obrambnih stolpov, je bil prostor, kjer so zgradili pobreški grad, neposeljen in pomemben zgolj v strateškem pogledu. Leta 1547 ga je skupaj z deželnoknežjim gospostvom Mehovo,¹¹⁰ v katerem se je zavezal naseliti Uskoke za obrambo Bele krajine, kupil krajiški poveljnik in žumberški glavar Ivan Lenkovič. Od cesarja je nato leta 1550 izprosil dovoljenje, da se iz mehovskega gospostva in dednega podložništva izvzame pet kmetij v Pobrežju (*Podwresiach*) in da sme na strmi skali, kjer je na Kolpi brodišče in turški prehod, sezidati obrambni stolp in trdnjavo.¹¹¹ Grajski kompleks, ki je zrastel do leta 1557, je dobil alegorično nemško ime Freienturn (Freyenthurn),¹¹² slovenskega pa po bližnji (opusteli) vasi Pobrežje.¹¹³

¹⁰⁵ Potem ko je leta 1707 del gospostva Pobrežje in graščino Vinica združil v svojih rokah baron Janez Adam Purgstall, je še v prvi polovici 18. stoletja oba gradova podedoval grof Leopold Purgstall, sin Jurija Sigmunda, in ju drugega za drugim prodal. Leta 1744 je bilo Pobrežje prepisano na grofa Barba, Vinica pa 1752 na pl. Gusiča (ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 65, 65').

¹⁰⁶ ARS, TK RDA, N 202, N 130.

¹⁰⁷ NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1675–1703, 15. 8. 1680 – ex opido Pobressie, 5. 3. 1681 – ex Podbressie oppido.

¹⁰⁸ J. W. Valvasor, *Die Ehre II*, str. 212; XI, str. 144–149.

¹⁰⁹ ARS, *Collectanea*, fasc. 14, 26. 8. 1695.

¹¹⁰ V kranjsko imenjsko knjigo je bil Ivan Lenkovič vpisan leta 1547 z imenjsko rento dobrih 18 funtov, pridobljeno od mehovskega gospostva, in že tedaj imenovan "zum Freyenthuren" (ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 42).

¹¹¹ N. Županič, 400 let, str. 32–34. – Prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 74.

¹¹² Po N. Županiču je o koncu zidanja gradu pričala letnica v Lenkovičevem grbu, vzidanem v enega od stolpov (isti, str. 34). Valvasor je o imenu Freyenthurn zapisal, da je bila trdnjava z njim počaščena zaradi hrabre obrambe v času turških pustošenj, pri čemer preseneča, da o nastanku gradu kljub časovni bližini ni povedal ničesar določnega. Lenkoviče je zgolj omenil kot nekdanje lastnike in ne kot graditelje, nasprotno pa je zelo veliko prostora posvetil njihovim naslednikom Purgstallom (J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 144–149).

¹¹³ Po mehovskem urbarju iz leta 1477 je bilo v Pobrežju (*Bobries*), vsekakor vključno z Adlešiči, 22 kmetij (po objavi: D. Kos, *Urbarji*, str. 178–181. Mehovski urbar je bil uvezen skupaj z urbarjem gospostva Kamnik na Gorenjskem in ga D. Kos zmotno naslavlja po Kamniku).

Vsekakor je sredi 16. stoletja nastal tudi obzidani prigrajski kompleks, utrjen s sedmimi stolpi in v primerjavi z renesančno zasnovanim gradom še povsem naslonjen na tradicijo srednjeveških obzidij, kot je bila uporabljena pri večini protiturških taborov. Zaradi sistema utrd, ki je bližji mestnim kot taborskim, ter zaradi nepravilnega sistema sorazmerno velikih, samostojno stoječih stavb v notranjosti kompleksa, P. Fister na podlagi Valvasorjeve upodobitve ugotavlja, da je bilo Pobrežje “verjetno zamišljeno skoraj kot stalno naselje”, pri čemer ga nekoliko moti Valvasorjev zapis, da gre pravzaprav bolj za trdnjavo ali zatočišče kot za trg.¹¹⁴

V resnici refugialna vloga naselja za njegov nastanek, tako kot pri Kostelu in Vinici, niti ni bila najpomembnejša. Poleg kašč in zatočišča za okoliško prebivalstvo je obzidje vseskozi nudilo dom stalnim prebivalcem ter predstavljalo sestavni del utrdbe. Kdo so bili njeni prvi stanovalci oziroma v kolikšni meri je šlo za Uskoke, ki se jih je na mehovskih tleh v nasprotju z načrti naselilo le malo,¹¹⁵ ni izpričano, tako kot je pred začetkom 18. stoletja sploh komaj kaj znanega o posestnem stanju kompleksa. V Pobrežju (*zu Freyenthurn*) je imel denimo novomeški trgovec Tomaž Rottenhofer leta 1614 leseno hišico, ki jo je pridobil od nekega svojega dolžnika.¹¹⁶ Prebivalce poznamo šele iz župnijskih matičnih knjig od zadnje četrtine 17. stoletja, a zaradi uporabe toponima “Frey(en)thurn” za širše območje pogosto ni jasno, kdo je živel v obzidanem trgu in kdo v vasi Adlešiči.¹¹⁷ Do tega časa se je trško ime, kot rečeno, že povsem uveljavilo. Pobrežje je dotlej tudi dodobra spremenilo svojo funkcijo in demografsko podobo, saj je bil tako kot v Vinici v polnem teku proces praznjenja. Valvasor je med drugim zapisal, da so v trgu večinoma slabe hiše in da je redko naseljen, ker ljudje v mirnih časih povečini živijo v okolici na deželi. Zavoljo tega naj bi imel bolj značaj trdnjave ali zatočišča kot trga. Nekdaj je že služil kot obmejna trdnjava (*Grentzhaus*), o zatočišču za okoličane v primeru turškega vpada pa govori Valvasor tudi v sedanjiku.¹¹⁸

Pobrežje sicer ni bilo deležno tolikšne deželne in deželnoknežje podpore kot druge obmejne trdnjave – Vinica, Prelesje, Poljane in deloma Kostel. Kljub Valvasorjemu opisu trga kot trdnjave je šlo v gradbenem oziru za tradicionalni taborski obrambni sistem, ki ni imel istega graditelja kot grad in so ga morebiti pod vodstvom plemiča postavili kmetje sami.¹¹⁹ Tabor ob gradu Poljane je nasprotno pomenil za svoj čas moderno gradnjo¹²⁰ in tudi Vinica je v času sistematičnih utrjevalnih del v osemdesetih letih 16. stoletja dobila dokončno simetrično podobo.

Tako kot Vinica in Kostel je utrjeno Pobrežje v polni meri opravljalo svoje funkcije tja do začetka 17. stoletja, nakar se je njegovo obzidje – kakor nasploh pri slovenskih mestih,

¹¹⁴ P. Fister, *Arhitektura*, str. 96.

¹¹⁵ D. Kos, *Urbarji*, str. 33.

¹¹⁶ ARS, Vic. A., šk. 261, I/135, lit. R XIV-8, 11. 8. 1614, 5. 2. 1615.

¹¹⁷ Med priimki, znanimi iz župnijskih matičnih knjig od konca 17. stoletja naprej, je moč najti zelo malo tipično uskoških. Na drugi strani so v Pobrežju že po urbarju iz leta 1477 večino podložniških priimkov predstavljali patronimiki s sufiksom na -ič, značilni za begunce z juga (prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 178–180, 118).

¹¹⁸ Valvasor pravi o trgu naslednje: “Dieser Marck mag wol eine Feste titulirt werden: angesehen er sowol als das Schloß mit runden und viereckten Thürnen wol befestigt und deßwegen deß umher wohnenden Landvolcks Zuflucht ist wann eine Türcken=Gefahr einbricht: gleich wie vor diesem auch da allhie schon einmal ein Grentzhaus war. /.../ Der Marck ist meistens mit kleinern schlechten Häusern besetzt und schlecht bewohnt: weil die Leute zu Friedens=Zeit mehrerentheils auf dem Lande umher wohnen. Danenhero dieser Ort mehr für eine Festung oder Retirade weder für einen Marck eigentlich zu achten”. J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 144–145.

¹¹⁹ P. Fister, *Arhitektura*, str. 95.

¹²⁰ Prim. isti, str. 98.

utrdbah in taborih – zapisalo propadanju. Upad pomena obrambne funkcije je jasno razviden iz Valvasorjevega opisa in upodobitve, na kateri pritegne pozornost obsežen prazen prostor med trškimi stavbami in nekaj nižjim notranjim obzidjem okrog grajskega dvorišča. Fister le-tega sicer pripisuje lažji obrambi posebej utrjenega gradu, vendar se pri tem povsem naslanja na podobo iz Valvasorjevega časa.¹²¹ Ker govori Valvasor o izpraznjenju, se zdi verjetno, da so vsaj del čistine do grajskega obzidja v preteklosti zapolnjevale hiše in kmečke kašče. Če primerjamo Pobrežje s Kostelom – v obeh trgih je na Valvasorjevih upodobitvah dober ducat streh – je imel pobreški trg neprimerno večjo površino in v svojih “zlatih časih” zagotovo tudi več prebivalcev.

Že ob njegovem vrhuncu so mu gospodarili Purgstalli, saj so Lenkoviči posedovali Pobrežje le nekaj let do 1564, ko ga je kupil Krištof pl. Purgstall s Krupe.¹²² Leta 1602, potem ko je bila na Pobrežje prenesena mehovska posest in je postalo pravo zemljiško gospostvo z več kot 100 hubami, ga je za kratek čas pridobil Lenkovičev vnuk Jurij,¹²³ a je bilo čez nekaj let spet v rokah krupskih Purgstallov. Ti so ga nato obdržali vse do leta 1743, ko so ga od njih kupili pl. Gusiči.¹²⁴

Skupno Purgstallovo lastništvo od srede 17. stoletja je Pobrežje, kot že rečeno, tesno povezovalo z gradom in trgom Vinica. A tudi potem ko sta se njuni poti leta 1674 z delitvijo med brati formalno ločili, sta gospostvi še naprej obdržali nekatere skupne pravice ter prišli pozneje ponovno v roke iste osebe.¹²⁵ V obravnavanju obeh trgov s strani zemljiških gospodov je ta doba gotovo pomenila določeno poenotenje ali vsaj približanje. Poleg skupnega institucionalnega okvira sta trga doživljala podobno usodo pešanja kot neizogibne posledice prehoda iz “vojaškega” v “civilno” obdobje.

Posestno in demografsko stanje obkolpskih trgov

Kljub pozni dokumentiranosti posestnega stanja obkolpskih trgov moremo za Kostel ugotoviti, da najbrž nikoli ni prerastel miniaturnosti, kakršno srečamo v začetku 18. stoletja tudi pri Pobrežju. Nekoliko drugačen razvoj je doživela Vinica, ki je svoj čas dosegala nad 60 domov zunaj in znotraj obzidja, a se je močno izpraznila že v 17. stoletju. Vsi trije so se tako sredi 18. stoletja uvrščali med najmanjše slovenske trge.¹²⁶ Poleg zatona naselja skladno s prenehanjem njegovih varnostno-obrambnih funkcij jih povezuje še ena temeljna značilnost: sprememba naselitvene podobe. Pri vseh se je glavnina naselja prenesla zunaj obzidja, ki je pri Vinici še pred koncem 18. stoletja sploh odpadlo.

Omejenost z grajsko-taborskim obzidjem je presegla le **Vinica**, ki je že pred utrditvijo funkcionirala kot farna vas s hubami in drobno posestjo. Najzgodnejša znana podložniška posest v kraju sta dve hubi “zuo Weynitz”, ki ju beleži urbar nemškega viteškega reda iz leta 1490.¹²⁷ Križniški oziroma župnijski podložniki so se v času turških vpadov skoraj gotovo

¹²¹ Isti, str. 96.

¹²² ARS, Collectanea, fasc. 21, dovolilna pisma za prepis posesti, 31. 3. 1564.

¹²³ ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 42. – Po M. Smoletovi ga je Katarina, vdova Adama Purgstalla, prodala Juriju Lenkoviču že leta 1599, kupnina pa ni bila poravnana še čez štiri leta ob Jurijevi smrti (M. Smole, Graščine, str. 354).

¹²⁴ ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 48; št. 6 (1662–1756), fol. 65. – Prim. M. Smole, Graščine, str. 354.

¹²⁵ Prim. D. Kos, Urbarji, str. 74.

¹²⁶ Prim. B. Golec, Družba, str. 624, preglednica Število hiš v mestih in trgih sredi 18. stoletja.

¹²⁷ D. Kos, Urbarji, str. 214.

trajneje naselili v tedaj zgrajenem obgrajskem taborskem kompleksu in od tam obdelovali svojo zemljo. Po župnijskem urbarju iz leta 1570 je bilo v vasi Vinica (*dorff Viniza genondt*) sedem celih in dve polovični hubi, o župnišču pa urbar pravi, da stoji "zunaj mesta" (*ausser der stodt*), t. j. obzidanega obgrajskega kompleksa, v katerem je imela župnija tudi lasten stolp za kaščo.¹²⁸ Sicer pa je znotraj obgrajskega tabora nastalo naselje hiš in hišic, v celoti podložnih viniški gosposčini. Njegov obseg in posestno strukturo poznamo šele za zadnjo tretjino 17. stoletja, ko je bil že v polnem teku proces nazadovanja in praznjenja.

Kot smo zapisali že zgoraj, je Vinica živela najbolj razgibano življenje, dokler je predstavljala neposredno zaledje Vojne krajine in služila za redno zbirališče deželne vojske. Po končani dolgi vojni (1606) je z izgubo svoje primarne vloge začela gospodarsko in posledično tudi demografsko nazadovati, pri čemer procesa usihanja ni moč zasledovati vse do leta 1674, ko se Vinica prvič omenja kot trg in je prvokrat dokumentirana njena posest, podložna viniški graščini. Časi nekdanjega razcveta so bili tedaj že lep čas preteklost. Tako je proviantna hiša medtem odslužila svojemu namenu in dobila zasebnega lastnika, skoraj polovica hiš znotraj obzidja pa ni bila naseljena z nekdanjimi imetniki, ampak so pripadale Viničanom, ki so že posedovali eno ali tudi dve drugi hiši.¹²⁹

Poleg domačega zemljiškega gospoda sta imela v tem času v Vinici podložnike še domača župnija, katere posesti ne poznamo, in gospostvo Krupa, ki mu je pripadalo 15 posestnikov hiš, v urbarju iz let 1690–1699 imenovanih "burger zu Weiniz".¹³⁰ Ni znano, kdaj je prišla ta, nekdanj viniška posest na Krupo in s tem v last druge veje Purgstallov, zelo verjetno pa se je to zgodilo v tretji četrtini 17. stoletja, vsekakor pred nastankom viniškega urbarja leta 1674.¹³¹ Iz mlajših virov izhaja, da je šlo v primeru hiš, podložnih Krupi, za posest zahodno in severozahodno od obzidanega dela trga, medtem ko je bil obzidani kompleks v celoti podložen viniški gosposčini.¹³²

V naslednji preglednici je kronološko nanizano število posestnih enot vseh treh zemljiških gosposčin: graščine Vinica, gospostva Krupa in viniške župnije ter na koncu posest pobreškega gospostva leta 1772. Slednja je v terezijanskem katastru še pripadala Krupi in bila kmalu nato prenesena na Pobrežje.

¹²⁸ DOZA, BÖ, K 305/3, Urbar der Pfarre Weinitz nach 1570, s.p. – Ta t.i. renovirani urbar je bil pravzaprav prepis starejšega urbarja, ki ga je 2. decembra 1570 sestavil takratni viniški župnik Jurij Susič.

¹²⁹ Po objavi v: D. Kos, Urbarji, str. 470–475.

¹³⁰ Po objavi v: isti, str. 512–515.

¹³¹ Prenos dela viniškega imenja na Krupo iz imenjske knjige ni razviden, tako kot med 1653 in 1676 ni zaslediti, kaj natanko se je z graščino Vinica sploh dogajalo. Zdi se verjetno, da so Kanižarji po letu 1653 prodali grad z utrjenim trgom Purgstallom s Pobrežja, skupino hiš zahodno od obzidja pa Purgstallom s Krupe. Po sredi 18. stoletja, ko ima Krupa še vedno nekaj posestnikov v "Purg bey Weiniz" (ARS, TK RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754), je njen del Vinice zamenjal lastnika, saj srečamo isto posest kot "Burg Weiniz" leta 1772–1773 v urbarju gospostva Pobrežje (NŠAL, ŽA Črnomelj, Razne knjige, fasc. 1, urbar Pobrežje 1772–1773, fol. 114–118).

¹³² Po cenilnih operatih iz leta 1823, ki razkrivajo, kje je bila locirana podložna posest Vinice in kje Pobrežja (nekdanj Krupe), je imelo gospostvo Pobrežje v nekdanjem obzidanem trgu eno samo, tik ob gradu ležečo poslopje, glavnino posesti pa zahodno in severozahodno od utrjenega kompleksa (ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 342, 23. 1. 1823).

Posestno stanje Vinice po zemljiških gosposčinah

Posestna enota – hiša, ki jo poznata tako urbarja graščine Vinica kot krupski urbarji, je zgovorno znamenje poznega in specifičnega nastanka viniškega trga.¹³⁷ Pojmu hiša v terezijanskem katastru pri obeh gosposčinah ustreza kajža, tedaj tudi edina oblika posesti podložnikov domače župnije. Ker so 180 let prej pri župniji izpričane samo hube brez kakršne koli drobne posesti, se postavlja vprašanje, kam je izginilo osem župniji podložnih hub iz leta 1570, t. j. jedra prvotne vasi zunaj grajsko-trškega kompleksa. Njihovo izginotje ostaja neznanka, pri čemer moremo sklepati, da niso (vse) ležale neposredno v Vinici, ampak v

¹³³ Urbar gospostva Vinica 1674 po objavi: D. Kos, Urbarji, str. 470–475. – ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti gradec, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, fol. 1–6; knj. 14, urbar Krupa, s. d. (pred 1707), fol. 48–49. – ARS, TK RDA, N 202, No. 10, 29. 11. 1756.

¹³⁴ Urbar gospostva Krupa 1690–1699 po objavi: D. Kos, Urbarji, str. 512–515. – ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 9, urbar Krupa in Pusti Gradec 1742, s. p. – ARS, TK RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754.

¹³⁵ DOZA, BÖ, K 305, Urbar der Pfarre Weiniz nach 1570, s.p. – ARS, TK RDA, N 40, No. 12, 5. 9. 1754.

¹³⁶ ARS, TK RDA, N 130, No. 13, s.d. – NŠAL, ŽA Črnomelj, Razne knjige, fasc. 1, urbar Pobrežje 1772–1773, fol.114 -128.

okolici, ki jo denimo metliški urbarji obravnavajo kot župo Vinica.¹³⁸ Župnijska kajžarska posest je bila vsekakor mlajša od hub in je morda nastala na tleh medtem opustele hubne zemlje, franciscejski kataster in cenilni operati pa pričajo, da je šlo pri župnijskih podložnikih resnično za domove v prvotni vasi, t. j. v okolici župnijske cerkve severozahodno od obzidanega trga.¹³⁹

Šele dobrih sto let po nastanku župnijskega urbarja se nam odpre vpogled v nehubni – trški del Vinice. Po urbarju viniške gosposčine je leta 1674 znotraj obzidja (*in dem vmbfang oder innerhalb der ringmauer*) stalo 23 hiš, v neobzidanem delu (*aussserhalb deß vmfangs oder rinhmauer*) pa 14, skupaj 37 hiš, ki so pomenljivo pripadale samo 25 gospodarjem, imenovanim “bürger zu Weinitz”.¹⁴⁰ Posedovanje dveh ali treh hiš v rokah istega gospodarja je očitno znamenje gospodarskega hiranja in praznjenja, četudi so v “presežnih” hišah morebiti domovali gostači. Podatka, da je eden od Viničanov kupil nekdanjo proviantno hišo, nekdo drug pa posedoval tudi enega od obzidnih stolpov, jasno govorita o ugašanju obrambnih in s tem gospodarskih funkcij trga. Valvasor petnajst let pozneje potrjuje neugodno sliko z besedami, da sta tako grad kot trg kar najbolje obdana z močnim obzidjem in trdnimi stolpi, a so ti zdaj blizu propadu in ruševini.¹⁴¹ Manj žalostno podoba ponuja malo mlajši urbar gospostva Krupa (1690–1699). 15 t. i. “burger zu Weiniz” je namreč še posedovalo vsak svojo hišo z vrtom.¹⁴² Tako kot župnijski podložniki so tudi krupski živeli zunaj obzidja, in sicer na njegovi zahodni in severozahodni strani. Tu jih ima namreč franciscejski kataster iz leta 1822,¹⁴³ potrditev o lokaciji zunaj obzidja pa daje za zgodnejši čas terezijanski kataster, v katerem se Krupi podložni kajžarji naslavljajo kot “purg bey (!) Weynitz”.¹⁴⁴

Čas največje obljudenosti Vinice je bil v zadnji tretjini 17. stoletja, kot rečeno, že preteklost. Ob popolni nedokumentiranosti ga le okvirno lahko postavljamo v širok razpon 16. in začetka 17. stoletja. Medtem ko se je praznjenje domov podložnikov viniške graščine začelo najpozneje sredi tega stoletja, je proces pustenja po letu 1700, če ne že prej, zajel podložnike Krupe in bržčas tudi kajžarje domače župnije, kar gre v znatni meri pripisati spremenjenim varnostno-obrambnim razmeram po karlovškem miru 1699. Število hišnih gospodarjev pod gosposčino Vinica se je tako med letoma 1674 in 1711 zmanjšalo s 25 na 22, pri podložnikih gospostva Krupa pa od 1690 do malo pred 1707 s 15 na 10 in se do leta 1742 celo prepolovilo na pičlih 8. Fizično opustelost trga v drugem desetletju 18. stoletja zelo zgovorno ponazarja viniški urbar 1711–1715, po katerem so poleg 22 hišarjev obstajale še druge, navedene hiše, ki so bile vse opustele in zapuščene (*die übrigen alhier niht begriffenen behausungen seindt alle öedt vnd verlassen*).¹⁴⁵

Posestno stanje v terezijanskem katastru okoli leta 1755 je nato le še blede senca stanja v urbarjih 1674 in 1690–1699. Število viniških hišarjev se je s 25 (in 37 hiš) zmanjšalo na vsega 9 ali za skoraj dve tretjini, število kajžarjev gospostva Krupa pa s 15 na 6 ali za

¹³⁷ Trgi starejšega nastanka so večinoma poznali posestno enoto oštat (prim. B. Golec, Družba, str. 27 sl.).

¹³⁸ O župi Vinica, ki jo je sestavljalo 11 hub, govorita urbarja gospostva Metlika iz let 1593 (*Svpa Vynycza*) in 1610 (*Süpp Weyniz*) (D. Kos, Urbarji, str. 330–332, 374).

¹³⁹ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 342, mapa (1824); Cenilni operati, N 342, Protocoll sämtlicher Grund- und Bau-Parzellen der gemeinde Weinitz, 23. 1. 1823.

¹⁴⁰ Urbar gospostva Vinica 1674 po objavi: D. Kos, Urbarji, str. 470–475.

¹⁴¹ J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 640.

¹⁴² Urbar gospostva Krupa 1690–1699 po objavi: D. Kos, Urbarji, str. 512–515.

¹⁴³ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 342, mapa (1822); Cenilni operati, N 342, Protocoll sämtlicher Grund- und Bau-Parzellen der gemeinde Weinitz, 23. 1. 1823.

¹⁴⁴ ARS, TK RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754.

¹⁴⁵ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, fol. 6.

natanko tri petine, tako da je zdaj 12 župniji podložnih kajž odtehtalo skoraj polovico od komaj 27 naseljenih domov. Domači gosposčini Vinica je torej sredi 18. stoletja pripadala komaj tretjina vseh trških domov, kar izrazito odstopa od razmerja v večini drugih kranjskih trgov, v katerih so vse ali skoraj vse hiše spadale pod domače gospostvo.¹⁴⁶ Zdi pa se, da se je neugodni demografski trend Vinice v tej dobi vendarle že ustavljal. Tako je v urbarju gospostva Pobrežje 1771–1772 – nanj se je prenesla krupska posest – pod urbarialno enoto “Burg Weiniz” namesto nekdanjih 6 kajžarjev s 7 kajžami zaslediti poleg prejšnjih še 6 hubnih posestnikov, skupaj 12 gospodarjev. Gre za nove gospodarje na dveh in pol doslej neznanih hubah, ki jih v terezijanskem katastru še ni¹⁴⁷ in so morda nastale celo povsem na novo iz starejših pustot. Posestno stanje je v naslednjih desetletjih ostajalo zelo podobno tistemu iz časa terezijanskega katastra. Ob prvem oštevilčenju hiš leta 1770 je bilo le-teh 31,¹⁴⁸ po ljudskem štetju iz leta 1817 pa je Vinica, tedaj uradno že vas in ne več trg, štela prav tako 31 hiš in 164 prebivalcev.¹⁴⁹

Razsežnosti posestno-demografskega pešanja v 17. in prvi polovici 18. si moremo bolje predočiti, če skušamo rekonstruirati posestno stanje v prvi polovici 17. stoletja s seštevkom vseh dokumentiranih nekdanjih obstoječih domov. 37 nekdanjih hiš pod viniško gosposčino pred letom 1674 in 15 krupskih v letih 1690–1699 predstavlja 52 domov, kar je več kot trikrat toliko, kot sta jih krupska in viniška gosposčina skupaj premogli sredi 18. stoletja (15). Če viniškim domovom iz srede 17. stoletja prištejemo še kakšen ducat potencialnih župnijskih kajž, kolikor jih ima terezijanski kataster, lahko ugotovimo, da je štela Vinica sredi 17. stoletja vsaj 60 domov, kar je še vedno najmanj enkrat toliko kot sto let pozneje v času terezijanskega katastra (27). Glede na podatek, da je leta 1674 stalo v utesnjenem obzidanem trgu 23 hiš, je trg v ožjem smislu obsegal le kakšno tretjino vseh viniških domov, njihovo število pa ob pomanjkanju prostora in navzočnosti kmečkih kašč nikoli ni moglo biti bistveno višje.

Tudi sicer je Vinica doživljala globoke spremembe naselbinske zasnove. Primerjava Valvasorjevih upodobitev (v Topografiji 1679 in Slavi 1689)¹⁵⁰ in skoraj poldrugo stoletje mlajšega franciscejskega katastra (1822)¹⁵¹ priča namreč o dveh povsem različnih tlorisnih in vedutnih podobah. Pri Valvasorju srečamo samo četverkotno obzidano trško naselje, v katerem se stiskata dobra dva ducata streh, medtem ko je neposredna okolica obzidja nepozidana. Valvasorjevi upodobitvi dajeta tako vtis, da je bila celotna Vinica strnjena v utrjenem kompleksu, kar pa, kot že rečeno, ne drži. Neobzidanega dela Vinice namreč ni videti zaradi zornega kota upodobitve. Franciscejska katastrska mapa iz leta 1822 ima na mestu Valvasorjevega obzidanega trga le prazno grajsko dvorišče brez obzidja, na njegovem obodu pa poleg gradu tri gospodarska poslopja, od tega dve pripadajoči graščini Vinica in eno gospostvu Pobrežje, očitno stolp, poprej v lasti gospostva Krupa. Vsi podložniški domovi treh gospodov – župnije, Vinice in Pobrežja (poprej Krupe) – ležijo zdaj zunaj nekdanjega obzi-

¹⁴⁶ Prim. B. Golec, Družba, str. 341.

¹⁴⁷ ARS, TK RDA, N 130, No. 13, s.d. – NŠAL, ŽA Črnomelj, Razne knjige, fasc. 1, urbar Pobrežje 1772–1773, fol. 114–128.

¹⁴⁸ NŠAL, ŽA Vinica, RMK 1757–1784.

¹⁴⁹ Haupt-Ausweis über die einteilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes in Provinzen, Kreise, Sectionen, Bezirks= Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser= und Seelenanzahl im Jahre 1817, fol. P (odslej Haupt-Ausweis).

¹⁵⁰ J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 640. – Janez Vajkard Valvasor, Topographia ducatus Carnioliae modernae. Bogenšperk na Kranjskem 1679, Ljubljana-München 1970.

¹⁵¹ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 342, mapa (1822); Cenilni operati, N 342, Protocoll sämtlicher Grund- und Bau-Parzellen der gemeinde Weinitz, 23. 1. 1823.

dja v smeri proti zahodu in severozahodu, tako da je težišče trga pomaknjeno proti župnijski cerkvi.

Kaj se je torej od Valvasorjevega časa spremenilo? Obzidani trg se je, potem ko je izgubil svoj utrdbeni pomen, v celoti izpraznil. Podložniki gosposčine Vinica so si postavili domove severozahodno od njega, poleg že obstoječih kajž domače viniške graščine, gospostva Krupa in domače župnije. Kdaj se je obzidana Vinica spraznila in kdaj je dokončno padlo tudi grajsko-trško obzidje, ostaja predmet sklepanj. Obzidje je bilo že v Valvasorjevem času močno načeto, nevarnost turškega vpada pa je dokončno minila deset let pozneje s karlovškim mirom 1699. V viniškem urbarju iz let 1711–1715 je še izrecno govor o hišah znotraj in zunaj obzidanega trga (*in vnd auserhalb der Purgkh*), pa tudi o podložniških kaščah (*gaden in vndt auserhalb des geschlossesß*) in o samem trškem obzidju (*vor dem markht nächst bey der rüingmauer*). Ob spremenjenih varnostnih razmerah je zelo verjetno, da se je obzidani kompleks izpraznil še pred sredo 18. stoletja, o čemer v terezijanskem katastru posredno pričata odsotnost kašč in nerazlikovanje med obzidanim in neobzidanim delom Vinice. Razselitev iz obzidanega dela v okolico je bila vsekakor končana pred jožefinskimi vojaškimi merjenji 1784–1787,¹⁵² saj je v njih tloris Vinice s praznim grajskim dvoriščem – nekdanjim obzidanim trgom – že skoraj enak onemu na franciscejski katastrski mapi leta 1822.

Znatne naselbinske in demografske spremembe je v 18. stoletju doživelo tudi **Pobrežje**, vendar ga je glede obljudenosti vseeno težko primerjati z Vinico. Čeprav je trško obzidje obdajalo dvakrat večjo površino od viniškega (1 oral in 197 sežnjev ali 6.400 m²),¹⁵³ Pobrežje najbrž nikoli ni imelo toliko stalno naseljenih hiš kot Vinica. Valvasor trgu jasno pripisuje taborski značaj in šibko obljudenost kot odraz odmrlih refugialnih funkcij: “Trg je večinoma zaseden z majhnimi slabimi hišami in slabo poseljen, ker živijo ljudje v mirnih časih zvečine v okolici na deželi. Zato je ta kraj pravzaprav bolj trdnjava ali zatočišče kakor trg.”¹⁵⁴ Upodobitev z dobrim ducatom k obzidju stisnjenih stavb in precej obsežno čistino proti notranjemu, grajskemu obzidju, priča o precej večjih možnostih poselitve, za katero pa proti koncu 17. stoletja ni bilo več pravih potreb.

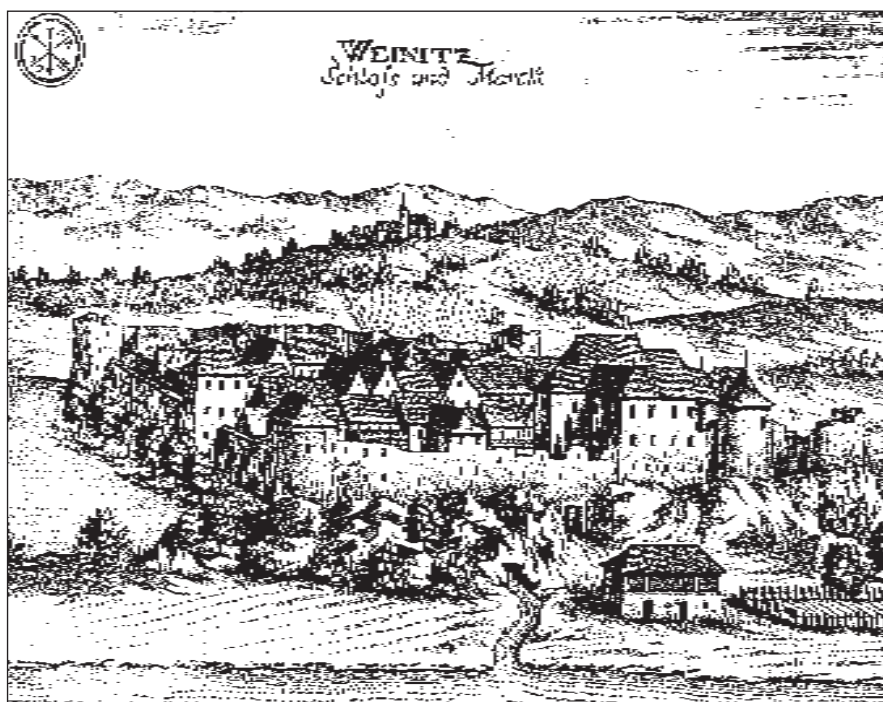
Če si je za Valvasorjev čas mogoče ustvariti dovolj zanesljivo naseljitveno podobo iz opisa in bakroreza, bi za trdnejše ugotovitve o preteklih 130 letih od nastanka gradu in trga potrebovali urbarje, prav te pa vse do začetka 18. stoletja pogrešamo. Težko si je predstavljati, da bi na tem nekoliko odmaknjenem prostoru kdaj tako kot v Vinici stalno prebivalo nekaj deset družin, ki bi se pretežno ali vsaj deloma preživljale z neagrarnimi dejavnostmi. Pobrežje, kot ga slika Valvasor, je bilo prigrajsko utrjeno naselje ljudi v grajski službi ter kvečjemu še peščice drugih malih posestnikov. Po karlovškem miru 1699 je zelo verjetno izgubilo še del naseljenih hiš Valvasorjevega časa, vendar izpraznjenje v primerjavi z Vinico ni moglo biti tako izrazito. Največ prostora so od zgraditve Pobrežja sredi 16. stoletja zasedale kmečke kašče in začasna bivališča, utrjeni kompleks pa je svojo obrambno funkcijo v največji meri odslužil že skoraj sto let prej, ko se je po miru leta 1606 stabilizirala meja s Turčijo. Prej ko ne je moč šele tedaj govoriti o “civilnem” trgu, ki kljub obilju prostora bržčas ni prerastel demografske miniaturnosti.

Iz časa nekaj let po dokončni umiritvi meje leta 1699 velja kot zanimivost navesti edini znani konkretni primer naselitve posameznika v Pobrežju in sploh v obravnavanih krajih.

¹⁵² Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi. 1. zvezek, Ljubljana 1995, sekcija 247 (odslej Slovenija, 1. zvezek).

¹⁵³ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 1, mapa (1825); Protocoll der Bau-Parzellen der Gemeinde Adleschitz, 26. 4. 1825.

¹⁵⁴ J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 144–145.

Vinica po Valvasorju (1689) in na franciscejski katastrski mapi iz leta 1822 (črtkano je označen nekdanji obzidani del Vinice)

Janez Adam baron Purgstall, lastnik Pobrežja ter drugih gospostev in posesti, dvorni svetnik in general v Ogulinski krajini, je s svoboščinskim pismom, izdanim v Pobrežju 2. marca 1707, za dolgoletno zvesto službo komornega strežaja in točaja v ogulinski trdnjavi nagradil s posestjo "častitega in korenjaškega" Antona Husića, v katoliško vero spreobrnjenega "rojenega nekrščanskega Turka". Husić je prejel zemljišča pri Pobrežju in v trgu (*bey Freyenthurn, vnd aldar in der Burg*), in sicer zakupno polovično hubo pod Preložnikom (vzpetina nad današnja vasjo Purga) s hišo, hlevom, skednjem in dvema vrtovoma.¹⁵⁵ Anton Husić, imenovan "vojvoda (*Voivoda, voyuada*) in njegovi potomci so nato skozi celotno 18. stoletje izpričani v pobreških urbarjih, začeni z letom 1711, pri čemer se zdi, da njihova hiša že od začetka ni stala v trgu, temveč nekaj sto metrov stran, v bližini pozneje nastale vasi Purga.¹⁵⁶

Posestno stanje Pobrežja poznamo, kot rečeno, šele za 18. stoletje, ko se je podobno kot obzidani del Vinice povsem izpraznil s preselitvijo prebivalcev v okolico. Zadnji posestniki so svoja domovanja v tem stoletju prenesli iz trga na zgoraj omenjeno lokacijo, kjer je danes vasica Purga.¹⁵⁷ Naslednja preglednica prikazuje naselitveno stanje po urbarjih pobreškega gospodstva in terezijanskega katastra,¹⁵⁸ iz katerih pa sam proces preselitve in lokacije poldožniških domovanj ni neposredno razviden.

Temeljna značilnost posestnega stanja pobreškega tržca je tudi tu enaka kot pri Vinici. Osnovna enota je hiša s pripadajočo ohišnico, sestavljeno iz raztresenih zemljišč, v Pobrežju pa je pri večini domov nepogrešljiva še kašča (*gaden*). Glede na zelo stabilno število domov (16–18) ni bilo v četrtoletju 1711–1737 takorekoč nobenih poselitvenih sprememb. Na isti posesti se je v skoraj vseh primerih ohranjal tudi isti priimek. Opazne spremembe je zaslediti samo pri kmečkih kaščah, katerih število je v istem času padlo s 45 na vsega 17 ali kar za tri petine. Od karlovškega miru je namreč Bela krajina zaživela varnejše življenje in

¹⁵⁵ ARS, Gospodstvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 5, urbar Merzlaki 1715–1720, s. p., prepisi listin na koncu.

¹⁵⁶ O urbarjih gl. opombo 158. – Franciscejska katastrska mapa iz leta 1825 prikazuje Husićevo domačijo nekoliko severozahodno od vasi Purga (Freythurn), nad domačijo pa ledinsko ime "Nad Husiche" (ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, A 1, mapa). – Priimek Husić živi v Purgi in okolici še danes.

¹⁵⁷ Izročilo o tem je dobro stoletje pozneje zapisal I. Šašel, Grad Pobrežje v Beli Krajini, Dom in svet VI (1893), str. 136 (odslej I. Šašel, Grad Pobrežje).

¹⁵⁸ ARS, Gospodstvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 1–3; knj. 8, urbar Pobrežje 1737, s. p.; knj. 29, šiftrregister Pobrežje 1807, s. p. – ARS, TK RDA, ARS, TK RDA, N 150, No. 8, 8. 3. 1758. – NŠAL, ŽA Črnomelj, Razne knjige, fasc. 1, urbar Pobrežje 1772–1773, fol. 1–6.

kot zadnja slovenska pokrajina začela opuščati protiturške tabore, nazadnje namenjene le še shranjevanju blaga in pridelkov.¹⁵⁹

Kmalu po nastanku urbarja 1737 je tudi pobreški trg doživel temeljito posestno-demografsko preobrazbo, kar v primerjavi z Vinico pomeni precejšnjo zamudo. Po terezijanskem katastru je tako leta 1758 v njem le še deset hišarjev, naselje pa se ne imenuje več trg, temveč zgolj "burg" (*Burg Freyenthurn, Purkh Freyenthurn*). Čeprav srečujemo isto poimenovanje tudi v starejših urbarjih (1711–1737), gre vendarle za opazno razliko: poprej je namreč "in der Burg" le oznaka za posamezne lokacije, Pobrežje kot tako pa je v naslovu vedno označeno kot "Markt", v katerem živijo "burger und inwohner". Terezijanski kataster in nato vsi mlajši urbarji do začetka 19. stoletja so v tem pogledu skromnejši, saj poznajo namesto trga zgolj "burg". V terezijanskem katastru so njegovi gospodarji tudi zadnjič označeni kot "purgarji" (*vnterthanen oder so genandte purger*).

Administrativna odprava trškega naslova pri domači gosposčini pade torej v dvajsetletni časovni razpon med urbarjem 1737 in terezijanskim katastrom in zagotovo ni bila brez podlage. V tem slabo dokumentiranem času je gospostvo leta 1743 s prodajo prešlo v druge roke, v last pl. Gusičev. Pod novimi gospodarji ni prišlo le do drugačnega naslavljanja, temveč v nekaj letih do korenitih sprememb posestno-demografskega stanja, ki je poprej vsaj četrto stoletja beležilo le malenkostna nihanja. Ob zmanjšanju števila domov s 16 na 10 je še posebej pomenljivo, da se je stari priimek ohranil samo pri petih hišah, medtem ko je prej ostajal četrto stoletja enak pri vseh razen pri dveh.

"Burg" Pobrežje iz petdesetih let 18. stoletja je bil po vsebini očitno nekaj povsem drugega kakor nekdanji trg. Z veliko verjetnostjo moremo trditi, da se je že v tem času tako kot viniški izpraznil oziroma preselil na novo lokacijo, potem ko so ob spremenjenih varnostnih razmerah pri obeh dokončno opustili še preostale kmečke (taborske) kašče. Razlika je le ta, da je viniški grad hkrati izgubil obzidje, v gradu Pobrežju pa je le-to ostalo eno njegovih poglobitnih obeležij.

Podobno kot pri Vinici je sam proces izpraznjenja tudi tu takorekoč nedokumentiran, a se je selitev iz obzidanega grajskega kompleksa še razmeroma dolgo ohranila v izročilu. Slednje je na razselitev trških prebivalcev vezalo nastanek vasi Purga (tudi Burga), kar naj bi se zgodilo v drugi polovici 18. stoletja.¹⁶⁰ Ugasnitev trškega naslova v urbarjih in znatno zmanjšanje gospodarjev v "burgu" navajata k domnevi, da je moglo do tega priti že sredi stoletja ali celo nekaj prej. Urbar gospostva Pobrežje iz let 1772–1773, nastal neposredno po prvi hišni numeraciji, ima v popisni enoti "Burg Freyenthurn" le še 8 hiš s hišnimi številkami 2 do 11, vključno s tremi manjkajočimi, od katerih je enica odpadla na grad.¹⁶¹ Nekaj

¹⁵⁹ V prvi petini 18. stoletja so kot obstoječi aktivni tabori izpričani: pred 1707 tabor pri Pustem Gradcu (ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 14, urbar Krupa s. d., fol. 64'), leta 1711 tabor v Učakovcih nad Vinico (prav tam, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, s. p.) ter tabor okoli župnijske cerkve v Semiču, izropan med uskoškim napadom leta 1720 (M. Slekovec, Doneski k zgodovini cerkva in fara na Kranjskem, v: IMDK VIII (1898), str. 43–47).

¹⁶⁰ I. Šašelj je leta 1893 zapisal: "V drugi polovici minulega stoletja pa, ko je ponehala nevarnost od turške strani, podrli so te hiše, in kmetje so se izselili iz gradů ter svoje hiše postavili ob cesti v grad; zato se imenuje nastala vasica "Burga" ali "Purga" (I. Šašelj, Grad Pobrežje, str. 136). – Površno povzemanje formulacije "v drugi polovici prejšnjega stoletja" je zagrešilo napako v Krajevnem leksikonu Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 12, po katerem naj bi Purgo s petimi hišami šele "v drugi polovici 19. stoletja (!) ustanovili kolonisti iz tabora gradu Pobrežje", kar prevzema tudi Krajevni leksikon Slovenije, II. knjiga, Ljubljana 1971, str. 53.

¹⁶¹ Med njimi ni številke 6, ki jo je očitno nosila druga hiša gospodarja s številke 5, ter številka 1 in 9, prve dodeljene gradu in druge zagotovo stanovanjskemu poslopju lastnika gradu, najverjetneje enemu od stolpov v trškem obzidju.

mlajša poročila kažejo, da se vse pobreške hišne številke niso nanašale na obzidani trg, ampak vsaj deloma tudi že na Purgo, ki je bila ob oštevilčenju hiš leta 1770 zajeta v isto popisno enoto Pobrežje. Potrditev najdemo v dobro desetletje mlajših jožefinskih vojaških merjenjih (1784–1787). Slednja prikazujejo ob gradu le manjše število poslopij ter posebej skupino hiš (Purgo), slab kilometer zahodno od Pobrežja.¹⁶² Domala enako stanje ima v natančnejšem merilu franciscejska katastrska mapa iz leta 1825.¹⁶³ Pobreški trški kompleks je po katastru že izpraznjen, drugače kot v Valvasorjevem času pa v njegovem vzhodnem delu dominira grajska kapela sv. Florijana, zgrajena leta 1697.¹⁶⁴ Stanovanjski stavbi sta zdaj samo grad in ena od petih zidanih zgradb v obzidju (nekdanji stolp), ki vse pripadajo baronom Apfaltrernom. Pri tem je pomenljivo, da se hišne številke ločenega naselja "Freythurn" (Purga) vrstijo od 5 do 11, medtem ko prvih štirih številke v katastru ni. Ob numeraciji leta 1770 so številke 1–4 nesporno pripadle gradu (št. 1) in trem hišam-stolpom v obzidju, od katerih sta se dve pred letom 1825 spremenili v gospodarski poslopij. Številke od 5 naprej so se že od samega začetka (1770) nanašale na hiše v Purgi in tja niso bile prenesene šele v naslednjih letih pred izvedbo jožefinskih merjenj. Da pa so se v novonastalo vasico resnično preselili Pobrežani, posredno priča kontinuiteta priimkov gospodarjev v urbarialni enoti Pobrežje, ki ji je moč slediti po urbarjih in terezijanskem katastru.

Purga je torej zanesljivo nastala pred letom 1770. Toda že ob nastanku terezijanskega katastra so od desetih gospodarjev popisne enote "Burg Freyenthurn" najverjetneje živeli v obzidanem trgu samo štirje, in sicer tisti, vključno z brodnikom, ki so imeli poleg drugih zemljišč vsak po en vrt "in der Burg", medtem ko je ostalih šest posestnikov že prebivalo v Purgi. Štirih hiš znotraj trškega obzidja tako sredi 18. stoletja resnično ni bilo več mogoče naslavljati trg. Podobno kot Svibno in Senožče, ki sta v tem času premogla le še po tri naseljene domove,¹⁶⁵ se je pobreško trško naselje skrčilo na raven prigrajskega zaselka in s tem praktično tudi nominalno prenehalo obstajati kot trg. In vendar je bila trška tradicija dovolj močna, da je F. A. Breckerfeld še konec 18. stoletja pisal o trgu, obdanem z obzidjem,¹⁶⁶ kar predstavlja najmlajšo znano omembo trga Pobrežje kot takega. V urbarjih iz časa po letu 1737 do vključno leta 1807 najdemo samo poimenovanje "Burg" – le-ta obsega tako gospodarje v nekdanjem trgu kot vas Purga-, poslej pa v virih tudi ta oznaka ugasne.¹⁶⁷

Podoben posestno-demografski razvoj kot Pobrežje je doživel tržec **Kostel**. Četudi po površini približno za polovico manjši in tako primerljivejši z Vinico, je namreč z ugasnitvijo taborsko-obrambnih funkcij doživel skoraj enako usodo umiranja kakor Pobrežje. Končno je prav tako pristal na peščici prigrajskih domov, pri čemer se je grajsko-trško obzidje tudi tu ohranilo.

Oba obgrajska refugialna trga povezuje slaba dokumentiranost posestnega stanja. V kostelskem urbarju iz leta 1570 sta v trgu (*im Markhtl*) ob 27 kaščah tujih in neznanem

¹⁶² Slovenija, 1. Zvezek, sekcija.

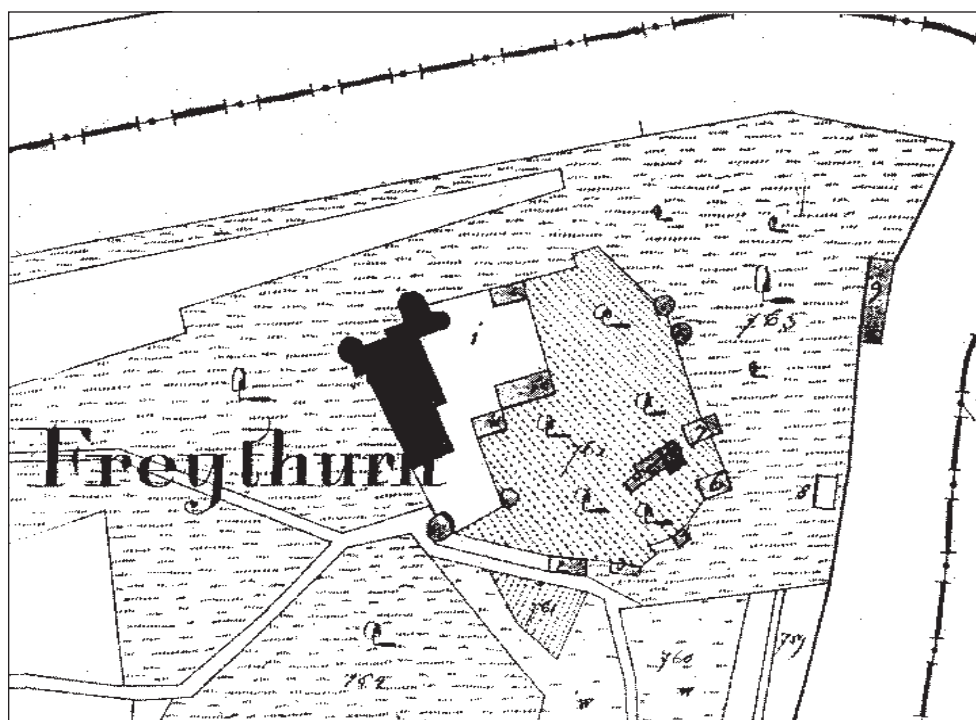
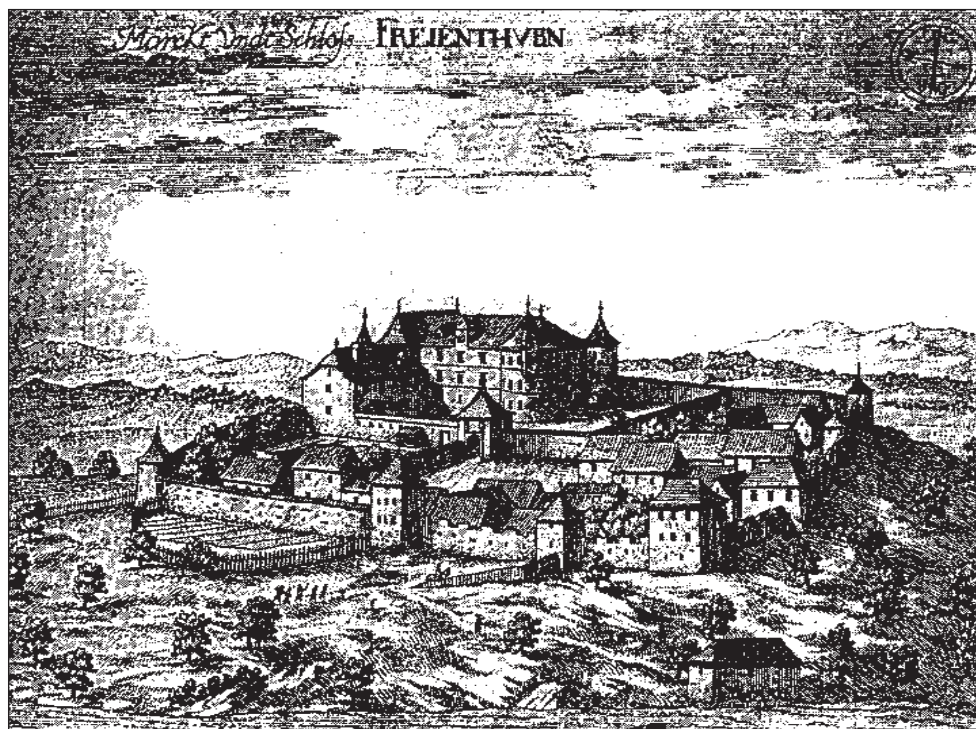
¹⁶³ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 1, mapa (1825); Protocoll der Bau Parcellen der Gemeinde Adelschitz, 26. 4. 1825.

¹⁶⁴ O kapeli: I. Šašelj, Grad Pobrežje, str. 136.

¹⁶⁵ B. Golec, Družba, str. 624.

¹⁶⁶ ARS, Gospostvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, str. 208.

¹⁶⁷ 1758: Burg Freyenthurn (ARS, TK RDA, N 150, No. 8, 8. 3. 1758); 1772–1773: Burg Freyenthurn (NŠAL, ŽA Črnomelj, Razne knjige, fasc. 1, urbar Pobrežje 1772–1773, fol. 1); 1788–1790: Burg Freyenthurn (ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 20, urbar Pobrežje 1788–1790, fol. 1); 1796–1799: Burg Freyenthurn (prav tam, knj. 23, urbar Pobrežje 1796–1799, fol. 1); 1807: Burg Freyethurn (prav tam, knj. 29, štifregister Pobrežje, s. p.); 1813–1830: Freithurn (prav tam, knj. 30, urbar Pobrežje 1813–1830, fol. 1–9).

Pobrežje po Valvasorju (1689) in na franciscejski katastrski mapi iz leta 1825

številu kašč domačih podložnikov popisana samo dva trška oštetarja s pripombo, da drugi ne plačujejo nobenih dajatev.¹⁶⁸ Odprto torej ostaja vprašanje, kolikšen delež so predstavljali stalni naseljenci in kolikšnega kašče, pri čemer je dobrih sto let pozneje očitno, da je bila taborska funkcija že preživeta. Urbar iz leta 1681, dejansko popis podložniških dolgov, skoraj zagotovo navaja vse trške posestnike (*margkhtler*), ne pozna pa več nikakršnih kašč. Kot je razvidno iz naslednje preglednice, ki primerja posestni stanji leta 1681 in po terezijanskem katastru 1758, je šlo obakrat le za približno ducat domov.¹⁶⁹

Že pri tipologiji trgov smo izrazili sklepanje, da v prostorsko omejenem kostelskem Trgu nikoli ni moglo stati bistveno več naseljenih hiš. Preostali prostor so pač zasedale podložniške kašče in zasilna domovanja, ne pa stalno naseljeni tržani. Pri tem je seveda treba računati na manjša nihanja demografske rasti in padcev. Tako obstaja v terezijanskem katastru še en popis iz leta 1753, ki se sklicuje na izročitveni urbar iz leta 1694 in beleži medtem nastale razlike. Skupaj ima 13 posestnikov, kolikor jih je bilo očitno pod konec 17. stoletja, zdaj pa je pri treh navedeno, da gre za pustoto, medtem ko je ostalih deset identičnih z gospodarji pet let pozneje, leta 1758.¹⁷⁰ Valvasor je torej več kot upravičeno zapisal, da v trgu ni veliko hiš in da tudi tem maloštevilnim ni mogoče pripisati nobenega blišča, ker so prav majhne.¹⁷¹

V zvezi s stanjem hišne posesti naletimo pri Kostelu na enak problem kot v Pobrežju: na neevidentnost mikrolokacije posameznih hiš oziroma za vprašanje, kateri domovi niso ležali znotraj obzidanega kompleksa. Za zadnjega od gospodarjev iz katastra leta 1758, posestnika zemljišč v obsegu polovične hube, pove leto dni mlajši vir, da je domoval v sosednjem zaselku Stelnik in ne v Trgu.¹⁷² Znotraj obzidja je bilo torej sredi 18. stoletja največ deset hiš, a še od teh moramo za nekatere sklepati na raztresenost po okolici. Franciscejski kataster ima namreč leta 1824 v Kostelu 16 hišnih števil, vendar je znotraj (nekdanjega) obzidja stalo poleg ruševin zgornjega in novozgrajenega spodnjega gradu samo šest stanovanjskih hiš, prav toliko gospodarskih poslopij in cerkev.¹⁷³ Enaki priimki "notranjih" in "zunanjih" prebivalcev kot leta 1758 pričajo o maloštevilnih spremembah lastništva, hkrati pa odpirajo vprašanje, ali se niso nekateri trški gospodarji nemara preselili v okolico šele po letu 1809, ko so Francozi požgali grad.¹⁷⁴ Jožefinska merjenja 1784–1787 razkrivajo, da temu ni tako, saj so stavbe v okolici locirane na istih mestih kot 1824.¹⁷⁵ Trg Kostel tako podobno kot trg

¹⁶⁸ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p.

¹⁶⁹ ARS, Zap. inv., fasc. XXIX, L-27, 16. 7. 1681, str. 91–92. – ARS, TK RDA, N 150, No. 8, 8. 3. 1758.

¹⁷⁰ ARS, TK RDA, N 150, No. 17, 26. 5. 1753.

¹⁷¹ J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 216.

¹⁷² ARS, Zap. inv., fasc. III, A-64, 1759, str. 57. – Na vir me je prijazno opozoril dr. Stanislav Južnič.

¹⁷³ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 294, mapa (1824), protokol 12. 4. 1825.

¹⁷⁴ O požigu gradu prim. B. Reisp, Grad Kostel, str. 27–28.

¹⁷⁵ Slovenija, 1. zvezek, str. 238.

Pobrežje praktično že sredi 18. stoletja ni več obstajal, počakati pa bo treba določnejši odgovor na vprašanje, ali je tako kot pri Vinici in Pobrežju tudi tu v 18. stoletju prišlo do izpraznitve z razselitvijo tržanov v okolico ali pa je takšno poselitveno stanje v Kostelu še starejše. Pri tem je toliko bolj zanimivo dejstvo, da je Kostel še v predmarčno dobo uradno ohranil trški status in bil tako leta 1817 najmanjši kranjski trg s samo 98 prebivalci in 15 hišami,¹⁷⁶ pretežno raztresenimi po okolici.

Gospodarske razmere v taborsko-utrdbenih trgih

Obkolpski taborsko-utrdbeni trgi so v gospodarskem pogledu delili usodo Starega trga v Poljanah, edinega obkolpskega trga srednjeveškega nastanka. Le-ta je razvojno zakrnel in se ustalil na kakšnih 30 domovih, katerih prebivalci so se preživljali na razdrobljeni posesti nekdanj šestih hub.¹⁷⁷ Tako kot Stari trg so njegovi trije posnemovalci ostajali poudarjeno agrarnega značaja, tržci drobnih posestnikov hišic, kajž in vrtov. Drugače kot pri Starem trgu so bili v vseh pogledih in še posebej gospodarsko močno odvisnih od gradu. Prigrajski hišarji, živeči znotraj grajsko-trškega obzidja ali v njegovi neposredni bližini, so poleg obdelovanja krpe lastne zemlje izkoriščali prednosti, ki jih je ponujala bližina gradu in tabora kot lokalnega središča. Zemljiška gosposčina jim je kot svojim najpripravnejšim podložnikom nalagala nekatere specifične obveznosti, tudi drugod pridržane prigrajskim podanikom ali prebivalcem trga, če je v bližini gradu obstajal trg. Toliko bolj so delovne obveznosti do gradu prišle do izraza v obravnavanih tržcih, katerih prebivalci so imeli izrazito šibko gospodarsko osnovo: drobno posest ob nerazvitih neagramnih dejavnostih – obrti in trgovini.

Tudi v gospodarskem oziru je sicer treba razlikovati med dvema obdobjema – med dobo obrambne funkcije trgov in dobo postopnega zatona, ki je pri vseh treh nastopila že v 17. stoletju. Pri tem se soočamo z določenimi težavami, saj so notranje razmere prvega obdobja dokumentirane samo pri Kostelu, za druga dva trga pa imamo več podatkov šele iz časa zatona fortifikacijske vloge trgov in z njo povezane gospodarsko-demografske oslabilve. Navzlic temu moremo tudi na podlagi mlajšega stanja sklepati vsaj na glavne razvojne poteze v prvem obdobju.

Pri vseh obravnavanih taborsko-utrdbenih trgih sta tržna in obrtna dejavnost nesporno vseskozi ostali v podrejenem položaju. Tako kot nastanek obzidanega “obrambnega” trga je bil tudi obstanek poznejšega “civilnega” trga vezan predvsem na fortifikacijo in ne na gospodarske funkcije naselja. Taborsko-utrdbeni trgi, ki so svoj naslov utemeljevali predvsem na tipu naselbine in ne na njegovi tržni funkciji, tudi trškega naslova logično niso ohranjali zaradi morebitne tržne vloge, temveč prvenstveno z obstojem trškega obzidja.

Pri Kostelu, že od konca srednjega veka dokaj dobro dokumentiranem z urbarji, ni ne v trgu ne v gospostvu zaslediti tedenskih ali letnih sejmov. Vsaj nekaj časa so se letni sejmi odvijali v gospostvih Vinica in Pobrežje, vendar tudi tu niso izpričani za sama obzidana trga ali njuno neposredno bližino. V Vinici je po urbarju iz leta 1674 obstajal letni sejem (*ein khürchtag*) v nedeljo po vnebohodu,¹⁷⁸ ki ga urbar iz let 1711–1715 pomenljivo ne pozna več, čeprav govori o proščanjih v viniški okolici.¹⁷⁹ Medtem ko so v tem času na podeželju

¹⁷⁶ Haupt-Ausweis 1817, str. 53.

¹⁷⁷ B. Golec, Družba, str. 733–733.

¹⁷⁸ D. Kos, Urbarji, str. 468–469.

¹⁷⁹ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, s. p., Gerechtigkeiten zu disem geschloß Wainitz gehörig.

vznikali številni novi sejmi, so v pobeškem in viniškem gospostvu izpričano ugasnili celo že obstoječi trije letni sejmi. V letih 1712–1714 je namreč grof Jurij Sigmund pl. Purgstall zaman prosil na dvoru, da bi mu dovolili obnoviti omenjeni viniški sejem in dva v gospostvu Pobrežje, prvega v nedeljo po sv. Juriju in drugega v nedeljo po sv. Marjeti.¹⁸⁰ Presemetljivo je, da zavrnitve prošnje nista zakrivali mnenji sosednjih mest Metlike in Črnomlja, ki sta bili obnovitvi sejmov celo naklonjeni, temveč odklonilno poročilo Novomeščanov, češ da bi sejmi tik ob meji njihovim sejmom odtegnili pritek živine in drugega blaga s Hrvaškega.¹⁸¹

Ob slabi dokumentiranosti, še posebej do sedemdesetih let 17. stoletja, se poraja vprašanje, koliko so Purgstalli in drugi lastniki svoje trge dejansko podpirali pri pridobivanju funkcij, kakršne naj bi imelo pravo trško naselje. Glede na zgornji primer bi mogli skleniti, da na gospodarskem področju, pri neagrarnih dejavnostih, ni zaznati vidnih uspehov. Pogoji za obstanek trgovine in obrti so bili sicer vseskozi precej boljši v Vinici, kraju s staro naselbinsko tradicijo, kakor v Pobrežju, ki se je lahko po funkcijah in pomenu veliko laže primerjalo s Kostelom. Oba sta namreč ležala ob manj pomembni prometnici in bila drugače kot Vinica tudi brez cerkvenoupravnih funkcij – sedeža župnije. Cerkevno središče je namreč z nedeljskim bogoslužjem že samo po sebi pritegovalo sejmsko-tržno dejavnost, čeprav le-ta v Vinici očitno ni prerasla v stalni tedenski sejem, kakršen se je denimo iz nedeljskega sejmstva razvil v Semiču.¹⁸²

Še slabše smo poučeni o obstoju obrtnih panog in sploh o navzočnosti obrtnikov med trškimi hišarji. Spričo narave virov je namreč komajda znana poklicna struktura trškega prebivalstva. Zgovorna je odsotnost poklicev v za to namenjeni rubriki terezijanskega katastra, vendar ne gre za osamljen primer, saj naletimo na neizpolnjeno rubriko tudi pri nekaterih pomembnih trgih. Čeprav je sreda 18. stoletja že doba zatona, pa vseeno ni oprijemljivih podatkov, da bi bilo v preteklosti kdaj bistveno drugače. Na živahnejšo obrtno dejavnost moremo sklepati samo v Vinici, dokler se je tam še zbirala deželna vojska in so jo narekemale potrebe, a tudi te so imele prej ko ne samo priložnostni značaj. Mlajši urbarji, začeni z viniškim iz leta 1674, dajejo zelo malo podatkov o poklicih. V Vinici srečamo denimo samo dva padarja v urbarju 1711–1715.¹⁸³ Zgovornejši je sočasni urbar za Pobrežje, ki med 17 hišarji poleg padarja in mizarja navaja lovca in valpta, dva tipična poklica grajskih uslužbencev. Med slednjimi so v naslednjih dveh urbarjih iz let 1718–1722 in 1737 brodnik, uskoški vojvoda in kuhar, katerega kuhanje je odtehtalo vse letne urbarialne obveznosti od hiše in zemljišč.¹⁸⁴ O pravih obrtniških poklicih nimamo torej z izjemo mizarja nobenih poročil. Kolikor je v obravnavanih trgih živel obrtna dejavnost, pa moremo upravičeno sklepati, da ni presejala ravni najosnovnejše vaške obrti na čelu z nepogrešljivim kovačem. O kakšni cehovski organizirani obrti ni moglo biti govora, saj celo najbližji mesti Črnomelj in Kočevje sredi 18. stoletja kot edini na Kranjskem nista premgli nobenega lastnega ceha niti roko-delcev, vključenih v cehe drugod.¹⁸⁵

Za gospodarski razvoj vseh treh fortifikacijskih trgov sta bila odločilnega pomena navzočnost gradu kot sedeža gosposčine ter taborskega obzidja, za katerim je imel okoliški kmečki živelj svoje kašče oziroma shrambe. Obe vlogi grajsko-trškega kompleksa sta po-

¹⁸⁰ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-5, 13. 12. 1712, 22. 3. 1714, s.d.

¹⁸¹ Prav tam, s. d. (po 20. 1. 1713), 26. 2. 1713, 3. 4. 1713.

¹⁸² B. Golec, Družba, str. 294.

¹⁸³ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, fol. 1–5.

¹⁸⁴ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 1–3; knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p.; knj. 8, urbar Pobrežje, s. p.

¹⁸⁵ B. Golec, Družba, str. 544.

gojevali večjo frekventnost ljudi ter živahnejši pretok blaga in denarja. Poleg tega sta gospodarsko življenje Vinice zaznamovala zbiranje deželne vojske in proviantno skladišče za Hrvaško krajino, dokler ni bilo le-to s spremenjenimi varnostnimi razmerami opuščeno. O številu podložniških kašč smo dobro poučeni edinole za Pobrežje v prvi polovici 18. stoletja, ko so jih postopno povsem opustili. Tako jih je bilo v letih 1711–1715 še 45, četrto stoletja pozneje leta 1737 le še 33, od tega štiri opustele, do srede 18. stoletja pa so očitno propadle tudi te, saj jih terezijanski kataster ne omenja.¹⁸⁶ Za Kostel imamo samo sumarični podatek iz leta 1570, ko je bilo v trgu 27 kašč, neupoštevaje kašče domačih podložnikov,¹⁸⁷ medtem ko poznamo za Vinico zgolj navedbo v urbarju iz let 1711–1715, da se od vsake prodane kašče (*aines gaden in vndt auserhalb des geschlossesß*) plača v grad deseti pfennig.¹⁸⁸ Njihovo število se je v naslednjih desetletjih močno zmanjšalo, dokler jih niso pred sredo 18. stoletja tako kot v Pobrežju in Kostelu sploh v celoti opustili.¹⁸⁹

Pravno-upravni položaj obkolpskih trgov in njihovih prebivalcev

Pri posameznih kranjskih trgih novoveškega nastanka je sicer zaslediti precej različno stopnjo razdeljenosti med zemljiške gospode, a vendar je bilo sredi 18. stoletja pri veliki večini, tako kot v starejših srednjeveških trgih, nad 80% domov podložnih domačemu (teritorialnemu) zemljiškemu gospodarstvu.¹⁹⁰ Kostel in Pobrežje sta kajpak v celoti pripadala gradovoma, katerih preddverje sta predstavljala.¹⁹¹ Enako velja za obzidani del Vinice, ne pa za Vinico kot celoto, ki je kazala izrazito razcepljenost med zemljiške gosposčine. Tako je po močnem demografskem nazadovanju sredi 18. stoletja komaj tretjina domov spadala pod viniško graščino, skoraj polovica pod župnišče in dobra petina pod gospostvo Krupa.¹⁹² Po tem je bila Vinica primerljiva s tipično vaškimi naselji in je skupaj z Rako močno odstopala od večine kranjskih trgov.¹⁹³

Kakor pri vseh drugih trgih v slovenskem in širšem prostoru so glavnino prebivalstva v razliko od mest sestavljali navadni podložniki. Šele od tu naprej se začinjajo razlike v pravnem položaju med trškimi skupnostmi in znotraj le-teh med njihovimi posameznimi člani. Pravni status trške skupnosti sta določala zlasti dva atributa: 1) pravna narava zemljišč in 2) stopnja trške avtonomije. V obeh pogledih so obkolpski trgi tipični predstavniki trgov novoveškega nastanka.

Vse tri taborsko-utrdbene trge je kot skupna značilnost povezovala enaka pravna narava zemljišč. Medtem ko so slednja v starejših trgih srednjeveškega izvora tako kot v mestih povečini veljala za prostolastna, so v pozno nastalih trgih praviloma pridobila le kupnopравни položaj.¹⁹⁴ Najpozneje v začetku 18. stoletja so uživali kupnopравни značaj hiše, vrtovi in

¹⁸⁶ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 8–10; knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p.; knj. 8, urbar Pobrežje 1737, s. p. – ARS, TK RDA, N 130.

¹⁸⁷ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p., Kasstzeninß.

¹⁸⁸ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, s. p.

¹⁸⁹ ARS, TK RDA, N 130, N 150, N 202.

¹⁹⁰ B. Golec, Družba, str. 341.

¹⁹¹ ARS, TK RDA, N 150, No. 8, 8. 3. 1758; N 130, No. 13, s.d.

¹⁹² ARS, TK RDA, N 202, No. 10, 29. 11. 1756; N 125, No. 16, 4. 9. 1754; N 40, No. 12, 5. 9. 1754.

¹⁹³ Rako so si delili štirje gospodje, pri čemer je imelo kostanjeviško gospostvo komaj dobro četrtino podložnikov ali precej manj kot samostan Studence (40,4%), domača župnija in stiški Bajnof pa približno po petino. – ARS, TK RDA, N 4, ad No. 28, ekstrakt iz urbarja, s.d.; N 12/I, No. 56, 4. 8. 1757; L 16, No. 9, 23. 9. 1756; TK BT, N 12 III/No. 232, s.d.

¹⁹⁴ Prim. B. Golec, Družba, str. 352.

druga zemljišča tržanov Pobrežja ter tistega dela Vinice, ki je spadal pod domači grad, tedaj skupaj s Pobrežjem v rokah Purgstallov. Pobreški "purgarji" so ob prodaji svojih zemljišč plačevali gospostvu dajatvi 20. in 10. pfeniga, viniški pa samo desetega.¹⁹⁵ Težko si predstavljamo, da bi bilo sredi 18. stoletja drugače v tržcu Kostelu, saj so po terezijanskem katastru vse hube kostelskega gospostva kupnopravne in kot take podvržene plačilu 10. pfeniga.¹⁹⁶ Pri tem je zanimivo, da je posest v Pobrežju konec 18. stoletja veljala samo za zakupno in so jo lahko gospodarji iz "burga" (*aus der Burg Freyenthurn*) enako kot drugi podložniki šele proti plačilu prevedli v kupnopravno.¹⁹⁷ Do nazadovanja pravic Pobrežanov do njihovih zemljišč je torej prišlo v 18. stoletju, najverjetneje sredi stoletja, ko je prešlo gospostvo od Purgstallov na Gusiče. Pobrežani takrat očitno niso imeli zadostnih zagotovil o kupnopravni naravi svojih zemljišč, ki bi bila izrecno zapisana v tedaj aktualnem urbarju,¹⁹⁸ poleg tega pa se je glavnina naselja izza obzidja prenesla v Purgo.

Glede podložniških obveznosti do zemljiških gospodov so bili prebivalci treh obkolp-skih trgov v podobnem položaju kot gospodarji v drugih obgrajskih trgih. V primerjavi s podložniki na hubah so uživali nekoliko drugačen položaj, kar ni vedno pomenilo samo ugodnosti. Podložniške obveznosti so se namreč odmerjale glede na obseg posesti, zato jim kot hišarjem ali kajzarjem pač niso naložili toliko dajatev in odmerjene tlake kot kmetom na hubni zemlji. Viniški hišarji, podložni graščini Vinica, so leta 1674 celo edini od vseh podložnikov te gospoščine imeli odmerjeno naturalno oziroma denarno tlako in na drugi strani manjše dajatve od kmetov.¹⁹⁹ V začetku 18. stoletja je bila podoba že močno spremenjena, saj so po urbarju 1711–1715 "alle dise Burger" namesto tlake prenašali pisma, in vsako leto napredli povesmo prediva, kar je očitno pomenilo novo obveznost, ki so jo po besedah urbarja tedaj opravljali že brez ugovarjanja.²⁰⁰ Sredi 18. stoletja so po terezijanskem katastru prav tako le občasno nosili pisma,²⁰¹ podobno kot kajzarji domače župnije, ki so se na poti in s prenašanjem pisem zamudili približno tri dni na leto.²⁰² Hišarji pod gospostvom Krupa so predvsem zaradi oddaljenosti od zemljiškega gospoda tako konec 17. kakor sredi 18. stoletja uživali privilegiran položaj brez vsakršne tlake, kar jih je opazno ločevalo od kmetov po vaseh²⁰³ pa tudi od trških podanikov Vinice in župnije.

Pobreški "purgarji" so imeli po urbarju iz let 1711–1715 nekaj več obveznosti, saj so poleg denarnih dajatev od vsakega zemljišča dajali še desetino od žita, vina, čebel in prirastka živine. Za vsako zaklano govedo je nadalje gospostvu pripadel jezik in od drobnice jetra oziroma pfenig za vsak funt mesa. Možje so bili dolžni nositi pisma po okolici ter do Karlovca in Novega mesta, "purgarice" (*die Burgerinen*) pa so prale grajsko perilo. Tako kot v Vinici so pri vsaki hiši na leto napredli še po eno povesmo prediva.²⁰⁴ Po terezijanskem katastru iz leta 1754 so bile obveznosti "purgarjev" le malenkostno drugačne. Vso tlako je predstavljalo prenašanje pisem po Beli krajini in pranje perila, ostala pa je tudi obveznost

¹⁹⁵ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 7; 2. del, urbar Vinica, fol. 6.

¹⁹⁶ ARS, TK RDA, N 150, No. 17, 26. 5. 1753.

¹⁹⁷ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 20, urbar Pobrežje 1788–1790, fol. 1–9; knj. 23, urbar Pobrežje 1796–1799, fol. 1–12.

¹⁹⁸ Zabeležbo iz urbarja 1711–1715 o prodaji zemljišč "purgarjev" pogrešamo denimo v obeh mlajših urbarjih iz let 1718–1722 in 1737 (prav tam, knj. 3 in 8).

¹⁹⁹ Prim. D. Kos, Urbarji, str. 470–489.

²⁰⁰ ARS, TK RDA, N 202, No. 10, s.d.

²⁰¹ ARS, TK RDA, N 202, No. 10, s.d.

²⁰² ARS, TK RDA, N 40, No. 12, s.d.

²⁰³ D. Kos, Urbarji, str. 512–515. – ARS, TK RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754.

²⁰⁴ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 7.

oddaje mesa. Zanimiv je podatek, da je pobreško gospostvo za prenašanje pisem na daljavo in za t. i. deželosodne potrebe (*in landtgericht nothwendigkeiten*) uporabljalo Vlahe iz Bojancev in ne domačih “purgarjev”.²⁰⁵

Kaže, da so bili kot priročna delovna sila za tekoča opravila na dominikalni zemlji in v gradu najbolj obremenjeni Kostelci. Potem ko reformirani urbar iz leta 1570 samo dvema nalaga denarno obveznost in vse ostale oprošča dajatev,²⁰⁶ očitno v zameno za stražarsko službo, je skupno 11 gospodarjev sredi 18. stoletja nosilo precej težja bremena. Obdelovali so vrtove, nosili žito v mlin in opravljali vsa dela v gradu, skupaj okoli 160 dni na leto. Podobno kot v Pobrežju, a še v večji meri, so tu nekatera opravila, drugod pridržana tržanom, kot prenašanje pisem, straženje gradu in lovljenje hudodelcev, nalagali kmetom in ne prebivalcem trga (*marktler*).²⁰⁷

V pogledu pravno-upravnega razvoja so obkolpski taborsko-utrdbeni trgi ostali na stopnji sodno-upravno neavtonomnih trgov. Le-ti so pravno funkcionirali zgolj kot navadne soseske podložnikov, ne da bi premogli lastne predstavniške organe. Četudi so se njihovi prebivalci označevali s “purgarji”, so bili to samo nominalno, brez utemeljitve v pravnoformalnem statusu tržanov. Delitev na polnopravne tržane in netržane so namreč poznali samo sodno-upravno avtonomni trgi, t. j. oni z voljenim trškim predstojništvom, lastno upravo in prvostopenjsko sodno instanco. Na Dolenjskem je bilo takih v zgodnjem novem veku pet, na celotnem Kranjskem pa sedem ali največ osem, vsi srednjeveškega nastanka, kar glede na 23 Valvasorjevih trgov pomeni komaj tretjina. Ostali trgi, zvečine nastali šele v zgodnjem novem veku, so uspeli izoblikovati kvečjemu zametke lastne uprave in sodstva, pri čemer moremo vsaj polovico trgov označiti kot povsem neavtonomne.²⁰⁸

Za prebivalce vseh kranjskih trgov, vključno z miniaturnimi in še tako malopomembnimi, kakršen je bil denimo Kostel,²⁰⁹ je v zgodnjem novem veku vendarle izpričana uporaba pojma “purgarji” (*Bürger, purger, burger*). Na eni strani je šlo za celoto trških gospodarjev in v širšem pomenu za trške prebivalce nasploh, pri sodno-upravno avtonomnih trgih pa so bile to v ožjem smislu osebe, posamič sprejete v gremij polnopravnih tržanov. Formalnopravno delitev na tržane in netržane potrjuje poleg svetnih dokumentov zlasti raba pojma “civis” v župnijskih matičnih knjigah, razširjena samo pri sodno-upravno avtonomnih trgih. Drugje jo v celoti pogrešamo ali pa gre zgolj za osamljene pojave poimenovanja, ko je kot “civis” izjemoma označen kak trški veljak.²¹⁰ Pri Kostelu in Pobrežju takega primera v cerkvenih maticah ne zasledimo, v Vinici pa enkrat samkrat v prvi polovici 18. stoletja.²¹¹ Prebivalci obravnavanih treh trgov se tudi v svetnih dokumentih individualno ne navajajo kot “Bürger”, ampak nastopajo s tem naslovom le v množini kot skupnost gospodarjev. Ker je kolektivno poimenovanje “Bürger” dokumentirano v virih za še tako malopomembne nominalne trge, ni dvoma, da so se povsod tudi v živem jeziku naslavljali s “purgarji”. Končno je takšno samopoimenovanje izpričano leta 1751 v slovenski prisegi “purgarjev” Starega trga v Poljanah.²¹²

²⁰⁵ ARS, TK RDA, N 130, No. 30, 12. 12. 1754.

²⁰⁶ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p.

²⁰⁷ ARS, TK RDA, N 150, No. 8, 8. 3. 1758.

²⁰⁸ Prim. B. Golec, Družba, str. 381 sl. – Ob dolenjskih avtonomnih trgih Radeče, Mokronog, Litija, Žužemberk in Ribnica sta voljeno zastopstvo premogla še gorenjska trga Bela Peč in Vače, le krajšo dobo pa tudi Tržič (isti, str. 137–138, 328, 329, 436–437).

²⁰⁹ ARS, Vic. A., šk. 75, I/43, lit. C II-5, 1. 2. 1614: “... burgersleuthen alhie zu Costel.”

²¹⁰ Prim. B. Golec, Družba, str. 469.

²¹¹ Pri poroki Matije Zorana in Marije Vlahovič 19. 11. 1732 je slednja označena v ablativu kot “cive Vinicensi (!) Marina filia libera def./uncti/ Joannis Vlahovich ex Viniczae” (NŠAL, ŽA Vinica, PMK 1718–1744).

²¹² Boris Golec – Stane Okoliš, Turjaški arhiv na Dunaju in njegovi slovenski dokumenti, v: Arhivi XIX (1996), str. 126–127.

Prebivalci široke palete trgov, od sodno-upravno avtonomnih do zgolj nominalnih, so bili sicer vsi z redkimi izjemami le nekoliko imenitnejši podložniki, a pravno še vedno samo podložniki in rojenjaki, zato je toliko pomembnejši razlikovalni element s kmečkim življem predstavljala premoženjska diferenciacija. Še posebej pri gospodarsko šibkih nominalnih trgih je bistveno razliko med trgov in okolico zarisalo samo prestižno naslavljanje s trgov in tržani – »purgarji«.

Purgarski naslov, v sodobnih dokumentih in v živi rabi tako kot pri mestih neredko oznaka za celotno trško prebivalstvo in ne le za njegov vodilni sloj, je trške »purgarje« hkrati vsaj po imenu enačil z mestnimi, vendar v pravnem pogledu med enimi in drugimi takorekoč ni bilo stičnih točk, razen da so v tistem manjšem delu kranjskih trgov, v katerih se je razvila sodno-upravna avtonomija, formalnopravni tržani v omejenem obsegu uživali politične pravice znotraj trške avtonomije. Opredelitev trških »purgarjev« v neavtonomnem trgu in razliko z mestnimi »purgarji« je leta 1730 jedrnato opisal upravitelj gospostva Poljane, pri katerem si izposojamo naslednjo oznako prebivalcev Starega trga v Poljanah: »...*das die markter nuhr urbars burger seint und mit anndern statt burgern sich nicht gleichen können, massen die dero robath nebst des robath geldts auch zünßwein und zünßgetreider alhero in das geschloss /.../ jährlich zahlen müssen*«. ²¹³ Prvo od obeh poimenovanj – »märkter« (*markter*) – je za celoto trškega prebivalstva veliko ustrežnejše in ima enak pomen tudi v sodobni nemščini. V zgodnjem novem veku sicer nanj naletimo razmeroma redko, ²¹⁴ tako denimo v terezijanskem katastru sredi 18. stoletja pri Kostelu. ²¹⁵

Trije obkolpški trgi so mogli seveda že zaradi svoje specifične lege in majhnosti komajda upati, da bi jim zemljiško gospostvo takorekoč na grajskem dvorišču dovolilo izvrševati še tako omejeno nižje sodstvo in (samo)upravo. Poleg tega v okolici niso imeli nikakršnih zglede, na katere bi se pri tovrstnih pretenzijah lahko oprli. Edini starejši obkolpški trg Poljane (Stari trg ob Kolpi) se namreč prav tako ni dvignil nad raven sodno-upravne neavtonomnosti, najbližji avtonomni trgi in njihovi posnemovalci pa so ležali v severnem delu Dolenjske onstran Gorjancev in Kočevskega Roga.

V razpoložljivih virih ni nikakršnih indicev, da bi obravnavani taborsko-utrdbeni trgi kdaj koli premogli vsaj skromne elemente lastne uprave ali nižjega sodstva, s katerimi bi se vsaj na videz približali trgov z razvito sodno-upravno avtonomijo. V nekaterih sorodnih neavtonomnih trgih je denimo izpričan poseben »rihtar«, ki pa niti ni bil vedno predstavnik trške skupnosti, ampak je šlo lahko za gosposčinske uradnike z zelo različnimi pristojnostmi. Zgovoren primer je t. i. »rihtar« v Starem trgu ob Kolpi, omenjen poznega leta 1781 kot navaden gosposčinski uradnik, ki ga imenuje upravitelj. ²¹⁶ Kot tak ni imel dosti večjih

²¹³ HHStA, AAU, A-VII-4, Conv. 3, 14. 8. 1730.

²¹⁴ Še največkrat je izpričan v terezijanskem katastru kot oznaka za celoto trških posestnikov. Zslediti ga je denimo pri Ribnici, ki pa je sicer formalnopravno delitev na tržane in netržane (ARS, TK RDA, N 169, No. 2, 23. 11. 1751).

²¹⁵ ARS, TK RDA, N 150, No. 5, s.d., No. 8, s.d.

²¹⁶ HHStA, AAU, Urkunden, 1781 VIII. 1., Dunaj. – Rihtar je omenjen v svoboščinskem pismu, s katerim je lastnik poljanskega fideikomisa vojvoda Henrik Auersperg Tržanom potrdil tržanski naslov (*bürger*) in kupnopravni značaj njihovih šestih hub. Tudi rihtar je označen kot »njihov«, a ga je vsakokrat imenoval gosposčinski upravitelj (*durch ihren richter, welchen jederzeit unser verwalter zu ernennen hat*). Zelo verjetno je Stari trg premogel rihtarja že pred jožefinsko dobo, vendar ta poprej pomenljivo nikoli ni omenjen v kontinuirano potrjevanih trških privilegijih in drugih virih pravnega značaja. Postavljalo ga je namreč gospostvo in ni bil sestavni del trških svoboščin, ampak je leta 1781 omenjen zgolj mimogrede kot pobiralec deželnoknežje kontribucije. Prav tako mu niso pripadale nikakršne nižjesodne ali upravne pristojnosti, saj je izrecno zapisano, da so Tržani, prebivalci Starega trga, kot rojenjaki podvrženi gospostvu (*mit der erbholdschafts instanz unterworfen*) ter dolžni dajati vsa pisma in listine v sestavo gosposčinski uradni pisarni.

pristojnosti od vaškega župana, nad katerega ga je dvigal predvsem ali zgolj »imenitnejši« naslov.

Kot vse kaže, je imelo do prve polovice 18. stoletja lastnega župana Pobrežje, pri čemer ni jasno, ali imamo opraviti z edinstvenim, od drugod neznanim primerom trškega župana, ali morda z županom širšega območja. Po urbarju 1718–1722 je bil namreč Marko Kavran iz trga oproščen dajatev zaradi opravljanja županske funkcije (*als Supan*). Ni izključeno, da sploh ni šlo za vaškega župana v pravem pomenu besede, saj je Kavran v starejšem urbarju 1711–1715 označen kot valpet (*ambtman*), hkrati pa je kot župan (*alß Supan*) oproščen dajatev. Njegovo ime zasledimo tudi v mlajšem urbarju iz leta 1737, v katerem pa ni več ne valpet ne župan.²¹⁷

Kjer je torej zemljiško gospostvo med trgom in gradom postavilo kakšnega posrednika, tak gosposki uslužbenec razumljivo ni zastopal trške skupnosti navzven niti ne pred zemljiškim gospodom in še manj v sporih z njim. Imenovanje posrednika s takšnim ali drugačnim imenom so kajpak tudi pri neavtonomnih trgih narekovali praktični razlogi. Kjer sta grad in trg predstavljala fizično celoto, tovrstnih potreb preprosto ni bilo, saj je sodno-upravno oblast utelešal gosposki upravitelj s svojim aparatom, pri nekaterih gospostvih hkrati v funkciji deželskega sodnika.²¹⁸

Deželsko sodišče majhnega obsega je izza srednjega veka obstajalo le pri gospostvu Kostel,²¹⁹ medtem ko ga nista premogla gradova Vinica in Pobrežje, ki nista bila sedeža teritorialnih gospostev. Ko pa je Pobrežje v začetku 17. stoletja s pridobitvijo mehovske posesti postalo gospostvo in je komorno gospostvo Metlika prešlo v zasebne roke, se je iz metliškega deželskega sodišča tedaj ali nekoliko pozneje izločilo posebno deželsko sodišče gospostva Pobrežje.²²⁰ Brez deželskega sodstva je tako ostal le viniški grad, pri katerem je od leta 1674 izpričano samo majhno pomirje z nižjimi sodnimi pristojnostmi znotraj metliškega sodišča.²²¹

Zaton obkolpskih trgov in ugasnitev njihovih trških naslovov

Od prve polovice 18. stoletja sledimo pri Pobrežju in Vinici ne le demografskemu pešanju in preselitvi glavnine domov zunaj trškega obzidja, temveč vzporedno postopnemu ugašanju rabe trškega naslova. Florijančičev zemljevid Kranjske iz leta 1744 ju označuje le kot gradova, medtem ko Kostel še naprej ostaja trg.²²² Nekaj let prej Pobrežje in Vinico zadnjič

²¹⁷ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 3; knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p.; knj. 9, urbar Pobrežje 1737, s. p.

²¹⁸ B. Golec, Družba, str. 431.

²¹⁹ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-2, urbar gospostva Kostel 1494, s.p. – Meje deželskega sodišča so natančno podane v urbarju iz leta 1570: ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p., Landtgericht.

²²⁰ Opis meja metliškega deželskega sodišča iz leta 1610 še v celoti vključuje območje Pobrežja, saj teče vzhodna in južna meja od Pobrežja navzgor po toku reke Kolpe (D. Kos, Urbarji, str. 418). Obstoj posebnega deželskega sodišča Pobrežje (Herrschaft Freyenthurn) razkriva nedatirani popis deželskih sodišč na Kranjskem (ARS, Vic. A., šk. 185, I/104, lit. L IV-1, Specification dern in dem löbl: Hertzogthumb Crain befindlichen Landtgerichtern, s. d., 17. stol.), opis njegovih meja iz okoli leta 1666 pa je L. Hauptmann prepisal v gosposki arhivu Turjak (ARS, Priv. A., Ljudmil Hauptmann, Gradivo za historični atlas slovenskih dežel, šk. 3, št. 38, Freienthurn, s. d., Volgen die neugesetzten canfinen vnd marchstain).

²²¹ D. Kos, Urbarji, str. 468–469, 100–101. – ARS, ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, s. p.

²²² J. D. Florijančič, Deželopisna karta.

zasledimo z naslovom trg (*Markt*) tudi v urbarjih, v katerih vse pogosteje nastopata le kot "burg" (*burg, purg*). Od terezijanskega katastra dalje "burg" povsem izpodrine oznako "Markt", končno pa v dokumentih zemljiško-posesne narave ostane zgolj ime kraja brez statusne oznake. V terezijanskem katastru poleg tega tudi Kostel prvič ni več enoznačno trg, temveč oboje – trg in burg (*Marckt Costl oder Purg Kostell, Purg Kostl oder die Marktl*).²²³ Tak razvoj poimenovanja obravnavanih trgov nikakor ni naključen, ampak korenini v njihovi temeljiti preobrazbi, obenem pa sovпада s spremenjenimi merili absolutistične države. Tako je denimo trški naslov v drugi polovici 18. stoletja ugasnil pri vrsti kranjskih nominalnih trgov, zlasti še pri tistih, za katere se je uveljavil pozno ali ne docela.

Poimenovanje "burg", ki ga za obravnavane trge v urbarialnih virih srečujemo od začetka 18. stoletja dalje, v župnijskih maticah pa malo pozneje, je posebno vprašanje, ki bi zahtevalo širšo obravnavo. Etimologija oznake (iz nem. Burg) je jasna, kakor tudi to, da "burg" v 18. stoletju ne pomeni obstoječih gradov, ki se vsi po vrsti dosledno imenujejo "schloß", ampak gre za statusno oznako naselja. V naslovu "burg" moremo prepoznati ljudsko poimenovanje "purga",²²⁴ in sicer v enakem ali zelo sorodnem pomenu, kot se je uveljavil v hrvaškem sosedstvu. Purga je namreč na severnem in zahodnem kajkavskem delu Hrvaške krajevno ime za naselja, "ki so bila nekoč mesteca oziroma trgi" (gradići, varošice). Pomenljivo je, da nosita tako ime dva kraja tik ob meji z Belo Krajino – Severin na Kupi ter Bosiljevo.²²⁵

Glede na pomen oznake je razumljivo, zakaj se v župnijskih maticah posebej dosledno že v 17. stoletju pojavlja izraz »purga« za farno in sejensko središče Semič,²²⁶ mestoma pa tudi za obgrajsko naselje Krupa.²²⁷ Pojem "burg" kot sopomenko za obzidana trga Pobrežje in Vinico poznajo poleg naslova "Markt" tudi urbarji iz prve polovice 18. stoletja, nakar v matičnih knjigah sredi stoletja z zamudo sledi oznaka "purga".²²⁸ Sredi stoletja nastopa v maticah mestoma kot "purga" še farno središče Podzemelj s sosednjim Zemljem,²²⁹ v terezijanskem katastru pa je "burg" poleg Pobrežja in Vinice tudi obgrajski Gradac.²³⁰ Pojem

²²³ ARS, TK RDA, N 150, No. 5, s. d.; TK BT, N 150, No. 48, s. d.

²²⁴ Prim. 18. 12. 1735 – ex Purg Freythurn, 21. 11. 1739 – ex Purga (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1726–1740).

²²⁵ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Dio XII (prikladati-rajčeta), Zagreb 1952, str. 686. – P. Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga treća, Zagreb 1973, str. 66. – V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik, Zagreb 1908–1922 str. 109, 1197.

²²⁶ Prvič je Semič imenovan "ex Burga Siemich" 31. 3. 1676, 5. 10. 1677 izjemoma kot "ex opido", nakar v 18. stoletju v župnijskih maticah močno prevladuje lastno ime "Purga" pred "Purga Semicensi" ali samo imenom kraja (NŠAL, ŽA Semič, P 1721–1770, M 1721–1784).

²²⁷ 24. 8. 1676 – "ex purga Krupp" in 9. 10. 1677 celo "ex opido Cropa" (NŠAL, ŽA Semič, RMK 1672–1689). – V krupskem urbarju, nastalem malo pred 1707, so navedeni "burger oder inwohner vor dem gschloß Crup" (ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in pusti Gradec, knj. 14, urbar Krupa, s. d., fol. 66), v urbarju iz leta 1742 pa "Purgerey Crupp", podobno kot "Purgerey Weiniz" (prav tam, knj. 9, s. p.).

²²⁸ Šele leta 1735 se oznaki "oppidum" za pobrežje pridružijo naslednje oblike: 14. 12. 1735 – "ex Purga Freythuren", 18. 12. 1735 – "ex Purg Freythurn", 21. 11. 1739 – "ex Purga" itd. (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1726–1740). – Vinica se kot purga omenja prvič 5. 10. 1756 – ex purga Vinicza, 26. 8. 1757 – purga Vinicza (NŠAL, ŽA Vinica, R 1749–1757).

²²⁹ Npr. 13. 12. 1748 – "ex Purga Semel", 1. 7. 1749 – "ex Semelno purga", 23. 8. 1749 – "ex Purga Podsemel" (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1740–1756).

²³⁰ Vinica je v katastru imenovana "burg" pri vseh treh zemljiških gospodih: pri viniški graščini – "Burg Weiniz" (ARS, TK RDA, N 202, No. 10, 29. 11. 1756), pri župnijskem imenju – "Burg Weiniz" (prav tam, N 40, No. 12, 5. 9. 1754) in pri gospostvu Krupa – "Purg bey Weiniz" (prav tam, N 125, No. 16, 4. 9. 1754). Pobrežje se v fasiji domačega gospostva imenuje "Burg Freyenthurn" (prav tam, N 130, No. 3, 8, 13, 30), podložniki gradaškega gospostva v Gradcu pa le enkrat "aus der burg Gradacz" (ARS, TK RDA, N 173, No. 14, 20. 1. 1757).

“purga” je končno postal lastno ime nove vasice Purga, ki so jo nekako sredi 18. stoletja naselili prebivalci pobreškega trga.

Nasprotno ni znano, da bi bila *purga*, razen v terezijanskem katastru (*Purg*), dokumentirana še kdaj kot oznaka za Kostel. Glede na izjemno rabo pojma sredi 18. stoletja, a še to skupaj z običajnim “markt”,²³¹ moremo sklepati, da ljudske oznake “purga” na Kostelskem (skoraj) niso poznali. Lastno ime Trg za kostelski obzidani tržec je bilo namreč premočno, tako da je v celoti nadomestilo celo označbo Kostel, ki se v ljudskem jeziku ne nanaša na trg, temveč na grad in celotno pokrajino.

Na drugi strani je moral biti pojem “purga” močno prisoten v Beli krajini, da se tako Vinica kot Pobrežje od terezijanskega katastra dalje imenujeta samo “burg” (*Burg Freyenturn*, *Burg Weiniz*) in nikoli več “Markt” ali “oppidum”. Pri *purgi* gre torej za nekdanje živo ime, preneseno v pisno obliko iz ljudske rabe, danes pa takorekoč pozabljeno.²³² Ta belokranjska posebnost se, kot smo videli, ne veže samo na naselja s širše priznanim trškim statusom, za katera je poleg nemškega “markt” in latinskega “oppidum” v ljudski rabi vsekakor živelo slovensko ime trg.²³³ Kot sinonim za ime kraja so “purgo” poznali zlasti v Semiču, ki ni bil pravi trg, in tudi na hrvaški strani Kolpe se je pojem uveljavil kot oznaka za lokalne tržne kraje brez naslova trga. Dejstvo, da se Pobrežje, Vinica in Kostel pozno začnejo označevati kot burg/purga na račun dotlej uveljavljenih oznak “markt” in “oppidum” – slednji dve v drugi polovici 18. stoletja pri Pobrežju in Vinici povsem izgineta –, pa samo še potrjuje, da je nova oznaka v njenem primeru odražala določeno degradacijo. Prejšnja nominalna trga sta se v naslovu, na vrednostni lestvici nižjem od trga, izenačila z drugimi belokranjskimi “purgami”.

Značilnost treh obkolpskih trgov in sodno-upravno neavtonomnega tipa trgov nasploh je končno tudi pešanje rabe pojma “purgarji”. Ta je v virih iz 18. stoletja pri nekaterih povsem izginil, potem ko ga je bilo v 16. in 17. stoletju še zaslediti. To sicer ne pomeni, da je prenehala njegova neformalna raba, saj se je ponekod, denimo pri Vinici, ohranila še v polpreteklo dobo.

Od treh trgov taborsko-utrdbenega tipa je v 19. stoletje, kot že rečeno, trški status ohranil edinole Kostel z manj kot desetimi domovi znotraj trškega obzidja. K temu je očitno odločilno pripomoglo prav lastno ime Trg, čeprav je dejansko šlo že sredi 18. stoletja za anahronizem, podobno kot pri naslovnih trgih Svibno in Senožče. Trg Pobrežje je spričo izpraznitve obzidanega trga in preselitve preostalih prebivalcev v Purgo v drugi polovici 18. stoletja praktično ugasnil tudi kot naselje. Tako je Vinica od srede stoletja po znatnem demografskem upadu edina ohranila posestno stanje približno 30 domov, dejansko pa je izgubila funkcije, ki bi še mogle upravičiti trško poimenovanje. Potem ko je trški naslov Pobrežja in Vinice v uradnih dokumentih povsem ugasnil, se je spomin nanj pozneje mestoma še odrazil v narativnih oziroma neuradnih zapisih, pri Pobrežju nazadnje konec 18., pri Vinici pa v prvi polovici 19. stoletja.²³⁴

²³¹ Edinole za Kostel nastopata “trg” in “burg” skupaj – Markt Costl oder Purg Kostell (prav tam, N 150, No. 5, s.d.) ob večinoma uporabljanem izrazu “Markt”.

²³² Nobenih otipljivih rezultatov ni dalo niti poizvedovanje med 20. in 24. julijem 1998 v Vinici, Pobrežju in Predgradu; v slednjem poznajo Purgo le kot (mikro)toponim.

²³³ Vprid splošni uporabi naziva trg govori tudi oznaka Terch Grätz oder Pusti Graez sredi 18. stoletja za neznan naselje Pusti Gradec pri Dragatušu (ARS, TK RDA, N 125, No. 15, s.d.), pri katerem gre za očitno neuspeli poskus uveljavitve trga, ki sega vsaj v konec 17. stoletja (D. Kos, Urbarji, str. 544).

²³⁴ F. A. Breckerfeld opisuje grad in trg Pobrežje konec 18. stoletja v svoji Topografiji Kranjske (ARS, Gospostvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske, pag. 215–217), Vinica pa je kot trg denimo navedena v uvodnem topografskem opisu k cenilnim operatom iz leta 1832 (ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 342, 21. 3. 1832).

Zusammenfassung

Entstehung und Entwicklung von slowenischen Bürgersiedlungen in der Folge der antitürkischen Tabore

Boris Golec

Bei der Behandlung der Problematik der antitürkischen Tabore und Bürgersiedlungen blieb der Aspekt der Genese von Stadt und Markt aus der Taborsiedlung als eines besonderen Typs des antitürkischen Tabors von der slowenischen Geschichtsschreibung völlig unbeachtet. Die typischen Taborsiedlungen, die von einer Ringmauer umgebenen festen Siedlungen (ihrem Wesen nach verschiedenen Ursprungs), entstanden überwiegend in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und dienten zur Abwehr von Türkenfällen. Als solche stellen sie eine Besonderheit des küstenländischen Teils von Slowenien dar, vor allem im zentralen Görz, dennoch kommen sie in leicht abgewandelter Form - einer engen Symbiose von Tabor und Burg - auch in einem anderen Teil Sloweniens, an der krainisch-kroatischen Grenze an der Kolpa (Kulpa-Fluß) vor.

Die jüngste slowenische historische Stadt und neben Görz/Gorica die einzige im Land Görz ist Sv. Križ na Vipavskem (Hl. Kreuz im Wippacher Boden), das heutige Vipavski Križ. In formaler Hinsicht entstand sie aufgrund eines landesfürstlichen Privilegiums, das 1532 den damaligen Tabor Križ (Tabor-Kreuz) zur Stadt erhob. Die Gründe für diese späte landesfürstliche „Gründung“ des Städtchens liegen vor allem in den außerordentlich guten Beziehungen der Familie Thurn (della Torre) zum Herrscherhaus. Diese anachronistische Tat verlieh der neuerhobenen Stadt eine völlig andere Bedeutung im Vergleich zu den vier landesfürstlichen, sogenannten „Militärstädten“ in Südkrain, die ihre Stadtrechte erst in den siebziger Jahren des 15. Jahrhunderts erhielten. Im Gegensatz zu den letzteren lag Sv. Križ in privater adeliger Hand ohne eigene Verwaltung und Gerichtsbarkeit, seine Einwohner wurden nur dem Namen nach Bürger, verblieben jedoch zugleich Untertanen der gleichnamigen Grundherrschaft. Auch in wirtschaftlicher Hinsicht entwickelte sich Sv. Križ tatsächlich nie zu einer Stadt, sondern verblieb ein Marktdorf und schwach entwickeltem Gewerbe, das seit den dreißiger Jahren des 17. Jahrhunderts vom Kapuzinerkloster geprägt wurde.

Die drei Burgen und Tabore an der Kolpa: Kostel, Vinica (Weiniz) und Pobrežje (Freyenthurn), die sich in der frühen Neuzeit auf informellem Wege als Markt zu bezeichnen begannen, blieben in mancherlei Hinsicht hinter den Märkten älteren Datums zurück. Die Durchsetzung des Markttitels war in ihrem Fall keine so große Besonderheit wie die Stadtrechte von Sv. Križ, gehörten sie doch zu einem Dutzend neu nominierter frühneuzeitlicher Märkte des südlichen Krains, eines Grenzlandes des Reichs, das sich durch dieses Phänomen nicht nur von den slowenischen, sondern auch von den österreichischen Erbländern abhob. Die Ringmauer als Statussymbol berechtigte bei den Märkten an der Kolpa umso mehr zum Markttitel. Kostel, Vinica und Pobrežje waren ihrer Beschaffenheit nach taborbefestigte Märkte mit schlecht entwickelten Funktionen, wie sie maßgebend für echte Märkte sind. Während Kostel und Pobrežje in demographischer Hinsicht auf dem Niveau von Miniaturmärkten mit ausgesprochenem Refugiumskarakter und zahlreichen untätigen Gaden verblieben, fungierte Vinica auf seinem Höhepunkt als eine bedeutende Festung, Sammelstelle des Landesheers und Proviantlager für die Militärgrenze. Nach Abklingen der unmittelbaren Türkengefahr setzte bei allen drei Orten ein unaufhaltsamer Niedergang ein, vor allem bei Vinica, das von der zweiten Hälfte des 17. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts nicht weniger als die Hälfte der ehemaligen Häuser verlor. Seit der Mitte des 18. Jahrhunderts existierten die Märkte an der Kolpa als solche so gut wie gar nicht mehr: die ummauerten Marktkomplexe entleerten sich, die anderen Einwohner verstreuten sich in der Umgebung. Parallel dazu schwand auch der Markttitel und blieb im 19. Jahrhundert nur noch bei Kostel erhalten, einem winzigen Markt, der als einziger innerhalb der Ringmauer ein Handvoll bewohnter Häuser behielt.

Die Stadt Sv. Križ und die taborbefestigten Märkte an der Kolpa haben den Stadt- bzw. Markttitel in größtem Maße ihrer antitürkischen Tabormauer zu verdanken. Das zweite gemeinsame Charakteristikum dieser Nachahmer der echten Städte und Märkte war ihre funktionelle Rückständigkeit.

Damir Globočnik

Karikature v letih prve svetovne vojne

*“Ko se je pisalo tisoč
devetnajsto štirinajst let,
prišla je strašna vojska
nad ubogi grešni svet.”¹*

Karikature sodijo med tisti zvrsti umetniškega izražanja, ki se na najbolj neposreden način odzivajo na politično in kulturno dogajanje. Resda morajo deliti usodo časnikov, ki nemudoma po izidu izgubijo svojo svežino in aktualnost in jih bralci zato preprosto zavrnejo. Neredko pa karikature in satirične ilustracije, prav tako kot mnoga besedila, članki in časopisni komentarji, lahko živijo dlje, kot traja življenje časopisa. Njihova satirična ost je seveda najbolj aktualna v času nastanka, toda vsi dogodki in osebe, ki nastopajo na karikataturah, so zgodovinsko preverljivi, zato tudi karikature, podobno kot pisno gradivo, lahko vsebujejo pomembno dokumentarno in pričevanjsko vrednost, kar seveda velja še zlasti za politične karikature.

Psihozgodovinarji naj bi celo zatrjevali, da se v karikaturah na najbolj zgoščen in sugestivni način skriva kolektivno nezavedno, vanje naj bi bile vtisnjene skupinske fantazije posameznih narodov. Metodo fantazijske analize je razvil ameriški psihozgodovinar Lloyd de Mause. “*Gre za poskus razbiranja, analiziranja in interpretiranja verbalnih in neverbalnih komunikacij, ki signalizirajo kolektivno nezavedno,*” piše Alenka Puhar. “*Človeške skupnosti se vedejo podobno kot posamezniki, ki jih konstituirajo, se pravi, da imajo svoje lastno emocionalno življenje, ki ga artikulirajo na raznovrstne načine – z verbalnimi in neverbalnimi sporočili, z govorico teles in dejanj. Z metaforami in simboli izražajo svoje želje in strahove, svoje travme in poskuse, da bi jih razrešili. Ena najbolj razširjenih metod komunikacije v sodobnem svetu so karikature, ki imajo na ravni občestva podobno funkcijo kot sanje na individualni ravni: so izpoved stisk, travm, konfliktov, so tudi napoved, kako se hoče in more vse to razrešiti.*”²

Morda z izjemo Alešovčevega satiričnega lista Brencelj bi omenjene misli pri nas lahko prvič v polni meri obveljale za karikature v Kurentovem albumu in Kurentu, ki sta spremljala in zabavala Slovence ob koncu 1. svetovne vojne. Lahko bi dejali, da se je v Kurentovih in nekaterih drugih karikaturah iz tega časa odzrcalila zgoščena duhovna podoba Slovencev tedanje dobe, njihove želje, pričakovanja, strahovi in razočaranja. V njih ne manjka duhovitosti, humorja, kritičnosti, odkritosti in tragičnosti. Naslednje vrstice poskušajo postaviti v zgodovinski kontekst oziroma osvetliti nekatere izbrane karikature, ki so jih slovenski karikaturisti narisali v letih 1. svetovne vojne.

“*Novo leto 1914. se je začelo v Evropi s temnimi slutnjami,*” je v propagandni knjigi V borbi za Jugoslavijo, posvečeni razvoju jugoslovanske misli in nastanku jugoslovanske države, zapisal časnikar in književnik dr. Ivan Lah (1881–1938). “*Vsepovsod se je čutila*

¹ Prvi verz k “Svetovni vojni v slikah in pesmi”, Domovina, 1921/2.

² Alenka Puhar, Slovenski avtoportret 1918–1991, Ljubljana 1992, str. 8–9.

velika napetost med državami in narodi, borečimi se za prvenstvo in pravico ob vedno bolj naraščajočemu oboroževanju in težkih življenjskih razmerah, ki so silile vlade in zastopnike narodov, da z vsemi silami pospeše delo in boj za obstanek, kajti jasno je bilo, da se bliža svetovni vihar. Misel o svetovni vojni se je čimdalje pogosto pojavljala po časopisih." Prizadevanja diplomacije za rešitev evropskega miru so bila že vnaprej obsojena na neuspeh, saj je svet neustavljivo vleklo v neizbežni vrtinec krvavega spopada. Nasprotovanja med državami so bila namreč prevelika, politično in gospodarsko ravnotežje preveč razrahljano, nacionalna in socialna nasprotja pregloboka. Mladi, šele v prejšnjem stoletju nastali državi, Italija in Združena Nemčija, sta si želeli pridobiti nekaj kolonialnega ozemlja, Avstro-Ogrska je hotela razširiti svoje meje proti evropskemu jugovzhodu, toda pot do Jadranskega morja si je nameravala utreti tudi Srbija, ki sta jo podpirali Rusija in Francija. "Evropske velesile so bile razdeljene v dve veliki skupini, v trozvezo: Nemčija, Avstrija, Italija, in v trojni sporazum (antanta): Anglija, Francija in Rusija," nadaljuje Ivan Lah. "Med obema skupinama je bilo več spornih točk, ki so se posebno zaostriale prejšnje leto zaradi dogodkov na Balkanu. A tudi med posameznimi državami ni bilo pravega soglasja: Med Anglijo in Rusijo je ležalo še vedno nerešeno vprašanje Carigrada in azijskih pokrajin, med Avstrijo in Italijo je trajal spor zaradi Albanije, ki je po balkanski vojni postala na videz samostojna država, a ji je z avstrijsko pomočjo vladal nemški princ Wied, kar ni bilo po volji Italiji, ki je v tem videla razširjenje avstrijske oblasti ob Adriji. Za vsem tem pa se je razvijala gospodarska tekma med Anglijo in Nemčijo, ki je čimdalje bolj posegala na svetovni trg in si po suhem pripravljala pot preko Balkana v Malo Azijo in po bagdadski železnici do Perzijskega zaliva. Množeči se dolgovi so silili države, da so iskale novih kolonij in tržišč, pri čemer je bilo naravno, da so trčile druga ob drugo."³

Ivan Lah je svojo knjigo popestril tudi s fotografijami in karikaturami. Med slednjimi je tudi karikatura Frana Podrekarja (1887–1964) z naslovom "Pax 1914", ki bi jo lahko uporabili za ilustracijo navedenega Lahovega razmišljanja. Karikatura je bila prvotno objavljena v 2. št. Bodeče neže (1914), satirične priloge dnevnika Dan (1912–1914), ki ga je urejal Ivan Lah. Na njej so predstavljene "evropske velesile v dolgovih". Z izjemo avstrijskega zunanjega ministra Berchtolda posamezne narode zastopajo njihove personifikacije. Nemec, Anglež, Lah, ruski mužik in francoska Marianne se utapljuje v morju dolgov, nad njimi kraljuje shiran mladenič s palmovo vejico v roki, ki predstavlja personifikacijo miru. Aprila 1914 pa je bila v Dnevu objavljena karikatura angela miru, ki si prizadeva loviti ravnotežje. Spremlja jo dolg, dobesedno odslikan komentar: "Trozveza (Avstrijanec, Nemec, Italijan) in trojni sporazum (Rus, Anglež, Francoz) se gibljejo v rokah angela miru – nad bajoneti. Kaj bo, če se stepo?"

Ko se je zdelo, da je krizno žarišče na Balkanu vsaj za nekaj časa pogašeno, so v Sarajevu 28. junija 1914 – na srbski narodni praznik Vidov dan – ubili avstrijskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovo soprogo, vojvodinjo Sofijo Hohenberg, ki sta si prišla v anketirano Bosno in Hercegovino ogledat velike vojne manevre ob meji s Srbijo. Manevri so imeli izrazit protisrbski značaj. Srbija je bila namreč od carinske vojne (1906–1911) in aneksije Bosne in Hercegovine (1908) največja zunanja sovražnica monarhije. Strelji so prišli iz vrst bosanskih mladincev, pripadnikov revolucionarnega gibanja "Mlada Bosna", toda zarota za umor prestolonaslednika naj bi bila skovana v Beogradu, do nje naj bi prišlo predvsem zaradi interesov srbske zunanje politike. Monarhija se je zato odločila kaznovati Srbijo.

³ Vse po: Ivan Lah, V borbi za Jugoslavijo, II. del, Svetovna vojna, Ljubljana 1929, str. 3.

S smrtjo habsburškega prestolonaslednika se je tok zgodovine temeljito spremenil. Franc Ferdinand, ki je veljal med Srbi za posebljenje protisrbske politike in najbolj osovraženo osebnost monarhije, je samo še čakal na smrt prastarega cesarja Franca Jožefa, da bo prevzel v roke državne vaje. Avstro-Ogrsko bi brez dvoma čakale korenite spremembe. Med politične cilje je častihlepni prestolonaslednik namreč uvrstil ukinitve dualizma in okrepitev nemške nadvlade v celotni monarhiji. Slovenci so upali, da bo uspel rešiti tudi vprašanje južno-slovanskih narodov, čeprav so bila mnenja, ali je bil naklonjen Slovanom, deljena. Prestolonaslednik si menda aneksije Bosne in Hercegovine niti ni želel in je nasprotoval vojni na Balkanu.

Mesec dni po atentatu je Avstro-Ogrska napovedala Srbiji vojno. S tem korakom je nameravala zastrašiti tudi "Jugoslovane" v monarhiji (Slovence v avstrijskih deželah in Hrvate v ogrski polovici monarhije), ki so oporo za lastne težnje po preureditvi monarhije še zlasti po balkanskih vojnah videli predvsem v Srbiji. Avstro-Ogrska si je pridobila nemško zavezništvo, toda položaj so zagovorniki vojne presodili napačno. Kazenska in preventivna vojna proti Srbiji, če bo sploh do nje prišlo, naj bi bila lokalna, saj glavni srbski zaveznik in podpihovalec njenih ozemeljskih pretenzij že od balkanskih vojn dalje – Rusija ne bo stopila v bran tistih, ki ubijajo vladarje, in kratkotrajna, saj bo velika 56-milijonska monarhija zlahka porazila "po dveh balkanskih vojnah z do mozga izžeto državico",⁴ malo Srbijo. Na avstrijske ultimativne zahteve je Srbija odgovorila s spretno izmikajočim odgovorom, zato je Avstro-Ogrska 28. julija prekinila diplomatske stike. Z uveljavitvijo raznih skrivnih zavezniških pogodb in sporazumov so v vojno posegle tudi druge evropske države. Nemčija je napovedala vojno Rusiji in Franciji ter vdrla v nevtralnno Belgijo, zato se je Antantnim silam pridružila tudi Anglija. 3. avgusta 1914 se je začela 1. svetovna vojna. "Dogodki so se odslej vrstili s kaleidoskopsko naglostjo," piše Ivan Hribar (1851–1941). "Dne 27. julija je bila razglašena ukinitve ustavnih svoboščin, zaključitev zasedanja državne zbornice in vseh deželnih zborov; dne 26. julija so z Dunaja, odkoder se je dala iniciativa za krvoprelitje, kakor v zasmeh razglašali urbi et orbi, da je evropski mir odvisen od ruskega carja; dne 31. julija je Nemčija poslala Rusiji ultimatum; dne 1. avgusta je temu ultimatu sledila vojna napoved Rusiji; dne 3. avgusta je nemški poslanik z vsem osebjem poslanstva zapustil Pariz; dne 4. avgusta je Nemčija francoskemu poslaniku izročila potne liste; dne 4. avgusta ob sedmih zvečer je Anglija napovedala Nemčiji vojno. Iz evropske hiše so torej skoro skozi vsa okna švigali uničevalni in razdejevalni plameni."⁵

V balkanskem kotlu se je vnela iskra svetovnega požara. Kot da bi se dobesedno uresničila napoved, ki jo je nakazovala karikatura Maksima Gasparija (1883–1980) "Požar na Balkanu", ki je bila leta 1913 objavljena v 321. št. Dneva. Na njej vidimo ognjene iskre, ki jih veter od goreče balkanske bajte zanaša proti Avstro-Ogrski, Nemčiji in Italiji.

Prišla je vojska kot kazen za grehe narodov in držav in z njo angel uničenja z ognjenim mečem v roki, matere mu ponujajo v dar nedolžne otročiče, za seboj pušča uničenje, pred njim pa je samo neskončen obup – vse to je narisal Hinko Smrekar (1883–1942) na risbi "Ob vojski", ki je bila leta 1914 objavljena v reviji Dom in svet (1888–1944). Tu srečamo tudi risbo "Inter arma silent musae". Njeno sporočilo je, da naj bi med vojno muze molčale, vendar je Smrekar, znan po izredno spretni risarski roki in ostrem jeziku ter pogledu na svet, v naslednjih letih s svojim opusom uspel dokazati ravno nasprotno.

Tudi "slovenski Janezi" so kot "enoletni prostovoljci" navdušeno, saj so si prizadevali pokazati svoj patriotizem in ljubezen do cesarja, ali vsaj brez odkritega odpora odhajali na

⁴ Fran Šuklje, Iz mojih spominov, II. del, Ljubljana 1995, str. 250.

⁵ Ivan Hribar, "Vojne napovedi", Moji spomini, II. del, Ljubljana 1984, str. 100.

Hinko Smrekar "Ob vojski", 1914

bojišča v Srbiji, Galiciji, Črni gori, Romuniji in drugam. Prihajalo pa je tudi do raznih incidentov, nagovarjanj rezervistov v času mobilizacije, naj ne streljajo na srbske brate. Slovenec je ob začetku vojne pisal v vojnozanesenem tonu: *“Iskrenost, ki smo jo bili opazovali med vpoklicanim moštvom, je občudovanja vredna. Po vseh ljubljanskih ulicah je done-lo petje in vriskanje naših vojakov, vsepovsod si čul vsiklike: ‘To jih bomo dali!’ Žarečih lic so krepki korenjaki izjavljali: Za čast domovine gremo, kamor nas pošljejo! Vse je prepevalo, kakor bi šlo na veselo svatbo! Posamezne gruče so imele seboj harmoniko. Po ulicah jih je spremljalo ljudstvo s klici: Bog čuvaj naše junake! Nikjer ni bilo opazovati potrnosti. In te popevke po ulicah. Navadno se je glasila ona narodna:*

‘Oj, soldaški boben...’

Kot refren pri vsaki kitici pa bilo nekaj novega – v veselem, poskočnem ritmu, ki se glasi:

‘Oj, puške pokajo,

se sablje bliskajo,

Srbi jokajo,

a Kranjci vriskajo!’

Velike trume moških pa so tudi oblegale spovednice in prejemale sv. obhajilo. Od mize Gospodove pa so šli kakor levi na bojno polje s klici ‘Živio Avstija!’ ‘Doli s Srbijo!’ ‘Vojska Srbiji!’ Prizori so kazali lepe lastnosti našega vojaka. To splošno, velikansko navdušenje je prav najbolj pričalo, kako so se Srbi varali, ako so kedaj računali na to, da bi se zvestoba Slovencev do habsburškega prestola sploh kedaj omajati mogla. Naše čete bodo zopet čestiti avstrijski zastavi priborile novo slavo!”⁶

Vendar se vojna sreča ni hotela nagniti na avstroogrsko stran. Če je bila nemška zavezni-ca sorazmerno uspešna, je cesarsko kraljeva monarhija na začetku krepko izgubljala. Že

⁶ “Zvestoba slovenskih vojakov”, Slovenec, 1914/169. Po mnenju prepričanega panslovana Ivana Hribarja je bilo izkazovanje avstrijskega patriotizma *“skrajno gnjusno, človeškega dostojanstva ne vredno”*, Slovenci pa naj bi za prisegami zvestobe Avstriji in klici po maščevanju nad Srbi skrivali svoj strah. *“Dan po napovedi vojne se je namreč Ljubljana temeljito spremenila. Vse ulice, vse hiše so se ozališale z zastavami. Nekatero hišo so v njih kar tonile. Ni bilo namreč dovolj, da so bile oličene z dolgimi plahtami od strehe do tal, katere so si omislili ‘patrijotični’ hišni gospodarji; tudi stanovanjske stranke so hotele pokazati svoj ‘patrijotizem’ in so zato mnoge iz njih razobesile zastavice ob vseh oknih svojih stanovanj. Barve zastav so bile črnomurane, belomodro rdeče in belordeče. Cesarskih in narodnih zastav je bilo približno enako število. Drugonavedenih sicer zvanični krogi niso trpeli. /.../ Toda razobešanje zastav še ni bilo višek onega, kar je trezno misleče in rodoljubno navdahnjene ljudi moralo boleti. Saj so si reči morali, da k temu silijo razmere po suspenziji ustave in zagospodovanju soldateske. K gnjusu je morala vzbujati ona bizantinska, vso nizkotnost robskih duš razodevajoča servilnost, ki je v gotovem delu mestnega prebivalstva izbila na površje in ki je bila takšna, da bi bil tujec, ki bi bil tiste dni prišel v Ljubljano in bi ne bil vedel, za kaj gre, misliti moral, da je to mesto zadela nepopisna sreča. Po priliki takšna, kakoršno dobrohotno nebo pošilja komaj vsakih tisoč let in da zato prebivalstvo mesta hoče na najsvečanejši način dati duška neizmernemu in nepopisnemu veselju. Nobena nevesta se, ko hrepeneče pričakuje svojega ženina, ne našopiri tako, kakor se je Ljubljana oni dan.*

Kaj pa šele njeno prebivalstvo! V dolgih sprevodih so se moški in ženske z zastavami in godbo valili po ulicah z radostnimi vzkliki in veselim popevanjem. Ko nalezljiva bolezen je videzno vse sloje prebivalstva zajelo tako sladkobesno navdušenje. Fanatični govorniki pa so nastopali tu in tam ter skušali splošno navdušenje stopnjevati do blaznosti. Res so bili med množico posamezniki, ki so blaznega navdušenja tulili ko besneči derviši. Vse te množice so, ko od sadizma obsedene in razpaljene, hitele pred vladno poslopje na Bleiweisovi cesti, kjer so predstavniku avstrijske državne moči prirejale ovacije, katere so bile prave orgije veselja. To veselje je bilo videzno takšno, ko veselje mohamedanskih hodočastnikov, ko njihove oči zazro tako željno pričakovano tajinstveno sveto kabo. Vse to pa zato, ker je krhak starec, ki že očitno ni imel zdravstvene razsodnosti, pač pa še vedno nepremagljivo odvratnost do Slovanstva, z usodepolnim korakom, ki mu ga zgodovina nikdar odpustila ne bo, pognal ‘svoje’ narode v mesnico” (Ivan Hribar, “Vojne napovedi”, Moji spomini, II. del, Ljubljana 1984, str. 101–102).

avgusta je doživela proti Srbiji v bitkah na Ceru in na Kolubari huda poraza, nato so Rusi zasedli Galicijo. Avstroogrška armada se je morala umakniti do prelaza na Karpatih.

Ob izbruhu vojne je bilo v monarhiji z vnaprej pripravljenimi vladnimi in cesarskimi odredbami začasno ukinjeno parlamentarno življenje in mnoge politične svoboščine. Zavladal je vojni absolutizem, uvedena je bila stroga cenzura, prepovedani so bili nekateri časopisi in društva, paziti je bilo treba na vse javno izrečene besede, politične stranke so se smele ukvarjati samo z notranjim strankarskim delom, vsi nevarni posamezniki so bili internirani ali poslani v konfinacijo.

“*Država ni zaupala lastnim državljanom, zato se je izpremenila v veliko ječo, v kateri so odločevali le policija, orožništvo, vojaštvo in preki sod,*” je zapisal Fran Erjavec.⁷ Da je nekdo prišel v zapore na ljubljanskem gradu, ni bilo potrebna težka obtožba razširjanja jugoslovanske propagande, ščuvanja k uporabi ali dezertaciji, dovolj je bilo že nekaj neprevidno izrečenih besed.⁸ Marca 1915 je začelo delovati vojaško sodišče, ki je smelo soditi tudi civilnim osebam. Ko je za veleizdajalce, narodne buditelje, srbofile, rusofile, vohune, nasprotnike Nemcev, tiste, ki so žalili vladarja ali si drznili izreči protidržavne izjave, izjave proti zavezniški Nemčiji in njenemu cesarju, ob zmagah avstrijske vojske niso razobesili zastave ali so ugovarjali vojaškemu posojilom, zmanjkalo prostora, so začeli graditi internacijske tabore. Med interniranci so bili tudi mnogi znani Slovenci: nekdanji ljubljanski župan Ivan Hribar, jugoslovansko usmerjeni socialdemokrat Ivan Cankar, pisatelj Fran Maselj Podlimbarski, znan kot avtor srbofilske knjige *Gospodin Franjo*, ki je ožigosala avstroogrski režim v Bosni, zaradi katere je bila razpuščena Slovenska Matica in zaplenjeno njeno premoženje, predsednik Slovenske Matice Fran Ilešič, Viktor Zalar, Vladimir Levstik, Ferdo Vesel, Gregor Žerjav, Alojz Gradnik, Silvo Kranjec, časnikarji Ivan Lah, Rasto Pustoslemšek, Milan Plut idr. Prepovedani so bili liberalni jugoslovansko usmerjeni oziroma srbofilski časopisi *Dan*, *Glas Juga*, *Naš glas*, *Slovenski dom*, tik pred začetkom vojne sta bili ukinjeni socialdemokratski glasili *Zarja* in *Rudar*. Prepovedano je bilo delovanje Slovenske sokolske zveze.

Za Nemce je bilo vojno stanje tudi priložnost za obračun z domačimi Slovani. Izvajali so protislovansko in protislovansko (protisrbsko) gonjo. Režim vojnega absolutizma naj bi veljal v enaki meri za vse državljane monarhije, vendar so bili na Slovenskem prizadeti predvsem Slovenci. Protislovansko in protislovansko vzdušje so ustvarjali Nemci in Italijani, pri tem pa so jim pomagale civilne in vojaške oblasti. Pregarjanje Slovencev je bilo močnejše na Koroškem in Štajerskem, kjer je bila deželna oblast v rokah nemškonacionalne

⁷ Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana 1928, str. 221.

⁸ Zgovorna je usoda Ivana Rudolfa (1898–1962), kasnejšega borca za severno mejo, člana organizacije TIGR, politika in časnikarja, ki so ga zaprli zaradi protiaustrijskih izjav. “*Zaradi protiaustrijske dejavnosti in kot srbofila so mojega očeta zaprli na ljubljanskem gradu, ko mu je bilo komaj sedemnajst let,*” piše Saša Rudolf. “*Tako mlad se je že zameril oblastem?*” *Kot petošolec je na idrijski realki znil nekaj besed o avstrijskem zatiranju. Njegove besede so prišle na uho oblasti in 21. maja 1917 so ga prepeljali v Ljubljano, tako da je slovensko prestolnico prvič obiskal neprostovoljno. Sonce je sijalo, ko je avstrijski stražmojster Klanjšček gnal mojega očeta in mladega pesnika Frana Žgurja po Kolodvorski ulici. Na poti na ljubljanski grad so trojico spremljali sočustvujoči obrazi, pa tudi kaka psovka gorečih avstrijakantov. Na gradu so aretirancema odkazali celico – samico številka 7. Tu se je seznanil s pisateljema Ivanom Lahom in Vladimirim Levstikom ter politikom in časnikarjem Rastom Pustoslemškom” (Saša Rudolf, *Xolotl / Med resnico in domišljijo*, Gorica 1996, str. 41).*

“*Včasih je razlog za aretacijo bil že na robu smešnosti. Tako je bil računski svetnik Jožef Košir, starejši mož, ki mu je črni kruh, ki so ga prodajali na karte, povzročal prebavne težave, obsojen zato, ker je 14. decembra 1915 v pisarni vprašal: ‘Jaz bi rad vedel, ali naš cesar tudi črn kruh je?’ In ker je na opozorilo, da je to žalitev veličanstva, odvrnil: ‘To je men vseen, entveder vsi glih al pa noben’” (Janko Pleterški, “*Notranja fronta Avstrije: pregarjanje Slovencev*”, Ljubljana 1971, str. 23).*

večine. "Val se je preselil čez vidnejše slovenske ljudi ne oziraje se na njihovo politično usmeritev; še posebno je prizadel slovensko duhovščino, ki je res doživela, vzlic dotlej trdno priznanim izjemnostim stanu, takšno preganjanje, sramotenje in ustrahovanje, kakršnega v srednji Evropi ni bilo več od časov reformacije," piše Janko Pleterški. "Izgon slovenske duhovščine med drugo svetovno vojno iz slovenskih ozemelj, zasedenih po nacističnih trumah, je imel v dogodkih na Štajerskem in Koroškem ob začetku prve svetovne vojne svojo vredno predpodobo. Število aretirancev in preganjancev drugih poklicev je sicer večkrat preseгло število aretiranih duhovnikov, a vendar je ravno obračun s slovensko duhovščino imel najobčutnejše politične posledice."⁹

*"Na bledem konju divje jaha smrt,
zastavo v rokah – s truge črn prt,
reži se v živi svet in krohota,
da ji čeljust koščena klopota;*

*Gostja, ki je svet še videl ni,
pijače čez in čez; človeška kri,
in godci: sabelj žvenk in grom topov
in pevkuje: stok sirot in jok udov.*

*Na goste vabim: danes god je moj,
družice tri pa vabijo z menoj,
vse zale, ljubke sladke, kakor jaz,
prisrčne mile, kakor moj obraz.*

*Iz brona prva plašč ima sešit,
lase iz sulic, jeklo mesto kit,
v očeh svinčenih plamen se kadi,
z železnih prstov se ji kri cedi.*

*In druga lepa, kakor volkodlak,
in jasna, kot jesenski mlajev mrak,
objame te in drob se v ognju vžge,
poljubi, smrtni pot te oblije.*

*Pa tretja: votlo vdrto nje oko,
viseča usta, koža, kost samo;
brez solz, vročnica sproti jih suši,
brez stoka, brez glasu – ni zanj moči.*

*Hej, to bo ples, le dvigajte pete,
najčvršči plezalci že vkup hite:
kragulj in krokar in krdel pestovk
in gladni črv in krviželjni volk.*

⁹ Janko Pleterški, "Notranja fronta Avstrije: preganjanje Slovencev", Ljubljana 1971, str. 24.

*Družice moje so zares brhke,
zagledaš jih, lasje se ti ježe.
Na delo Vojska, Kuga, Lakota! –
V krohotu bela smrt naprej divja /.../*

*Na križu Jezus sredi grobnih leh,
na ustnah mir, ljubezen v očeh,
roke prostira, celi svet objet,
na svojem sladkem srcu ga ogret:*

*Nimaš jih, svet, skrbi tako črnih,
ni je, Adamov sin, ni je boleznih,
da ne preženeš jih, ne preboliš je,
če se okoplješ v moji ljubezni.*

*Nimaš solza jih, solzna dolina,
da jih moj dih ljaj ne posuši,
nimaš je rane, da je ne izceliš,
če jo omije Rešnja Kri.*

*Nimaš srce, je bolečine,
da ti na mojem srcu ne mine,
Nimaš ga groba, kruta smrt,
da ne bo enkrat spet odprt.”*

Pesem o štirih apokaliptičnih jezdecih, Zmagovalcu, Vojni, Lakoti, Smrti (oziroma Kugi), je bila objavljena na prvi strani 1. št. propagandne revije “Svetovna vojska” (1914–1915), ki jo je urejal Ivan Podlesnik, založila Katoliška bukvarna in sijajno – s pripombo, da so nekateri vojni prizori prikazani dokaj naivno – ilustriral Hinko Smrekar. “*Pod tem naslovom je pričelo izhajati lepo delo v zvezkih v zalogi Katoliške Bukvarne v Ljubljani,*” lahko preberemo v Mentorju. “*Delo je opremljeno z lepimi, večinoma izvirnimi risbami in slikami in bo nudilo enoten popis današnjih bojev, poleg tega bo pa podalo tudi mnogo izvirnih črtic, slik in vojnih dogodkov, katerih niso prinesli časopisi. Uredništvo ‘Svetovne vojske’ ima namreč na razpolago že sedaj obilo dopisov in poročil ponajveč od slovenskih vojakov, ki so se udeležili bojev na južnem ali severnem bojišču. Delo bo vsled tega zanimivo in vredno, da si je shrani vsaka hiša za spomin na današnje težke dni svetovnih dogodkov. S prav posebnim zanimanjem pa bodo po tej knjigi posegli naši vojaki, ko se vrnejo z bojišč, saj bodo popisani v knjigi boji, katerih so se udeležili in ki so jim živo v spominu. Časopisi se pogube, ta knjiga pa bo ostala v spomin nam in zanamcem, saj bo nudila kroniko slovenskega junaštva.*”¹⁰

Tik nad pesmijo se nahaja uvodna Smrekarjeva ilustracija, ki prikazuje “Boga vojne”, bojevnika z mrtvaškim obrazom, oblečenega v železen oklep, ki kraljuje nad pokrajino, posejano s četami vojakov, letali, zrakoplovi in drugimi uničevalnimi sredstvi. Ob straneh izpod ščitov z začetnicama umorjenega prestolonasledniškega para švigajo strele. Ilustra-

¹⁰ “Svetovna vojska”, Mentor, 1914/1915, str. 76.

cija je nastala na podlagi zapisa "Ferdinandovo varstvo" izpod peresa "Domoljuba", ki ga najdemo na tretji strani revije.¹¹

Revija je bila večinoma izpolnjena s fotografijami in "dokumentarno" zasnovanimi ilustracijami, na katerih je Smrekar prikazal najpomembnejše vojne dogodke, vse od diplomatskih zapletov do prizorov s fronte in izza nje. V 2. št., ki je bila v celoti posvečena vojni nasprotnici Rusiji, se je Smrekar, ki očitno ni mogel iz kože karikaturista, odločil, da bo reviji vlil malo več duha, zato je narisal nekaj karikatur. Karikatura z naslovom "*V pomirjenje*", na kateri je upodobljen "*Spomenik miru*" – nekakšen mirovni prispevek ruskega carja, nam razkriva takratna vojna zavezništva. Pred ruskim "spomenikom miru", ki pa je v resnici samo kulisa, na kateri je narisani angel s palmovo vejico in rogom izobilja, stojita avstrijski in nemški vojak in si ga ogledujeta. Združena sta v prijateljskem objemu, medtem ko italijanski vojak za njunim hrbtom nekam sumljivo preizkuša ostrino sablje. Italija, čeprav je bila z Avstro-Ogrsko in Nemčijo od leta 1882 članica Trojne zveze, je namreč ob izbruhu vojne razglasila nevtralnost in se začela pogajati na obe strani.¹² Že konec leta 1914 so začele krožiti novice, da je Avstro-Ogrska pripravljena odstopiti dele svojega ozemlja, da bi s tem pridobila vsaj italijansko nevtralnost, pa tudi da se Italija pripravlja na prestop k sovražniku. Ker antantne sile niso barantale s svojim ozemljem, so ji lahko obljubile več, med drugim tudi Slovensko Primorje z Istro in del Dalmacije, zato je Italija maja 1915 razveljavila pogodbo o prijateljstvu z Avstro-Ogrsko in Nemčijo in napadla Avstro-Ogrsko. Vojna se je takrat začela tudi na slovenskih tleh, odprla se je soška fronta, "*zato se je zdel položaj za Slovence obupen*," je zapisal Silvo Kranjec. "*Šlo je za našo zemljo in tudi taki, ki so si želeli zmage antante, so privoščili Italijanom poraze. Vojno vodstvo je izrabilo to razpoloženje in postavilo skoro vse slovenske in hrvaške čete na laško fronto, kjer so s srditim odporom zadrževale Italijane ob Soči.*"¹³ Če je državna varnostna služba na začetku leta 1915 ugotavljala, da je vzdušje na Kranjskem apatično, je z vstopom Italije v vojno prišlo do spremembe. Obramba domačega ozemlja je za

¹¹ "*Ferdinandovo varstvo (Domoljub): Strašno veličasten pogreb ima Franc Ferdinand. Nad 20 milijonov obroženih mož in fantov – cvet cele Evrope – grozo vzbujajoči pogrebci; nebo rdi od strelav, ogenj zažganih trdnjav in mest podira oblake, – bliski in požari svetijo ob tem strahotnem pogrebu; grom topov in pušk pretresa zemlji srce, in v divjih glasovih, ki oznanjajo strah in trepet, odmeva od nebesnega oboka; – salve v pozdrav kruto umorjenemu, nepozabnemu rajniku. Za vsako njegovo kapljo krvi se jih prelijejo nešteti curki; za vsako solzo, ki jo točijo za njim mlade sirotice, – potoki solza. Cela Evropa plače! To je pogreb.*"

Razjarjena volja avstrijskih narodov, do srca zadeta ljubezen do vladarja in domovine kliče k pogrebu z vojno trombo, z žvenketanjem bridkih sabelj, s trdim pogumnim korakom naše armade, ki se zemlja stresa pod njo in ki gre iskati pravice in zahtevati stalnega miru od sovražnika. Plah se stiska v kotu verolomni, zavratni Srb in njegov ničvredni pajdaš. H 'krvavemu pogrebu' svojih žrtev mora in ž njim vred bo moral zakopati za vedno svoje divje sovraštvo, svoje moralne namene in svoje srbstvo, da mu ne ostane več sledi na zemlji. Ne bo mu pomagalo, da mu vstaja Rus na pomoč, tisti Rus, ki ga je hujskal in podpiral, ki je zlorabljal njegovo narodno zavest, da bi se pripravila razdrobitev naše države in uničenje zlasti nas katoliških Slovencev in Hrvatov. Prišlo je drugače. Avstrija edina, močna in ž njo njena zaveznica prodirata kot hudournik naprej med sovražnike in ne more biti nobene dvojbe, da bodo ti temeljito premagani. Prišlo je hitreje, nego so se nadejali. Navdušenje, ki je držalo našo armado kvišku pod sivim Radeckim, je zopet oživel. Avstrija je mlada, čila, nezlomna in krvavi ples je še bolj pomladi in prerodi. Žrtev bo hudih in obilnih, toda te žrtve bodo seme, ki bo iz njega vzknila doba miru in dela, doba blagostanja, doba notranjega reda na temelju enakopravnosti vseh narodov, ki so sedaj v skupni nevarnosti kot bratje bore za skupno domovino.

Bog je z nami! Franc Ferdinand s svojo soprogo prosi za nas, moli za blagoslov naši armadi, za tolažbo našim ženam in materam! Po zmago grede naši fantje in možje pod njegovim varstvom."

¹² Trozveza bi začela veljati, če bi bila ena ali dve od zavezank napadla premočna sila, torej dve ali več držav. Posebno določilo je dovoljevalo Italiji v primeru vojne med Nemčijo oziroma habsburško manarhijo in Anglijo svobodno presojo glede tega, na kateri strani se bo borila.

¹³ Silvo Kranjec, *Kako smo se zedinili*, Celje 1928, str. 63.

slovensko prebivalstvo postala nekaj smiselnega. Mačeha Avstrija je še vedno predstavljala manjše zlo od Italijanov, ki so stegovali svoje kremplje proti slovenski zemlji. Smrekar je na karikaturi narisal tudi ostale zahrbtni sovražniki, ki se skrivajo za "spomenikom miru": predstavnike antantnih sil, ogromnega Rusa, ki si brusi sabljo, Angleža z ostrim nožem, nekoliko manjšega Francoza in marionetno-miniaturno figurico srbskega vojaka. Naslednja Smrekarjeva karikatura z naslovom "*Zaščitniki Srbije se množe*" prikazuje angleškega kralja med blagoslavljanjem zbliževanja med francoskim državnim predsednikom Raymondom Poincarom in ruskim carjem. Na karikaturi "*Rusija zaščitnik Srbije*" pa je upodobil ogromnega brkatega in kosmatega Rusa z majhnim Srbom v rokah. Srb si le ob takšnem zaščitniškem pokroviteljstvu drzne groziti z bombo personifikaciji Avstro-Ogrske – ženski figuri s krono, ki čaka na svoja sovražnika s pletenim bičem.

V naslednjih zvezkih Svetovne vojske (do urednikovega vpoklica v vojsko je izšlo 18 števil in zemljevid evropskih bojišč v slovenskem jeziku) karikatur ne srečamo več, a nikakor ne samo zato, ker uredniku ne bi bile po volji – vojna avantura je namreč postala preveč resna. Trpljenje, ki so ga prestajali vojaki na frontah in bojiščih, ni bilo primerljivo z nobenimi znanimi podvigi, gorjem ali težavami, ki so jih popisovale vojne in vojaške zgodovine. Z bojišč so prihajale vesti o težkih bojih, časniki so začeli objavljati sezname mrtvih in padlih, zato se je prvotno vojno navdušenje poleglo. Smrekar je za revijo risal prizore z bojišč, ranjence, že v 4. št., ki je izšla sredi decembra 1914, lahko naletimo celo na tako grozljiv prizor kot je ropanje in skrunjenje trupel padlih nemških vojakov. Februarja 1915 je s podobno nazornostjo prikazal obešanje in streljanje vohunov. O risbah za Svetovno vojsko je Smrekar menil: "*H. S.jeva fantazija ni potrebovala realnosti, saj je že pred vpoklicem k vojakom izdelal po naročilu Katoliške bukvarne v Ljubljani risbe tako groznega značaja, da so naročitelji prebledeli od strahu, – češ da vojna ne more biti tako strašna.*"¹⁴ Smrekarju se je pri opremljenosti revije s tremi ilustracijami pridružil tudi Maksim Gaspari, ki je leta 1916 izdelal tudi ilustracije za knjigo Pavla Flereta Avstrijska slava v prvih dneh svetovne vojne. V zadnjih zvezkih Svetovne vojske ilustracij ni več. Fotografija v dvojni št. 16/17 npr. prikazuje plenilskega volka in mrhovinarsko ptico ob truplih vojakov in nam sporoča, da se je nekajmesečni vojni podvig že zdavnaj spremenil v klanje, ki se mu ni zdelo konca in ni potrebovalo samo enega, temveč množico novih Vereščaginov.¹⁵

¹⁴ Hinko Smrekar, Črnovojnik, Ljubljana 1919.

¹⁵ Vasilij Vereščagin (1842–1904) je najznamenitejši predstavnik ruskega batalističnega slikarstva 19. stoletja. Po celem svetu je zaslovel s Turkestansko serijo (1871–1873), sliko "Apoteoza vojne" (1870) idr. Udeležil se je spopadov v Osrednji Aziji in rusko-turške vojne 1877–1878. Leta 1904 je utonil ob eksploziji poveljniške ladje Petropavlovsk v Port-Arturju. Njegova dela so razkrivala tragiko vojne, "*ni manjkalo motivov velike hrabrosti in junaške požrtvovalnosti, kakor tudi epizod, ki so pričale o nenavadnem pogumu /.../, toda še močnejše se javlja poteza, poudarjajoča divje barbarstvo, nesmiselnost, strahotno tragiko in trpljenje, ki jih prinaša s seboj vojna. Te slike, kakor da tekmujejo v prikazovanju vojne resničnosti in v strašni, uničujoči kritiki le-te*" (Vojeslav Molé, Ruska umetnost, Ljubljana 1957, str. 236); "*Vojskine grozote je slikal, da se je bojeval proti vojni s čopičem v roki; obsojal je prelivanje krvi. – S tega stališča umevamo njegovo 'Apoteozo vojne': Visoka piramida je sestavljena iz lobanj ubitih vojakov; na njih se zbirajo krokarji. Umetnik je sliko posvetil 'vsem zmagovalcem preteklosti, sedanosti in prihodnosti'. Drugo sliko je naslovil 'Premagani'. Od solnca ožgana rumenkasta ravan; pop v črnem plašču s kadičnico blagoslavlja bojno polje, ki na njem trohni nešteto napol nagih vojakov-mrtvecev. Groza navdaja človeka, ko gleda prizor: 'Po napadu'. Na bojišču zbirajo ranjene vojake. Častniku je granata odtrgala pol čeljusti; obveza je temnordeča; kri, ki je prodrla skozi tkanino, kapla na zelenkasto uniformo. Prostack si je obvezal roko; brezčutno čaka, da ga spravijo na voz in odpeljejo v bolnišnico. Tretji vojak leži brez noge na tleh; na bledem obrazu se bere, da so njegove ure štete. – Molče smo stali ob takih in podobnih slikah, vse pa nas je navdajalo isto čuvstvo: Vojske – reši nas, o Gospod!*" (Ivan Knific, "Matuška Moskva", Dom in svet, 1914, str. 395).

“Revija ‘Kunst und Künstler’ si predstavlja razvoj slikarstva po vojski na sledeči način; Ni se nam treba bati, da bodo po vojski zavladale slike bojev in taborišč v stilu tistih slik, ki so po vojski 1870 pobudile javno zanimanje,” lahko leta 1914 preberemo v članku “Vojska in upodabljajoča umetnost”, objavljenem v reviji Dom in svet. “Nasprotno, zdi se nam, da bodo naši mladi slikarji, katerih je zelo mnogo na bojnem polju, doživeli zelo znamenite slikarske senzacije. Umetniška generacija leta 1870. se je zanimala za predmet: današnji talenti so vzgojeni impresionistično. Često jih bo obvladala množica prikazni, strašna lepota vojske in bogato, slikovito gibanje pokrajine, skozi katero divja boj.” Zato se moramo pripraviti na pokrajine, polne prahu in dima, ki jih bo osvetljevalo kruto sonce, v katerih bodo granate delovale kot eksplozije narave same, množice vojakov se bodo strnile v strahotne gibljive motive, iz krčevitega življenjskega boja pa bo vstal ornament nove lepote. Nastajale bodo morda slike polne krvi, razdejanja in podivjanosti, vendar bomo o njih lahko rekli kot nekdanje “Bojnem polju” nekega mojstra: Podobno je šopku rož. “Ogromna množica novih zaznav bo pripravila pot novi čutnosti in slikar, kipar, če se vrne zmagovit z bojnega polja, bo tudi v umetnosti zmagalec.”¹⁶

¹⁶ Po: “Vojska in upodabljajoča umetnost”, Dom in svet, 1914, str. 380.

Josip Mantuani je menil, da omenjeni članek predstavlja preroško “novostrujarsko” teorijo, pisano daleč od bojnega polja. “Le eno je psihološko zanimivo: dejstvo namreč, da bo zanimanje za vsebino neizogibno. To je povedal naš pisatelj nehoté, zoper svojo namero. Posito, sed non concessio – da je impresionizem res edino pravo načelo v umetnosti, moramo vendar pibiti, da bi moral ineti slikar – in za to gre v prvi vrsti -, ki bi hotel izvršiti dobro impresionistično sliko, dovolj posameznosti na razpolago. In s tem je povedano vse: da se bo oklepal posamnih oddelkov in sestavljal iz njih obsežnejšo sliko – ako ne bo rajši predložil svojih pristnih študij, ki bodo gotovo bolj izvirne in impresionistične, kakor umetno sestavljena podoba. Umetnik se bo oziral pri umotvorih te vrste tudi na konsumente. Vojakom so posamne epizode več, nego konstelacije vse bitke. Prizori, da beži nasprotnik, ker je premagan, artileristično uničen, po infanteriji vržen, ker mu preti nevarnost, da ga zmagovalčeve vrste objamejo, ti prizori so ostali v spominu onih, ki so sodelovali, in zato si jih bodo želeli. In umetniki jim bodo ustregli. – So pa tudi umetniško-tehnične ovire za načrt, ki ga je zarisal gori omenjeni pisec. Prašno pokrajino naslikati ni težko; nekaj vojaških oddelkov postaviti v to pokrajino – kolikor je ne zastira prav – tudi ni nepremagljiva naloga. A tu zahteva vendarle realnost predmeta, da se ti četni oddelki smotno gibljejo. Tu je začetek težav. Velika in razsežna pokrajina ne dopušča tega jasnega vpogleda; ako bi hotel umetnik pri vsem svojem impresionizmu označiti pravilno razporedbo čet, bi tega ne zmožel. Ako je to že pri slikarjih, kaj naj rečemo od kiparjev? Najobširnejši relief je zelo omejen in zaostaja v svoji zmožnosti, utelesiti tvorbe umetnikove duše in fantazije, daleč za sliko; zato pa je to, kar nam predočuje, izrazitejše. Razvidno je že iz teh migljajev, da je možnost, izvesti prerokovano smer, zelo dvomljiva in negotova, pravtako pa tudi vsaka druga individualna namera.” Mantuani je svoje prepričanje strnil v naslednji stavek: “Ako nam je torej kaj do blagoslova umetnosti, nam nalaga vojna kot ugodna prilika za to dve nalogi: popraviti, kar je ugonobljenega, in preustrojiti smer sedanje umetnosti.” Vojna naj bi ugonobila nezdrave razmere, ki vladajo na umetniškem prizorišču, brezsmernost in površnost, izčistila bo nazore in utrdila dobra in plemenita osnovna načela, izločila iz kulture brezsmiselno posnemanje tujih vzorcev, umetniške nebrzdanosti in nespodobnosti, umetniško razkolništvo, je bil prepričan Mantuani. “Nadaljevanje gori označenih razmer imamo tudi sedaj, med vojnim hrumom; bistvo je ostalo – zunanja plat pa je prebarvana z drugimi barvami: to je izkoriščanje čuvstev v sedanjih težavnih urah po ‘patriotičnih’ spekulantih. Širi se literatura, ki se kar cedi od brezstidnega bizantinizma ali pa krvavega sovraštva; vsiljujejo nam slike, ki ne povedo ničesar, ki so bile morebiti risane na bojnem polju, še prej pa kje v kakem zakotnem ‘umetniškem zavodu’. Na ogled so razglednice, ki se ozirajo na zle inštinkte: sirovost, škodoželjnost, nizkotno roganje pobitemu sovražniku, zasmehovanje avtoritete – in last not least -: *cherches la femme* v vseh položajih in fazah! Naša kultura je zelo izprijena – a zoper to gnilobo mora protestirati tudi tedaj, ako bi odklanjala vzvišenejša etična načela v umetnosti. Pripoznamo radi, da se zadrega umetnikov med vojno ne more upirati tem – recimo širokovestnim – kulturnim branjevcem; vsaj uspešno ne. Umetnik, ki trpi bedo s svojo družino, ki je morebiti celò v dolgeh – a brez zaslužka -, ki trpi fizično in psihično, tak umetnik je prisiljen, da sprejme vsako naročilo, da le zasluži in se vzdrži” (Po: Josip Mantuani, “Umetnost in vojna”, Čas, 1915, str. 187, 191–195).

Znanstvena revija Leonove družbe Čas (1907–1942) je objavila tudi kratek povzetek knjižice dr. Oskarja Doeringa “Krieg und Kunst”. Doering je menil, da vojna za umetnost ni kaj prida. “Daje ji sicer množino tvarnih spodbud, vendar te hitro izgube vabilno moč za novo stvarjanje. Vojna bo za našo umetnost

Ivan Vavpotič (1877–1943), ki je med leti 1915 in 1918 deloval kot vojni slikar na Primorskem, je z nekaterimi svojimi deli dobesedno sledil zgoraj navedenim smernicam. Iz leta 1917 je njegova slika *“Goreči italijanski položaj pri Tolminu”*, ki jo hrani Narodni muzej v Ljubljani in prikazuje nočni motiv pokrajine ob fronti, ki jo osvetljujejo raketni signali. *“V njihovi fosforescenčni luči, ki je na sliki hipno ožarila cerkev in kulise drevja, se je za romantično dojemljivega slikarja nočna pokrajina spremenila v fantastično, skoraj pravljico prizorišče in skrivnostno estetsko doživetje.”* Podobno je zastavljena tudi Vavpotičeva slika *“Požar na kolodvoru v Sv. Luciji”* iz istega leta. Ikonografsko izviren motiv predstavlja Vavpotičeva kompozicija na križ pribitega *“kranjskega Janeza”*, na kateri je Vavpotič poistovetil medvojno trpljenje Slovencev s Kristusovim mučeništvom.¹⁷

Kot je zapisal Hinko Smrekar sam, mu je 1. svetovna vojna izbrala vlogo *“črnovojnika”* (oziroma *“Landsturmann”*), vendar se je dokaj uspešno uspel iztrgati njenim krempljem. Svoje medvojne dogodivščine nam je ohranil v rokopisno pisani in bogato ilustrirani knjižici z naslovom *“Henrik Smrekar – črnovojnik.”*, ki jo je leta 1919 izdalo *“Založništvo Umetniška propaganda”*. Samega sebe je v njej prikazal kot nekakšnega slovenskega *“Švejka”*, junaka satiričnega romana Jaroslava Haška (1883–1923), ki ga je izvrstno ilustriral češki karikaturist Josef Lada (1887–1957). *“Drastično je [op. Smrekar] naslikal vse stacije križevega pota, tudi cinično, manj satirično, a še najmanj humoristično. Celo Smrekarju je namreč včasih zaledenel humor, se mu spremenil dovtip v psovko in se mu spačil krohot v besno grimaso, saj je doživel preveč izbruhov človeške bestije in neumnosti.”*¹⁸ Odlomek je iz ocene, nastale ob izidu Smrekarjeve knjižice, ki je vzbudila veliko zanimanja in kmalu dosegla lepo popularnost.

samo tedaj plodna, če si prizadevamo opazovati jo z najvišjega stališča, čutiti in umevati njene najgloblje zavestne in nezavestne smotre. To je pa težavno, dokler še vojna traja in si s svojimi velikimi dogodki osvaja vse zanimanje samo zase... Dotlej je vojna izredno bogata zaloga motivov, pred vsem za tiste, ki jim je dovoljeno zbirati na bojiščih vtise. Naravno je, da jim je naravnost za to hvaležna. Vendar nam bo šele mirovni čas dal tistega počitka, da bomo mogli vojne uspehe na vse strani izrabiti in jih poglobiti. Torej to ni pravi čas za umetnike. 'Umetnik ima danes samo tri možnosti,' kakor pravi Pavel Wertheim [op. prevod Wertheimovega 'Pisma mlademu umetniku' je bil objavljen v Domu in svetu]. 'Molčati... ali marširati s tornistro na plečih v ruske stepe; ali izdelovati aktualne vojne slike in vojne pesmi, kakor jih zahtevajo tisti, ki so ostali doma...'” Doering se dotakne tudi vojnih spomenikov: *“Vsak vojna je nekaj velikega, heroičnega in zapusti vedno več ali manj vtisov. Saj gre navadno za obstanek enega ali drugega naroda. To veličino hočejo rodovi ovekovečiti, in umetnost ima navadno vlogo, to izvršiti. Skrbeti mora, da ostane spomin na vzvišene čase v primeri obliki. / .../*

Kakor vedno, bodo tudi po tej vojski vojni spomeniki v dveh okrožjih: doma in na bojiščih. Njih oblika bo ali alegorija ali posamezne osebe. Spomin padlih nam bo vedno drag in stavili jim bomo nagrobne kakor tudi druge spomenike. /.../

Če že vsak nagrobni spomenik hoče svojega stila ali izraza, koliko bolj vojni spomeniki! Za to treba pristnega čuvstvanja, a to je v našem nadkultiviranem, a prave, notranje kulture ubogem svetu tako redko. V vojnem spomeniku mora biti v snovi in v vsebini misli izražena posebnost tistih, ki počivajo pod spomenikom. Vojščak je daroval svojo osebnost za splošnost, zato ne sme biti njegov spomenik preveč individualen. Uklonila ga je teža vojne, zato mora biti spomenik iz resne, težke, trde snovi. Na nikak način ne sme nagrobni spomenik posameznika ali tudi skupin nasprotovati religioznemu čuvstvanju. Šele verska podlaga vesoljne kulture daje narodnostnim in domovinskim mislim pravi pomen, globokost in trdnost, svojstva, ki se morajo izražati tudi v umetniških delih in jim dajati vrednost. Pri vsakem spomeniku, sploh pri vsaki umetnici, moramo pomisliti, da oblika ni radi sama sebe, temveč da služi vsebini. Naj bi nas ta vojna naučila ceniti to, kar je notranje, trajajoče, da nam bo pomen več kot oblika! Umotvor naj vpliva od znotraj na zunaj, ne pa od zunaj na znotraj! /.../

Kakor vedno, se bode tudi sedanja umetnost vojnih spomenikov posluževala alegoričnih izrazov. Jasna zahteva pa je, da izraža alegorija kaj pravega in pomenljivega in da je izražena v njej jasno velika misel, ki ji služi spomenik. Predstavljati mora življenje našega življenja, duha našega duha in našega narodnega bitja” (Po: Jos. R. Staběj, *“Umetnost in vojni spomeniki”*, Čas, 1917, str. 131–132).

¹⁷ Po: Milček Komelj, *“Katalog razstavljenih del”*, Ivan Vavpotič 1877–1943, Narodna galerija v Ljubljani, 1987, str. 85–86.

¹⁸ Jos. Kremen, *“Henrik Smrekar – črnovojnik”*, Slovenski narod, 1919/234.

Iz knjižice izvemo, da je bil Smrekar na začetku leta 1915 vpoklican k vojakom. "15. febr. 15 je bil v 'enoletnega prostovoljca Janeza' preoblečen", za kar "se je temeljito pripravljaval s 6 tedenskim stradanjem s pretiranimi užitki, s trdim delom in s krepkim preklinjanjem vlačuge Avstrije", saj je "prisegel in sklenil, da hoče dosledno varovati svojo jugoslovansko čast".¹⁹ "Vljudno ponudbo, naj postane, če že ne general, pa vsaj Vereščagin II., je nehvaležno odklonil". Odločil se je, da se bo na vse mogoče in nemogoče načine poskušal rešiti vojaške suknje. Naposled se mu je res posrečilo. Do novembra 1915 je dobil dopust. Toda anonimna ovadba cesarju vdanega domoljuba ga je zaznamovala kot srbofila in rusofila.²⁰ V času strogega režima vojnega absolutizma je anonimna ovadba zadoščala in Smrekar je bil aretiran. Niso pomagale niti domoljubne ilustracije za Svetovno vojsko, niti vrsta razglednic iz zbirke "Vojska v slikah", saj so bile enako znane tudi njegove risbe, ki so smešile Avstro-Ogrsko, Nemčijo in militariste.²¹ Že pred vojno so nastale tudi Smrekarjeve

¹⁹ Vsi citati, ki se nanašajo na Smrekarjevo vojno avanturo, so iz Črnovojnika.

²⁰ Ovadba izpod peresa "avstroogrškega patriota, bivšega, poštenega discipliniranega vojaka, občudovalca naše čudovite dinastije, našega srčnega, pogumnega oficirskega zbora in zvestega državljana" se je ohranila v zapuščini Frana Vesela. Nekaj zgovornih odlomkov: "An das K. w. K. Militär Komando in Graz.

Der bei der Musterung assentierete akademische Maler Heinrich Smrekar, derzeit im Unterschischka Nr. 136 wohnhaft war im Frühjahr durch einige Wochen bei Militär, verstand es – sich durchzuschwindeln und gab verschiedene Krankheiten vor, bis er schliesslich bis zum November rückbeurlaubt wurde.

Smrekar, welcher durch und durch serbe und russophil ist, sich nur in solcher Gesellschaft bewegt, hat sowohl gegen das hochblöbliche und tapfere öster. Offizier – als auch militärärztliche Officierskorps in slovenischer Sprache folgende Aeusserungen gemacht:

Alle unsere Officiere vom I. General bis zum letzten Leutnant sind Eseln und nicht wert, dass man sie beim Wasser und Brot verhungern lässt. Die Militärärzte sind dumm speciel der Stabsarzt Gedulgiger in Laibach, dass sie das Gras wachsen hören und verstehen nicht das Mindeste, denn sonst hätte man mich wohl nicht beurlaubt. Habe um mich loszuschwindeln Kreide gefressen und viel schwarzen Kaffe getrunken worauf ich sehr schlecht aussah und man sich dort bei diesen Regimentsaffn für ernst krank und untauglich erklären.

Er hat sich in einer Gesellschaft auch wiederholt geüssert, dass Krain, Croatien, Bosnien, Dalmatien udgl. bald serbisches Gebiet sein werden. Wonach hier die richtige Regierung sein wird, nur dass diese Länder in der österr. deutschen Barbaren endlich befreit und slavischen Brüdern übergeben wird.

Weiter sigt und pfeift er sehr oft serbische Lieder; pfeift die Marselaise udll. feindliche Unsinne, freute sich sehr über unsere Niederlage in Belgrad und Przymsl, preist bei jeder Gelegenheit die russischen und serbischen Siege und v. a. was zum schreiben zu viel wäre...

Es tut uns herzlich leid, diesen Verbrechen nicht durch gründliche Beweise der Gerechtigkeit zuführen zu können. Bitte diesen Schurken gründlich ärztlich untersuchen zu lasen, denn wenn er die ganzen Nächten saufen und lumpen kann, so wird er auch beim Militär irgend etwas leisten können" (Veselova zbirka, mapa I o H. Smrekarju, Rokopisni oddelek, NUK, Ljubljana).

"Smrekar si je na vso moč prizadeval, da bi odkril pisca tega pisma in opral svojo čast," piše Helena Ložar-Podlogar. "Bil je prepričan, da je ovadbo 'diktirala od zlobnosti znorela ženska', slutil je celo, da tista, ki je bila tik pred aretacijo kljub sporu z njim neverjetno prijazna, ali kakor ja zapisal v pismu Ivanu Cankarju '...hat eine verdächtig zuckersüsse Miene gezeigt und sich sonst verdächtig zuvorkommend benommen hat...'. Imena pa ni hotel povedati, dokler se ne bi natančno prepričal. Prijatelje je večkrat prosil, naj mu pošljejo kopijo te ovadbe, naj mu preskrbijo dobrega odvetnika (plačal ga bo lahko s slikami), predvsem pa, 'naj imajo oči in ušesa odprta, tako da mu bodo lahko pomagali.' Dolge mesece je v zaporu na Zgornjem Štajerskem (v Žajflingu/Scheifling) čakal na superarbitražo in pisaril Veselu zdaj potrta, zdaj zopet črnohumorna pisma na račun ovadbe in sebe: 'Šuft se smeje v pest, dobro zadekan v svojem kotičku... Tako sem torej prispel do te štacije svojega križevega pota... O humor tega življenja. Pisati bi se moral Smola, ne Smrekar... Oni šuft, ki je državo obremenil z nepotrebnimi stroški zame, pravi, da je patriot. Jaz, ki sem vedno pazil na korist domovine, ki sem po svojem občutenju in po spoznanju g. vojaških zdravnikov neprostovoljen parazit na telesu države, sem seveda nasprotje onega ovaduha...'" (Helena Ložar-Podlogar, "Narodopisni motivi na tarok kartah Hinka Smrekarja", Smrekarjev tarok, Ljubljana 1992, str. 20).

²¹ Npr. serija 8 risbic z naslovom "Senzacijnelna odkritja o slovenski iredenti", ki jo je Smrekar namenil "poklicanim faktorjem v resno uvaževanje!!". Na njih je prikazal nevarne "veleizdajalce": lojalno gostilniško omizje, žeparja, paglavca, ki je zapel srbsko "Onamo, onamo...", otroka, ki je raztrgal zemljevid Avstro-Ogrske...

risbice za Slovanski tarok z motivi iz ljudskega življenja slovanskih narodov, ki ga je cesarsko-kraljevsko policijsko ravnateljstvo v Ljubljani avgusta 1916 prepovedalo zaradi "neprikrite panslovanske podobe" in ogrožanja javnega reda. Na začetku leta 1918 je bil zopet dovoljen. "4. avgusta sta prišla 2 moža s policije H. S.jev 'atelje' pospravljat, češ da je zgrešil nebroj antipatrijotičnih zločinov – v sliki in besedi," je v "Črnovojniku" zapisal Smrekar. Pospremila sta ga na policijo, k nadkomisarju dr. Michaelu Skublu, ki naj bi ga Smrekar v Črnovojniku uspel narisati kot "popolnega dr. Körberja".²² "Anonimna ovadba je H. S. ju očitala razen umora lastne matere vse mogoče zločine. Dokaz za njih možnost je bil H. S.jev policijsko dokazani alkoholizem." Smrekar je bil interniran najprej v zaporih na ljubljanski policiji, nato na ljubljanskem gradu, od koder so ga poslali v taborišče Wagno pri Lipnici ob Muri, kjer je bilo taborišče za begunce iz Galicije, od tam pa v Enzersdorf na Nižjem Avstrijskem in končno v internacijsko taborišče za politične osumljence Mittergrabern. V taborišču je bilo poleg velikega števila Italijanov, predvsem Tržačanov, tudi mnogo Slovencev. Smrekar je tu naletel na pisatelja Vladimirja Levstika, urednika Jutra in Dneva dr. Ivana Laha, ki je "vsak ruski poraz smatral za genijalno – 'prefrigano' potezo Rusov (in antante sploh)", enega vodilnih preporodovcev Viktorja Zalarja, rusofila, vipavskega ljudskega pesnika in trgovca Frana Žgurja in časnikarja, rusofila in slovanofila Rasta Pustoslemška. V njihovi družbi se je počutil prav prijetno, včasih je tudi "ovekovečeval" svoje nevarne tovariše in jih iz golega človekoljubja zabaval z erotičnimi groteskami v besedi in sliki". 28. septembra je moral iz Mittergraberna, označen kot "p. v." (politisch verdächtig/politično sumljiv), oditi v vojašnico v Judenburg na Zgornjem Štajerskem, kjer je bilo tedaj dopolnilno poveljstvo c. in kr. kranjskega 17. pehotnega polka. Tudi tu je našel vrsto dobrih prijateljev, mdr. Ivana Cankarja, ki se je Smrekarju pohvalil: "Tiiii, al' nisem res en fejst soldat?", in nekdanjega ljubljanskega sošolca in Vesnana, kiparja Svitoslava M. Peruzzija. Med bivanjem v Judenburgu ga je oficirska patrolja skupaj s Cankarjem, Peruzzijem in Avguštinom Arselinom "nasutega" zapisala, za kar si je prislužil le 30 dni zapora v vojašnici. "H. S. kot 'vojak' ni užival prevelikega ugleda. Pri prvem raportu ga je od njega razžaljeni nadporočnik nahrulil: 'Sie sind überhaupt ein großer Civilist!' – Tovariši, ki so paradirali s svojimi junaštvii, so ga malodane zaničevali, ker je večkrat izjavil, da ga prav nič ne veseli, ljudi kar od kraja pobijati (brez pravične izbire), posebno pa ne v slubi Moloha-Kapitala." Še nadalje se je izmikal fronti, zato so ga iz bolniškega okrevališča v "•ajflinku" (Scheifling) nedaleč od Judenburga poslali v garnizijsko bolnico v Gradec, kamor ga je spremljala ovadba zaradi simuliranja. Na tamkajšnji opazovalnici za duševne bolniške se je napdve uspešno izdajal za norca, tako da so ga naposled črtali iz vojaških list: med zdravniško vizito se je "skril pod odejo, tresoč se po vsem životu. Zdravnik ga je s težavo privabil na dan, tolažeč ga z milimi besedami in gladeč ga po glavi in licu. Na zdravnikova prašanja je sunkoma in hlastno odgovoril le, da ga hoče papež slovenske slikarije R. Jakopič uničiti, R. J. eva žena pa da ima povsod zveze in hujša zoper njega. Po

"Včeraj je bilo mnogo smeha v Prešernovi ulici. Pri Schwentnerju so izpostavljene nove karikature slikarja H. Smrekarja. Karikature obsegajo osem slik, ki kažejo veleizdajalce. Dovtipi so zelo posrečeni in dobro ilustrirani. V neki gostilni je pol ure molk, na to nekdo zazdeha: Aha, Srbija – in, glejte, veleizdaja je tu. – Neki otrok je raztrgal zemljevid Avstro-Ogrske! Veleizdajstvo. Celo v stranišču so izvlekli veleizdajo na dan. I. t. d. Skratka smeha je dovolj. Pod karikaturami je napis: odgovornim faktorjem v prevdarek. Priporočamo" ("Veleizdajalci in njih preganjanci na karikaturah", Dan, 1913/493).

"V soboto je 'Dan' poročal o karikaturah v Schwentnerjevi trgovini. Včeraj jutraj so hoteli ljudje gledat karikaturo. Toda okno je bilo prazno. Karikatura je bila namreč konfiscirana. Ubogi veleizdajalci – celo na katerikaturah nimajo mnogo mira, celo na papirju so – nevarni" ("Konfiscirani veleizdajalci", Dan, 1913/494).

²² Jos. Kremen, "Henrik Smrekar – črnovojnik", Slovenski Narod, 1919/234.

viziti so tovariši H. S. ju čestitali. Ta pa jih je začudeno gledal.” Zdravniška diagnoza se je glasila: “težka psihoza na podlagi hereditarnega alkoholizma”. Sredi aprila 1916 se je Smrekar tako srečno otrese vojske in se vrnil v Ljubljano.²³

Osnutki za Smrekarjevo knjižico so začeli nastajati že v Gradcu. “Take sitne muhe je H. S. preganjal z raznimi risanimi šalami, prikupljivimi predrznostmi, ki je z njimi obkladal svojo okolico – tudi gg. zdravnike,” namreč lahko preberemo v “Črnovojniku”. “Samemu sebi tudi ni prizanašal, -’jednaka pravica za vse!’ Njegove fantastične, skrbno prikrite, dvoumne ‘zafrkacije’ na žalost in karneval svetovne vojne, na avstr. razmere v obče, na razmere v bolnici posebej, – so gg. zdravniki – čast jim! – dobro razumeli in zakrili s svojo diskretnostjo.

Veliko smeha je vzbudilo njegovo poročilo o lastni vojaški in ‘politični’ karieri, (opremljeno s 16 skicami) To je izročil zdravnikom kot prilogo k svojemu aktu, češ da je sam po sebi pač najboljši informiran.”

Smrekarjev “Črnovojnik” brez kančka zadrege sledi avtorjevi odisejadi iz let 1915–1916. Na naslovnici se je Smrekar upodobil v “cesarskih koprivah” (vojaške uniforme so delali iz blaga, stkanega iz kopriv). Zgovorno drži fige Avstro-Ogrski, saj se mu je posrečilo izmuzniti njenim krempljem. Na naslednjih 24 straneh je nanizal kar 50 ilustracij, izdelanih v tehniki perorisbe, ki pa niso enakomerno razporejene med rokopisnim oziroma z roko pisanim tekstom. Ilustracije tečejo vzporedno s tekstom in ga izčrpno dopolnjujejo. Smrekar je vanje ponekod vključil tudi oblačke z izpisanim besedilom, ki jih sicer srečujemo pri stripu. Bogate knjižne opreme so bile značilne za secesijsko obdobje, pri nas so se zato zanje še zlasti prizadevali Vesnani, ki so svoje likovno znanje ob prelomu stoletja nabirali na Dunaju, ki je poleg Münchna veljal za središče secesijske umetnosti v nemškem kulturnem prostoru. Tudi Smrekarjeva knjižica je bila naslednik razkošnih knjižnih izdaj s preloma stoletja, ki naj bi tvorile enoten umetnostni organizem, pri katerem sta bila posebej oblikovana naslovna stran in predlist ter je vseboval številne ilustracije, usklajene s pisavo, inicialkami, vinjetami in raznim tipografskim okrasom.

V Črnovojniku in nekaterih drugih Smrekarjevih karikaturah lahko vidimo tudi svojevrstno pričevanje o moralnem razpadu družbe v vojnih letih. Smrekar je zapisal in seveda tudi narisal, da so se takrat razpasli “detektivstvo, ovaduštvo” in “ženska obrt”, “obiskal nas je vojni kruh in druge nadloge”, “oblastniki so nam dajali malo (razen naredb in odredb), zahtevali nezmerno”, “vernim častilcem boga Kapitala so rastle blagajne, trebuch in prevzetnost”, “svetniki v cerkvah so se dolgočasili”, “Bog, mamka božja in vsi svetniki in svetnice so preslišali marsikatero pikro javno žalitev svoje časti”... Leta 1917 pa je nastala Smrekarjeva akvarelirana perorisba s tušem “Micka Butara”. Na njej je prikazal spremembo Micke Butare v Mimči Butaro, trgovko “z ljubeznijo na drobno in debelo”. Pri uspešni Mickini medvojni karieri je bila po Smrekarjevem soudeležena tudi “izprašana babica” Alojzija Cimbara, ki je, kot lahko razberemo iz številnih fetusov, ki se dvigajo iz Cimbarinega dimnika naravnost v nebesa, na tihem poskrbela za lepo število umetnih splavov.

Med pregledovanjem številnih avtoportretnih karikatur in satiričnih ilustracij lahko ugotovimo, da je Smrekar na njih želel zabeležiti in komentirati vse pomembne dogodke v svojem življenju. Zato je Smrekar najbrž tudi avtor z največjim številom avtoportretnih

²³ “Zanimivo dejstvo je, da je tudi pokojni Ivan Cankar kot vojak zaglumil... ne blaznika – nego degeneriranega alkoholika. Sam je veselo pripovedoval, kako je prosil svojega poveljnika dovoljenja, da opeva njegovo lepo psico in kako je dokazal, da ni sposoben urejati kompanijske knjižnice, ki je štela jedva par sto knjig. Tudi Cankarju se je poskus posrečil in mu pomagal, da je bil kmalu superarbitriran” (Jos. Kremen, “Henrik Smrekar – črnovojnik”, Slovenski Narod, 1919/234).

upodobitev v slovenski likovni umetnosti. V "Črnovojniku" karikaturista srečamo v vrsti prizorov, npr. pri asentaciji v družbi z Milanom Pugljem. Iz časa 1. svetovne vojne se je ohranila tudi karikatura, ki nam prikazuje Smrekarja, medtem ko ga s kočijo peljejo v zapor. Na dopisnici, ki jo je poslal J. Zihlerlu (datirana je 22.4.1916), se je upodobil z Damoklejevim mečem, ki mu visi nad glavo, da bi tako ponazoril stalo prisotno nevarnost, ki mu je preti. Na eni od dopisnic iz Schefflinga, namenjeni dobremu prijatelju, fotografu in zbiralcu umetnin ter raznovrstnega gradiva o umetnikih Franu Veselu (1884–1944), ki je med Smrekarjevo neprostovoljno odsotnostjo, poskrbel za umetnikovo mater, je narisal tudi boga Marsa, ki z brco pošilja Smrekarja v "brezno civilistov". "Grazia locuta, causa finita. Antrag auf Ausscheidung aus J. Heererverbände. V kratkem se vidimo in pomenimo," je na razglednico, datirano z 4. marcem 1916, zapisal zadovoljni Smrekar. Na neki drugi razglednici, prav tako namenjeni Veselu, ki je nastala med prestajanjem tridesetdnevne zaporne kazni, se je predstavil kot ujeta ptičica, dodal tablo z napisom "30 T. Kas Arr." in pripisal pesmico: "Kam pa to pride, / kam to gre, kam to gre, / če Smrekar dinstlih / v Judenburg gre." ter komentar: "Ta velk' prjatlj so včasih / Ta narveč nesreča na svet. / Sv. 3. Kr. dan 1916 t. j. 4. dan." Med 1. svetovno vojno je npr. nastala tudi risba s svinčnikom "Denuncianti". Vanjo je karikaturist strnil svoj gnus do ovaduhov. Z nič manjšim odporom se je polotil tudi vojnih špekulantov in zaslužkarjev, npr. na akvarelirani perorisbi s tušem "Denarja dosti!", ki prikazuje kmete – vojne dobičkarje.²⁴

Smrekarjeve žalostno-vesele dogodivščine – v resnici so vojna leta Smrekarja predstavljala težko borbo za obstanek; svoje težave je poskušal reševati tudi tako, da jih je prelival v humor²⁵ – so bile samo drobna epizoda v velikem svetovnem klanju, ki predstavljalo uvod

²⁴ Po dokumentaciji Narodne galerije v Ljubljani je risba last Bena Gregoriča iz Ljubljane.

²⁵ Med vojno se je zožil tudi krog Smrekarjevih naročnikov. Smrekar je trpel zaradi pomanjkanja, vendar mu je uspelo ohraniti človeško dostojanstvo, kar nam potrjuje tudi naslednja anekdota, ki jo je sprožil šaljiv Smrekarjev dopis v časniku Slovenski narod: "Deželnemu odboru kranjskemu je došla sledeča prošnja: 'Slavni deželni odbor! Podpisani najvludneje prosí izdatne, po vojni matematiki izračunane podpore, ki jo je po svojem mnenju in izjavah uglednih strokovnjakov za svoje umetniško delovanje in za resno, po slovenskih razmerah ovirano višje stremenje zaslužil. Podpisani vzdržuje svojo mater, ki mu je sicer prijeto, a posebno v sedanjih časih občutno breme. Ker je življenje zelo težavno, bi bil podpisani rad pripravljen umreti, ki ne bi bili stroški za dostojen pogreb preveliki. S primerno podporo bi bilo slovenskim umetnikom omogočena izvršitev sklepa, da se dajo korporativno dostojno pokopati, kar bi pomenilo izdatno razbremenitev revnega slovenskega naroda... V usodo vdani...' Na koncu prošnje je naslikana krsta, iz katere gleda neplačan račun. Prijavili smo to vlogo v opomin onim, ki jim vojna ni prinesla ne smrtnih slučajev, ne trpljenja in pomanjkanja, in ki bi lahko z nakupom slik in kipov pomagali slovenskim umetnikom" ("Slovenski umetnik v težkih časih", Slovenski narod, 1916/233).

"Ko sem bral v 'Slovenskem Narodu' št. 233 na tri svoje šaljive uloge na sl. kranjski deželni odbor in podpisani, nepopolni dodatek ter sem slišal v krogu znancev neznasko-žalostne razlage te vloge, sem skoraj sklenil, da dam šalam slovo. Kajti dobe se ljudje med nami, ki z veliko občudovanja vredno spretnostjo, bistroumnostjo in gotovostjo najdejo in zadenejo na razne pojave natanko ravno tiste razlage, ki se z dejstvi niti najmanj ne skladajo. Ti ljudje poznajo vse skrivnosti in učenosti tega in še celo onega sveta, še kvadrature kroga, – le šal ne. Ljudje božji, ne takih trebuholomno-britkih-resnih obrazov, – več humorja, – več humorja!! Kadar me bo šala spet veselila, bo v prid nekaterim mojim znancem potrebno, da šalo posebej označim kot šalo in obenem pridenem edino pravo razlago. Zaenkrat pa si jo poiščite le še sami, če vas veseli, o bistroumneži. Obenem naznanim urbi et orbi, da darujem celo, od sl. kranjskega deželnega odbora meni v isti meri kot večini mojih tovarišev podeljeno enkratno podporo, oziroma celi honorar za risbo v vlogi, naslovljeno 'Zahvala revnega slovenskega naroda umetnikom za njih prostovoljno smrt' – torej svojo 200 K (reci ino beri dvesto kron) za blage namene: 100 kron družbi sv. Cirila in Metoda, 100 K zakladu za vdove in sirote padlih vojakov s Kranjske. Pa prav zares, ne za le šalo, o bistroumneži!! Sp. Šiška, 16.X.1916 Henrik Smrekar" ("Slovenski umetnik v težkih časih", Slovenski narod, 1916/237).

Smrekar je res poslal 100 kron za Ciril Metodovo družbo in 100 kron "k zakladu za vdove in sirote padlih vojakov s Kranjskega" (Glej: Slovenski narod, 1916/237 in 239).

v novo preureditev sveta. Ko je socialdemokrat Fritz Adler v znak protesta proti vojnemu absolutizmu oktobra 1916 ustrelil ministrskega predsednika Karla Stürghka (1859–1916) in je nato po 68 letih vladanja (kar je bilo mnogo dlje od tedanje povprečne življenjske dobe) umrl 86-letni cesar Franc Jožef, je bilo vse bolj očitno, da se bo najbrž življenje izteklo tudi dvojni monarhiji, ki so jo po krajšavi "k. und k." imenovali tudi Kakanija.

Položaj na bojiščih je bil za monarhijo navidezno ugoden. Zdelo se je, da avstrijska armada zmaguje, saj je prodrla globoko na sovražno ozemlje, zasedla Srbijo z Makedonijo in Črno goro, po miru v Brest Litovskem pa dosegla napredek tudi na nekdanji ruski fronti. Spomladi 1918 je propadla avstrijska ofenziva na Piavi. Avstrijska armada je na italijanskem bojišču, kamor je konec leta 1917 uspešno prodrla, začela zaradi uporov razpadati skorajda brez boja. Julija so se morali začeti umikati tudi Nemci. Čeprav je leta 1917 in vse do začetka leta 1918 obstajala realna možnost, da se za Avstro-Ogrsko vojna ne konča s kapitulacijo, temveč z mirom, ki bi upošteval njeno celovitost, je nenaden poraz na frontah pomenil ne samo začetek konca vojne, temveč tudi monarhije.

Z vsakim vojnem letom, vzporedno z vojaškim umiranjem monarhije na frontah in životarjenjem prebivalstva v zaledju, je postajala vedno bolj glasna tudi zahteva po ponovnem sklicu državnega zbora in obnovi parlamentarnega življenja v avstrijski polovici cesarstva. Ogrski parlament je namreč ves čas vojne nemoteno deloval, stavba dunajskega parlamenta pa je bila spremenjena v bolnišnico za ranjene vojake. Aprila 1917 je bilo uradno objavljeno, da bo državni zbor sklican na Dunaju 30. maja. Julija 1917 je bila razglašena amnestija političnih krivcev, tudi tistih, ki so bili obsojeni zaradi veleizdaje, zmanjšalo se je preganjanje.

Po treh letih prisilnega molka so se začeli prebujati tudi Slovenci. Po mnenju Nemcev naj bi bil slovenski narod zapisan skorajšnji smrti, preko njegovega ozemlja naj bi segal germanski most do Jadranskega morja. "*Čakala je nas Slovence v slučaju izrazite zmage centralnih sil neizprosna usoda, da nas povaljajo z nemškim parnim valjarjem ter s prusko brezobzirnostjo in krutostjo uničijo, kar se je še slovanskega vzdržalo na severni obali Jadranskega morja. Konflikt je nastal, konflikt med dinastično-avstrijskim in slovansko-rodoljubnim čutom.*"²⁶ Nevzdržne vojne razmere so zgladile strankarska nasprotja in krepile odločnost predstavnikov slovenskega političnega življenja. Habsburški Jugoslovani oziroma njihovi poslanci so 29. maja 1917 ustanovili Jugoslovanski klub (sestavljali so ga slovenski (katoliški), hrvaški in dva srbska poslanca), za njegovega predsednika je bil namesto zmernega, avstrofilskega načelnik SLS in kranjskega deželnega glavarja dr. Ivana Šušteršiča (1863–1925) izvoljen dr. Anton Korošec (1872–1940). Po vzoru deklaracije Češkega svaza so poslanci Jugoslovanskega kluba pripravili svojo državnopravno deklaracijo – majniško deklaracijo. 30. maja 1917 jo je dr. Anton Korošec, kljub temu da ga je skušal ministrski predsednik grof Richard Clam-Martinic pregovoriti, v imenu Jugoslovanskega kluba prebral na prvi seji dunajskega državnega zbora po izbruhu vojne – takoj za deklaracijo češkega kluba, ki je pozvala k preureditvi monarhije v zvezo svobodnih in enakopravnih narodnih držav.²⁷ "*Napetost v parlamentu je bila splošna,*" se je spominjal češki poslanec dr. Moric Hruban. "*Vsi smo čutili, da je to trenutek največje zgodovinske važnosti. Zlasti na nemških kloph je bila vidna velika razburjenost. Čutili so menda, da se približuje konec nadvlad*

²⁶ Fran Šuklje, *Iz mojih spominov*, II. del, Ljubljana 1995, str. 253.

²⁷ Glasila se je: "*Podpisani poslanci, združeni v Jugoslovanskem klubu, izjavljajo, da zahtevajo na temelju narodnega načela in hrvatskega državnega prava, naj se vse zemlje monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega gospostva tujih narodov in zgrajeno na demokratičnem temelju. Za uresničenje te zahteve svojega enotnega naroda se bodo zavzeli z vso silo. S tem pridržkom se bodo podpisani udeleževali parlamentarnega dela*" (Po: Silvo Kranjec, *Kako smo se zedinili*, Celje 1928, str. 87).

enega naroda nad ostalimi. Ko je potem po dr. Korošču prečital poseben proglas državno-pravni radikalni češki poslanec Ant. Kalina v svojem imenu ter v imenu poslanca Prunara, v katerem je zahteval 'popolno samostojnost na podlagi zgodovinskega prava ter na podlagi naravnega prava razširitev te samostojnosti v duhu demokracije in samoodločevanja na ves narod češkoslovaški, ki je zatiran pod tujim gospostvom,' so še sledili proglasi Poljakov in Ukrajincev. – V tem razburjenju so podali končno tudi Nemci svoj proglas, v katerem so odločno odklanjali težnje po češki državno-pravni samostojnosti in so proglašali, da bi vsak poskus obnovitve češkega državnega prava, ki bi nasprotoval pravici Nemcev na narodno avtonomijo na Češkem, naletel na najskrajnejši odpor vseh Nemcev v državi."²⁸

15. septembra 1917 je majniško deklaracijo dopolnila "Ljubljanska izjava". Nastala je na pobudo ljubljanskega knezoškofa dr. Antona Bonaventura Jegliča (1851–1937), ki je želel zbrati na posvetovanje voditelje vseh slovenskih strank. Izjavo so poleg Jegliča podpisali prelat Andrej Kalan, dr. Josip Gruden, za SLS dr. Šušteršič, za NNS dr. Ivan Tavčar in dr. Karel Triller ter za Slovensko katoliško delavsko demokracijo Mihael Moškerc, Franc Vidic in Anton Žnidaršič. Izjavo sta istočasno objavila Slovenec in Slovenski narod. "Tedad je zelo zašumelo po Ljubljani in deželi," se je spominjal Jeglič. "Posebno deželna vlada se je zganila. ker ji je bil naš korak skrajno neljub. Pisala je na Dunaj ministrstvu za navodila, kako naj bi zoper škofa nastopila. Pri ljudeh pa je bruhnil na dan zadržani pogum. Začela se je izredno navdušena agitacija za podpise, ki naj bi odobrili naš nastop. Val navdušenja je prodril v zadnjo slovensko vas, prodril pa tudi čez meje naše Slovenije na Hrvaško, v Bosno in Hercegovino. Od povsod sem dobival pritrjevalna pisma, povsod so obetali, da se bodo nam Slovincem pridružili."²⁹ "Ljubljanska izjava" je sprožila množično deklaracijsko gibanje, ki je v nekaj mesecih zajelo Slovence vseh stanov in vseh pokrajin. Razkol med Šušteršičevo avstrijakantsko skupino v SLS in skupino dr. Janeza Evangelista Kreka (1865–1917) je naraščal. Deklaracijo je podpisal tudi voditelj SLS, dr. Šušteršič, vendar samo zato, ker ga je Jeglič k temu moralno prisilil. Obstajala je pomembna razlika med Šušteršičevimi, monarhiji zvestimi "starini", ki so deklaracijo vrednotili kot maksimalen program, in jugoslovansko usmerjenimi "mladini", ki so videli v njej minimalen program. Spomladi 1918 se je gibanju za deklaracijo pridružila tudi socialdemokratska stranka. V podporo majniške deklaracije so se kopičile izjave občinskih odborov, raznih društev, duhovniških konferenc, množično so se zbirali osebni podpisi. Izšle so tudi propagandne razglednice, ki jih je narisal Maksim Gaspari. Do največjega razmaha deklaracijskega gibanja je prišlo decembra 1917 in na začetku leta 1918. V marcu 1918 so začeli organizirati velike vsenarodne shode in zborovanja, ki jih je bilo do junija 1918 več kot 20. Podobni so bili taborom iz let 1867–1870, kot je seveda tudi zahteva deklaracije spominjala na nekdanje iluzorne zahteve po "Zedinjeni Sloveniji". "Od jeseni 1917 pa tja do jeseni 1918 poteka torej na slovenskem ozemlju svojevrsten plebiscit, ki ga marsikdo označi kar kot evforijo ali podpisovalsko mrzlico ali celo vsesplošno pijanost za jugoslovansko državo. Moški in ženske (policijski ogleduhi pa trdijo, da tudi otroci) ter različne skupine (občinski odbori, profesionalna, verska, kulturno-prosvetna, politična in nazorska združenja itd.) podpisujejo izjave, ki se v marsikateri podrobnosti razlikujejo; veliko se jih izjavlja tudi proti nadaljevanju vojne, tako da ima deklaracijsko gibanje različne poteze mirovnega gibanja. Toda vsem izjavam je skupna zahteva pa ustanovitvi samostojne države in vse imajo isti naslov, Jugoslovanski klub na Du-

²⁸ Moric Hruban, "Pred dvajsetimi leti", Slovenec, 1937/120.

²⁹ Anton Bonaventura Jeglič, "Ob času majniške deklaracije", Slovenec, 1937/120.

naju.”³⁰ Slovenci so se odločili, da bo njihovo prihodnost predstavljala Zedinjena Slovenija v jugoslovanski skupnosti. “Vse duše so bile pripravljene za velike shode v letu 1918 in za veliko borbo v zadnjem dunajskem parlamentu. Nobeno nasprotovanje te misli ni moglo več ustaviti, niti odpad in izstop dr. Šušteršiča in Jakliča, niti odpoved sarajevskega nadškofa dr. Stadlerja in frankovcev, majniška deklaracija je vse vzvalovila in vse vodila, pretresljaji so jo le še bolj utrdili.”³¹ Gibanje za deklaracijo – ki je bilo tudi gibanje za mir – je zgladilo strankarske in politične razlike. Enotnost Slovencev je dokazovalo skorajda pol milijona zbranih podpisov. “Že podatki, da je bilo mogoče toliko podpisov zbrati po zakotnih vaseh, med preprostimi ljudmi, ki so le redko vzeli pero v roke, priča o čisto posebnem ozračju, ki je tedaj vladalo na Slovenskem. V njem so se mešale prvine hiliastičnega gibanja, narodnega slavja in kmečkih puntov. Govorniki na zborovanjih so pozivali ljudi: ‘Dvignite glave, ker bliža se vaše odrešenje!’ Hkrati pa je bila izdana značka, ki je deklaracijsko gibanje nedvoumno povezala s kmečkimi upori: značka je imela obliko bršljanovega lista, simbola puntarjev, na katerem je bil napis Deklaracija, 30 /5/ 1917.”³²

Majniška deklaracija je bila v vladajočih nemških in madžarskih krogih sprejeta s sovražnostjo. Vendar je poleg relativnega vojnega zatišja habsburška klavzula vsaj do pomladi 1918 omogočala legalno propagando za zahteve izražene v deklaraciji, za politično zedinjenje Slovencev, Hrvatov in Srbov, seveda še vedno pod žezlom habsburško-lorenške dinastije. “Nemški in nemškutarski listi na Štajerskem so že od vsega početka očitali deklaraciji veleizdajalske namene in napadali dr. Korošca in slovensko duhovščino, da hujska ljudstvo zoper Avstrijo in ga hoče ‘prodati Srbom’. Nemški gospodarji so odpuščali uslužbenke, ki so podpisali deklaracijo, nabiralce in zlasti nabiralke podpisov so preganjali orožniki, a kljub temu je dala samo slovenska Štajerska nad 70.000 podpisov, ne glede na izjave občinskih in okrajnih zastopov, društev i. dr. Vršil se je pravi plebiscit, ki je pokazal vso narodno zavednost in politično zrelost slovenskega ljudstva,” piše Silvo Kranjec.³³

Predsednik Jugoslovanskega kluba Korošec je postal glavna tarča napadov nemških nacionalistov. Nemški Marburger Zeitung je v 280. št. iz leta 1917 objavil karikaturo, ki prikazuje Korošca v družbi z J. Zahradnikom (v spomin na deklaracijsko gibanje je bila ponatisnjena v 22. št. Ilustriranega Slovenca iz leta 1927). Korošec in Zahradnik si podajata roko in prisegata pred zemljevidom Avstro-Ogrske, ki je opremljen s podnaslovom “Inseparabiliter-indivisibiliter” (lat. neločljiv, nedeljiv). Prisega se glasi: “Wir halten uns nur nach dem Worte der Schrift: ‘Mein Reich ist nicht von dieser Welt.’” Korošču iz žepa moli list z napisom “Jugoslovansko kraljestvo”, Zahradnik drži v rokah češke peticije.

“Brž ko se je drznil kak list napisati svobodnejšo besedo o notranji politiki ali celo podvomiti v upravičenost nemških načrtov, je bil pobeljen od cenzure. Tako so bila pri nas skoro vsa tri leta svetovne vojne – ‘leta strahote’, kot jih je imenoval Ivan Cankar.”³⁴ Toda proti koncu vojne, po dolgotrajnem neuspešnem bojevanju, neuspehih na fronti, ruski revoluciji in vstopu ZDA v vojno, so se začeli sesuvati vsi represivni mehanizmi monarhije, med njimi tudi cenzura. Po italijanskem napadu je avstroogrška vlada spremenila svoj odnos do Slovencev, ki jih je želela pridobiti za boj proti Italijanom. Dovolila je celo trobojnico.

³⁰ Alenka Puhar, “Deklaracijsko gibanje 1917–1918”, Petičije, pisma in tihotapski časi, Maribor 1985, str. 47.

³¹ “Prebujenje slovenskega naroda”, Slovenec, 1937/120.

³² Alenka Puhar, “Deklaracijsko gibanje 1917–1918”, Petičije, pisma in tihotapski časi, Maribor 1985, str. 49.

³³ Silvo Kranjec, Kako smo se zedinili, Celje 1928, str. 117.

³⁴ Silvo Kranjec, Kako smo se zedinili, Celje 1928, str. 64.

“Prva vojna leta so dajala ljudstvu nado na vojaške zmage, ki so se bučno in agitatorsko slavile v javnih zastopih, na shodih raznih korporacij, po cerkvah in z izobešanjem zastav,” piše Albin Prepeluh (1880–1937). “Toda vojna se je vlekla v neskončnost, gospodarske odnosno prehranjevalne razmere so se bolj in bolj slabšale, ljudstvo je postalo sčasoma trudno in – kar je bilo za vladajoče najbolj nevarno – apatično. Stroga tiskovna cenzura je dajala nemalo prilik za tiho šušljanje o raznih nezgodah in neuspehih na širših vojnih frontah. Pri teh prilikah je našla agitacija za osamosvojitve ugodna tla. Kljub vojnemu stanju je ostalo še precej nekdanje politične svobode. Parlamentarni govori so se smeli tiskati, razen nekaterih najbolj kritičnih, zaplenjeni članki so se imunizirali z interpelacijami v parlamentu. Dovoljevali so se celo shodi in tabori, čeprav pod strogim nadzorstvom. Dandanes si je težko zamisliti državo, ki bi bila zapletena v brezpadno vojno, pa bi dovoljevala podobne kritike in zборе, ki bi zahtevali njeno temeljno preureditev.”³⁵

Pešanje pozornosti cenzure je bil glavni pogoj, da so se lahko pojavili novi časopisi, npr. Jugoslovan (1917–1918), ki so ga izdajali Krekovi somišljeniki in je že s svojim naslovom pomenil pravcato izzivanje vseh privržencev velikonemške in dualistične rešitve narodnostnega vprašanja monarhije. Tednik, ki se je tiskal v Učiteljski tiskarni v Ljubljani, za odgovornega urednika pa je imel državnega poslanca Jožeta Gostinčarja (1860–1942), je zagovarjal “jugoslovansko idejo” in se razglasil za “pacifista (miroljuba) od nog do glave”,³⁶ zato ni bilo nič čudnega, da je bilo mnogo njegovih člankov konfisciranih.³⁷

³⁵ Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938, str. 81–82.

³⁶ Jugoslovan, 1917/7.

³⁷ Na prvi strani prve številke z dne 10. novembra 1917 je Jugoslovan objavil “Majniško deklaracijo” in “Ljubljansko izjavo” ter dolg uvodnik, namenjen njuni podpori: “Vsi, ki smo doživeli 30. majnik, vemo, kako globoko je pretresla jasna, odrešilna beseda Jugoslovanskega kluba dušo slovenskega, hrvaškega in srbskega ljudstva. Ves naš jug je radostno vztrepetal, kakor prešinjen od mogočne, električne iskre. Naši možje in mladeniči na fronti, ki so tri leta nevedno strmeli v strašni obraz smrti in jo izpraševali: Čemu je vse to? – so ta hip, ko je pred njihovimi očmi vstala veličastna prikazen združenja in svobode, spoznali, da jugoslovanska kri vendar ni zastoj močila daljnih zemelj, mnogi so rekli, da se s takim upanjem lažje umira. Ko se je prikazala dne 30. maja prva sled svobode na obzorju, je postalo tudi trpljenje v zaledju lažje. Pobiranja in datjave, pomanjkanja in stradanje, begunstvo in bolehanje – vsa bremena so izgubila nekaj svoje teže, kajti bil je vsaj pogled v bodočnost lepši. In vse to je storila samo ena beseda v državnem zboru?”

Ena sama beseda! Naš narod je po nagonu samoobranitve, ki se je v teh letih klanja in sovraštva mogočno razvil, začutil, odkod mu prihaja rešitev. Videl je tudi, da je misel izražena v deklaraciji, že dokazala svojo življenjsko moč. Skoro čez noč je združila avstrijske jugoslovanske poslance, razdeljene prej v razne klube, pod skupno streho in vzdržuje med njimi popolno soglasje. Vse stranke na našem jugu so je sprejele v svoj program kot njega bistven in sedaj najvažnejši del. Obmejne Slovence je tesneje priklenila k središču, posamezne politične skupine zbližala in v Ljubljani smo doživeli, da je naš knez in škof – dejanje, ki ga Jugoslavija nikdar ne bo pozabila – na nož sprte stranke zbral k delu za skupni narodni ideal. Ta misel je plodna, ta misel dela čudeže! Z istim nagonom je slovenski narod takoj, brez učitelja, brez agitacije, sprevidel, kaj jugoslovanska deklaracija hoče, kaj je nje vsebina. Brž je spoznal, kolike važnosti je za njegov dušni in gmotni razvoj samostojna jugoslovanska država. Ona nam prinaša svobodo! Jugoslavija, enakovredna zaveznica drugih enakovrednih držav, združenih pod Habsburžani v mogočno podonavsko cesarstvo, nas bo rešila premnogih nadlog našega dosedanjega političnega življenja. Oprostila nas bo tujega uradništva, ki se pase kakor strupena zajedalka po našem narodnem telesu, gloda njegovo odporno silo, ga razkrajja. Oprostila bo meje težkega potujčevalnega pritiska, ki ga vzdržujemo z največjim naporom naših uradnih in gospodarskih sil, ki tlači k tlom naš svobodni razvoj. Oprostila nas bo tisočernih muk narodnega boja, ki požira toliko plodnih energij, ubija sposobnost za drugotno kulturno delo ter zmisel za največje duševne dobrine človeštva. Oprostila nas bo pogubne malodušnosti, ki jo rodi večna borba za obstanek proti premočnemu tekmovalcu, dvignila naš pogum in samozavest, dvignila s tem našo dela zmožnost zase in za veliko družino evropskih narodov. Naša zemlja, ki jo je Bog tako obilno blagoslovil, ki hrani v sebi drage rude in zdravilne vode, ki rodi žlahtni vinski sok in južno sadje, ki jo odevajo širne žitne planjave in krasijo snežne gore, ki jo prepletajo plovne vode in se ji odpirajo ob Adriji široka vrata do zakladov daljnih dežel, ta zemlja, ki jo tišči sovražen sistem v nemarno umetno revščino, se bo osvobodila. Njena plodovitost se bo

Jugoslovanu je sledil satirični list **Kurent**, še prej pa je kot njegov predhodnik izšel **Kurentov album**. V Kurentovem albumu, ki ga je leta 1918 založil in izdal konzorcij "Kurenta", uredila Branimir Kozinc in časnikar in prevajalec, izdajatelj in odgovorni urednik Glasa Juga, Viktor Zalar (1882–1940) ter tiskala Zvezna tiskarna v Ljubljani, je bila v verzih objavljena tudi "Uvodna beseda" oziroma kratek satiričen programček lista:

*"Z neusmiljenim dovtipom,
z ostrobrušeno satiro,
s pisano karikaturao
ščiplji, pikaj in nagajaj,
zbadaj, se norčuj in grajaj,
kjer je kaj nerodnega.
Pa zabavaj bralcev svojih
občino v teh težkih časih
s šalo, smehom in humorjem,
jim preganjaj mračne misli,
zbujaj up na boljše dneve –
to je 'Kurentov' program."*

Med literarnimi sodelavci Kurentovega albuma zasledimo Frana Milčinskega, Cvetka (Florijana) Golarja, avtorja starodavne pripovedke "Kurent" iz 1909 Ivana Cankarja, Damirja Feigla, Ferda Plemiča in Rada Murnika. V satiričnem listu Kurent so se jim pridružili Milan Pugelj, Gustav Strniša, Ivan Albreht, Anton Gaspari idr. Lahko bi dejali, da je bil v Kurentu in Kurentovem albumu zbran vrh naše takratne humoristične proze. Tudi karikature so risali avtorji, ki so se v tej likovni zvrsti uspeli več kot dokazati: Maksim Gaspari, Fran Podrekar in Hinko Smrekar. Smrekar je po sodelovanju s satiričnima listoma Jež in Osa nadaljeval z risanjem številnih karikatur in satiričnih ilustracij, ki jih je javnosti predstavljal kar v izložbenih oknih ljubljanskih trgovin in se le z nekaterimi izmed njih uspel prebiti na strani naših revij. Ne srečamo ga pri dnevnikih Jutro in Dan, ki sta poskušala uvesti dnevno časopisno karikaturao, verjetno zato, ker se zaradi svoje neukročene neodvisnosti najbrž ne bi preveč dobro obnesel v vlogi najetega političnega karikaturista. Z obema dnevnikoma je sodeloval Gaspari, ki ga je pri Dnevu nasledil Podrekar. V Kurentu in Kurentovem albumu so se torej združile najboljše moči slovenskega likovnega in literarnega humorja. Rezultat je bil satiričen list, kakršen se v Sloveniji ni pojavil vse od Alešovčevega Brenclja (1869–1875; 1877–1886), Martelančevega Jurija s pušo (1869/1870), Levstikovega Pavlihe (1870) oziroma Škrata (1903–1905 (?)) in Ose (1905/1906). Prvič je bilo pri vseh karikaturah navedeno tudi njihovo avtorstvo – kot da se nobenemu risarju ni bilo potrebno več sramovati ali skrivati svojega sodelovanja.

*zvišala, prometna sredstva, modro urejena po njeni legi in naravnem značaju, bode nje vrednost postotinila, našo davčno moč dvignila, mrtvi kapitali bodo oživali. Pravično izvedena demokracija, kakor jo majniška deklaracija zahteva, bi varovala državo zunanjih polomov, kakoršnega doživljamo sedaj in zagotovila notranji mir, zakonito braneč svobodnemu državljanu njegove verske, kulturne in gmotne koristi. To živo sliko boljše bodočnosti je pričarala jugoslovanskemu narodu majniška deklaracija. Razumljivo je, da so se srca zanjo vnela. Pa bila bi velika nespamet, če bi se vdajali mamljivim slikam domišljije, mirno čakajoč, da jih čas uresniči. **Zgodovinska ura, kakršne ni jugoslovanski narod doživel, uči od leta 1848 sem, nam bo toliko dala, kolikor ji bomo sami znali vzeti.** Našim nadam se pojavlja sto ovir in te, ki jih imamo sedaj premagati, niso zadnje. Da vsestransko razbistri položaj, preišče zgodovinske, zemljepisne, gospodarske, kulturne in politične temelje naše bodoče države, presodi ovire in jih pomore premagovati, da neprestano neti v slovenskih dušah, tudi v urah preizkušnje, ogenj ljubezni za skupni narodni ideal ter zdrami in združi narodne sile – **Zato je bil potreben 'Jugoslovan'**. Zato smo ga ustanovili!" ("Jugoslovan", Jugoslovan 1917/1).*

Naslovna karikatura je bila delo Hinka Smrekarja. Narisal je Kurenta med igranjem na čarobne gosli. Njihovi zapeljivi zvoki so premamili poslušalce, da so se zavrteli v divjem plesu. Med plesalci so se znašli sami avstrofilci: deželni glavar Šušteršič pleše z nemško pošastjo, Nemeec se je zavrtel z oslom, tu je tudi razburjeno razigrani cenzor... Naslovnici je sledila Smrekarjeva karikatura "Srečna Avstrija", na kateri je vladni minister iskal ravnotežje med nemškimi in madžarskimi zahtevami, privilegiji in ugoditvami ter slovanskimi pritožbami, interpelacijami in zahtevami: "Vse je v najlepšem redu – slovanskih pritožb je prav toliko kot nemških in madžarskih zahtev," se glasi komentar pod karikaturu. Karikatura se je nanašala na ponovno sklicanje državnega zbora, v katerem so predstavniki vseh narodov v monarhiji nemudoma izrazili svoje povsem različne in nezdružljive želje – slovenske je izrekla majniška deklaracija. Smrekar je narisal tudi znani in večkrat reproducirani karikaturo "Vasovalci sedanjega časa" in "Vsenemški most do Adrije se maje!".

Znamenite Bismarckove besede: "Ko se cesar Franc Jožef povzpne na konja, mu sledijo vsi njegovi narodi" ob koncu vojne niso imele nobene teže več. Smrekarjeva karikatura "Samoodločba", ki je nastala leta 1918, a najbrž zaradi drznosti ni bila objavljena, nam predstavlja zgovorno projekcijo aktualnih političnih razmer v monarhiji. Triumfalni voz s personifikacijo Demokracije na njem vlečejo navkreber Rus, Poljak, Čeh, Ukrajinec, Slovenec, Slovak, Hrvat. Premagati morajo mnoge zapreke, hlode in skale, ki so jih sovražniki zavalili na strmo pot. Tri kronane glave so med kolesa voza vtaknile kol, vzpenjanje voza z vlečenjem v nasprotno smer skušajo zavirati rak (kot ponazorilo reakcionarstva), nemška marka, birokrat, duhovnik, pangerman, turnar, nemški socialdemokrat in sam "Nebodigatreba".³⁸ Avstrijskim Slovanom grozijo avstrijski Nemci oziroma nemški turnarji, prizor pa opazujejo predstavniki velesil, Francoz, Italijan, Anglež (John Bull), Američan (Uncle Sam) idr.

Na karikaturi "Mir?" je Fran Podrekar upodobil boga vojne Marsa, ki se je spraševal: "Mislim, da bo kmalu konec moje slave; nobenega solda že ne iztisnem več iz sveta." Bog vojne izžema zemljsko kroglo, iz katere padajo novci v vrečo vojnega dobičkarja. Podrekar je prikazal tudi "Novo božanstvo leta 1918" – mesarja v napoleonovski pozi s teletom. "Kakor stari Izraelci, so tudi ljudje 'modernega' časa jeli oboževati – tele," nam pojasnjuje pripisan komentar. "Razvoj človeka" oziroma "Nazaj k naravi" pa je vodilna misel štirih risbic, na katerih je Smrekar upodobil moralni propad, ki ga je civilizaciji prinesla vojna. Risbice so sporočale, da naj bi čez nekaj desetletij ljudje ne živeli nič drugače kot opice na drevju.³⁹

Na karikaturi "Zgodnja dunajska birma" je Smrekar upodobil avstrijskega zunanjega ministra, grofa Ottokarja Czernina-Chudenitza v vlogi dunajskega škofa. Povod za nastanek karikature je bil naslednji: Czernin, "eden od zaupnikov rajnega Franca Ferdinanda", je na veliko noč 1918 sprejel zastopnike dunajskega občinskega sveta in jim orisal zunanje-politični položaj monarhije ter silovito napadel avstrijske Slovane, zlasti češke in jugoslovanske "pacifiste", ki jim je očital veleizdajo, medtem ko je Nemce hvalil.⁴⁰ Kot je za Smrekarja pogosto značilno, je karikatura polna povednih detajlov. Czerninovo škofovsko mitro je Smrekar spremenil v kačjo glavo, minister z železnimi rokavicami in s kačo v rokah

³⁸ Po: Karel Dobida, Hinko Smrekar, Ljubljana 1957, str. 57.

³⁹ Na tem mestu bi lahko citirali zgovoren odlomek Smrekarjevega teksta iz njegovega "Črnovojnika": "Ali izvira vsa nesreča človeštva le iz megalomanije tistega pradedca, ki je prvi začel hoditi po zadnjih šapah, s sprednjimi pa je posegel po zvezdah, da jih skladi z neba?..."

Če to velja, kaj ne bi bilo najpraktičnejše, če bi se človeštvo poskusilo odločiti spet za hojo po vseh štirih – v svoj blagor, v radikalno odrešitev od vseh kulturnih nesreč in problemov?

Saj ta poskus ne bi bil pretežak: razdalja med človekom in nepokvarjenim šimpanzom vendar še ni nepremostljivo velika!

Nazaj k naravi!"

⁴⁰ Po: Karel Dobida, Hinko Smrekar, katalog razstave v Narodni galeriji, Ljubljana 1952, str. 47.

Novo božanstvo l. 1918.

Kakor stari Izraelci, so tudi ljudje „modernega“ časa jeli oboževati — tele.

grozi češkemu (Čeche je Czernin proglasil za veleizdajalce), slovenskemu in hrvaškemu dečku, ki so jih predenj nasilno privedli žandarji. Nad birmo, ki "je birmance zares v pravi veri potrdila", so neznansko navdušeni vojaki, preoblečeni v "nemške in madžarske matere". Zgovoren je tudi oltar v ozadju, ki ima namesto oltarnih stebrov dvojne topovskih cevi. Na oltarni sliki je v vlogi svetega Boštjana upodobljen "Avstro-Ogrski Slovan". Njegovo telo je prebodeno s puščicami, na katerih lahko razpoznamo pero (morda namig na birokracijo), "Eichenblatt" (hrastov list, ki je veljal za simbol nemštva) in § 14 – oznako za razvpiti 14. paragraf ustave iz leta 1867, s pomočjo katerega so ministrski predsedniki vladali že pred vojno, ko je predvsem zaradi obstrukcij prihajalo do "delanezmožnosti" državnega zbora.⁴¹

Ne glede na prizadevanja nasprotnikov je gibanje za majsko deklaracijo pridobivalo vedno več privržencev. Na največjem shodu marca 1918 v Ljubljani je zastopstvo slovenskih žena in deklet izročilo predsedniku Jugoslovanskega kluba dr. Korošču spomenico z 200.000 podpisi. "Dne 24. 3. je bila vsa Ljubljana pokoncu, ko je prišel Korošec in je sprejel deklaracije naše dežele iz rok gospa," je v dnevnik zapisal knezoškof Anton Bonaventura Jeglič. "Vsa slovesnost, sprejem, govori in drugo je že precej presegalo meje zmerne navdušenosti. Vendar je bila slovesnost strogo patriotska. Množice, posebno dijaške so prišle dvakrat v škofijo demonstrirat. Hvala bogu, da nisem bil doma; bolje je, da me preveč povzdigujejo. Poročilo Reichsposte je zopet tako zvito, da sumniči slovesnost, kakor da bi bila nepatriotska. Tudi 'Resnica', katere zadnja številka (30.3.) je izredno hudobna, se norčuje iz slovesnosti ter poroča o njej pogrdno."⁴² Dogodek je na eni od osmih deklaracijskih razglednic, ki jih je avgusta 1918 založil Ilustrirani glasnik (založnik razglednic Vojska v slikah) in natisnila Katoliška tiskarna v Ljubljani, upodobil Maksim Gaspari. Ohranil se je tudi na Smrekarjevi risbi. Sredi leta 1918 so bili deklaracijski tabori prepovedani. Pod vplivom majniške deklaracije in idej, ki so jih prinesli s seboj povratniki iz ruskega ujetništva, je prišlo tudi do uporov slovenskih vojakov (Judenburg, Murau, Radgona), ki so bili krvavo zadušeni, leta 1917, še bolj pa 1918 se je večalo število dezertirjev.

⁴¹ § 14 ("Notverordnungsparagrafen") iz ustave iz leta 1867, ki je kot Damoklejev meč visel nad avstrijskim parlamentom, se je glasil: "Če so nujne takšne odredbe, za katere je v skladu z ustavo potrebno soglasje državnega zbora, se v času, ko ta ni zbran, lahko izdajo z odgovornostjo celotnega ministrstva in s cesarjevo odredbo, v kolikor nimajo namena izpreminjati državnih temeljnih zakonov, ne zadevajo trajne obremenitve državne zakladnice ali odtujitve državnih dobrin. Takšne odredbe imajo začasno zakonsko moč, če jih podpišejo vsi ministri in so proglašene z izrecno zvezo na te določbe državnega temeljnega zakona.

Zakonska moč teh odredb se ukine, ko vlada opusti njihovo predložitev v odobritev naslednjic zbranemu državnemu zboru, in sicer najprej poslanski zbornici, najpozneje 4 tedne po zboru, ali ko te niso dosegle odobritev ene od obeh zbornic državnega zbora.

Celotno ministrstvo je odgovorno, da takšne odredbe, takoj ko izgubijo svojo začasno zakonsko moč, ne veljajo več."

14. člen ustave je dovoljeval izdajo cesarskih odredb tudi za tiste zadeve, ki so sicer potrebovale soglasje državnega zbora – seveda samo v nujnih primerih, ko ta ni zasedal. Vlada je ta zasilni paragraf zaradi vedno večjega razsula že dalj časa uporabljala tudi pred vojno. Če državni zbor ni bil zbran, je smela vlada s cesarjevimi naredbami reševati nujne zadeve, zlasti državni proračun, vendar samo v tem primeru, če te niso spreminjale državnih osnovnih zakonov, če niso trajno obremenjevale državnega zaklada, če so jih podpisali vsi ministri in če jih je vlada predložila na prihodnjem zasedanju poslanski zbornici v odobritev. "...§ 14., ki jemlje ustavnosti in pralamentarizmu vsako vrednost, radi katerega smatramo lahko Avstrijo še danes za absolutistično državo v polnem pomenu te besede.

Ta že tolikokrat imenovani in preklinjani § 14. daje vladi v odsotnosti državnega zbora delati vse kar hoče: podaljšati proračun, dovoljevati rovince, sklepati posojila, sploh opravljati vsa dela parlamenta, kakor bi njega sploh ne bilo in ta § je bil že tolikokrat v praktični porabi, kolikokrat so bile razmere v državnem zboru take, da parlament ni hotel vlade – ubogati" (Jutro, 1911/623).

⁴² Po: Jegličev dnevnik (prepis), brez naslova, 31.1.1918, 11. knjiga, Arhiv republike Slovenije v Ljubljani (oddelek za dislocirano arhivsko gradivo).

Ob prvi obletnici deklaracije je Jugoslovan objavil naslednji uvodnik: *"...In sedaj? Kam naša pot? Čutili smo, da je naš narod dozorel, pa videli smo, da mu piše vojska debelo mrtvaško knjigo – slišali, da mu tujci že izbirajo sarkofag, kamor bi ga položili in napisali nanj: Ni ga več! Kot plahe ptice so se stiskali ljudje in še šepetati nismo upali. Usta so molčala, srce je hrepenelo – toda komaj, da je še upalo. Toda v tem groze polnem molku in miru je priplul orel, zakrožil v drznem zamahu s perotjo nad našo domovino, nato se dvignil kvišku, da smo ga videli vsi, in zaklical, da so ga slišali tudi pripravljeni pogrebci našega naroda. Kvišku ptica plaha – poglej svoj cilj! Kot v ekstazi je ostrmel narod, ko je izza svinčeno težkih oblakov, ki jih je prebila perot našega orla – našega Kreka – zasvetilo solnce, zažarel cilj – najvišji cilj naroda: njegova svobodna samostojnost. Nasprotnik se je ozrl v oči nasprotnika – in zagledal v očeh solzo, ki je žarela v istem žaru kot njegova in mu je klicala: Kljub temu sva vendarle brata! Tvoj cilj – moj cilj, tvoja domovina – je moja domovina in tvoja svoboda, moja svoboda. Hipoma je bil ves narod orjantiran, prodiranje prvih čet se je pričelo in danes je mobilizacija izvršena do zadnjega moža, kaj moža, raztrgano revno dete ve danes za naš cilj in v bedi in lakoti pozablja vse drugo in iztega roke po pramenih te naše zarje, ki prodira na vzhodu nove dobe naše domovine. 30. majnik je bil tisti dan, ki bo narodni praznik do zadnjega diha našega naroda, 30. majnik je slovesna uvertura – zagrinjalo se je dvignilo, ves šum malenkosti je potihnil, vso nepotrebno navlako, vse spletke egoizma, vse je narod odrinil in se pripravil na veliki dan, ki mu tako gotovo zasije, kakor gotovo solnce po vzhodu ne zgreši svoje poti niti za sekundo in privozi na visoki poldan. – Prva obletnica majniške deklaracije – in kam je prišlo solnce svobode našega naroda!*

To ni korak, to je skok velikana, to je orkan duš, ki ga nikdo več ne pokroti, ne presekucije, ne krivice, ne boj, ne vlada, ne vsi sovražniki. Danes ve vsak otrok, kaj je, se zaveda vsak ubogi izgnanec, ki tiči v podrti luknji svojega doma, obdeluje svojo grudo in strada in umira za njo, ker je ne da in ne proda tujcu za nobeno ceno, ve in se zaveda, da je seme iz krvavega naroda in ker seme, zato tako dragocen kapital svoje domovine. Nimamo sicer še svobodne domovine – lepe Jugoslavije – ni še ustanovljena na zemljevidu, toda utemeljena je v dušah naroda. In te duše vedo, da se papirni zemljevidi morajo raztrgati in da se tudi dajo raztrgati. Umetne meje, po sovražni roki nam postavljene, ne zabranijo poti duha po njih in po tej poti jih bo narod zrušil sam in si sam izbojeval pravico in svobodo. Vsi laži-politiki, ki se tolažijo, da je deklaracija samo fantom par glav, da je deklaracija otrok zavožene taktike, vsi ti naj gredo po domovini na naše tabore, vsi ti naj poslušajo ogorčene vzklike množic, naj zro valovje pluskajočih trum, ki ne poznajo in pripoznajo nobenega kompromisa več, ne marajo nobenih drobtin, ki bi jih z gesto oholega bogatina metal kdorkoli njim beračem v dar – ki nič več ne prosijo in ne barantajo, ki zahtevajo, in sicer na prirodnem božjem pravu samo zahtevajo pravico svobode – vse drugo si bodo dale same. Mi smo orjantirani, mi imamo veliki skupni cilj – mi gremo za njim.

Toda nekaj ne pozabimo! Ne pozabimo, da je naš sovražnik na delu, ne pozabimo, da je ta zadnja osvojitev najtežja izmed vseh in zato žrtev in dela polna. Vsaj ne bo nikogar med nami, ki bi ne razumel, da so vse malenkostne koncesije, ki bi se nam in so se že ponujale od vlade, samo strup za naš narod, samo premišljene inekcije morfija, da bi Lah in Nemeč in Madžar stanovitno glodali ob telesu naše Jugoslavije tako dolgo, da bi bila zglodana zadnja koščica. Vsaka taka politika – je politika smrti. Iz ljubezni nam ne dajo piškavega oreha, iz pravicoljubja nam ne dajo počenega groša. Le ne dajmo se slepariti! Svoj cilj, edini cilj, ki nas otme, vidimo, za eno pa vemo, da drugega cilja za naše narodno življenje ni. Vse drugo je smrt – sicer počasna, pa tem bolj grenka in tudi sramotna. Nič več se ne plašimo: Nismo več majhni – nismo nič več sami. Češki narod je v teh dneh manifestiral s

*svojo kulturo, s svojim nastopom tako sijajno, da smo lahko ponosni na tega brata, ki gre strnjen z nami v boj za nas in zase in ki v resni zavesti svoje moči, svoje edinosti, vse krivične udarce sprejema z ironičnim smehljajem. Torej v tej zavesti, da smo možni edinole kot Jugoslovani, v zavesti, da nismo osamljeni, v zavesti, da je z nami Bog in pravica, se pripravimo na vroči poldan dela – in korakajmo kot strnjena falanga – za svojim ciljem.”*⁴³ V članku se skriva poveden detajl. Njegov pisec ne omenja več habsburškega državnega okvira. Slovenci so se pripravljali na pot iz razpadajoče države v narodno svobodo.

Skorajda leto dni po majniški deklaraciji, 27. maja 1918, so vse tri slovenske stranke sprejele skupno izjavo, ki je bila odgovor na t.i. badensko avdienco, na kateri je cesar Karel I. sprejel delegacijo Nemcev in nemškutarjev iz slovenskih dežel. Zagotovil jim je nedeljivost slovenskih dežel in obljubil, da bo pot do Jadranskega morda odprta, ker se te dežele ne bodo priključile jugoslovanski državi, vlada bo ostro nastopila proti agitaciji za odcepitev slovenskega ozemlja. S tem je cesar sam vzel smisel habsburški klavzuli v majniški deklaraciji. Slovenci so v izjavi poudarjali, da ne bodo odstopili od zahteve po ustanovitvi jugoslovanske države. Sredi avgusta 1918 je bil v Ljubljani ustanovljen nadstrankarski Narodni svet, ki je bil sestavljen iz predstavnikov SLS, liberalne Jugoslovanske demokratske stranke, Jugoslovanske socialdemokratske stranke, političnega društva Edinost iz Trsta in Političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem. Z njim so Slovenci izrazili svojo malone enotno voljo do narodne samoodločbe in oblikovanja neodvisne jugoslovanske države. Za predsednika Narodnega sveta je bil izvoljen dr. Korošec, ki je 2. oktobra v državnem zboru prebral izjavo jugoslovanskih politikov, sklenjeno 24. septembra v Zagrebu, da more Avstro-Ogrska govoriti samo v imenu Nemcev in Madžarov, medtem ko ostali narodi zahtevajo zase popolno pravico samoodločbe. Na poziv Narodnega sveta je bilo v Ljubljani in v vseh pomembnejših krajih v Sloveniji ustanovljenih še okrog 130 krajevnih narodnih svetov. 6. oktobra so skupno Narodno viječe v Zagrebu ustanovili zastopniki južnoslovanskih narodov v monarhiji. Narodno Viječe Slovenaca, Hrvata i Srba, ki ga je prav tako vodil Korošec, si je za temeljni program izbralo *“zedinjenje vseh Slovencev, Hrvatov in Srbov v narodno, svobodno in neodvisno državo”*. Načrtovana država naj bi se omejevala na južne Slovence na ozemlju nekdanje habsburške monarhije. Narodno Viječe je odklonilo cesarjev manifest o federalizaciji avstrijskega dela monarhije z dne 16. oktobra in zahtevalo združitev vseh Jugoslovancev ne glede na meje v neodvisno državo.

“Navdušenost za Jugoslavijo pa je rasla od dne do dne. Nihče je ni več skrival. Po krčmah so prepevali, slavili majsko deklaracijo, vsak strankarski razloček je bil ta čas pozabljen,” se je spominjal Fran Saleški Finžgar (1871–1962). *“Nobene zoprnosti med ljudmi ni bilo več. Politična nasprotnika, ki sta se prej grizla in napadala po časopisih, se tožarila, opravljala in obrekovala drug drugega, sta v krčmi sedela za isto mizo, si napivala in prepevala. Prečudno soglasje je prevzelo narod. Drobnokrdelce tistih, ki so se trmoglavo oklepali še avstrijske miselnosti, je spoznavalo vsak dan bolje in jasneje svojo zmoto. Glasni in navdušeni družbi so se odmikali. Kajkrat smo se resno med seboj pomenkovali in se izpraševali: Le čemu je bilo prej prelitega toliko črnila v besnih bojih in prepirih? Ali je bilo vsega tega res treba? Samo to smo vsi čutili, da je to enodušje vzkliklo do žive rasti pravzaprav ‘na praznik strnjenih duš’ (Župančičeva beseda) – ob Krekovem pogrebu. Nekdo med nami je izmodroval: Treba ali ne treba – vsega je treba na svetu. Danes gre samo za to, da pridejo pravi žanjci, da spravijo to žetev v žitnice, ali nam jo pobije toča...”*⁴⁴

⁴³ “Za ciljem!”, Jugoslovan, 1918/29.

⁴⁴ Fran Saleški Finžgar, “Konec vojske se bliža”, Leta mojega popotovanja, Celje 1957, str. 303.

Štirinajstdnevnik Kurent, ki je na 16 straneh začel izhajati 1. avgusta 1918, je sprva urejal prevajalec Branimir Kozinc. Leta 1919 ga je nasledil politik, podjetnik, tiskar in založnik lista Anton Pesek (1879–1956), ki je bil tudi izdajatelj in odgovorni urednik Jugoslovana ter lastnik in urednik za tiste čase precej razkošno ilustriranega Slovenskega ilustriranega tednika (1911–1914). Podatki o nakladi Kurenta niso znani. Nekaj misli o namenih lista je prvi urednik zapisal v “Vabilo za naročbo ‘Kurenta’”: “Pogrešali smo doslej lista, ki bi prinesel v sedanjega časa mrko resnost solnca veselja, zabave in smeha. Morda smo bili edini narod na svetu brez šaljivega lista. Da se ta vrzel zamaši, se je ustanovil konsorcij, ki bo izdajal humoristično satirični list ‘Kurent’. Kurent je bil starim Slovanom bog veselja, plesa in smeha, v narodni pravljici pa popotnik, ki ima čudovite gosli: Koder hodi po svetu in kjer zaigra na svoje čudovito godalo, pleše vse, staro in mlado, ter ne more prenehati, dokler pojejo njegove gosli. Tako naj gre naš ‘Kurent’ po svetu, potuje naj po vsej Jugoslaviji, kjer biva naš rod. Njegove gosli naj vzbujajo veselje in od veselja naj plešejo vsi, ki so dobre volje. Imajo pa Kurentove gosli tudi satirično struno in na to struno brenkaj ‘Kurent’ našim neprijateljem, ki naj plešejo v onemogli jezi, dokler ne omagajo. Posrečilo se nam je pridobiti za sotrudnike lista naše najboljše humoristične pisatelje in risarje, tako da smelo lahko trdimo, da se bo ‘Kurent’ uspešno kosal s podobnimi listi drugih narodov.”

Naslovnico 1. št. Kurenta je krasila Podrekarjeva karikatura “Paradiž sedanjega časa”. Adam in Eva, oblečena zgolj v nakaznico za obleko, v rajskem vrtu poslušata božje navodilo: “Od vseh dreves na vrtu smeta jesti, samo od drevesa sredi vrta ne.” Vendar se edino na prepovedanem drevesu nahajajo vsakovrstne dobrote, toda na njem se je že ugnezdil vojni dobičkar. Na preostalih drevesih ju čakajo zgolj nakaznice za kruh, moko, tobak, mast, sladkor, petrolej, drva, jajca, pa tudi nakaznice za posebne, vojne pridobitve: nakaznice za uši, bolhe, miši in podgane, kebre, kislice in deteljo, slamo, muhe, stenice itd. Sledi Podrekarjeva karikatura, na kateri je rimskega boga vojne Marsa prikazal kot “Zadovoljnega požeruha”, ki ustoličen na pogorišču civilizacije, požira človeške žrtve.

Konec julija je novi avstrijski ministrski predsednik postal baron Maks Hussarek, ki “se je kazal Slovanom prijaznejšega, a samo v besedah, v dejanjih pa je ostalo vse po starem”.⁴⁵ Srečamo ga lahko na Gasparijevi karikaturi “Novi ministrski predsednik” v 2. št. Kurenta. Dve sličici prikazujeta, kako Hussarek poskuša očarati gospodično Avstrijo. Ob začetku njegove obljube (“Avstrija bo svojo misijo dosegla le tedaj, če postane vsem svojim narodom prava domovina.”) se gospodična, katere oblačilo je okrašeno s paragrafi, močno zamisli, toda ko ministrski predsednik doda: “Ta cilj pa doseže le, če se bo vedno zavedala, da je v vrednosti nemškega naroda pravir njene kulturne sile.”, njen obraz razjasni zadovoljen nasmešek.

“Propadanje habsburške monarhije je bilo podobno hiranju priletne, diskretno našmin-kane, častitljive dvorne dame, ki si prizadeva ohraniti videz dostojne vdanosti v bridko usodo,” se je spominjal Rudolf Golouh. “Avstrijske divizije so se še borile na Piavi, v notranjosti države pa si lahko opazil znake razkroja. Modra vlada in vrhovni generalni štab, ki sta imela na svojih zemljevidih že zarisane meje Velike Avstrije, sta pozabila, da se mora moštvo na fronti in ljudstvo v zaledju hraniti tudi med vojno. Skladišča orožja so bila bogato založena, skladišča živil prazna. Ko sta opazila, da sta prezrla nekaj tako važnega, je bilo že prepozno. Vojaški stroj je brezhibno deloval, hrane pa je začelo primanjkovati že po prvem letu vojne. Ko so poslali vse zdrave ljudi v vojašnice in na fronto, so bila polja slabo posejana in še tisto, kar so dala, so kmetje večidel poskrili, da so lahko svobodno trgovali. Hudo so bili prizadeti zlasti prebivalci velikih mest in industrijskih središč, med

⁴⁵ Silvo Kranjec, Kako smo se zedinili, Celje 1928, str. 119.

Zadovoljni požeruh.

Risal France Podrekar

Fran Podrekar, "Zadovoljni požeruh", Kurent

katerimi so se zaradi enolične in nezadostne hrane naglo širile razne bolezni. V zimi l. 1917–1918 so preskrbovalni viri skoraj v celoti usahnili in gripa je neusmiljeno kosila izčrpane ljudi.”⁴⁶

Podrekar je na karikaturi “*Durchhalten!*” v 3. št. narisal “vojno pastoralno sliko”: civilno prebivalstvo, obsijano s plameni vojnega požara, v spremstvu svojega pastirja-žandarja grizlja travo. Karikaturu spremlja komentar: “*Da se nekoliko odpomore bedi, ki vlada med ljudstvom, bo slavna oblast milostno dovolila revnejšim slojem, da se hodijo past na dobro pokošene občinske travnike seveda pod primernim nadzorstvom.*” Gorje vojnega pomanjkanja je čutilo tudi civilno prebivalstvo. Pozicijska vojna je zadnje vojno leto neusmiljeno izčrpavala zaledje, množile so se rekvizicije živil, ki so izčrpale kmečko prebivalstvo, in težave pri preskrbi, ki so jih najbolj občutile delavske družine v mestih. Prišlo je do vrste demonstracij proti vojni in druginji. Januarja 1918 je pred Mestnim domom v Ljubljani proti slabi preskrbi s hrano protestiralo več kot 2.000 delavskih žena. V marcu in aprilu 1918 so sledile splošne demonstracije za mir, kruh in žensko volilno pravico. V letu 1918 so demonstrirale za iste zahteve tudi žene v Trstu, na Jesenicah in v Mariboru.

V 5. št. naletimo na karikaturu z naslovom “*Prizor iz pretresljive drame 'Svetovni požar'*” in komentarjem “*Godi se v Rusiji leta 1918, kjer ustanovljajo države ter postavljajo prestole – na vulkane*”, v katero je najbrž delno posegla cenzura. Droben listič z napisom “Zaplenjeno!” namreč prekriva obraz osebe v ospredju. Prizor komentira skriti angleški John Bull (personifikacija Angleža): “*Nemški principi bi radi na gorko sedli!*”. Pred nedavnim takšna karikatura niti nastati ne bi smela, sedaj pa je bila celo objavljena, hkrati pa je frakasta figura, katere identiteto je zakrila cenzorjeva intervencija, še vedno tukaj in je delno celo ostala prepoznavna. V Rusiji so cesarja Nikolaja II. zrušili in z družino vred umorili, nič kaj bolje se ob koncu ni odrezal tudi nemški kaiser Viljem II., ki je moral odstopiti in oditi v pregnanstvo, habsburško cesarstvo, ki ga je zavožil sivolasi Franc Jožef, pa nikakor ni mogel rešiti mladi, neizkušeni Karel I. Z dinastijami in kronanimi glavami, ki so svojim ljudstvom naprtilo ogromen krvavi davek, je bilo po 1. svetovni vojni konec, kar je dobesedno upodobil Podrekar na vinjeti v 4. št. Kurenta iz leta 1919 z naslovom “*Med staro šaro*”, na kateri je narisal vladarja, odvrženega na “smetišče zgodovine”. Še ostrejši je bil Smrekar, ki je narisal karikaturu “*Stara babura je žalostno poginila, a je še po smrti z jezikom migala*”. Babura je bila stara, črviva in razpadajoča monarhija. Ob njenem truplu žalujeta general Svetozar Borojević, plemeniti Bojna, in mrhovinasti avstrijski orol.

Globok občutek ogroženosti je pospešil proces iskanja slovenske narodne identitete, ki jo lahko zasledimo tudi pri likovnih simbolih, personifikacijah in mnogih pomenskih zvezah na karikaturah v Kurentu, ki so se od večine karikatur, nastalih v letih pred vojno, razlikovale po težnji po izpričevanju slovenske samozavesti.

Proti koncu vojne so v Ljubljani začeli izginjati nemški napisi. Če je Gasparijeva karikatura “*Kopališče v Koleziji ali ljubljansko nemškutarjenje*” v 1. št. Kurenta prikazovala zadovoljen nemško zvonec pogovor ljubljanskih Nemcev – kopalcev v mestnem kopališču Kolezija, je Smrekar na karikaturi “*Za uk si prebrisane glave...*” v 4. št. narisal obupane “*spodnještajerske*” Nemce, ki so se začeli nenadoma navduševati nad “*lepoto slovenskega jezika*”. “*Semtertja je to združeno sicer s težavami, polagoma bo pa že šlo,*” je menil Smrekar. Toda po karikaturistovem mnenju “*rapidno*” učenje slovenščine prinaša s seboj razne neprijetne posledice, med drugim lahko Nemcem, ki za slovenščino nikoli niso bili “*odprte glave*”, zaradi pretiranega vlivanja znanja celo raznese betico.

⁴⁶ Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov / Panorama političnih bojev slovenskega naroda, Ljubljana 1966, str. 105.

Hinko Smrekar, "Stara babura", Kurent

Znova je začelo delovati slovensko gledališče, kateremu je bil posvečen dobršen del Kurentove 5. št. Na naslovni karikaturi "Vstajenje" je Maksim Gaspari. narisal "Talijo" (oziroma "Slovenijo"), ki se je po zaslugi princa Kranjskega Janeza kot nekakšna Trnjulčica iz dolgoletnega spanca prebudila v novo življenje. Gledališko navdahnjeno številko so zaključili Smrekarjevi "Prizori iz velike svetovne drame", ki naj bi jih "spisala Tisza in Seidler", madžarski in avstrijski ministrski predsednik. Na Smrekarjevi karikaturi "Nesramnost" iz naslednje številke birokrat z naredbami odganja boga vojne, jetiko, sifilis in špansko gripo, ki jim je vojna na stežaj odprla vrata. Zaman! V 6. št. je bila objavljena tudi Smrekarjeva "Jeremijada", na kateri donedavna samozavestni "Vsenemci" (možici z "židovskimi" potezami, med katerimi sta se znašli tudi personifikaciji časnikov "Grazer Tagespost" in "Neue Freie Presse")⁴⁷ z naslednjimi besedami tarnajo nad svojo usodo: "Moj bog, zakaj si me zapustil!?!?" Militaristično nastrojeni Vsenemec v ospredju, ki mu iz oči derejo potoki solza, je roki v železnih rokavicah sklenil v molitev pred oltarjem, na katerem kraljuje jekleni meč, s katerim so si Nemci nameravali podrediti svet. Za brevir pa mu služi "Die Muskette". Die Muskette (1905–1941) je bil dunajski humoristični tednik, ki je tako kot tudi Münchenski satirični list *Simplicissimus* (1896–1967) izkazoval svojo medvojno lojalnost s protislovanskim in zlasti protisrbskimi stališči.

Sedma št. je izšla 1. novembra 1918, dva dni po koncu vojne, z Gasparijevo karikaturou "Zadnja ofenziva" na naslovnici. Na njej načelnik nemškega generalštaba, general Hinden-

⁴⁷ Po splošnem prepričanju naj bi nemško pisane časnike obvladoval židovski kapital. Tudi Cankar je v predavanju "Kako sem postal socialist" označil dunajski dnevnik *Neue Freie Presse* za "glasilo dunajskih nemško govorečih Židov", njegovi uvodni članki pa naj bi bili pisani v "palestinsko pojočem slogu". Antisemitizem je bil značilen za vrsto tedanjih slovenskih politikov, npr. za dr. Janeza Evangelista Kreka.

burg razlaga vojnim poročevalcem: *“Nemška armada je zmagovala, zmaguje in bo zmagovala. Inicijativa je v naših rokah. Prodiramo neprestano. Nekaj časa proti Parizu, zadnji čas pa proti – Berlinu.”* Pri tem stoji na velikem raku s zlomljenimi kleščami, ki velja za zgovorno ponazorilo reakcionarstva, nazadnjaštva. Na karikaturi “Bismarckov duh” je Smrekar prikazal železnega kanclerja Bismarcka, ki se jezi na Nemce: *“Blazni gobezdači, zapravili ste bogato dediščino, katero sem vam zapustil!!!”*, ti pa mu odgovarjajo: *“Sam si nas vzgajil.”* Na Podrekarjevi karikaturi upodobljeni “Vojni dobičkar” pa si je zadovoljno oddahnil: *“Hvala Bogu, da je konec vojske, drugače bi počil od samih dobrot!”*

16. oktobra je cesar Karel I. izdal manifest, v katerem je obljubil preureditev monarhije v zvezno državo, vendar je roko sprave ponudil prepozno, saj so slovanski narodi že ustanavljali narodne vlade. Korošec se je 25. oktobra podal v Ženevo, da bi navezal stike z zastopniki Srbov, ki so jih v antantnih krogih imeli za poklicane predstavnike bodoče Jugoslavije. 29. oktobra je dunajska vlada morala prositi za premirje. Karel I. ga je podpisal v noči z 2. na 3. november. Mirovni pogoji so zahtevali demobilizacijo avstroogrške armade, predajo polovice vojne opreme, vrnitev vojnih ujetnikov, izpraznjenje ozemlja, ki ga je Londonska pogodba dodelila Italiji, pravico, da zavezniške enote prečkajo avstroogrsko ozemlje zaradi morebitne intervencije proti Nemčiji. 29. oktobra je Ljubljana na veliki narodni demonstraciji na Kongresnem trgu slovesno proglasila osvoboditev izpod pokroviteljstva črnega habsburškega orla. Razglašena je bila ustanovitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Vrsti red narodov v naslovu te države je izražal dotedanjo vodilno vlogo Slovencev v jugoslovanskem gibanju med habsburškimi Jugoslovani. Istega dne je ustanovitev Države SHS razglasil tudi hrvaški sabor v Zagrebu. Obsegala je Slovenijo (brez Prekmurja), Hrvaško (brez Medjimurja) in Bosno in Hercegovino. 31. oktobra se je Narodnemu svetu pridružila narodna vlada za Slovenijo.

*“Redkokdaj naznanja že zgodnja jutranja zarja beli Ljubljanici tako lep dan, kakor je bilo to dne 29. oktobra 1918,”*⁴⁸ je vzneseno pisal Ivan Hribar, kajti izpolnila so se njegova pričakovanja. Imel je tudi polne roke dela, saj ga je doletela čast, da je skupaj z drugimi narodnimi odličniki pozdravil Slovence, ki so na Kongresnem trgu proslavljali osvoboditev. *“Nobenega oblaka ni bilo na nebu, ko sem ob šestih zjutraj pogledal skozi okno. Le lahka, prozorna meglica se je vlekla nad njenimi hišami, ki je izginila, kakor hitro so se solčni žarki jeli poševno vsipati nad mesto, katerega slovensko prebivalstvo je drhtelo blaženega pričakovanja. Ko je solnce vzplavalo na jasnem, ko ribje oko čistemu obzorju, našlo je mesto v prazničnem razpoloženju. Vse prodajalnice in obratovalnice, razen onih, ki so imele namen vsakodnevnega preživljanja mestnega stanovništva in so ta dan imele služiti tudi mnogoštevilnim, iz podeželja dopotovavšim gostom, bile so zaprte; po ulicah, ki so bile bogato okrašene z zastavami, pa je vrvelo na tisoče praznje oblečenega, z vzvišenimi čutili navdahnjenega domačega ter od blizu in daleč prispelega rodoljubnega občinstva obojega spola. Med njimi zlasti mnogo žen v narodnih nošah. Zbrali so se, da prisostvujejo slovesni proglasitvi našega svobojenja, da so priča jugoslovanskega zedinjenja, da spoznajo svoje z rekami človeške krvi izkupljeno odrešenje in da ob radostnoburnih utripljajih svojih src prisežejo zvestobo svoji lastni državi.*

Že ob osmih začele so se neštete množice zgrinjati na Kongresnem trgu. Kakor šum reke prodiralo je njihovo veselo govorjenje v stanovanja okolnih hiš, katerih okna so bila vsa odprta in tesno zasedena, čim se je jela približevati napovedana deseta ura. Na balkonu deželnega dvorca zbral se je ‘Narodni svet’, zastopniki deželne uprave z dr. Trillerjem in

⁴⁸ Ivan Hribar, “Proglasitev odcepitve od Avstro-Ogerske in zedinjenje s Srbi in Hrvati v eno državo – Revolucionarna ustanovitev ‘Narodne vlade’”, *Moji spomini*, II. del, Ljubljana 1984, str. 274–277.

občinskega sveta ljubljanskega z županom dr. Tavčarjem na čelu, knezoškof dr. Jeglič z zastopniki duhovščine in predstavniki vseh državnih oblasti.

Točno ob desetih izpregovoril sem, obkrožen od članov 'Narodnega sveta', k zbranemu občinstvu, katero je na dano znamenje z rogom nenadoma utihnilo, ko da je v cerkvi, te-le, od časa do časa od nepopisanega navdušenja prekinjene besede:

'Državljeni in državljanke svobodne Jugoslavije!

Naše življenje je polno dela in truda, polno vsakdanjih skrbi. Marsikedarj omagujemo pod njegovo butaro. Kljub vsemu temu pa prihajajo trenotki, v katerih se čutimo srečne, da živimo.

Devet dni sem preživljamo take trenotke. Saj se zavedamo, da smo stopili iz tavnice, v kateri so nas doslej imeli zaprte, na svetlo solnce.

Vaša srca, mile sestre in dragi bratje, prekipevajo vzvišenih čutil, vsaka vaša žilica drhti doslej nepoznane sreče in radosti.

Svobodni državljani ste. Kot taki pa se dobro zavedate, da vam bode ta največja vseh dobrin ohranjena le tedaj, ako bode vaš državni ustroj redno funkcionoval. In prišli ste semkaj, da spoznate one, ki naj za to skrbe.

Narode! Za danes je sklican hrvatski sabor, da proglasi odcepljenje Hrvatske od Ogerske ter njeno zedinjenje z veliko Jugoslavijo. To je vzrok, da ni med nami nobenega zastopnika 'Narodnega Veča', te najvišje inštanice narodne volje. Zato se ti predstavlja samo predsedstvo 'Narodnega Sveta', katero je izvršbeni organ 'Narodnega Veča'.

Žalibog danes ni med nami onega, katerega ti, narod moj, najbolj ljubiš. Voditelja, apostola Jugoslovanstva in prvoboritelja za našo suverenost, dr. Antona Korošca pogrešaš tukaj. A če ni telesno – v duhu je gotovo z nami. Saj je mogoče, da ravno v tem trenutku razpravlja v Švici, kjer se že nekaj dni mudi, o pogojih za izgradnjo naše celokupne države, z velikim rodoljubom, predsednikom jugoslovanskega odbora dr. Ivanom Trumbićem in genijalnim srbskim ministrskim predsednikom Pašićem.

Narode! Prav je, da ob navedbi njunih imen navdušenja prekipevaš. Saj sta ta dva moža z modrim, globoko premišljenim paktom položila prvi temeljni kamen svobodni in suvereni državi Slovencev, Hrvatov in Srbov.

Temu temeljnemu kamnu sledili so drugi in hvaležnost zahteva, da se spomnimo njih polagateljev. – Do črne zemlje se klanjamo tvojim manom, Janez Evangelist Krek! Ko si spoznal, da ne bodeš klicar v puščavi, dvignil si prapor našega ujedinjenja in zaklical si gromoglasno, da je odjeknilo po vsem svetu, da smo Slovenci, Hrvatje in Srbi narodi istega jezika in iste krvi. Ko so nas obdolževali veleizdaje, vrgel si jim v obraz nepobitno in poražujočo resnico, da je robstvo veleizdaja.

Tretji temeljni kamen položil si ti, narod moj, ker si blagovestnikov klic umel in veliko dobo spoznal. Pokazal si se zrelim. Slava ti zato!

Četrti temeljni kamen položil je od vseh spoštovani vrhovni dušni pastir, knezoškof dr. Anton Bonaventura Jeglič. – Pred dvajsetimi leti sprejemali smo ga slovesnim načinom. Radostno razpoloženje, ki je vladalo takrat v Ljubljani, zdelo se je, da ima globlje vzroke. In imelo jih je. Slovenski narod pričakoval je od svojega sina na stolici sv. Martina velikega čina. Ne zastonj. Ko je prišel čas, segel je škof dr. Jeglič vsem zvestim sinovom naroda v roke in se – njim na čelu – izrekel za ujedinjenje. S tem činom je postal – samo od sebe – primas Jugoslavije in našo belo Ljubljano povzdignil je za stolico primata.

Največji kamen pa je v temelje naše države položil mož, čegar izredno državniško modrost občuduje ves svet. Grozno nečloveško klanje povzročil je zgolj iz nebrzdanega slavohlepja avtokrat, ki ga bode zgodovina brez dvojbe nazvala največjo šibo človeštva. Videč to, odločil se je predsednik Zjedinjenih držav Severne Amerike Woodrow Wilson storiti take

vnebovpijoče zločine za vse večne čase nemogoče. In nastopil je proti uzropatrojem moči, ki jo tako radi in tako bogokletno – kakor Neron in Ivan Grozni – izvajajo iz božje milosti. Vsa moč je iz narodov, njim samim gre torej odločati o njej, glasil se je njegov klic, klic pravega demokratizma, ki gre zmagonosno svojo pot po vsem svetu. Od klica pa je Wilson prestopil tudi k dejanju. On za nas Jugoslovane od onih, ki so nam še pred nedavnim grozili, da nas v tla pomandrajó, naravnost zahteva svobodo, neodvisnost in samoodločbo. Vem, da možu, kateremu se bodo dvigali spomeniki po vsem svetu, tudi Jugoslavija postavi dostojen spomenik. A najlepši spomenik, spomenik hvaležnosti, postavimo mu v svojih in svojih potomcev srcih.

Še enemu čutu hvaležnosti moramo v tem svečanem trenutku dati izraza. Temelje naše države drži skupaj dragoceno pojilo. Tvojih hrabrih sinov – mladeničev in mož – tvojih onemoglih starcev, tvojih blagih hčera – deklet in žen – tvojih nedolžnih otročičev kri je to, velika, sveta mučenica, kraljevina Srbija. Ta kri je vpila po maščevanju, ona je prosila tvojega poveljanja in poveljana si. Zgradba pa, katera drži skupaj tako dragoceno pojilo, je neporušljiva. Prejmi torej naše poklonstvo ti, naša krasna, ob neizmernih mukah rojena in zato za večno neporušljiva Jugoslavija!

Poleg Hribarja je množica – časniki poročajo, da se je zbralo okrog 60.000 ljudi – z navdušenjem sprejela tudi ostale govornike, ki so zbrane nagovorili z balkona deželnega dvorca: dr. Trillerja, dr. Tavčarja, dr. Lovra Pogačnika in Frana Kopača. V načrtovanem programu sicer ni bilo prisege vdanosti častnikov bivše avstroogrške armade, vendar je ta predstavljala enega vrhuncev zborovanja.

S političnimi preobrti še vedno ni bilo konec. Ker nove Države SHS, ki je nastala na delčku ozemlja premagane monarhije, nihče ni jemal resno, na njeno ozemlje pa je začela prodirati italijanska vojska v vlogi antantne sile, so njeni politiki prišli do spoznanja, da je zgodovinska nujnost povezava s kraljevino Srbijo. V "prazen, pust in razdejan" Beograd, ki so ga srbske čete komaj pred mesecem dni osvobodile, se je odpravila delegacija Narodnega veća Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki jo je v slovesni avdienci sprejel princ-regent Aleksander Karadjordjević (namestnik kralja Petra I.). Ponudila mu je, naj opravlja vladarsko oblast na ozemlju enotne države v kraljevem imenu. 1. decembra je bila v Beogradu proglašena Kraljevina SHS. Država SHS se je združila ("zedinila") s Kraljevino Srbijo in Črno goro v ustavno, dedno in parlamentarno monarhijo.

Istega dne je izšla 9. št. Kurenta s Smrekarjevo karikaturó "Mučna zadrega" na naslovnici. Na njej Satan ugotavlja: "Glava me boli od težkega premišljevanja, kako naj poplačam zasluge teh tičkov!" "Tički", ki so v loncu čakali na Satanovo odločitev, so bili grof Karl von Stürgkh, grof Koloman Tisza, Viljem II., Hindenburg, admiral Tirpitz in cesar Franc Jožef. To je bila šele prva upodobitev pokojnega cesarja na slovenskih karikaturah, saj se je ta zakonsko dobro zaščitil pred tovrstnim smešenjem v javnosti. Čeprav so med habsburškimi podaniki krožile mnoge šale na račun cesarja in cesarske družine, si nihče ni drznil objaviti žaljive cesarjeve karikature v časniku, ki je izhajal v mejah monarhije.

V 1. št. Kurenta iz leta 1919 pa so se med Podrekarjevimi "Patroni bele Ljubljani" znašli "vrhovni rabelj avstrijskih Slovanov: nadvojvoda Friderik, njegov pomagač nadvojvoda Evgen in njihov krvni pes feldmaršal Borojević de Bojna – častni ljubljanski itd...". Za njimi so postavljene vislice, na katere sta pritrjeni glavici cesarja Franca Jožefa in njegovega naslednika, pranečaka Karla I. Franc Jožef je predstavljal najvišjo avtoriteto, očetovsko figuro monarhije. Zato nam karikatura, na kateri je bil cesar simbolno obešen, sporoča, da je monarhijo vzel vrag in je z njo zares konec. V omenjeni 9. št. so se pojavile tudi Podrekarjeve portretne karikature predsednika srbske vlade in ministra za zunanje zadeve Nikola Pašića, ki je med vojno vodil Srbijo, predsednika zagrebškega Narodnega vijeća Korošca in predsed-

nika Jugoslovanskega odbora v Londonu, dr. Anteja Trumbića. Vsi trije politiki so bili glavni podpisniki Ženevske deklaracije z dne 9. novembra 1918, ki je predvidevala združitev Države SHS in Kraljevine Srbije v skupno državo na federativni osnovi. Nova država naj bi imela skupna ministrstva, v katerih bo polovico članov imenovala srbska vlada, polovico pa zagrebško Narodno vijeće, v pristojnosti skupnega ministrstva naj bi bile le nekatere najpomembnejše zunanje in vojaške zadeve, promet in pošta, prehrana in obnova narodnega gospodarstva. Korošec je postal tudi podpredsednik prve skupne jugoslovanske vlade in Trumbić njen zunanji minister.

Uredništvo Kurenta je izdalo osmrtnico za črno-žolto monarhijo, ki jo je krasil droben Smrekarjev lik plesočega Kurenta z goslimi v rokah, maskote satiričnega lista: *“S potrtim prežalostnim srcem naznanjamo vsem znancem in prijateljem pretužno vest, da je naša draga mati AVSTRIJA po dolgi mučni bolezni izdihnila svojo kosmato dušo. Naj v miru počiva. V Ljubljani 31. oktobra 1918...”* Pod njo so bili podpisani njeni kranjski zastopniki: deželni predsednik *“grof Attems m. p.”*, policijski ravnatelj *“grof Künigl m. p., grof Barbo m. p., dr. Šušteršič m. p.”* in zadnji avstroogrski cenzor v Sloveniji, namestnik policijskega ravnatelja *“dr. Skubl m. p.”*

Razpadla je ena država in nastala nova, kar je bil nadvse primeren razlog, da je Kurent sredi decembra 1918 znova objavil svoj prenovljeni program: *“Ko se je pred meseci rodil naš 'Kurent', so mu skeptiki prerokovali kratko življenje ter obečali, da bo šel kmalu za svojimi predniki – v krtovo deželo. Mi pa, ki smo stali ob njegovi zibelki ter videli njegova rdeča lica in zdravo, krepko telesce, smo vedeli že takrat, da bo preživel svojo najhujšo sovražnico, staro, na drobovju, pljučah in možganih bolno Avstrijo, ki mu je bila zlobna rejnica že novorojenčku stregla po življenju. Dasi se je moral dvakrat na mesec javiti na policiji (Avstrija mu namreč ni nikdar priznala svojega državljanstva, za kar se 'Kurent' tudi trudil ni), se je Skublu le dvakrat posrečilo mu nekoliko pobeliti kožo. Kljub vsem oviram in preprekam se je 'Kurent' krepko razvijal. Boril se je proti stoterim notranjim in zunanjim neprijateljem. Večino njegovih najhujših sovražnikov je odnesel vrag s prizorišča, predno je bil 'Kurent' star pol leta. V tem ljutem boju si je krepil svoje mišice, na novo napel strune in z novim letom zre ponovno okoli sebe, pripravljen se boriti z vsem in proti vsem, ki niso čistega srca.*

*Zbral je 'Kurent' okoli sebe hrabro in številno četo sotrudnikov in naročnikov. Za te imajo njegove gosli druge strune. Kadar se dotakne lok teh strun, se razjasne lici 'Kurentovim' prijateljem ob veselih in pokončnih melodijah njegovih gosli. In čim večja bo 'Kurentova' četa tem lepše bodo pele njegove gosli, tem več bo veselja in rajanja...”*⁴⁹

V 10. št. sta bili, zato da bi *“bralci videli, kaj vse je bilo nevarno za rajno Avstrijo”*, objavljeni dve Smrekarjevi karikaturi, ki sta bili prvotno namenjeni za prvi dve številki Kurenta, a ju je cenzor zavrnil. Monarhijo so zaničljivo imenovali tudi ječo slovanskih narodov, Smrekar pa je na karikaturi *“Postrežba v hotelu Avstrija”* upodobil natanko to: Nemca in Madžara ob bogato obloženi mizi, družbo jima dela obilna prijateljica noči, ministrski predsednik je hotelski natakar, kuhar kuha na podlagi § 14, skozi odgrnjeno zaveso se vidi zanka, ki čaka na prestopnike, izza zavese oprezujeta dva ovaduha. V istem *“hotelu Avstrija”* bivajo tudi nezadovoljni Slovani, oblečeni v raševinaste jetniške obleke, ki nekaj zapisujejo v *“pritožno knjigo”*. Zraven je še komentar: *“Natakarji se sicer menjajo, toda Slovanom ostane le stari, suhi, drago plačani ričet.”* Karikatura *“Nestrpni dojenček”* je prikazovala avstrijskega uradnika s poljskim dojenčkom v naročju, ki mu nemški vojak

⁴⁹ Priloga Kurenta, 1918/10.

ponuja leseno sabljico. Nastala je kot komentar na ustanovitev poljske države. 5. novembra 1916 so jo proglasili Nemci in je bila seveda pod nemško oblastjo.⁵⁰

“Pozabili smo, da se domovina ne rešuje samo z deklaracijami in pesmimi, ampak z mečem,” lahko preberemo v že znani Lahovi knjigi. “Preveč smo zaupali na pravičnost sveta, na moč Wilsona in naklonjenost mirovne konference. Mislili smo, da bomo dobili vse,

⁵⁰ Seveda pa so bile karikature, naperjene zoper staro monarhijo in njenega nemškega zaveznika, ki so nastale po koncu vojne, še mnogo bolj ostre. Leta 1921 je kot priloga tednika “Domovina” začela izhajati “Svetovna vojna v slikah in pesmi”. “Kako hitro se pozablja! Komaj dve leti po svetovni vojni, in kako smo pozabili vse, kar se je godilo takrat. Kaj šele začetek vojne! Ta je že sedem let daleč in marsikaj nam je izginilo iz spomina. So pa stvari, ki jih ne smemo pozabiti. To so oni dogodki na Dunaju in v Ljubljani, ki o njih čitate v naši ‘Svetovni vojni.’ Zato čitajte marljivo in opozorite na to svoje znanice! ‘Svetovna vojna’ bo izhajala vse leto. In vse to za 32 kron!” (Domovina, 1921/3).

Koncept priloge je bil malone identičen “Balkanski vojni v karikaturah in pesmih”, ki jo je leta 1913 izdal Dan: dolge verzirane satirične komentarje dogodkov so spremljale karikature, ki jih je besedel celo isti avtor – Fran Podrekar. Njegovih 56 karikatur je dokaj neenakomerno razporejenih med besedilo, sama priloga pa se je neredno pojavljala v Domovini čez vse leto (srečamo jo v 16 od 52 števil, predvsem v tistih iz prve polovice leta), kar je najbrž povezano s finančnimi težavami tednika, ki se mu je sredi leta prepolovil obseg, in zamudami pri nabavljanju klišejev.

Avtor stihov in Fran Podrekar sta poskusila orisati predvsem dogodke, ki so se zgodili v mesecih tik pred začetkom vojne – te v prozi podobno interpretira tudi Ivan Lah v svoji knjigi V borbi za Jugoslavijo, ki je bila celo opremljena z nekaterimi Podrekarjevimi karikaturami iz priloge Domovine. Svetovna vojna jih je seveda lahko podala na način, ki se ga ni drznil polotiti Kurent. Na dnevni red Podrekarjeve likovne satire, ki se je prepletala s satiričnimi verzmi neznanega avtorja, so prišli vsi glavni predstavniki avstroogrškega režima: cesar, ministrski predsednik, vojni minister, domači privrženci habsburške monarhije, dunajske dvorne dame... Osovraženo nemško cesarstvo je Podrekar v prvi epizodi Svetovne vojne (2. št. Domovine) personificiral z “nemško kačo, ki se ovija okrog sveta”. Glavo kače je nadomestila portretna glava cesarja Viljema II., prekrita s prusko pikačo, ki je hkrati tudi mrtvaška lobanja. Svet, ki se je znašel v primežu nemške kače, so orosile kaplje krvi. V isti številki, ki je bila posvečena še balkanskim vojnem, se je pojavil tudi grof Berchthold z ogromnim Pašičem v ozadju. V naslednji, 3. št. Domovine srečamo Berchtholda z Wiedom ter načelnika avstrijskega generalštaba, feldmaršala Franza grofa Conrada von Hötzendorfa. Podrekar se je poigral tudi z avstrijskim orlom, ki ga je narisal kot “pokrovitelja Balkana”: grozljiv dvoglavi ptič, opremljen s simboli nemštva in militarizma, je razprostrl svoja krila nad Balkanom in zasadil svoje kremplje v Beograd in Solun. V 4. št. naletimo na novo groteskno interpretacijo avstrijskega grbovnega simbola. Strupeni dvoglavi orel, ki mu iz kljunov sikajo kačji jeziki, kraljuje nad hribom obeencev. Hrib, na katerem se vrstijo vislice, krasí zmagoviti vzklik “Heil und sieg” – karikatura je sporočala, kaj se zgodi oziroma se je zgodilo z vsemi izdajalci in omahljivci. “Nemški meč rešenik” pa je prikazovala karikatura z mečem, ki je prebodel zemeljsko kroglo. V 5. št. je Podrekar podobnemu dvoglavemu orlu v kremplje potisnil bič, na samem ščitu pa je upodobil vislice. Priloga se znova pojavi šele v 10. št., v kateri se je znašla tudi karikatura “Germania” z zemeljsko kroglo, ki jo je pokrivala pikača z napisom “WII” (Viljem II.), ozadje prizorčka pa so osvetljevali bojni plameni, v katerih je zagorela Evropa. V 16. št. je sledila podobno zasnovana karikatura, na kateri je globus nadomestila mrtvaška lobanja. Po 10. št. se je Svetovna vojna pojavljala le še občasno, toda kljub temu jo je uredništvo uspelo ponatisniti celo v dveh samostojnih zveščičih oziroma “brošuricah”. Opis dogodkov je v 19. št. prispel do omembe sarajevskega atentata. Začetku vojne je posvečena 27. št., mobilizaciji pa zaradi nerednega objavljanja šele pesmica v 48. št., ki je tudi zadnja številka, v kateri se pojavi Svetovna vojna – tu celo brez karikatur, ki so v prejšnjih številkah razkrivale predvsem domače “goreče avstrijane”, npr. novinarja Ivana Štefeta, ki ga najdemo v 21. št., preoblečenega v časnik Slovenec, ki ga krasí napis “Živela Avstrija / Srbe na vrbe”, in seveda njegovega strankarskega šefa, bivšega deželnega glavarja dr. Ivana Šušteršiča, ki ga vidimo upodobljenega med vojnouhujskaškim pozivanjem udeležencev žalnega shoda SLS, ki se odvijal 5. julija 1914 v Unionski dvorani v Ljubljani (št. 41). V govoru je “furor patrioticus”, kot je Šušteršiča poimenovala Zarja, prekipeval od navdušenja, poveljeval prestolonaslednika in napovedal “brezobziren boj veleizdajalcem, hujskačem in zapeljivcem, brezvestnemu časopisju” ter grozil, da “bo težka pest slovenskega vojaka razdrobila črepinjo tistega Srba, v katerem živi požrešna megalomanija”. Njegov govor je bil razumljen tudi kot poziv k ovađstvu pojavov velesrbstva in protiaustrijsstva, pa tudi nasprotnikov SLS. Šušteršič je pripravil tudi ovađsko okrožnico, namenjeno zaupnikom stranke. V nasprotju z borbenostjo načelnika SLS in katoliškega Slovenca, ki je 27. julija objavil pesem “Bojni grom” z verzí “S kanoni vas pozdravimo, vi Srbi, dom hladen vam postavimo ob Vrbi”, se je liberalna stranka med vojno podala po poti oportunističnega patriotizma.

kar je našega in kar je bilo v stoletjih izgubljenega. Zasedsti svojo last z orožjem se je zdelo nekaterim nepotrebno in nevarno. /.../ Koroška je klicala na pomoč. Od juga so prodirali Italijani.” Ivan Lah nadaljuje: “Toda zdelo se je, da je boj z orožjem za Jugoslavijo končan in da bo vse spore rešila mirovna konferenca. Tisti, ki so bili nasprotnega prepričanja, so imeli prav, kajti vsak narod si sam kuje usodo in izkazalo se je, da je tudi v mednarodnem pravu tvoje to, kar držiš. Zato je zarje Vidove od dveh strani zasenčil temen mrak, in tisti, ki so šli z mečem v roki braniti naše meje, so zapisali ime v srce domovine ob času, ko so se drugi zanjo pogajali. Nastal je težek boj za našo zemljo, zakaj imeti njo, je pomenilo za Nemce prosto pot na Adrijo, imeti njo, je pomenilo za Italijane imeti naravno mejo na Alpah, – a za nas je pomenilo – imeti vse.”⁵¹

Tudi Smrekarjeva karikatura “*Junaški slovenski narod*” iz 9. št. Kurenta (karikatura je datirana z 6.1.1919) je razkrivala, da preselitev Slovencev pod streho novega, zaščitniškega brata in gospodarja ne bo enostavna, saj bodo sosedje vendar ostali isti. Z njimi pa Slovenija še ni sklenila nobenega dogovora. In ko vlada negotovost, se brž lahko najde kdo, ki se bo polakomnil slovenskega ozemlja. Smrekar je na svoji grozljivi risbi narisal Kranjskega Janeza, privezanega ob križ, trije vojaki pa mu režejo ude Koroško, Štajersko, Kranjsko in Primorsko. Vse to so bila ozemlja, ki naenkrat niso več samoumevno pripadala slovenskemu narodnemu telesu. Najbolj uspešen je Italijan, ki si je že prilastil primorski kos. V isti številki je bila objavljena tudi Smrekarjeva karikatura “*Ljubljanski Izraelci*”, na kateri je upodobil člane ljubljanske narodne vlade, ki z gradu pošiljajo proteste, naperjene proti Italiji. Da bi bilo njihovo protestiranje čim bolj učinkovito, si pomagajo s trobentami z napisom “*Patent Jeriho*”. In res, tako kot se je ob trobljenju in bojnemu krikju Izraelcev sesulo mestno obzidje Jeriha, ljubljanski protesti dobesedno porušijo in uničijo vse, česar se dotaknejo v Italiji: mornarico, mesta itd.

Podobno samozavestna je bila tudi Podrekarjeva “*Adrija in njen snubač*” v 10. št., na kateri je “Adrija” dala košarico “Švabu” in tudi “Lahonu” pokazala osle. Bolj preprosto zasnovan motiv z lascivnejšo “Adrijo” srečamo tudi na Podrekarjevi karikaturi “*Slovenska Adrija in njeni Snubači*” v 21. št. Bodeče neže iz leta 1914. Sorodna mu je tudi Gasparijeva, med vojno nastala razglednica, ki prikazuje brhko primorsko dekle, ki ponosno odslavlja tipičnega “laškega” vojaka. Gaspari je dekletu v usta položil nekoliko predelane verze ljudske pesmi: “*Ne hodi za mano, / ne boš me dobiv, / sem tist’ga župana, / k’ je Lahe podiv.*” Za 9. št. je Gaspari prispeval karikaturu “*Lahu se cede sline po Ljubljani*” z “laškim lisjakom”, ki mu srbski vojak preprečuje, da bi stegnil svoje kremplje po Ljubljani. V naslednji številki je bila objavljena Smrekarjeva karikatura “*Lahu se sanja o deveti deželi, potem ko je zabol del crknjenega avstrijskega orla*”. Na njej italijanskemu soldatu v usta letijo tortice z napisi jadranskih mest: Kotor, Zadar, Split, Reka, Pulj in Trst.

Stvarnost je bila povsem drugačna od slovenskih pričakovanj, ki so jih izrekale karikature – “*počasi je padala težka slutnja na dušo naroda.*”⁵² Slovenci so doživljali novo nacionalno katastrofo. S padcem monarhije so prenehale veljati njene deželne in državne meje. Italija je sredi vojne prestopila na stran zmagovitih antantnih sil in svoj položaj uredila s tajnim sporazumom, t.i. londonskim paktom. Čeprav se na bojiščih ni pretirano izkazala, je mirovna pogodba od Avstro-Ogrske zahtevala umik z ozemlja, ki je bilo po pogodbi dodeljeno Italiji. Antantne sile, predvsem Italija, so v skladu z londonskim paktom začele zasedati “*neodrešene kraje*”. 3. novembra se je italijanska vojska izkrcala v Trstu, čez dva dni je prišla v Gorico, nato pa se odpravila preko razmejitvene črte, ki jo je določila london-

⁵¹ Ivan Lah, V borbi za Jugoslavijo, II. del, Svetovna vojna, Ljubljana 1929, str.129–121.

⁵² Ivan Lah, V borbi za Jugoslavijo, II. del, Svetovna vojna, Ljubljana 1929, str. 120.

ska pogodba (Trbiž-Predel-Mangart-Podbrdo-Idrija-Snežnik-Kvarner), in 16. novembra prodrla do Vrhnike. Ljubljano je prevzela bojazen, da jo bo zasedla italijanska vojska.⁵³ Srečno naključje je italijanske polke ustavilo pred Logatcem. Srbski podpolkovnik Stevan Švabić je v noti italijanskega poveljnika obvestil, da so srbske enote (nekdanji srbski vojni ujetniki, ki so 11. novembra s transportom iz Avstrije prišli v Slovenijo in jih je Narodni svet prosil naj ostanejo) v imenu antante dobile nalogo, zasesti Kranjsko do demarkacijske črte, zato bi mu bilo zelo neprijetno pri izvrševanju tega povelja uporabiti orožje, ter se v podkrepitve svoje zahteve kljub pomislekom slovenske narodne vlade odpravil Italijanom naproti. *“Ko je zagrozil, da jim bo nadaljnje prodiranje preprečil tudi z orožjem, so se Italijani ustavili. Njih poveljnik pa se je izgovarjal, da je prekoračil demarkacijsko črto le radi netočnosti zemljevida...”*⁵⁴

“Z vsa zgodovino svojih ponesrečenih in fevdalno navdihnenih imperialnih odnosov do Italije je [op. habsburško cesarstvo] Slovincem zapustilo v poplačilo stare dolgove za obrambo meje na Soči. Poplačajo naj jih zdaj Slovenci in to z najdragocenejšim, kar premorejo, z odsekanim kosom svojega narodnega ozemlja, ki so na njem kot narod zrastle. Ostalo jim je poplačilo londonskega pakta,” piše Janko Pleterški.⁵⁵ Dokončno je o primorskem oziroma jadranskem vprašanju odločala pariška mirovna konferenca, na kateri so se krojile nove evropske meje in usklajevali neporavnani računi med velesilami. Začela se je januarja 1919. Na njej so sodelovale samo zmagovalke v vojni. Londonska pogodba, na kateri so vztrajala Italijani, je vezala antantne sile, čeprav ni bila usklajena z Wilsonovim načelom o pravici samoodločbe narodov, ki ga je razglasil v kongresu 8. januarja 1918. Na to geslo in njegovega tvorca ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona so se Slovenci zanašali ob koncu vojne. Zato se je med napisi, ki so jih nosili v manifestacijskem sprevodu 29. oktobra 1918, pojavil tudi napis *“Živijo Wilson, slava Wilsonu!”* Vendar so obveljali dogovori velikih sil, ne pa zagotovila o samoodločbi narodov.

V 1. št. Kurenta iz leta 1919 je Smrekar narisal italijanskega *“Atilo III”*, ki na vozu, v katerega so vprežene hijene, dobesedno *“vodi za nos”* (karikatura temelji na vizualizaciji fraze *“voditi koga za nos”*: varati ga) ameriškega predsednika Wilsona, angleškega Johna

⁵³ *“Krvave manifestacije človeške neumnosti in podlosti so prenehale,”* se je spominjal Rihard Jakopič. *“In beštija, nasičena grehov in sramote, se je pripravljala k prebavljanju.*

Mrzel jesenski vetr je zapihal po deželi. Od zapada sem so se vlekli ostanki slavni armad, lačne, zbegane priče ponižanja in suženjstva, bežeče na svoje domove.

Daleč je že vse in od nas odmaknjeno, pa v spominu se mi dostikrat prikažejo podobe iz tistih mračnih časov...

Po ljubljanskih ulicah se razlega vriskanje. Goste mase ljudstva se pehajo proti deželnem dvorcu! Z balkona proklamira predsednik Pogačnik narodno vlado. Vriskanje se razlega po vsej domovini: ‘Živijo mir! Živijo svoboda! Živijo narod!’ – Bežen žarek upanja je posijal na nesrečen narod...

Pri Rostoharju sedimo in pijemo na zdravje domovine in vriskamo in pojemo in se pomenkujemo o velikih dogodkih in se posvetujemo, kako urediti svojo lastno hišo, no, in zopet vriskamo in pojemo. – Meni pa je tako grenko pri srcu, kakor da mrkava sonce, kakor da se trgajo kosi življenja...

‘Vriskajmo! Pojmo! Veselimo se, dokler nam sveti še dan, ker potem pride noč...!’ – ‘Ali slišite? Lahki prihajajo – so že v Logatcu...’ – ‘Tih, tiho – zbežite gnusne sanje! Saj vse to ni res! Glejte, kako se Ljubljana smeje! Kako uživa in pleše in se zabava, kakor da bi praznovala večer praznik! – Bolan sem, prenasičen obilice dobrot, po glavi mi pleše, da vidim vse narobe, živci so razdraženi in duša se mi senči. Proč, ostudne misli! ne zastirajte mi sonca, ki sveti za vsem, kar je zasenčenega! – Zasijaj bežen žarek, za trenutek zasijaj skozi sive megle in pokaži mi majhen košček jasnote, da se bo moglo razvesetiti moje žalostno oko’ (Rihard Jakopič, *“Po vojni / Napisano 1930 v sramoto grdobijam in za spomin na jasne dneve mladega navdušenja v Novem mestu v septembru 1920”*, Rihard Jakopič v besedi, Ljubljana 1947, str. 90).

⁵⁴ Silvo Kranjec, *Kako smo se zedinili*, Celje 1928, str. 135.

⁵⁵ Janko Pleterški, *“Zamujene priložnosti”*, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925 / Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma, Ljubljana 1998, str. 442.

Bulla, Francoza, Japonca, pohabljenega Turka in (najbrž) Nemca, mimogrede pa še povozi Wilsonove točke. Preko hijen je Italijan položil svojo žrtev "Kraljevino SHS", ki jo je zabodel v srce. Karikaturu spremlja komentar: "*Laha je napadla hunska blaznost.*" Podrekar pa je prispeval karikaturu "*Italijanska žaba še vedno kvaka na londonski pogodbi.*" V 6. št. ji sledi "*Laška slava*" oziroma "*Futuristična slika.*", na kateri je Smrekar, ki se je podpisal kot "*Enrico Smrecaretti*", izrabil izviren italijanski prispevek k umetnosti 20. stoletja. V sredino kompozicije z vsemi futurističnimi razpoznavnimi znamenji je postavil Italijana, ki so je na jugoslovanskem orehu pravkar polomil zobe.⁵⁶

V isti št. je bila na Podrekarjevi karikaturi predstavljena "*Mirovna konferenca po italijanskem receptu*". "Stara Evropa" si zadovoljno mane roke: "...in ti dobri moj Jugoslovan, vzemi preostali košček tvoje pogače, ... pomazana je že z našimi najiskrenejšimi simpatijami...!" Z jugoslovansko pogačo so se pogostili Nемец (Korotan, Spodnja Štajerska), Madžar (Prekmurje in Mudjimurje), Nikita (Črna gora in Kotor), največji kos pa si je prilastil Italijan (Jugoslovansko Primorje, Trst, Gorica, Istra, Dalmacija). Gostijo si ogleduje Jugoslovan, ki je pravzaprav Srb. Isti srbski junak si na Podrekarjevi karikaturi "*Italijanski globus ali zemeljska obla po laški domišljiji*" zastavlja vprašanje: "...Če se pomisli, da je treba enega samega sunka..." – v napihnjeno italijansko žabo, ki si domišlja, da je velika in pomembna kot zemeljski globus. Zgodilo se sicer ni nič, toda glede na karikaturu sta bila idealizirana predstava in zaupanje v srbske brate še vedno trdna in neskaljena, kar sodeč po Smrekarjevi karikaturi "*Slovenec i Hrvat, za uvijek brat i brat...*",⁵⁷ na kateri je prikazal Hrvata, ki je Slovenca prinesel okrog še za obleko, ni veljalo za hrvaške sosedo. Smrekar je Hrvat, kot na karikaturi "*Hrvatska židarija doji Švaba in Madžara, kranjski Janezek pa palec v roki drži!*" v 5. št., na kateri že posredno sporoča, da bo "kranjski Janezek" za marsikaj prikrajšan tudi v novi državi, nadel židovske poteze z značilnim potlačenim nosom, ki jih srečamo tudi na nekaterih drugih njegovih karikaturah, tako da moramo potrditi, da so v Smrekarjevi satiri načrtno prisotne "*antisemitske tendence, ki so bile v tistem času relativno pogoste.*"⁵⁸

Za 4. št. je Smrekar narisal "*Pustne šeme*". V množici tipiziranih figuric so se znašli Avstrijec, Nемец, Lah, Marijina devica, Hrvat, Žid, boljševik idr. "*Vse mogoče pošasti rovarijo po svetu, od židovskega pridobitništva do krvoločnega boljševizma, prav vsi sosedi se prerivajo h koritu, da bi uveljavili svoj prav – le uboga Slovenija nima nikogar, ki bi kaj storil zanjo,*" opisuje karikaturu Alenka Puhar. "... grozovita množica mogočnih postav, oboroženih s sekirami, samokresi in bati, rjovečih vsak svoje zahteve ('Srbi bojo nas pojeli', 'Oštja, mi smo Italijani, mi imamo več pravic', 'Glavna stvar mi je kupčija, Himmel, Herr Gott, nochamol', boljševiki pa: 'Kar kdo hoče, vse prodamo, tudi če je lasten brat'...), ob nogah tega strašljivega zbora pa leži Slovenija, nebogljen, povezano dete, ki neutolažljivo joka, ker mu je duda ušla iz ust. Ja, še nekdo je na tej skupinski podobi: čisto zadaj, edini

⁵⁶ Karikatura ni Smrekarjeva izvorna domislica, saj ji je več kot sorodna karikatura "*Von der Ausstellung der Futuristen*", ki jo je za Simplicissimus v letih 1912/1913 narisal Thomas Theodor Heine (1867–1948).

⁵⁷ "Slovenec i Hrvat, za uvijek brat i brat" je bilo proti koncu 1. svetovne vojne geslo, ki je imelo za cilj združiti Slovence in Hrvate. "Zavest, da bo Nемец najbrž trdo držal svojo posest, je oboje navdajala z mislijo, da bo po eden težko kaj opravil proti njemu, zato se je treba združiti. 'Slovenec in Hrvat, za uvijek brat i brat' je bilo geslo in pesem. 'Slovenec' z dne 11. jan. 1917 je takole razložil upravičenost tesnejših vezi s Hrvati: '... kako globoko čutijo celo naši mali ono vez, ki nas veže z bratskim hrvatskim narodom. Kako ljuba in prisrčna jim je govorica s hrvatskim naglasom in končnico, da svojim staršem, tovarišem, učiteljem in vzgojiteljem mesto slovensko pomotoma pa po naravi in neprisljeno odgovarjajo v hrvatskem jeziku. Pa ne le naši mali – ampak tudi naši veliki; bratje in očetje so izkusili ono vez v težkih in hudih bojih na različnih bojiščih, ki nas veže na bratski narod. Tudi v teh težkih časih velja: Slovenec i Hrvat, za uvijek brat i brat, u veselju i u tuži" ("Prebujenje slovenskega naroda", Slovenec, 1937/120).

⁵⁸ Alenka Puhar, Slovenski avtoportret 1918–1991, Ljubljana 1992, str. 29.

zaprtih ust, se komaj opazno skriva gospod glavar Šušteršič (močno blizu tisti slovenski držji, ki jo je Jernej Vilfan šestdeset let kasneje primerjal s posranim golobom).⁵⁹ V Kurentovem albumu in Kurentu je bilo objavljenih še nekaj karikatur, posvečenih obračunu z deželnim glavarjem Šušteršičem in njegovimi privrženci.

Za 7. št., ki je izšla aprila 1919, je Smrekar narisal desetorico evropskih državnikov v vlogi kirurgov, ki so se zbrali v Parizu, da bi bolnici Jugoslaviji odstranili "Adrijo – pljuča Jugoslavije".⁶⁰ "Ali ji pustimo vendarle košček pljuč?...", se sprašuje "desetorica v Parizu". Sledi odgovor: "Sicer pa...naj poskusi – s Solunom dihati!" Italija je namreč na konferenci nedavno zahtevala zase vso Istro in dele Dalmacije. Kurent je prenehal izhajati, zato ne moremo s pomočjo karikatur več nadaljevati komentiranja razpleta dogodkov, ki so se po dolgotrajnem diplomatskem boju končali z Rapalsko pogodbo med Italijo in Jugoslavijo z dne 12. novembra 1920, na kateri je obveljala kompromisna, t.i. "Wilsonova črta", ki je Italiji dodelila Primorsko s Trstom. Pod Italijo je prišlo več kot 300.000 Slovencev. Leta 1924 pa je bila Italiji priključena tudi dotlej neodvisna Reka.

"Tako podzidan londonski pakt je bil le del bremena, ki ga je habsburško cesarstvo naložilo Slovincem," ugotavlja Janko Pleterški. "Drugi del je bilo vprašanje njihove severne meje. Četudi je nova Nemška Avstrija (Deutschösterreich) na začetku terjala zase nemška narodna ozemlja v čeških deželah, ki so bila po površini in po prebivalstvu večja od cele Slovenije, se je na Češkem razmejitev izvršila po zgodovinski meji na škodo Nemške Avstrije – mirno, brez boja. Tukaj se je veliko cesarstvo razšlo dostojanstveno, civilizirano, 'brez prelivanja krvi v kaki bratovski vojni', kot z zadoščanjem trdi R. Kann za celo podonavsko državo. Toda na Štajerskem in na Koroškem se dediči naroda, ki je v habsburškem cesarstvu držal vajeti v rokah, niso odločili za miren razhod. Pri tem jih je navdihovala in jim dajala poguma vsa tradicija 'reševanja' narodnega vprašanja, ki jo je ustavna doba cesarstva ustvarila v odnosu do Slovencev. In tako se je ravno najmanjši med nekoč cesarskimi narodi moral – ob vsem dostojanstvenem razhodu narodov drugod – bojevati z orožjem za svojo severno narodno mejo, za mejo, ki so jo vsaj uradne statistike dokazovale že od pomladi narodov."⁶¹

Velik del slovenskega narodnostnega ozemlja ob "nedorečeni" meji z novo državo Avstrijo je uspelo ohraniti majorju in pesniku Rudolfu Maistru – Vojanovu (1874–1934), ki je s svojimi prostovoljci 1. novembra 1918 odločno zasedel Maribor. Narodni svet v Mariboru ga je nemudoma imenoval za generala. Njegov poseg je določil jugoslovansko-avstrijsko mejo na Štajerskem. Položaj ni kazal ravno slabo tudi na Koroškem. Narodni svet za Slovenijo in Istro je septembra 1918 ustanovil Narodni svet za Koroško, ki je zahteval priključitev Koroške matičnemu narodu. Tudi koroški Nemci so pričakovali, da bo južni del Koroške zasedla narodna vlada za Slovenijo v Ljubljani. Koroški Slovenci so v posameznih krajih prevzeli oblast, vendar z izjemo poročnika Franja Malgaja (1894–1919), ki je prodril iz Celja in zasedel Mežiško dolino in nato ob Maistrovi pomoči še velikovski okraj, niso dobili podpore iz Slovenije. V Rožu je slovenske vojake vodil Ivan Primožič. Ljubeljski prelaz in Borovlje je zasedel poročnik Alfred Lavrič (1883–1935). Obotavljanje ljubljanske vlade in jugoslovanske države je dalo dovolj časa Nemcem, da so se vojaško in politično organizirali. Že 23. novembra je bila dogovorjena demarkacijska črta, ki je sledila toku Zilje in Drave do Velikovca. V vojne operacije so Slovenci vključili tudi bivše srbske vojne

⁵⁹ Alenka Puhar, Slovenski avtoportret 1918–1991, Ljubljana 1992, str. 34–35.

⁶⁰ Nekako na začetku 20. stoletja se je pojavilo geslo "Ljubljana je srce, Trst pljuča za Slovenijo!"

⁶¹ Janko Pleterški, "Zamujene priložnosti", Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925 / Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma, Ljubljana 1998, str. 442–443.

ujetnike, saj se avstrijska vlada pač ne bo mogla odkrito postaviti proti vojakom antantnih sil, in konec novembra zasedli še Pliberk. Decembra so se sestali zastopniki ljubljanske, dunajske in celovške vlade, na katerem so Slovencem ponudili sodne okraje Pliberk, Dobro vas in Železno Kaplo. Vlada v Ljubljani je vztrajala pri celotnem slovenskem ozemlju, zato so sklenili odločitev prepustiti mirovni konferenci. Toda obotavljivost Narodne vlade v Ljubljani, njeno naivno zaupanje v načelo samoodločbe narodov ter neuspešni napadi čez dravsko razmejitveno črto so nemške koroške stranke utrdili v prepričanju, da se upro nadaljnjemu jugoslovanskemu prodiranju. Sledila je "grabštajnska afera". General Maister je ukazal neki srbski enoti, naj zasede Grabštajn, toda srbski prostovoljci so se med avstrijskim protinapadom slabo izkazali. Zajetje srbskih vojakov je sprožilo vrsto avstrijskih protestov in not, ker so napad izvedli bivši vojni ujetniki in ne redna srbska vojska. Končni rezultat je bil Maistrov umik s Koroške. Ostal je Lavrič, ki je moral braniti 170 km dolgo fronto od Podkloštra do Galicije.

Jugoslovanske sile, ki so že prej premogle zgolj 1.600 vojakov proti 3.400 avstrijskim, so bile oslabiljene. Sledil je protinapad, v katerem so Avstrijci segli preko Drave in se približali Dravogradu. Zaradi katastrofe na Koroškem je 1. januarja 1919 na shodu v unionski dvorani koroški politik, predsednik Narodnega sveta v Celovcu in komisar za Koroško pri Narodni vladi v Ljubljani duhovnik Franc Smodej (1879–1949) – njegovo portretno karikaturo je za 2. št. Kurenta iz leta 1919 narisal Gaspari – ostro nastopil zoper brezbriznost ljubljanskega in beograjskega vodstva ter pozival, naj se javljajo prostovoljci. Že 3. januarja 1919 je ljubljanska vlada izdala oklic o ustanovitvi legije prostovoljcev za Koroško. Slovenska vojska je še vedno zaostajala za avstrijsko (okrog 1.300 Slovencev in 800 Srbov na koroški fronti, Maister pa je imel 2.250 vojakov), ki je na začetku leta 1919 znova napadla in potisnila slovenske sile do Karavank. Avstrijci so zavzeli Podklošter, Rožek in se ustavili pred predorom Področico. *"Dne 8. januarja so navalile nemške nacionalne čete z velikansko premočjo na Borovlje med streljanjem dveh topov s Humberškega gradu,"* je ob desetletnici bojov za Koroško v reviji Življenje in svet pisal "A. B.". *"Naša posadka je štela samo 60 mož, dočim je bilo Nemcev do 1000. Naš poveljnik je bil major Lavrič. Po srditih bojih je postojanka padla. Skoraj polovica naše posadke je bila pobita ali težko ranjena, težko ranjena in ujeta sta bila tudi major Lavrič in njegov adjutant poročnik Sirknik. Boroveljski nemčurji so iz svojih skrivališč streljali na naše vojake. Strašno so divjale sovražne tolpe po zavzetju nad ondotnimi Slovenci. Razdejali so župnišče in vse slovenske hiše ter uničili ali odnesli prav vse premoženje znanemu puškarju Borovniku, trgovcu Renku, urarju Lečniku, župniku Trunku i. dr. Vse znane Slovence so aretirali, trpinčili in odgnali v zapore. Po teh uspehih so se nemške tolpe pripravljale za roparski pohod čez mejo na Kranjsko. Že so prišli vrh Ljubelja, ko jih je ustavil takratni tržiški župan notar Mat. Marinček, ki je bil naglo zbral prostovoljno četo Sokolov in tržiških meščanov. Nemci so se umaknili nazaj na Mali Ljubelj, kjer so se utrdili."*⁶² V Gradcu so se začela pogajanja za premirje in določitev začasne meje na Koroškem.

Čeprav ni bila objavljena v Kurentu, v kontekst komentiranja dogodkov na Koroškem sodi tudi Smrekarjeva karikatura *"Osvoboditev Koroške"*. Maister, predstavljen kot vitez, bo ravnokar presekal verige, s katerimi je priklenjena personifikacija Koroške, in jo zaščitil pred grozečima zmajem in kačo.

V 4. št. Kurenta srečamo Smrekarjevo karikaturo *"Narobe svet"* z "Mico", ki si je nadela hlače oziroma vojaško uniformo, oprtala puško in se odpravila v boj, doma pa pustila svojega šlevastega "Janeza", oblečenega v dolgo žensko kiklo, ki v naročju pestuje otroka. Proti

⁶² A.B., "Ob desetletnici krvavih bojov za Koroško", Življenje in svet, 1929/20, str. 617.

zapečkarskemu možu leti zaničljiv pljunek.⁶³ “*‘Naša je in bo Koroška’ / ta beseda je res moška, / a pri tem se vsak vprašuje, / kako naj zanjo se bojuje!*” lahko preberemo v Kurentu, kljub temu da je karikatura nastala v posmeh Janezovi bojazljivosti. Vendar pa nikakor ni šlo za strah pred močnejšimi sosedi, temveč za naveličanost in odpor do nadaljnjega bojevanja. Med slovenskimi vojaki je “*prevladovalo malodušje, strahotna naveličanost in depresija. Vsi so bili do grla siti vojne in so si želeli samo domov, čimprej domov. Po štirih letih neskončnega vojskovanja na najrazličnejših tujih frontah je Slovincem zmanjkalo moči za boj na domačih tleh. Neskončno število podpisov – približno pol milijona, po nekaterih ocenah – so zbrali za to, da bi zaživel v nekakšni novi, svoji državi, z dodatnim prelivanjem krvi pa tega povečini niso bili pripravljene potrditi.*”⁶⁴ Slovincem je bilo dovolj vojne; “*Ljudje so bili sestradani, utrujeni in siti vojaščine, a žal tudi premalo zavedni, da bi se žrtvovali še par tednov za lastno državo, če so se že štiri leta vojskovali za tujca.*”⁶⁵

Gasparijeva karikatura “*Zibelka Slovenstva*” v 2. št. nam prikazuje nebogljen deklenco Slovenijo, ki prosi “*ljubega strica Srbina*”, naj spodi Avstrijca iz njene zibelke – dežele zgodovinskega začetka Slovencev, zgodovinsko osrednje slovenske pokrajine Stare Karantanije – Korotana oziroma Koroške. Kot Smrekar je tudi Gaspari upodabljal Avstrijce in Nemce z velikimi golšami (“*krofi*”).

V 3. št. številki je Kurent objavil Podrekarjevo karikaturu “*Tužni Korotan*” s podnaslovom “*Pozdrav z Gosposvetskega polja*”. Podobno karikaturu je Podrekar pred vojno narisal za Bodečo nežo. Objavljena je bila pod naslovom “*Po 500 letih...*” in jo je zaplenila cenzura. Na karikaturi iz Kurenta na vojvodskem prestolu kraljuje “*ptič krvolok*”, pokrit s klobukom, za katerega sta zataknjena nemška hrastova lista, njegova krila so obarvana z grozečim vzorcem, Gosposvetsko polje je prekrito z lobanjami, nad opustošeno pokrajino krožijo ptiči mrhovinarji... Čeprav karikatura ne potrebuje dodatne razlage, ji je Kurent dodal pesimistično ubrano pesmico “*Gosposvetsko polje*”:

*“Tužni Korotan, tužni Korotan,
črna noč okrog,
v nji le vzdih in stok,
in jata črnih vran.*”

⁶³ “*Vse na svetu se spreminja,
vse en kratek čas trpi —
kar je staro, to izginja,
da se novo porodi.
Janez se je v vojski utrudil,
saj že vsega sit je bil —
zato se je k peči zgrudil,
da bi malo si počil.
Mica pa je puško vzela
rekla je: ‘To je junak,
mislim, zdaj bo druga pela,
če ne vzame Nemce vrag!’*”

Motiv zapečkarskega moža in odločne žene sodi med motive t.i. “narobe sveta”, kar ponazarja že naslov Smrekarjeve karikature. Znan je s številnih grafičnih listov s prizori “narobe sveta”, kjer se žena npr. odpravlja na lov ali v boj, mož pa ostaja doma. Smrekarjevi karikaturi malone identično interpretacijo motiva nam razkriva npr. karikatura angleškega karikaturista Thomasa Rowlandsona (1756–1827), ki je narisal francoskega generala Junota, skritega v postoji, pred katero paradira mladenka s spodvihanim krilom, vojaškim klobukom, škornji in izdrto sabljo.

⁶⁴ Alenka Puhar, Slovenski avtoportret 1918–1991, Ljubljana 1992, str. 26.

⁶⁵ Silvo Kranjec, Kako smo se zedinili, Celje 1928, str. 135.

*Ptič je krvolok, ptič je krvolok
vsedel se na stol,
vojvodski prestol –
gleda na okrog.
Vse okrog je grob, vse okrog je grob,
in še mrtvih glav
tisoč sred dobrav
čaka na pokop.
Čujte zadnji vzklík! Vzdiha mučenika:
Gosposvetski stol,
ti slovenskih polj
grobni spomenik.”*

Sledila je Gasparijeva karikatura “*Sv. Mohor in Fortunat varujeta slovensko zemljo*” oziroma “*Tuš za štajerske nemčurje*”, na kateri ima sveti Mohor na glavi slovensko polhovko, sveti Fortunant pa srbsko vojaško kapo, prav tako kot dva angelčka. “*Tuš*“ je štajerske nemčurje presenetil pred Gradcem, kjer so 13. januarja potekala pogajanja. Ljubljanska vlada je izbrala taktiko zavlačevanja, da bi lahko pripravila nove vojaške sile. Ker se jugoslovanska in avstrijska delegacija nista mogli zediniti, kje bo potekala demarkacijska črta, sta se ponudila ameriška oficirja, da v spremstvu slovenskega in avstrijskega izvedenca pregledata teren in določita demarkacijsko črto, na kar sta pristali obe strani. Nemci so se uspeli bolje organizirati. Povsod, kamor je komisija prišla, so razobesili nemške zastave in pripravili demonstracije za nemško Avstrijo. Poročilo ameriških oficirjev je bilo za Slovence neugodno: za primernejšo demarkacijsko črto kot Drava so se po njunem mnenju izkazale Karavanke.

Gaspari je za 5. št. vseeno narisal “*Demarkacijsko črto*”, na kateri je roka z napisom ameriška komisija ravnokar potegnila mejo, po kateri naj bi tudi Beljak in Celovec pripadla Jugoslaviji. “*Jesas na!*” in “*Ja Hergott wes ist den döös!*” se hudujeta golšasta Avstrijca.

Narodna vlada je bila prepričana, da bodo o usodi Koroške odločala mirovna pogajanja, zato je odklonila zasedbo Celovca in prepovedala Maistru ukrepanje na lastno pest. Obotavljanje so izkoristili Avstrijci za organiziranje nemških narodnih straž, ki so začele postopati vedno bolj ošabno in nasilno ter bile že kmalu dovolj močne, da so začele pripravljati večje napade.

Aprila je v zgornji Rožni dolini ter med Velikovcem in Celovcem izbruhnila vstaja, ki ji je sledila ponesrečena ofenziva slovenske vojske, ki se je domnevno sprožila brez vrednosti poveljstva. Avstrijci so odgovorili z napadom na slovenske postojanke, ki so se morale druga za drugo vdati. Fronta na Koroškem je začela dobeseno razpadati. “*Vojna sicer nikjer ne pozna rahločutnosti in obzirnosti, toda taka grozodejstva, kakor so jih delale nemške tolpe, so bila v navadi pri Hunih in Turkih,*” piše “A. B.” “*Deželna vlada za Slovenijo je nekaj teh krvoločnosti sporočila predsedniku Narodnega predstavništva dr. Pavloviću. V Celovcu so javno razstavili mrtvim vojakom odrezane nosove, ušesa, iztaknjene oči, češ, tako delajo Jugoslovenci. V Področčici so nemški vojaki svojega mrtvega tovariša z razparanim trebuhom pribili na zid ter razglasili, da je to grdobijo zakrivilna naša vojska. Šentjanžkega župnika Fugerja so nemške tolpe tako zbile, da je v celovški bolnici umrl. V Labodski dolini so naše ujetnike do nagega slekli ter jih strahovito pretepali. Vsa slovenska župnišča so izropali do golih sten, ponekod cerkve, tako v Šmihelu pri Pliberku, Libeličah itd. Pri nemškem napadu na Glinje je obležal na travniku hudo ranjen poročnik Janko Kranjc, koroški Slovenec. Mimo je prišel njegov sorodnik Wute iz Galicije, praporščak pri ‘Volkswehru’. Ranjeni poročnik je prosil sorodnika za obvezo, a ta je potegnil revolver ter*

*Kranjca ustrelil.*⁶⁶ V Borovljah se je večini slovenske posadke uspelo prebiti skozi sovražnikovo črto, poveljnika, kapetana Pavla Razlaga, poročnika Jurco in tri vojake so pobili s puškinimi kopiti. Padel je tudi Malgaj.

Znova so se začela pogajanja. Avstrijci so bili opijanjeni z zmago, zato so ostali nepopustljivi. Šele takrat je v Sloveniji prišlo do mobilizacije, prispelo je tudi nekaj srbskih enot. Okoli 12.000 jugoslovanskih vojakov je stalo nasproti 11.000 avstrijskim. Nova ofenziva je bila uspešna. Jugoslovanske sile so prodrle do Drave. Avstrijci so morali prositi za premirje. Na pogajanjih na začetku junija so jugoslovanski pogajalci zahtevali, naj se demarkacijska črta premakne nad Celovec, ki so ga medtem zasedle jugoslovanske sile, drugače bo sledil napad na Beljak in Št. Vid. Avstrijci so nenadoma odklonili podpisovanje pogodbe, ker so se sklicevali na to, da je antanta konec maja 1919 od obeh strani zahtevala, naj izpraznita Celovško kotlino. Vmešali so se tudi Italijani, ko so do 15. junija zasedli 4 km široko nevtralno cono med avstrijsko in jugoslovansko demarkacijsko črto. Jugoslovanska vojska je morala zapustiti Gospo Sveto, vendar nikakor ni nameravala oditi tudi iz Celovca in Celovške kotline. *“Na binško soboto dne 7. junija so naši vojaki priredili pri zgodovinskem vojvodskem prestolu skromno slavnost. Nadporočnik Vizjak je vojakom razložil pomen tega našega svetišča. Binško nedeljo je bila v znameniti Gosposvetki cerkvi vojaška maša, ki se je udeležilo tudi domače prebivalstvo. Poročnik Miklavčič je zbral izvežban kvartet, ki je pel med mašo slovenske pesmi, na koncu pa ‘Lepa naša domovina’, ki se je pač prvič slišala v tej cerkvi. – General Smiljanič je znal upoštevati, da je za Slovence Gospa Sveta slična zgodovinska svetinja, kakor je Srbom Kosovo, zato je namenoma – najbrž po nasvetu generala Maistra – odredil tako, da so kraj zavzeli samo slovenski vojaki. Toda še isto popoldne je prišel ukaz, naj odrine naša vojska nazaj na demarkacijsko črto, ki se je bila določila pri pogajanjih v Kranju, ozir. v Ljubljani. Zaradi našega zmagovitega prodiranja je prevzel Nemce strah, da so poslali 4 odlične delegate h generalu Smiljaniću s prošnjo za premirje. General je privolil, da se prično pogajanja, toda naša ofenziva se nadaljuje do končnega sporazuma. Dne 2. junija so se pripeljali nemški delegati v Kranj k tozadavnim pogajanjem. /.../ Nemci dolgo niso hoteli sprejeti naših pogojev glede povračila vse povzročene škode, šele, ko so se naše čete bližale Celovcu, so Nemci popustili. Pogodba se je podpisala v Ljubljani dne 6. junija. Na podlagi pogodbe zasedejo naše čete vse ozemlje do Drave, onstran Drave pa Velikovec in Celovec. Severno od te naše demarkacijske črte se je določilo 10 km nevtralne cone, kjer ne sme biti nemškoavstrijskega vojaštva, a tudi prebivalstvo mora biti popolnoma razoroženo. Nemškoavstrijske čete so se umaknile za ta nevtralni pas, naše čete pa na novo demarkacijsko črto, v kolikor so jo bile prekoračile. Dne 6. junija je zasedla naša vojska brez bojev Celovec, odkoder so že več dni poprej vsi uradi pobegnili v Spital.”*⁶⁷ O usodi Koroške so znova odločali boji za zeleno mizo. Na potezi je bila Pariška mirovna konferenca, na kateri so bili slovenskim zahtevam naklonjeni Francozi, ni pa jih podpiral Wilson. Končni sklep je bila razdelitev Celovške kotline na dve coni, ki ju je ločevala “zelena črta” (Maloško poldne-proti severu-zahodno od Baškega jezera-Drava-Rožek-zahodni breg Vrbskega jezera-Glinica-Glina-Krka). Jugoslovanska vojska je morala julija 1919 na pritisk velesil zapustiti Celovec. Ne glede na jugoslovanski predlog, naj ozemlje južno od “zeleno črte” brez plebiscita pripade Jugoslaviji, severno pa Avstriji, je bil za obe coni sprejet plebiscit, ki ga je zahteval Wilson. V coni A, ki je bila pod jugoslovansko upravo, naj bi bil plebiscit 6 mesecev po podpisu pogodbe, v coni B pod avstrijsko

⁶⁶ A. B., “Ob desetletnici krvavih bojev za Koroško”, *Življenje in svet*, 1929/21, str. 642–643.

⁶⁷ A. B., “Koroška naša do Gospe Svete”, *Življenje in svet*, 1929/22, str. 676–677.

upravo pa samo v primeru, če bi na njem zmagala Jugoslavija. 26. junija je Jugoslavija pristala na plebiscit.

Za potrebe plebiscitne propagande je Maksim Gaspari, ki se je med vojno začasno preselel na ženin dom v Rožu pri Bistrici v Ziljski dolini, risal razglednice, letake in plakate. Avstrijska propaganda je poudarjala navezanost in gospodarsko odvisnost Koroške od Avstrije, prednosti avstrijske demokratične in socialistične ureditve pred jugoslovansko monarhistično, jamčila popolno enakopravnost in zaščito z odločbami sanžermenske pogodbe, ki je zagotavljala tudi pravice narodnim manjšinam, poudarjala nasilno ravnanje jugoslovanskih oblasti z delavci v Sloveniji, svarila, da bodo morali moški pri Jugoslovanih k "žolnirjem", skratka kazala Korošcem "Črno" Jugoslavijo, kar je narisal tudi Gaspari na eni plebiscitnih razglednic, ki je koroškimi volivcem svetovala: "Proč s črnimi očali!" Po mnenju slovenskih propagandistov pa je bila "črna" barva in vse negativno identično z zeleno barvo. Slovenske glasovnice so bile namreč bele, nemške pa zelene, na kar je volivce opozarjala tudi Gasparijeva razglednica "Korošci pozor!" Na njej angel drži v rokah glasovnico z napisom Jugoslavija, glasovnico za Avstrijo pa ponuja hudič. "Sveti lintvern prosi za nas grešnike – koroške Nemčurje!" se na drugi razglednici priporočajo koroški Nemci, ki so se zbrali pred celovškim zmajem. "Ne maram za staro falirano Avstrijo... / Imam rajši mlado bogato Avstrijo!" je bil trdno prepričan Slovenec, ki je na Gasparijevi razglednici kot nekakšen antični Herakles na razpotju menil, da mu bolje pristoji brhka slovenska mladenka kot pa skuštrana, neprivlačna Avstrijka. Napihnjena avstrijska zelena žaba je na neki drugi Gasparijevi razglednici pogumno vzklikala: "Heil, heil, heil!", na dan plebiscita pa se je dobesedno razpočila. Gasparijeva "Koroška pravljica" naj bi se za Slovence končala srečno. "Tekom stoletij nam je pokradla nemška sraka mnogo biserov in zakladov, med njimi tudi zlato zibelko Slovenije, našo Koroško..." se glasi podnapis pod sličico, ki prikazuje gnezdo tatinske srake; "A dvignil se je v junaškem poletu sokol od juga in vzel je sraki ukradeno zibelko" pojasnjuje podnapis pod drugo sličico; na zadnji, tretji sličici pa je prikazan jugoslovanski sokol, ki na dan plebiscita daruje zibelko sestri Sloveniji.

Propagandnim namenom je od septembra 1920 služilo tudi nekaj številčk lističa "Hoo-rruk...!!"; "List za plebiscitno zabavo – Hoo-rruk...!! je najbolj razširjen list v A coni. Tudi B-conarji ga pridno prebirajo.", v katerem se je natisnjena v zrcalni podobi znašla tudi amaterska, v linorezu izvedena kopija Gasparijeve karikature iz 2. št. Kurenta za leto 1919, na kateri sta predstavljena napihnjen nemški puran in Slovenka z zastavo SHS.

Jugoslovanska stran je pripravila tudi letak, ki je prinašal "Deset plebiscitnih zapovedi za Slovence":

1. Veruj v našo zmago!
2. Ne zabavljaj po nemarnem na Jugoslavijo, ki te je odrešila!
3. Posvečuj vse svoje moči plebiscitnemu delu!
4. Spoštuj svoj materin jezik, da boš na svoji zemlji svoj gospod, ne pa nemški hlapec!
5. Ne ubijaj sebe in svojih potomcev z glasovanjem za Nemce!
6. Ne prešestuj s propalo Avstrijo!
7. Ne daj si ukrasti slovenske koroške zemlje!
8. Ne brigaj se za lažnjive obljube in prazne grožnje Nemcev!
9. Ne želi Celovca, ker pride sam k nam!
10. Ne želi nemškega bogastva, ker ga ni!"⁶⁸

⁶⁸ Po: Koroški plebiscit / Razprave in članki, Ljubljana 1970, str. 257.

Nadzor vpisa v imenik volilnih upravičencev so izvajali občinski glasovalni sveti, v katerih so bili trije Slovenci in trije Nemci, kar je bilo do Slovencev, ki so v coni A predstavljali večino, krivično. Nemci so se trudili, da bi povečali število volilnih upravičencev. Tako je bilo na dan plebiscita vpisanih 5.000 glasovalnih upravičencev več kot je bilo predvideno. Velik del glasovalnih pripomočkov (glasovalne skrinjice, pečatniki, vosek, trakovi) so nemški obrtniki v Celovcu izdelali na način, ki je omogočal zlorabe. Prirejeni so bili mnogi plebiscitni shodi in zborovanja. Poleg propagande se je avstrijska stran posluževala tudi groženj, nasilja in podkupovanj.⁶⁹ Na dan plebiscita 10. oktobra 1920 se je skoraj 60 odstotkov prebivalstva odločilo za Avstrijo, ki je zasedla celotno plebiscitno ozemlje, čeprav je Jugoslavija na ozemlju južno od Drave dobila malenkostno večino glasov.

Za naslovnico 8. št. Kurenta je narisal Smrekar karikaturu z naslovom "Wilsonov čudežni mlin". Ameriški predsednik je stlačil v "babji mlin" (motiv je znan z raznih poljudnih tiskov, pri nas pa s panjskih končnic) postarano in pusto šemasto babnico – "Staro Evropo", iz mlina pa prihajajo same brhke mladenke: "Slobodna Jugoslavija", "Slobodna Poljska" in "Slobodna Češka Slovaška". Ko je Karel I. 4. oktobra 1918 prosil za mirovno posredovanje Wilsona, je ta med pogoje za mir uvrstil tudi zahtevo, da si Poljaki, Čehi in Jugoslavani ustvarijo neodvisne države. Znamenite točke, v katerih je Wilson začrtal načela mednarodnega sožitja po 1. svetovni vojni, so namreč jamčile pravico narodov do samoodločbe. Evropa jih je na začetku leta 1918 sprejela z navdušenjem. Mnogo manj so bile navdušene centralne sile, saj so predvidevale velike ozemeljske spremembe v njihovo škodo. Slovencev oziroma bodočih Jugoslovanov so se dotikale zlasti 9. ("*Popravek italijanskih mejá po jasno vidnih narodnih črtah.*"),⁷⁰ 10. ("*Avstro-ogrskim narodom, katerih prostor med narodi želimo videti zaščiten in zagotovljen, naj se da prilika za avtonomni razvitek.*"), 11. ("*Romunija, Srbija in Črna gora naj se izpraznijo in zasedeno ozemlje obnovi. Srbiji naj se zagotovi svoboden in varen dohod do morja. Razmere različnih balkanskih držav med seboj naj se s prijaznimi dogovori določijo primerno zgodovinskim danim črtam pripadnosti k raznim narodom. Ustvarijo naj se jamstva za politično in gospodarsko neodvisnost ter teritorialno nedotakljivost balkanskih držav.*") in zadnja, 14. točka ("*Ustanovi naj se splošna zveza narodov. Specijalne pogodbe naj v enaki meri velikim in malim državam priskrbe jamstvo politične neodvisnosti ter teritorialne nedotakljivosti. Glede na te javne poprave krivice in uveljavljene pravice, se čutimo tesno spojene z vladami in narodi, ki so se združili proti imperijalističnim silam.*"). Wilsonove točke so bile osnova za povojno ureditev sveta, ki jo je udeležila pariška konferenca. Na razvalinah Avstro-Ogrske monarhije, turškega in nemškega imperija je zato po koncu 1. svetovne vojne nastala vrsta novih ali ozemeljsko povečanih držav, med njimi tudi Poljska, Češka, Madžarska in Jugoslavija, ki je v času nastanka Smrekarjeve karikature obstajala še kot Država Slovencev, Hrvatov in Srbov.

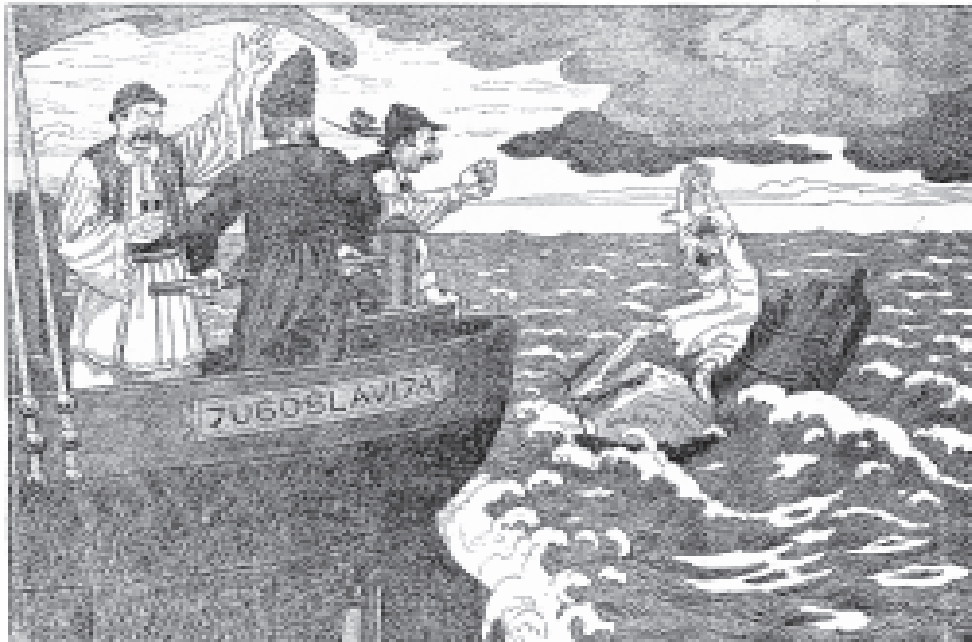
Smrekarjeva karikatura "Obupni klici" v 7. št. Kurenta je prikazovala ladjo Jugoslavijo s tremi potniki, brati Slovincem, Hrvatom in Srbom, ki je prevzel tudi vlogo krmarja. Morje premetava skromen, na pol razbit čolnič, last "Alpskega Nemca", ki milo prosi Jugoslovane, če bi lahko privezal "svojo krepko ladjo na vaš novi brod, da boste lažje vozili!!" Monarhija je namreč pravkar potonila iz njo tudi nekdanji oholi Nемец. Slovenec, nadvse zadovoljen, da se je znašel v bratski družini, mu kaže figo. Na eni izmed deklaracijskih razglednic pa je Gaspari upodobil Slovence, Hrvata in Srba, ki si nazdravljajo. Nazdravljajoče blagoslovlja Bog. Napis pod risbo se glasi: "Trčimo še enkrat vsi, živili Slovani, bratje naše krvi, bog nam jih ohrani."

⁶⁹ Po: Marjan Kos, Koroški plebiscit / Ob 75. obletnici priključitve Libelič k Sloveniji, Koroški pokrajinski muzej, Slovenj Gradec 1997 (katalog), str. 33.

⁷⁰ Besedilo točk je povzeto po "Štirinajst točk Wilsonovega programa", Novice, 1918/82.

Obupni klici.

Kralj Hinko Smrekar.

Alpski Nemec: „Milij bratje Jugoslavnici! Dovolite, da privežem svojo krepko ladjo na vaš novi brod, da boste lažje vozili!“

Jugoslovan: „Kakor si tezel, tako pa vozil!“

Hinko Smrekar, “Obupni klici”, Kurent

Slovenci so “po dolgih stoletjih tujega jarma stopili kot enakopraven član v družino svobodnih narodov”, je poudaril Silvo Kranjec.⁷¹ “Vsa ta zgodovina je en sam izraz in dokaz, kako je od nekdaj, časih bolj živo, časih bolj pritajeno, ljudska duša neprestano koprnela, da se popravi to, kar je skvarila sebičnost in krivica mogočnjakov: želela je, da se združi, kar je v samogoltnosti razdružil – človek. Svetopisemski rek ‘kost h kosti, kri h krvi’ je zmagal preko vseh nam sovražnih naklepov.”⁷² Takšno seveda ni bilo samo prepričanje avtorja propagandne knjižice “Kako smo se zedinili” ali pisca njenega uvodnika, temveč je tako ob koncu 1. svetovne vojne mislila večina Slovencev. Toda kmalu je postalo jasno, da je Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki je nastala 1. decembra 1918, v velikem nesoglasju s prejšnjimi dogovori o enakopravnem in demokratičnem postopku združevanja habsburških Slovanov s Srbijo. Uresničena je bila ideja o združitvi Južnih Slovanov, toda v novi državi je prišel do izraza predvsem srbski interes. Potlačena je bila slovenska emancipacija in državnost, dosežena v času obstoja Države SHS.

⁷¹ Silvo Kranjec, Kako smo se zedinili, Celje 1928, str. 142.

⁷² Fran Saleški Finžgar, uvod k Silvo Kranjec, Kako smo se zedinili, Celje 1928, str. 3.

Zaradi italijanske okupacije Primorske in negotove usode Koroške je Narodna vlada menila, da mora do združitve priti za vsako ceno, pod malone vsakršnimi pogoji. “*Da bi bila čas v 'Narodni vladi', bi bil predvsem zahteval, da se pred združitvijo s srbskimi odrešitelji jasno pomenimo o pogojih našega državnega ujedinjenja*”, je bil prepričan Fran Šuklje (1849–1935). “*‘Clara pacta, boni amici!’ Nič o vsem tem, brezpogojno smo se združili in – kakor je bilo združevanje s Hrvati in Srbi v eno državno celoto samoposebi potrebno in koristno, je bilo anorganično priklopljenje zgodovinsko, gmotno in družabno tako različnih sestavin nepremišljeno in klavrno.*”⁷³

Novonastala država, ki je rade volje in nič manj preračunljivo sprejela pod svoje okrilje tudi Slovence, ni bila skorajda v ničemer identična s politično in narodno tvorbo, za katero se je zavzemala majniška deklaracija. Slovenci so si želeli državo, v kateri bodo lahko uveljavili svoje politične, kulturne in gospodarske interese in njihov nacionalni obstoj ne bo ogrožen, želeli so se otresti nemške nadvlade in postati samostojni, zato je ugotovitev, da so samo zamenjali gospodarja in izgubili dobršen del nekdanj samoumevnega slovenskega ozemlja, priklicala priokus razočaranja in bojazni. Želeli so si demokratično republiko, nastala je nova kraljevina, ki so ji vladali Karadjordjevići, želeli so živeti v državi, ki bi zajela večino Slovencev, a skorajda tretjina slovenskega ozemlja jim je začela polzeti iz rok, nova država pa ni pokazala dovolj zanimanja, ne moči za njegovo ohranitev. Vedno bolj je naraščalo vznemirjenje med ljudmi. Januarja 1919 so se prvič uprli slovenski vojaki v Ljubljani, ki so se končali s krvavimi spopadi med slovenskimi in srbskimi vojaki. Julija 1919 sta sledila še večja vojaška upora v Mariboru in na Koroškem, ki so ju srbski vojaki uspeli zlomiti.

Napovedi razočaranja, ki bo sledilo, so se skrivale tudi v karikaturah v Kurentu. Ivan Vavpotič pa je leta 1919 zasnoval prvo jugoslovansko poštno znamko, na kateri je bil narisana “Verigar”, ki trga suženjske verige. Simbolno je zasnovana tudi gorata pokrajina v ozadju, predstavljala naj bi domovino, prav tako tudi žarki, ki oznanjajo zarjo svobode. Model za znamko je bil športnik Stane Derganc. Verige sužnosti so bile seveda vezi stare Avstro-Ogrske, toda v znamki lahko zaslutimo tudi odmeve ruske oktobrske revolucije. Znamka je bila v uporabi do leta 1921. Tudi Podrekarja je prevzelo upanje, da bi po vojni nastopila nova doba, ki jo je prikazovala njegova istoimenska karikatura “*Nova doba (boljševiki)*” v 5. št. Kurenta iz leta 1919. Na njej delavec s pestmi udarja po prestrašenem bogatinu. Iz ust bogatina se na zbrano množico vsipljejo cekini. Podoben motiv je narisal v istem času tudi Smrekar za razglednico “*Kralj Kapital*”, ki je izšla pri Slovenski socialni matici. “*Vstajenje Jugoslavije*” pa se je imenovala v Kurentu eno številko poprej objavljena Podrekarjeva karikatura, na kateri je Jugoslavijo predstavljal pravkar osvobojeni delavec, obsijan s sijem svobode, katerega se je prestrašila kraljeva družčina. Podrekarjevo socialistično opredeljenost nam potrjuje npr. tudi karikatura “*Prvi maj*” v 19. št. Bodeče neže. Prikazuje delavca na kupu lobanj s kladivom v roki. Karikatura iz Kurenta učinkuje precej nenavadno – kot da Podrekar ne bi vedel, da je tudi nova jugoslovanska država kraljevina, in da je ta kraljevina že na začetku svojega obstoja surovo zatrla delavske stavke, ki so v Sloveniji izbruhnile decembra 1918 in na začetku leta 1919 v rudniških in industrijskih središčih pod vplivom novic o revolucionarnih gibanjih v sosednjih državah. Ne-sporazum pomaga razrešiti letnica nastanka karikature (1918) – torej je bila narisana še za časa Avstro-Ogrske, čeprav takrat še ne bi mogla biti objavljena, toda že nekaj mesecev pozneje je ta karikatura v novi državi postala enako nepotrebna.

⁷³ Fran Šuklje, Iz mojih spominov, II. del, Ljubljana 1995, str. 270.

Summary

Cartoons during the First World War

Damir Globočnik

The paper examines selected political and other cartoons from the period of the First World War. Like written sources, cartoons represent a valuable document of the times. In a highly condensed and suggestive manner they reveal the collective subconscious and convey joint fantasies of different nations. Some of the selected cartoons therefore reflect a condensed spiritual image of Slovenes in that period, their desires, expectations, fears and disappointments. These cartoons abound in wit, humor, criticism, honesty and in tragical qualities.

The author explains the circumstances and the reasons for the origin of these cartoons in the satirical supplement of the *Dan* daily, the *Bodeča neža* (1914), in the *Svetovna vojska* magazine (1914–1915), in the *Kurentov* album (1918), in the *Kurent* (1918–1919), in the satirical supplement of the *Domovina* daily, *Svetovna vojska v slikah in pesmih* (1921), on postcard cartoons, etc. Their authors, three prominent Slovene caricaturists of that time, were Maksim Gaspari (1883–1980), Fran Podrekar (1887–1964) and Hinko Smrekar (1883–1942). In 1919 Smrekar published a richly illustrated manuscript titled “Henrik Smrekar – črnovojnik” with a satirical description of war events from 1915 and 1916. The author also discusses some of the hitherto unpublished cartoons by Smrekar. Aside from newspaper cartoons, Gaspari also made the drawings for plebiscite postcards, while Podrekar was the principal caricaturist in the *Bodeča neža* and in the *Svetovna vojna v slikah in pesmih*.

The author analyzed the selected cartoons within the historical context in which they had originated, and discusses the role of art in the time of war, war absolutism and censorship, the movement for the support of the May Declaration, plebiscite propaganda, and the feeling of national tragedy upon losing a part of the territory in Carintia and along the Slovene coast.

The feeling of being threatened during the First World War accelerated the search for Slovene national identity which can be found in art symbols, personifications, certain stereotypes and syntagmas in the *Kurent*, which represents one of the pinnacles of Slovene plastic art satire in general. In their effort to express self-confidence of Slovenes, the cartoons in this satirical paper differ from other cartoons originating in the years prior to WWI. Quite soon they also reflected the disappointment following the initial enthusiasm for the new state of Yugoslavia.

Dragan Potočnik

Kulturna in prosvetna društva v Mariboru v obdobju med svetovnima vojnama

Društveno življenje je predstavljalo osnovo kulturnega in družabnega življenja v Mariboru v obravnavanem obdobju. Ena izmed mnogih definicij društva pravi: “Društvo je organizirana skupina ljudi, ki ima skupne cilje in deluje pod določenimi pravili. Bistveni element obstajanja društva sta prostovoljni pristop in trajnost članstva. Prostovoljni pristanek na društvena pravila in društvene norme zavezuje članstvo na podređitev društvenemu vodstvu in prevzemanje obveznosti društvenega dela pri izvajanju in izvrševanju društvenega programa.”¹

Z ustanovitvijo Kraljevine SHS so se morala vsa društva, delujoča na slovenskem ozemlju v okviru jugoslovanske države, registrirati pri Deželni vladi za Slovenijo v Ljubljani. Ustanavljanje novih društev je bilo sprva povsem prosto. Odloka Poverjenišstva za notranje zadeve (novembra 1918) sta odpravila avstrijsko društveno zakonodajo. Za ustanovitev društva je zadostovala prijava o ustanovitvi in predložitev društvenih pravil pristojnemu okrajnemu glavarstvu. Leta 1919 so z odlokom ministrskega sveta ponovno uvedli omejitve pri ustanavljanju društev. Nadaljnjo omejitev delovanja društev sta določala razglas ministrskega sveta (Obznana 1920) in Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi iz leta 1921. V društveni statistiki iz leta 1922 je bilo zabeleženih 3317 društev. Kljub prepovedi levičarskih in komunističnih društev se je njihovo število povečalo. Po uvedbi šestojanuarske diktature leta 1929 so prepovedali vse politične stranke, za obstoj in delovanje društev pa je bilo potrebno posebno dovoljenje velikega župana, ki je presojal o tem, ali je društvo politično ali ne. Zakon o društvih, shodih in posvetih iz leta 1931 je dal novo osnovo za obnavljanje društev. Prijavo za ustanovitev je bilo treba vložiti prek okrajnega načelstva na bansko upravo. Ta pa je bila dolžna izdati morebitno odločbo o prepovedi njegove ustanovitve, drugače pa se je štel, da je društvo dovoljeno. V Dravski banovini je bilo po objavi zakona o društvih registriranih 5626 društev, ob okupaciji leta 1941 pa 11.701 društev.²

Opisane pravne norme so veljale do okupacije leta 1941, ko so začele okupacijske oblasti slovenska društva razpuščati. V nemški okupacijski coni je bil na primer 24. aprila 1941 ustanovljen komisariat za likvidacijo slovenskih društev, ki je postopoma in dokaj sistematično izvedel popolno likvidacijo vseh društev na Spodnjem Štajerskem do maja 1943.³

Organizacijska struktura slovenskih izobražencev in umetnikov se je po letu 1918 bistveno spremenila. Prvič je bilo veliko intelektualcev v novi “narodni” državi povezanih v društvih, ki jih v Avstro-Ogrski niso imeli. Vzrok so bile poleg narodnega navdušenja pred-

¹ Enciklopedija Slovenije, 2. knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana 1989, str. 348.

² Enciklopedija Slovenije, 2. knjiga, str. 349–353.

³ Viktor Vrtnjak, Društvena zakonodaja in kategorije arhivskega gradiva društev s poudarkom na Štajerskem. Arhivi VI./1983, str. 39. Tudi: Ervin Dolenc, Kulturna zakonodaja v Sloveniji v času jugoslovanskega klasičnega parlamentarizma 1918–1929, Prispevki za novejšo zgodovino 32 (1992), str. 44.

vsem drugačne politične pa tudi gmotne razmere po prvi svetovni vojni, zlasti večja socialna ogroženost in potreba po sindikalni organizaciji. Drugič pa je bilo stanovsko povezovanje pri obrambi avtorskih in socialnih pravic naravno vezano na celotno državno ozemlje, ki mu je vladala ista politična uprava.⁴

V obravnavo sem zajel delovanje najpomembnejših društev v Mariboru, ki so delovala v obravnavanem obdobju. Omejil sem se na tista društva, katerih delovanje je bilo predvsem kulturno. Ob temu moram poudariti, da sem o delovanju delavskega prosvetnega društva Svoboda – Vzajemnost že pisal v Prispvkih za novejšo zgodovino (letnik XXXIX, št. 2, str. 91–102).

Za pregled društev, ki so delovala oziroma bila registrirana v Mariboru po prvi svetovni vojni, sem uporabil seznam društev, ki se nahaja v Pokrajinskem arhivu v Mariboru.⁵ Po tem seznamu so društva razdeljena v 12 skupin: 1. narodnoobrambna, 2. politična, 3. humanitarna, 4. telovadna, 5. prosvetna in kulturna, 6. stanovska, 7. reševalno in gasilsko društvo, 8. glasbena in pevska, 9. športna in planinska, 10. gospodarska, 11. cerkvena, 12. znanstvena in umetniška društva. Po tem seznamu je sredi tridesetih let v Mariboru delovalo oziroma bilo evidentiranih 209 društev.

Društvi primorskih Slovencev: Jadran in Nanos

Novo kulturno podobo Maribora po letu 1918 so pomagali oblikovati tudi priseljenci iz drugih slovenskih pokrajin. Med njimi je bilo največ primorskih beguncev, ki so zaradi zasedbe Italije in deloma tudi zaradi izгона morali zapustiti svoje domove v Trstu in v ostalem Primorju. Ker jih je družila enaka usoda, so se začeli kmalu zbirati. Primorski emigranti so bili formalno organizirani v društvo **Jadran** – ime, ki je simboliziralo zapuščene domove ob Jadranu – in nekoliko kasneje tudi v društvu **Nanos**.

Pripravljalni odbor društva Jadran je začel delovati v letu 1919, ustanovni občni zbor pa je bil v začetku leta 1920. Že kot pevski krožek je začel Jadran širiti svoj delokrog preko ožje družbe svojih članov in je že v letu 1919 z velikim uspehom gojil družabnost med Primorci, nastopal pa je tudi na vseh nacionalnih prireditvah v mestu in okolici.⁶

Prihod vedno večjega števila Primorcev v Maribor, večinoma brezposelnih in brez vseh sredstev, je postavil Jadran pred nove naloge. Svoj delokrog je razširil tako, da je namenil veliko pozornost skrbi za socialno pomoč brezposelnim rojakom. V okviru društva primorskih izseljencev Jadran v Mariboru je bil ustanovljen odsek Pomožna akcija društva Jadran, ki je s svojim delovanjem podpiral brezposelne Primorce. Društvo Jadran je poleg obstoječega pevskega odseka ustanovilo še prosvetni, socialni, narodno obrambni in emigrantski odsek. Zaradi pomanjkanja primernih društvenih prostorov se ti odseki niso mogli tako razvijati, kakor je bilo zaželeno. Odbor je sicer razširil društveno delovanje tudi na predavanja in debatne večere, ki pa so jih pogosto priredili skupno z društvom Nanos. Skupno z Nanosom pa je društvo priredilo tudi več proslav. Tako spominsko svečanost ob obletnici podpisa rapalske pogodbe in več predavanj.⁷ Pripravili so tudi več izletov v širšo okolico Maribora (Sv. Ožbalt, Sv. Jurij ob Ščavnici, Sv. Marjeta ob Pesnici, Sv. Križ na meji, Sv. Miklavž itd.).

⁴ Ervin Dolenc, *Kulturni boj (Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929)*, Ljubljana 1996, str. 91–92.

⁵ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Mestne občine Maribor (MOM), Seznam društev.

⁶ PAM, MOM, št. škatle 385, št. spisa 300. Spomenica društva "Jadran" v Mariboru ob petnajstletnici.

⁷ Občni zbor "Jadrana", Mariborski večernik Jutra (MVJ) 8 (1934) 86, 16. IV., str. 3.

Društvi sta organizirali tudi skupne prireditve. Tako sta 6. februarja 1937 pripravili Primorski ples. Z izkupičkom so želeli pomagati novemu valu beguncev, ki je prišel v Maribor zaradi italijanskega vojnega pohoda v Abesinijo.

Članstvo Jadrana so sestavljali v glavnem srednji in nižji sloji. Edini vir financiranja jim je bila redna članarina in redke kulturne prireditve, ki pa so se žal neredko končale deficitno, kakor npr. vokalni koncert 8. maja 1937 v Unionu.⁸ Prav zaradi tega je bila večina zbranega denarja namenjena le beguncem, za kako odmevnejše kulturno delovanje pa ga ni bilo.

V letih najhujše gospodarske krize, v letih ko je bila stiska prihajajočih Primorcev največja, je Jadran pridobil vnetega sodelavca v novo nastali društveni organizaciji priseljenih primorskih emigrantov, društvo Nanos, s katerim se je dopolnjeval zlasti na socialnem področju. Tako je na začetku leta 1932 primorska mladina, ki se je do tedaj zbirala pod okriljem Narodne odbrane, ustanovila novo društvo primorskih Slovencev Nanos. Ustanovni občni zbor društva je bil 28. februarja 1932 v Narodnem domu. Udeležilo se ga je več kot 400 ljudi, predvsem Primorcev. Predsednik pripravljalnega odbora Albert Koruza je predstavil program in cilje novega društva. Glavne naloge društva so bile: skrb za brezposelne člane, zbiranje primorske mladine v svojem okrilju, oskrba članov s skromnimi zavetišči ter prosvetno in kulturno delovanje.⁹ Kmalu po začetku delovanja so ustanovili tudi knjižnico.¹⁰ Zelo aktiven je bil moški pevski zbor, emigrantski oder društva in tudi godbeni odsek. Da bi se olajšala socialna beda primorskih beguncev, so leta 1937 znotraj društva ustanovili še Gradbeno in zaposlitveno zadrugo, ki si je zadala nalogo, da postavi emigrantski dom, v katerem naj bi se namestila kuhinja, ogrevalnica in prenočišča za begunce. V tem domu naj bi se nastanila vsa emigrantska društva s čitalnico in knjižnico. Aktiven pa je bil tudi ženski krožek, ki je sprožil uspešno nabiralno akcijo in se je ukvarjal s kulturnim in narodnoobrambnim delom.

Z delovanjem odsekov sta društvi opravljali ne le kulturno, ampak tudi pomembno narodnoobrambno poslanstvo za obmejni Maribor.

Ljudska univerza

22. novembra 1921 je bil v dvorani mariborskega rotovža sestanek o ustanovitvi "ljudskega vseučilišča" v Mariboru.¹¹ Pobudo so dali socialni demokrati.¹² Prof. Ivan Favai, sicer gonilna sila te akcije, je zbranim predstavil svoj pogled na načrt o ustanovitvi in organiziranosti ljudske univerze. Ljudska univerza naj bi postala središče novega prosvetnega dela v mestu. Strokovna in splošno-izobraževalna predavanja naj bi širila duhovno obzorje mariborskega delavstva in srednjega sloja. Pogovora se je udeležil tudi takratni mariborski župan Viktor Grčar, ki je zagotovil ljudskemu vseučilišču ustrezne prostore.

Izvoljeni pripravljalni odbor je poskrbel za društvena pravila, ki jih je potrdila pokrajinska uprava v Ljubljani.¹³ Določala so, da društvo Ljudska univerza v Mariboru deluje v

⁸ PAM, MOM, št. škatle 442, št. spisa 9306. Društvo "Jadran" v Mariboru piše Mestnemu poglavarstvu Maribor – Prošnja za denarno podporo, Maribor 3. junij 1937.

⁹ Novo društvo "Nanos" v Mariboru, MVJ 6 (1932) 51, 3. III.

¹⁰ Občni zbor "Nanosa", MVJ 13 (1939) 62, 16. III., str. 4.

¹¹ Ljudska univerza v Mariboru, Jutro 2 (1921) 273, 19. XI., str. 3.

¹² V Mariboru so se začeli intenzivno ukvarjati s problemom izobraževanja odraslih proti koncu I. 1921, ko so na občinskih volitvah zmagali socialni demokrati in za mariborskega župana je bil izvoljen učitelj Viktor Grčar. Socialni demokrati so še posebej poudarjali pomen izobraževanja odraslih. To so skušali uresničiti v ljudski univerzi.

¹³ Arhiv Republike Slovenije, Zbirka pravil št. 3989. Predložena pravila Ljudske univerze v Mariboru je odobrila Pokrajinska uprava za Slovenijo, dne 14. decembra 1921 (št. 12020/V).

mestu in političnem okraju Maribor. Njen namen je bil širiti splošno izobrazbo med vsemi sloji z brezplačnimi predavanji, tečaji, z javnimi literarnimi prireditvami, s poučnimi ekskurzijami ter s tiskom in knjižnicami.¹⁴

Ustanovni občni zbor Ljudske univerze v Mariboru je bil 18. januarja 1922 v mali kazinski dvorani, v poslopju nekdanje nemške kazine na Slomškovem trgu. Zbora se je udeležilo okoli 40 oseb. Odločili so se za nestransko kulturno delo. V odboru, ki je bil sestavljen iz privržencev različnih strank, so prevladali socialisti (dotedanji socialni demokrati).¹⁵ Za predsednika je bil izvoljen župan Viktor Grčar.¹⁶

Deset dni po ustanovnem občnem zboru mariborske Ljudske univerze je bilo v mali kazinski dvorani prvo predavanje. Dvorana je bila napolnjena, čeprav je katoliški list Straža napovedoval, da ne bo. Nasprotno pa so socialisti spodbujali svoje privržence, naj pridejo k predavanju "sodruge" prof. Ivana Favaia, ki je na tem uvodnem predavanju spregovoril o nepravi in pravi izobrazbi.¹⁷

V času od 28. januarja do 15. junija so bila vsak petek v mali kazinski dvorani različna predavanja. Predavali so: prof. dr. Makso Kovačič o narodnih pesmih; ravnatelj učiteljsišča, prof. Matija Pirc o naselitvi Jugoslovancev na sedanjem njihovem ozemlju, gimnazijski katehet, prof. dr. Anton Medved o mariborskih spomenikih; prof. učiteljsišča, dr. Ljudevit Pivko je razmišljal o tem kaj narode, zlasti Slovane, razločuje in o ilirskem gibanju; prof. Ivan Favai je govoril o političnem življenju in naziranju v antiki ter dr. Ivan Matko o sredstvih človeškega organizma v obrambi proti obolenju. Bilo je nekaj literarnih predavanj o Otonu Župančiču in Ivanu Cankarju, povezanih z recitacijami igralca Milana Skrbinška. Poslušalci so se mogli seznaniti z moderno liriko in rusko literaturo, z zgodovino gledališča in okultizmom, o čemer je predaval ruski prof. Grigorij Bostunič. Dr. Franc Kovačič je imel predavanje z naslovom Predpogoji za rešitev socialnega vprašanja, časnikar Božidar Borko o prihodnosti človeštva, inž. Janko Kukovec pa o tehniki in kulturi.

Poleg navedenega je Ljudska univerza priredila še dva tečaja, in sicer tečaj za kemijo pod vodstvom profesorja z mariborske realke Jožeta Pirnata in tečaj za fiziko, ki ga je vodil prof. dr. Adolf Pečovnik s klasične gimnazije. Tečaja z zanimivimi eksperimenti sta potekala v predavalnicah na realki (današnji Prvi gimnaziji).

Predavanj se je udeleževalo okrog sto poslušalcev raznih slojev. Delavstva je bilo sicer manj, kot so pričakovali. V okviru Ljudske univerze sta nekaj predavanj priredili tudi Jugoslovenska Matica in Svoboda; slednja je priredila Cankarjev večer.¹⁸

Božidar Borko, skrit za psevdonim I-us (Ignotus), je v Taboru ob zaključku prve sezone zapisal: "Nobenega dvoma ni, da služijo predavanja izobraževanju naroda, da vzbude

¹⁴ Bruno Hartman, Ljudska univerza v Mariboru 1922–1941 (tudi na Studencih in na Ptujju), ČZN 66=29 (1995) 1, str. 76.

¹⁵ Ljudska univerza v Mariboru, Jutro 3 (1922) 17, 20. I., str. 3. Ustanovni občni zbor Ljudske univerze v Mariboru, Tabor 3 (1922) 16., 20. I., str. 4.

¹⁶ Že sama sestava ožjega vodstva in odbornikov kaže na to, da so se dela lotili zelo resno. Temu primerni so bili tudi prvi odmevi. Tako je bil imenovan za podpredsednika društva profesor mariborskega bogoslovja dr. Franc Kovačič, tajnik je bil Božidar Borko, ki je skrbel za stike s predavatelji in oblastmi, v Časopisu pa je objavljajal sporočila društva o prireditvah. Za blagajnika je bil izvoljen profesor klasične gimnazije Fran Bračun, za njegovega namestnika pa slavist prof. dr. Makso Kovačič. Med odborniki je bil zdravnik, doc. dr. Ivan Matko s Karlove univerze v Pragi, tedaj primarij mariborske bolnišnice, ravnatelj klasične gimnazije prof. dr. Josip Tominšek, pedagog prof. Gustav Šilih, odvetnika dr. Karel Škapin in dr. Leopold Boštjančič.

¹⁷ Bruno Hartman, Ljudska univerza v Mariboru 1922–1941 (tudi na Studencih in na Ptujju), ČZN 66=29 (1995) 1, str. 76–77.

¹⁸ Predavanja prošle sezone v Mariboru, Jutro 3 (1922) 160, 9. VII., str. 5.

nepoučenemu slušatelju nagib k samostojnemu razmišljanju. Nobenega dvoma ni, da bi bila najidealnejša taka ljudska univerza, ki bi nudila stalnim obiskovalcem harmonično in enotno obdelano snov, podano po izvestnih pedagoških načelih, snov, ki bi zaposlila ne samo intelekt, ampak bi vzgojevala tudi srce in voljo¹⁹.

Res je, da predavanja med seboj niso bila povezana, temveč bolj slučajna in brez posebne tendence. Toda bila so redna in so vzbudila zanimanje dela mariborskega občinstva. Ustvaril se je krog ljudi, ki so redno zahajali k vsem predavanjem. Tako tudi nesistematična predavanja niso bila povsem brezplodna. Poslušalcu sicer res niso mogla podati prave izobrazbe, dala pa so mu lahko pomembne impulze za razmišljanje in nadaljnje iskanje.

Od jeseni 1922 do januarja 1924 se je zvrstilo 58 predavanj. Poslušalci so lahko prisluhnili predavanjem o narodnem pesništvu, o razvoju demokracije, o problemih medicine, o psihoanalizi, o sugestiji in hipnozi, o razmerju med tehniko in kulturo, o filozofiji Immanuela Kanta, o vzponu na Vezuv, o vtisih s potovanja po Albaniji in drugem. Predavatelji so bili v glavnem isti kot v začetnem obdobju.

Na občnem zboru 25. februarja 1924 so ugotovili, da je dejavnost Ljudske univerze po začetem elanu nekoliko opešala, kljub temu da so pripravili tedensko tudi do štiri prireditve.²⁰ Tudi zanimanja za predavanja ni manjkalo. Težje je bilo le s predavatelji. Tako ni bilo mogoče pravo načrtno delo. Na omenjenem občnem zboru se je zamenjalo vodstvo. Župan Viktor Grčar se je odpovedal predsedstvu.²¹ Občni zbor je izvolil za predsednika inž. Janka Kukovca²², ki je ostal predsednik vse do okupacije leta 1941.²³

Široko humanistično znanje novega predsednika se je pokazalo že kmalu. Akademski slikar Franjo Stiplovšek je v dveh predavanjih predstavil sodobno likovno umetnost v svetu. Predsednik inž. Janko Kukovec pa je predaval o krizi individualizma; uvedel ga je z analizo Ibsenovih Strahov. Časnikar Božidar Borko je orisal osebnost ameriškega predsednika Woodrova Wilsona. Prof. Franc Škof s trgovske akademije je predaval o nastanku sveta, polkovnik J. Kovač pa o Makedoniji.²⁴

V sezoni 1924/25 si je odbor zastavil nalogo poglobiti in razširiti delo društva. V načrtih in smernicah z naslovom Ljudska univerza v Mariboru so odborniki v novem programu zapisali, da je Ljudska univerza nadstrankarski kulturni forum in ima namen, da goji in pospešuje medsebojne kulturne stike. To bodo dosegali s pomočjo predavanj in vzgojno-izobraževalnih filmov. Odločili so se, da bodo v novi sezoni organizirali kulturne prireditve "umetniškega in socialnega značaja", glasbene večere in prireditve za otroke. Za realizacijo zastavljenega so nujno potrebovali tudi tehnične pripomočke. Ker je bilo društvo finančno slabo preskrbljeno, se je odbor odločil, da bodo od prireditvah pobirali majhno vstopnino.²⁵

¹⁹ I-us (=Ignotus – Božidar Borko), Ljudska univerza v Mariboru, Tabor 3 (1922) 174, 4. VIII., str. 3.

²⁰ Ljudska univerza je imela predavanja v mali kazinski dvorani, v kateri sta bili sicer čitalnica in izposojevalnica študijske knjižnice, ki se je vselila v prostore v 1. nadstropju nekdanje kazinske stavbe na Slomškovem trgu leta 1921.

²¹ Ljudska univerza, Tabor 5 (1924) 46, 25. II, str. 6.

²² Inž. Janko Kukovec, ki se je izkazal kot predavatelj, razumnik in spreten organizator, je bil rojen 9. decembra 1883 v Ljutomeru. Po šolanju na domači osnovni šoli je opravil nižjo realko v Mariboru, višjo pa v Ljubljani. Gradbeništvo je študiral v Zürichu na tamkajšnji znameniti tehnični visoki šoli. Služboval je po raznih krajih v Evropi. Leta 1920 se je z družino naselil v Mariboru, kjer je kot gradbenik služboval na okrajnem glavarstvu v Mariboru, kasneje pa kot gradbeni svetnik na srezkem načelstvu Maribor-levi breg.

²³ Podpredsednik je ostal prof. dr. Franc Kovačič, tajnik prof. Ivan Fava, njegov namestnik je postal Božidar Borko. Za blagajnika so izvolili primorskega begunca pesnika Ludvika Zorzuta, za odbornike pa Valentina Čakša, Josipa Ošlaka in Franca Obrsnela.

²⁴ Bruno Hartman, Ljudska univerza v Mariboru 1922–1941 (tudi na Studencih in na Ptuj), ČZN 66=29 (1995) 1, str. 80.

²⁵ Načrti in smernice "Ljudske univerze" v Mariboru. Tabor 5 (1924) 234, 12. X., str. 2.

Sezono 1924/25 je Ljudska univerza začela 14. oktobra z uvodnim predavanjem predsednika inž. Janka Kukovca z naslovom Cilji in sredstva delovanja Ljudske univerze. Poudaril je, da je namen Ljudske univerze ponujati izobrazbo vsem slojem prebivalstva ter jih tako z etično vzgojo dvigniti na višjo kulturno raven. Za realizacijo tega bi se morali združiti vsi prosvetni delavci ne glede na strankarsko pripadnost.²⁶ To pa je bilo takrat težko. Namesto da bi se vse sile v mestu strnile in nastopile enotno, je bilo čutiti vse preveč vpletanja politike. Tako so klerikalci na dejavnost Ljudske univerze kmalu odgovorili tako, da so v organizaciji Stolnega prosvetnega društva ustanovili svojo "krščansko ljudsko univerzo". Toda temelj na katerem so gradili je bil očitno postavljen "na pesku", saj je delovanje "krščanske ljudske univerze" kmalu po začetnem navdušenju povsem utihnilo.

Po zastavljenem programu, ki je temeljil na že omenjenjenih Načrtih in smernicah, je Ljudska univerza v sezoni 1924/25 organizirala tečaje, predavanja, glasbene in mladinske večere. Tako je priredila tečaje fizike, kemije, narodne zgodovine in zemljepisa, matematike, geometrije, risanja, stenografije, slovenščine, srbohrvaščine in češčine. Na posamezne tečaje se je prijavilo od 30 do 50 oseb.

V tej sezoni so bili uvedeni ciklusi predavanj Črtice iz slovenske zgodovine, kulture in umetnosti ter Češkoslovaška. Ciklusna predavanja so imela prednost pred nevezanimi predavanji, ker so širše obravnavale določene teme. Poleg tega so pripravili še razne prireditve, tako tudi prvi radio-koncert.²⁷ O tem dogodku Jaro Dolar v Spominih piše: "Nad odrom je bila žica, na kateri so visele nekakšne špirale. Razumel nisem ničesar. Za drugi del predavanja je bil napovedan prenos. Napeto smo poslušali in res zaslišali nekakšno piskanje."²⁸

Pripravili so še otroške večere, na katerih so igralci Narodnega gledališča brali pravljice, pesmi, Tagorejevo pesniško prozo, na njih pa so nastopili tudi glasbeniki. Posebno mesto so dobivale glasbene prireditve, ki so bile združene s predavanji. Tako je Hinko Druzovič, profesor glasbe na mariborskem učiteljskišču, predaval o slovenskih narodnih napevih. Društvo je poskrbelo tudi za komorno glasbo. Tako je v sodelovanju z graško Uranio²⁹ gostoval graški kvartet godal Michl.

Pozornost pa je Ljudska univerza še nadalje namenjala likovni umetnosti. Tako so poslušalci lahko v sezoni prisluhnili inž. arh. Josipu Jelencu, ki je razlagal arhitekturo francoskih gotskih katedral, Franjo Stiplovšek je predaval o mariborskih likovnih znamenitostih, dr. France Stele pa je govoril o umetnosti na Slovenskem.

Pozornost pa je veljala tudi slovenski besedni umetnosti. Tako je bil v okviru slovenskega ciklusa Gregorčičev večer in predavanje, posvečeno poeziji Otona Župančiča.

V ciklusu predavanj o slovenski zgodovini, kulturi in umetnosti so poseben večer namenili velikemu slovenskemu pesniku Francetu Prešernu. O tem je poročevalec v Taboru zapisal: "Prešernov večer, ki ga je priredila snoči agilna Ljudska univerza je doživel nepričakovano lep odziv. Malo kazinsko dvorano so napolnili ljudje vseh slojev in starosti, da bi slišali naše umetnike, ki so skupaj s predavateljem počastili enega največjih duhov našega naroda Franceta Prešerna."³⁰

²⁶ Ljudska univerza, Jutro 5 (1924) 245, 17. X., str. 3.

²⁷ Prvi javni radijski koncert v Mariboru je bil v veliki kazinski dvorani 22. oktobra 1924, ko je začetnik radiofonije v Mariboru inž. Dušan Tomšič (nekaj dni prej je ustanovil Radio klub Maribor) pripravil prenos radijskih oddaj iz Breslaua, Berlina, Rima in Londona. Poročevalec v Taboru je zapisal, da je bila dvorana nabito polna poslušalcev, dijaki so zasedli tudi vse galerije. Tabor 5(1924)240, 24. X. str. 2.

²⁸ Jaro Dolar, Spomini, Maribor 1995, str. 60.

²⁹ V Gradcu so l. 1919 ustanovili po dunajskem vzoru svojo Uranio (Grazer Urania). Bila je nepolitična ustanova, ki je prirejala poljudnoznanstvena predavanja, izobraževalne in jezikovne tečaje in tečaje ročnih spretnosti. Skrbela je tudi za mladinske prireditve, za razstave, filmske predstave, obiske objektov in razstavišč, študijska potovanja itd.

³⁰ Prešernov večer v Ljudski univerzi, Tabor 6 (1925) 45, 25. II., str. 3.

Prof. Janko Glazer je na dveh predavanjih govoril o slovenski moderni liriki. Med potopisnimi predavanji je bilo najbolj privlačno predavanje inž. Ferda Lupšeta o daljnem Siamu – deželi belega slona.

Društvo je v tem času navezalo stike s sorodnimi organizacijami na Hrvaškem, v Srbiji, na Češkem, v Franciji, v Avstriji in Nemčiji. Skušali so navezati stike tudi s celjsko in ljubljansko Ljudsko univerzo. Žal brez uspeha. Ob tem se velja spomniti, da je bilo sodelovanje tudi na drugih področjih kulturnega delovanja med Mariborom in Ljubljano slabo. Poglejmo primer gledališkega sodelovanja.

Želja, da bi se omogočila gostovanja mariborskih ansamblov v ljubljanskem gledališču in ljubljanskih v mariborskem, je bila izrečena v javnosti že kmalu po ustanovitvi mariborskega gledališča (l. 1919). Glede medsebojnih gostovanj Ljubljane in Maribora pa vse do leta 1939 ni bilo prave volje ne na ljubljanski ne na mariborski strani. In tako se je zgodilo, da so gledalci videli v Mariboru in v Ljubljani na gostovanjih ruske, nemške in razne druge ansamble, niso pa videli najbližjih slovenskih. Ljubljana za mariborsko gledališče nikoli ni imela pravega razumevanja. Ob raznih priložnostih se je slišalo in čitalo, da imamo Slovenci le eno samo poklicno gledališče, to je ljubljansko. Ljubljana je gledala na Maribor kot na »provincio« in tako tudi na mariborsko gledališče. Šele v letu 1939 je bil led prebit. 7. februarja je gostovala mariborska Drama v Ljubljani s Cankarjevim Kraljem na Betajnovi, 10. februarja pa ljubljanska v Mariboru s prav tako Cankarjevim delom Hlapci.

Mariborski večernik Jutra je o gostovanju mariborske drame 8. februarja 1939 zapisal: "Včeraj je doživela Ljubljana prvo ansamblsko gostovanje mariborske drame, ki je nastopila v dramskem gledališču s Cankarjevim »Kraljem na Betajnovi«. Pri predstavi zvečer je bilo gledališče natlačeno polno kakor le ob najslovesnejših prilikah. Mariborska skupina je vzbudila že s prvim dejanjem splošno navdušenje. Po drugem in tretjem dejanju se je navdušenje med občinstvom še stopnjevalo in doseglo višek ob koncu, ko se je moral zastor petnajstkrat dvigniti. Občinstvo kar ni hotelo iz gledališča. To gostovanje je pokazalo, da so bili z njim za vselej odstranjeni vsi dosedanji predsodki in nesporazumi".³¹ Povezav med društvi v Ljubljani, Celju in Mariboru v obravnavanem obdobju je bilo iz različnih razlogov mnogo premalo. Z načrtnim sodelovanjem bi lahko vsako društvo po svojih močeh prispevalo k dvigu kvalitete.

V poročilu o opravljenem delu v sezoni 1924/25, ki ga je podal na občnem zboru društveni predsednik, je med drugim zabeleženo. V sezoni se je zvrstilo 52 prireditev. Strokovni in izobraževalni tečajji so se razširili, novost so bila predavanja v ciklusih, glasbene in otroške prireditve. Novi odbor (zanj je bilo značilno, da ni bil več postavljen po načelu društvene ali strankarske zastopanosti) je pripravil nova društvena pravila. Vsebina delovanja društva se je razširila. Tako se je delovno območje društva razširilo na območje mariborske oblasti. Novost pa je bila tudi odločenost, da društvo začne z zbiranjem gradiva za priročno knjižnico ter da začne z založništvom.³² Zares visoki cilji so se začeli tudi kmalu uresničevati.

Prireditve v naslednji sezoni so se začele 16. septembra 1925. Zvrstilo se je več zanimivih serij predavanj, tako slovenska, ruska, francoska in tudi higienski tečaj, ki so ga v okviru svojih novih pravil pripravili tudi na Studencih in na Ptujju.

Slovenska serija predavanj se je imenovala Iz slovenskega kulturnega sveta. Novi ciklus predavanj je začel prof. Hinko Druzovič. Govoril je o razvoju slovenske umetne pesmi.³³ Prof. dr. Makso Kovačič je obravnaval slovensko ljudsko epiko v odnosu do srbske in

³¹ Triumfalen uspeh mariborske Drame v Ljubljani, MVJ 13 (1939) 31, 8. II., str. 3.

³² Mariborsko kulturno društvo "Ljudska univerza", Tabor 6 (1925) 179, 9. VIII., str. 3.

³³ O moderni slovenski solo-pesmi, Tabor 6 (1925) 269, 25. XI., str. 2.

hrvaške. Prof. Bogo Teplý je razčlenil razvoj slovenskega modernega slovstva, dr. Henrik Tuma je predaval o zgodovini Slovencev s sociološkega vidika³⁴, dr. France Stelé pa je ob skioptičnih slikah govoril o starejšem slovenskem slikarstvu.

Ruski cikel je zajel več predavanj. Dr. France Stelé je spregovoril o ruski likovni umetnosti, časnikar Božidar Borko je predaval o "ruski duši", prof. Viktor Gruntar je ob skioptičnih slikah predstavil rusko deželo, pokrajine in njene znamenitosti, predsednik, inž. Janko Kukovec je predaval o življenju in delu Leva N. Tolstoja, študent Bratko Kreft o sodobnem ruskem gledališču, prof. dr. Janko Kotnik pa o ruski revoluciji.³⁵ Ruski cikel so zaključili z mladinskim večerom 11. junija 1926, na katerem so nastopili gojenci ruske begunske gimnazije z gradu Hrastovec. Ruska mladinska predstava *Car Saltan* v Narodnem domu je bila pravi ruski večer, saj je "poleg predstavitev čudovitih dogodkov na carskem dvoru nudila še najlepše ruske narodne pesmi".³⁶ Ruski cikel pa je bil očitno tudi zelo odmeven, saj je Ljudska univerza kmalu po koncu serije organizirala še tečaj ruskega jezika.

Francoski cikel predavanj je pričel prof. dr. Ljudmil Hauptmann iz Ljubljane, ki je orisal politične in kulturne razmere v Franciji pred buržoazno revolucijo. Sledila so predavanja prof. dr. Antona Dolarja o francoskem mislecu in pisatelju Voltairu, inž. Janka Kukovca o Jeanu Jacquesu Rousseauju, romanista dr. Karla Zelenika s ptujske gimnazije o francoski misli tekom stoletij. Prof. Filip Gasparin je predaval o francoski revoluciji. Francoske pokrajine in mesta je s skioptičnimi slikami predstavil prof. Viktor Gruntar. Prof. Rado Kregar je v več predavanjih skušal zajeti sodobni utrip Pariza na področju oblikovanja. Predavanja je popestril tudi s posnetki eksponatov z razstave dekorativne umetnosti, ki je bila l. 1925 v Parizu. Cikel se je zaključil s koncertom francoske glasbe.³⁷

Kako vsestransko je bilo delovanje Ljudske univerze, nam razkrivajo statistični podatki. V sezoni je bilo 65 prireditev: od tega dva otroška večera, tri mladinske prireditve, dve naravoslovni, dve sociološki, devet filozofskih, štiri zgodovinska, sedem umetnostnih, osem literarnih, pet pokrajinskih in triindvajset zdravstvenih predavanj. Poleg naštetega je Ljudska univerza pripravila še deset koncertov in strokovne tečaje. Ob že utečenih so bili na novo še tečaji iz anatomije in fiziologije, tečaj iz radiotelegrafije in tečaj ruskega jezika. Pripravili so še dve razstavi in dva izleta. Tri predavanja so bila še na Studencih in eno na Ptujju. Na podlagi rezultatov je Jutro ocenilo Ljudsko univerzo kot "najodličnejše in najagilnejše prosvetno društvo v mariborski oblasti".³⁸ Tudi finančno stanje društva je bilo ugodno, saj so subvencije velikega župana, mestne občine in Posojilnice v Narodnem domu bile ob majhni vstopnini dovolj velike.

Zanimiva je bila tudi ugotovitev, da so najpogostejši gostje društvenih prireditev izobraženci. Odbor je zato sklenil, da bo z nižjo vstopnino skušal privabiti tudi delavske sloje.³⁹ To jim je skozi vso obdobje delovanja društva slabo uspevalo. Pomemben razlog je bil, da so bila predavanja za nepoznavalce pogosto prezahtevna. Društvo je ponovno poskušalo doseči stike s celjskim in ljubljanskim ljudskim vseučiliščem, toda neuspešno. V naslednji sezoni je mariborska Ljudska univerza krenila še z večjo izobraževalno ponudbo.

Med strokovnimi tečaji so v tej sezoni izvedli meščanskošolski, srednješolski, splošni in jezikovni tečaj. Obiskovalci teh tečajev so lahko opravljali meščanskošolske izpite. Za

³⁴ O zgodovini Slovencev s sociološkega vidika, *Tabor* 6 (1925) 278, 6. XII., str. 2.

³⁵ Ruska serija predavanj v Ljudski univerzi, *Jutro* 6 (1925) 287, 11. XII., str. 4. Nadaljnja predavanja o ruski kulturi, *Jutro* 7 (1926) 6, 9. I., str. 4.

³⁶ Slovanski večer v Ljudski univerzi, *Jutro* 7 (1926) 127, 6. VI., str. 3.

³⁷ Ljudska univerza, *Jutro* 7 (1926) 55, 7. III., str. 3.

³⁸ Ljudska univerza v Mariboru, *Jutro* 7 (1926) 137, 18. VI., str. 3.

³⁹ Prav tam.

take, ki so že obiskovali gimnazijo ali realko, pa so se želeli pripraviti na maturo, so pripravili srednješolski tečaj. V meščanskošolskem tečaju so predavali strokovni učitelji z meščanskih šol, na srednješolskem pa profesorji z gimnazije in realke. Za tiste, ki so se želeli naučiti tujega jezika, je bil na voljo tečaj slovenskega jezika, srbohrvaškega in ruskega jezika.

Skrb za koncertno dejavnost je prevzel prof. Hinko Druzovič. Tako je začetku sezone v veliki kazinski dvorani koncertiral ugledni slovenski pianist Anton Trost, profesor na dunajskem glasbenem konservatoriju. Gostovalo je tudi nekaj tujih umetnikov. Ob stoletnici smrti Ludwiga van Beethovna so pripravili Beethovnov večer v izvedbi Ševčikovnega kvarteta Varšavske filharmonije. Obiskovalci so lahko prisluhnili še ljudskim in mladinskim vokalnim ter instrumentalnim koncertom s predavanji.⁴⁰

Med potopisnimi predavanji je bilo najbolj odmevno predavanje polarnega raziskovalca dr. Steinboeckea iz Gradca, ki je s pomočjo skioptičnih slik predstavil Grenlandijo.⁴¹

V sezoni je bil najbolj odmeven hrvaški cikel. Sodelovali so hrvaški umetniki in predavatelji. Med drugim geograf, univ. prof. dr. Milan Šenoa, dr. Stjepan Srkulj, prof. dr. David Karlović, prof. dr. Rudolf Horvat in univ. prof. dr. Ferdo Šišić. Kot zaključek hrvaške serije prireditev je Ljudska univerza pripravila dvodnevni izlet z vlakom v Zagreb.

Serijo predavanj o etiki je pričel prof. dr. Franc Veber iz Ljubljane s predavanjem O pomenu etike v sedanosti in njenih psiholoških podlagah. Sledilo je več odmevnih predavanj, med katerimi omenimo predavanje pedagoga Gustava Šiliha o etični vzgoji in etičnem pouku v šoli.

Skozi vso sezono so se zvrstila še druga predavanja. Tako je Minka Govekar predavala o pisateljici Zofki Kveder, sarajevski pisatelj Mustafa Čelić je spregovoril o socialnem položaju muslimanske ženske v preteklosti in sedanosti. Bolgarski publicist in predsednik Jugoslovansko-bolgarske lige dr. Mladen Kostov je predaval o bolgarski zgodovini. Zavzel se je za zedinjenje Jugoslavije in Bolgarije. Predaval je tudi eden najpomembnejših umetnostnih zgodovinarjev tistega časa, prof. na dunajski univerzi, dr. Josef Strzygowski, in sicer o nastanku in razvoju arijske umetnosti.

Ugledni predavatelj dr. Julius Kugy, znameniti alpinist iz Trsta, je zaradi velikega zanimanja predaval kar v Goetzovi dvorani (danes Union).

Zanimivo pa je bilo tudi predavanje ravnatelja graške Uranie o poduhovljeni erotiki. Predavatelj je s skioptičnimi slikami umetnin iz različnih obdobij odkrival, kakšen je bil odnos ljudi do erotike. Kljub temu, da je bil vstop dovoljen le odraslim je bila dvorana nabito polna.⁴²

V tej sezoni je Ljudska univerza gostovala s tremi znanstvenimi predavanji na Studencih. Z namenom, da se k predavanjem in tečajem pritegnejo delavski sloji, je predsednik društva inž. Janko Kukovec na občnem zboru sklenil, da se bo v Studencih ustanovil odsek Ljudske univerze.⁴³

Skupaj je društvo v sezoni 1926/27 pripravilo 67 prireditev, med njimi mladinski dan, hrvaško serijo s 14 predavanji, etično z desetimi, tehniško s štirimi, medicinsko s petimi in pravno s štirimi predavanji; glasbenih prireditev je bilo enajst, izleta na Falo se je udeležilo 250, v Zagreb pa sto izletnikov. Na predavanjih je bilo od 35 do 300 poslušalcev.

Naslednjo sezono je Ljudska univerza otvorila s predavanjem prof. Franja Baša o praz-

⁴⁰ Načrti Ljudske univerze, Tabor 7 (1926) 201, 5. IX., str. 5.

⁴¹ Ljudska univerza, MVJ 1 (1927) 25, 31. V., str. 3.

⁴² Oduševljenje erotike, Tabor 8 (1927) 29, 6. II., str. 2.

⁴³ Občni zbor Ljudske univerze, MVJ 1 (1927) 39, 18. VI., str. 3.

godovini Maribora in okolice. Sledil je poučni pohod na pohorsko Poštelo. Udeleženci izleta so si pod vodstvom prof. Baša ogledali arheološko najdišče.

Sledili so ciklusi predavanj. V srbskem ciklusu je poveljnik Maribora general Dimitrije Spasić govoril o "boju Srbov za osvoboditev zaslužnjene domovine". Sledilo mu je več predavateljev iz Srbije, ki so govorili o srbskih običajih, srbski ljudski pesmi ter o boju srbskega naroda za svobodo.

V ženskem ciklusu so predavatelji predavali o ženski v kazenskem pravu, o socialnem in pravnem položaju nezakonske matere in nezakonskega otroka, o ženski duševnosti, o otrocih, starših in moralih, o francoskih ženskah in njihovem delovanju v javnem življenju.

V ciklusu predavanj o dobrem in lepem obnašanju v človeški družbi je gostja iz Gradca Marianne von Scheibenhof Mariborčanom spregovorila o tem, kako se je treba pravilno vesti v moderni družbi. Za Mariborčanke pa je bilo še posebej zanimivo njeno predavanje o tem, kako se naj pravilno oblečejo in kako si napravijo elegantno in poceni obleko.⁴⁴

Zvrstila so se predavanja uglednih strokovnjakov. Prof. dr. Leonid Pitamic z ljubljanske univerze je predaval o tem, kaj je država, zagrebški pedagog prof. dr. Jure Turić je spregovoril o vzgoji državotvorca v narodni demokratični državi, prof. dr. France Stelé je predaval o slovenskem slikarstvu srednjega veka, dr. Viktor Steska pa o slovenskem slikarstvu v renesansi in baroku. Znova je predaval umetnostni zgodovinar prof. dr. Josef Strzykowski. Dr. Henrik Tuma je govoril o Moderni demokraciji in njenih socialnih pogojih. Med potopisnimi predavanji je mariborskemu občinstvu bilo gotovo najbolj zanimivo predavanje svetovne popotnice Alme Karlin, ki je predstavila Malajske otoke. 50-letnico rojstva pesnika Otona Župančiča so zaznamovali s predavanjem prof. Janka Glazerja, ki je spregovoril o svojem pesništvu.

Poleg javnih prireditvev in strokovnih tečajev je Ljudska univerza nadaljevala s prirejanjem komornih koncertov, tako graškega Michel-Kroemerjevega tria in mariborskega tria. Samostojno sta koncertirala basist Fran Neralič in pianistka iz Ljubljane Jadviga Poženel. Gostoval je tudi violinski virtuoz Saša Popov iz Bolgarije.

Jeseni 1927 je začela Ljudska univerza delovati na Studencih. Za izobraževanje delavstva, ki je predstavljalo večino prebivalstva te občine, sta tam skrbela Sokol in Katoliško izobraževalno društvo. Ljudska univerza je poskrbela za nestranska predavanja.

Sezona 1927/28 je bila ena najuspešnejših v zgodovini Ljudske univerze. Kljub slabemu finančnemu stanju se je zvrstilo 68 predavanj. Mestna občina namreč ni več dajala podpore. Tako, da je bila Ljudska univerza odvisna od pomoči mariborske oblasti, po njeni odpravi pa od banske uprave v Ljubljani. Nekaj sredstev je pridobila še od mariborske Posojilnice in podpornikov in seveda s skromno vstopnino.

Uspešno delo mariborske Ljudske univerze pa je odmevala tudi v drugih delih Kraljevine SHS. Pohvaljen je bil zlasti njen sistem predavanj v ciklikih in povezanost z okoliškimi kraji. Odmevna pa je bila tudi ideja predsednika inž. Janka Kukovca, da bi se morale Ljudske univerze po državi povezati v vsedrjavno organizacijo, ki naj bi skrbela za izmenjavo predavateljev, izkušenj ipd. Te pobude so se uresničile šele l. 1935, ko je bil v Beogradu vsedrjavni kongres, ki ga je sklicala tamkajšnja Kolarčeva univerza z namenom, da bi se Ljudske univerze v Jugoslaviji združile v zvezo.⁴⁵

Položaj Ljudske univerze se je v naslednjih letih slabšal. Največje težave so bile s prostori. Prireditve Ljudske univerze so bile v prvem nadstropju kazine, v mali kazinski dvora-

⁴⁴ Ljudska univerza, MVJ 2 (1928) 20, 25.l., str. 3.

⁴⁵ Bruno Hartman, Ljudska univerza v Mariboru 1922–1941 (tudi na Studencih in na Ptujju), ČZN 66=29 (1995) 1, str. 95.

ni, v kateri je bila tudi čitalnica Študijske knjižnice. Ob ponedeljkih in petkih, ko so bila predavanja Ljudske univerze, so zložili mize ob vhod. Spričo utesnjenosti je kuratorij Študijske knjižnice večkrat odpovedal prostore.⁴⁶ Brez občinske subvencije bi Ljudska univerza le težko poiskala nove prostore. Zviševanje vstopnine bi pomenilo, da postaja Ljudska univerza vedno manj dostopna ravno tistim slojem, katerim je namenjena. Težek položaj Ljudske univerze se je rešil šele, ko je mestna občina društvu dovolila uporabo dvorane nekdanjega kina Apolo.⁴⁷ V teh prostorih je Ljudska univerza ostala do aprila 1941.

Program prireditev Ljudske univerze, ki je bil napisan za dva tedna naprej, je na majhnem lepaku, ki je bil nalepljen na velikem plakatnem panoju med gledališkimi in drugimi oznanili, vabil tudi v tridesetih letih.

Leta 1932, ob desetletnici delovanja Ljudske univerze, so se odborniki društva lahko s ponosom ozrli na storjeno. Do konca leta 1931 je društvo organiziralo 477 prireditev in 555 strokovnih večerov. Delo Ljudske univerze je bilo razdeljeno na predavanja, krožke, tečaje in umetniške prireditve. V raznih skupinah so v desetih letih obstoja društva predstavili kulture mnogih narodov, tako Slovencev, Srbov, Hrvatov, Čehov, Rusov, Francozov, Angležev, Nemcev. Domači in tuji znanstveniki in mnogi strokovnjaki so Mariborčanom predavali o pravosodstvu, zdravstvu, higieni, biologiji, tehniki, zgodovini, zemljepisju. Zvrstili so se tudi najrazličnejši koncerti.

V okviru učnega načrta za meščanske in srednje šole je bilo organiziranih 521 strokovnih tečajev. Ljudska univerza je uspešno prirejala poučne izlete pod strokovnim vodstvom. Poleg že omenjenih so si udeleženci ogledali tudi Trbovlje, Ptuj, Rogatec, Pohorje ter domače in tuje industrijske obrate.

Vseh deset let je Ljudska univerza posvečala posebno pozornost tudi vzgojnemu vprašanju. Priredila je 17 mladinskih in družinskih večerov. Nekatera predavanja je prirejala skupaj z Zgodovinskim društvom, Francoskim krožkom, Glasbeno Matico idr. Od 28. januarja 1922 do konca leta 1931 se je zvrstilo kar 404 predavateljev, ki so govorili v slovenščini, srbohrvaščini, ruščini, francoščini in nemščini. Predavali so univerzitetni profesorji, zdravniki, duhovniki, profesorji, učitelji, pisatelji, umetniki, sodniki in drugi. Med svoje odlične gostujoče predavatelje je Ljudska univerza lahko štela med drugimi tudi univ. prof. dr. Srtzygowskega z Dunaja, dr. Jelačiča iz Skopja, dr. Zarnika in dr. Bujasa iz Zagreba, več profesorjev ljubljanske univerze, Japonko go. Kondo Kavare, Angležinjo Miss Coope-land, svetovno popotnico Almo Karlin in druge. Predavanja je obiskalo 67.200 poslušalcev.⁴⁸

Vse to delo so opravljali povsem ljubiteljsko. Društvo je v glavnem skrbelo za kritje materialnih izdatkov. Veliko županstvo in kasneje banska uprava sta ji namenjala majhno podporo. Mariborski magistrat jo je podpiral le prva povojna leta.

Osrednji osebnosti v uspešnem delovanju društva sta bili predsednik inž. Janko Kukovec in od l. 1922 do 1939 podpredsednik prof. dr. Franc Kovačič, ki velja za enega izmed najpomembnejših pospeševalcev znanosti v Mariboru. Omeniti moramo še dobra tajnika, ki sta jima pomagala, to sta akademski slikar prof. Ivan Kos in prof. Stanko Bunc. V odboru so bile skozi celotno medvojno obdobje tudi reprezentativne osebnosti, od l. 1932 Marija Maistrova, žena generala Rudolfa Maistra, predsednica ženskega društva v Mariboru, odvetnik dr. Vekoslav Kukovec – minister v več vladah, tudi v prvi slovenski l. 1918, urednik pedagoške

⁴⁶ PAM, MOM, št. škatle 300, št. spisa 5982. Dopis Ljudske univerze mestnemu magistratu v Mariboru, dne 23. II. 1929.

⁴⁷ Dvorana kina Apolo je bila v pritličju kazinske stavbe. V njej je bila od otvoritve Kazine l. 1865 kazinska kavarna, od l. 1916 Mestni kino, od l. 1925 pa kino Apolo.

⁴⁸ Prvo desetletje Ljudske univerze, MVJ 6(1932)17, 22. I., str. 2.

revije Popotnik Matija Senkovič (ki je po smrti prof. dr. Franca Kovačiča l. 1939 prevzel mesto podpredsednika društva), gimnazijski profesor dr. Anton Dolar, pedagog in predsednik Pedagoške centrale prof. Gustav Šilih, sodni svetnik dr. Vladimir Travner (po smrti ga je nadomestil pisatelj in odvetnik dr. Makso Šnuderl), glasbenik prof. Hinko Druzovič, naravoslovec in matematik z realne gimnazije prof. Leon Detela, po l. 1935 sta bila z realke v odbor izvoljena še Bogomir Stupan in dr. Franjo Crnek, ravnatelj kaznilnice in znan kulturnik Niko Vrabl in še nekateri. V sestavi odbora so bili torej pomembni kulturni delavci v Mariboru. Tudi to dokazuje, da je predstavljala Ljudska univerza eno izmed osrednjih kulturnih društev v medvojnem času v Mariboru. Pomembno je tudi to, da je odbornike družila skupna vnema za izobraževanje in vzgajanje odraslih, ne glede na to če so si bili svetovnonazorsko in politično različni.

Odbor Ljudske univerze je tudi v tridesetih letih skrbel za izbor predavanj. Obiskovalci so pokazali veliko zanimanje za aktualna politična in znanstvena predavanja.

Leta 1932 je društvo proslavilo desetletnico delovanja. O delovanju Ljudske univerze v letih 1922–1932 in o proslavi je poročevalec v Mariborskem večerniku Jutra zapisal: "Ljudska univerza je bila ustanovljena meseca januarja 1922, da širi narodno in svetovno kulturo pred vsem med prebivalstvom Maribora. V tem času je prirejala znanstvena predavanja, glasbene, mladinske in otroške večere, poučne izlete in strokovne tečaje. Za obseg njenega dela naj govorijo nekatere številke. Do konca leta 1931 je organizirala 477 prireditev in 555 strokovnih večerov. L. 1925–1927 je razširila delovanje tudi na Studence, kjer je priredila 27 predavanj. Njenih prireditev se je udeležilo okrog 67000 ljudi. Vse to delo se je izvršilo brez vsakih plačanih moči in je društvo moralo skrbeti za kritje velikih deficitov skoraj le samo. Najemnine za predavalnice, stroške za kurjavo, luči itd., je morala nositi sama. Stalno majhno podporo je uživala le od velikega županstva in sedanje banske uprave. Mariborski magistrat jo je podpiral prva leta, v zadnjih 6 letih pa je opustil vsako pomoč. Veliko podporo je dobivala od strani našega občinstva, ki je rado posečalo njene prireditve in se vpisovalo kot članstvo.

V nedeljo, 24. januarja ob 9.45 dopoldne priredi majhno proslavo v veliki kazinski dvorani. Prelat g. dr. F. Kovačič, naš odlični zgodovinar in podpredsednik Ljudske univerze, bo kratko govoril o pomenu njenega dela za naše mesto. Nato bo koncertna matineja, ki jo priredijo pod vodstvom g. prof. Mirka naši odlični operni in koncertni pevci.⁴⁹

Tudi v obdobju od l. 1932 do 1941 so nadaljevali s tematskimi cikli predavanj. Z njimi so obiskovalcem skušali podati čimbolj zaokrožen, celosten pogled na določeno temo.

V sezoni 1933/34 je Ljudska univerza priredila 47 predavanj in dva koncerta. Izmed predavanj je bilo devet pokrajinskih, pet umetniških, šest literarnih, štiri zgodovinska, ostala predavanja pa so bila poljudna. V slovenščini je predavalo 21 predavateljev, v srbohrvaščini 13, v nemščini 4, v francoščini 3, po eno predavanje pa je bilo v angleščini, bolgarščini in esperantskem jeziku. V okviru zdravniškega tedna je društvo pripravilo tudi več zdravniških predavanj.⁵⁰

V drugi polovici tridesetih let so posebno skrb namenili slovenski literaturi in literarnim večerom. Domači in tuji predavatelji pa so predstavili življenje in delo "velikih ustvarjalcev" Shakespeara, Danteja, Balzaca, Dostojevskega, Tolstoja in drugih.

Med najodmevnejšimi prireditvami v tej sezoni je bil japonski večer. V dveh zaporednih predstavah je Marija Skušková predstavila Japonsko. Obiskovalce je očaralo tudi petje in ples.⁵¹

⁴⁹ Proslava 10-letnice Ljudske univerze, MVJ 6 (1932) 18. I., str. 2.

⁵⁰ Občni zbor Ljudske univerze, MVJ 8 (1934) 122, I. VI., str. 2.

⁵¹ Dolar, Spomini, str. 59. Japonski večer v Ljudski univerzi, MVJ 10 (1936) 55, 6. III.

Nekatere prireditve je Ljudska univerza priredila skupno z drugimi društvi, tako z angleškimi in francoskim krožkom, z Jugoslovansko-češko ligo ter esperantskim društvom.

Vse prireditve je v sezoni 1934/35 obiskalo skupaj 8242 oseb (povprečno 150 oseb na prireditvi).

Odbor je ustanovil tudi posvetovalnico za izbiranje poklicev. Organizirali pa so tudi več ekskurzij v razne mariborske tovarne.

Tudi v naslednjih sezonah so se predavatelji lotevali različnih področij. Razpravljali so o narodni zgodovini, antropologiji, ekonomiji, francoski revoluciji, slovanstvu, arheologiji. Geografsko-potopisna predavanja so govorila o Turčiji, Kitajski, Grčiji, Egiptu, Afganistanu, Avstraliji, Ameriki itd.

Nekaj predavateljev je načelo vprašanja o bistvu in pomenu demokracije, o španski državljanski vojni, o revoluciji in militarizmu, o sodobnem imperializmu. Številna so bila predavanja s področja pedagogike, psihologije in filozofije. Predavatelji so se lotevali tem, ki so iskale odgovore na vprašanja o razmerjih med človekom in svetovnim nazorom, o problemu malega naroda. Zanimivo je, da so bila predavanja iz naravoslovja in področja tehnike redka, čeprav je bil njihov iniciator predsednik društva inž. Janko Kukovec, ki je vabil predavatelje. Zdravstvenim vprašanjem je bilo še vedno namenjenih več predavanj, enako pa so se posvečali vprašanjem umetniškega ustvarjanja. Veliko prostora so namenili likovni umetnosti, medtem ko gledališču nekoliko manj. Posebej odmevni so bili glasbeni nastopi. Med nastopajočimi omenimo Ševčikov kvartet, Pariški trio, Belgijski kvartet državne konservatorija, Ljubljanski komorni kvartet, Ptujski trio, več pianistov, violinistov, pevcev in drugih. Leta 1935 so proslavili 50-letnico smrti skladatelja Richarda Wagnerja, leta 1941 pa stoletnico rojstva Petra Iljiča Čajkovskega.

Iz poročila ob 15-letnici delovanja Ljudske univerze aprila 1937 povzemamo, da je društvo v petnajstih letih priredilo 700 predavanj in 60 glasbenih prireditev; z vsemi priložnostnimi prireditvami je bilo tisoč prireditev, ki jih je obiskalo nad stotisoč obiskovalcev.⁵² Proslava 15-letnice Ljudske univerze je bila za Maribor pomemben kulturni dogodek, ki je privabil številne kulturne delavce vseh poklicev in naziranj ter je dal vso priznanje kulturnemu delu Ljudske univerze.⁵³

Za ponazoritev, kako razgibano je bilo njeno delovanje, pričajo dogajanja v zadnji sezoni 1939/40. Predavanja so tekla od 13. oktobra 1939 do 17. maja 1940. Med prireditvami je bilo 37 predavanj, violinski koncert in kulturni film, ki so ga predvajali trikrat. Značilno je, da v tem obdobju ni bilo nobenega literarnega večera; v sezoni 1938/39 jih je bilo kar pet. Cikli predavanj so zajeli medicino ter področje geografije s potopisi.

Poleg obeh ciklusov je bilo še 17 predavanj. Po vsebini oziroma snovi so od tega tri predavanja obravnavala tehnična vprašanja in gospodarstvo, dve zgodovino, tri literarna vprašanja, dve glasbo, dve socialna in politična vprašanja. Po eno predavanje je bilo posvečeno zgodovini gledališča, prirodopisu in aviaciji.

25 predavateljev je predavalo v slovenskem jeziku, 11 v srbohrvaščini in eden v angleškem jeziku. Predavatelji so prihajali iz Maribora, Ljubljane, Zagreba, Beograda. Nekaj jih je bilo tudi iz tujine. Predavateljev iz Maribora je bilo, glede na kulturni razvoj mesta, vse več. Od drugod so prihajali predavati večinoma univerzitetni profesorji in različni strokovnjaki. Violinski koncert Soetensa je priredila Ljudska univerza skupaj s francoskim krožkom. Predavanja je obiskalo 5562 poslušalcev (povprečno 135), med katerimi je bilo veliko šolske mladine.⁵⁴

⁵² PAM, MOM, št. škatle 442. Dopis Ljudske univerze mestnemu poglavarstvu, dne 4. I. 1936.

⁵³ Maribor, Slovenec 65 (1937) 81, 10. IV., str. 4.

⁵⁴ Občni zbor Ljudske univerze, MVJ 14 (1940) 120, 30. V., str. 4.

Število prireditev v mariborski Ljudski univerzi od 1935/36 do 1939/40

Število obiskovalcev od 1935/36 do 1939/40

Povzemamo, da za kulturno udejstvovanje čas pred drugo svetovno vojno ni bil ugoden. Izbruh evropske vojne, splošna negotovost in zaskrbljenost so oteževali delo Ljudske univerze, zato je bilo število prireditev in število obiskovalcev manjše.⁵⁵ V nedokončani sezoni 1940/41 je bilo le 28 prireditev. Zadnje predavanje je imel zagrebški pedagog dr. Stevan Pataki 17. marca 1941.

⁵⁵ MVJ 10 (1936) 128, 6. VI., str. 2, Edinost 1 (1938) 17, 4. VI., str. 4, Večernik 13 (1939) 115, 22. V., str. 4 in Večernik 14 (1940) 120, 30. V., str. 4.

Navedimo še dejavnost **Ljudske univerze na Studencih**.⁵⁶ Rdeči, zeleni in modri plakati Ljudske univerze so v 30-letih vabili po ograjah in hišnih vogalih k predavanju tudi prebivalce Studencev. Ljudska univerza na Studencih je bila sicer samostojna, toda vsebinsko vezana na Ljudsko univerzo v Mariboru, ki ji je pomagala s predavatelji.

Predavanja, ki jih je pripravila studenška Ljudska univerza, so bila vsebinsko pestra. Poslušalci so lahko spremljali predavanja iz gospodarstva, zgodovine, geografije, naravoslovja, tehnike in zdravstva ter tako sledili vzgojnim, političnim ter umetnostnim problemom. Posebej odmevna sta bila kulturno-zgodovinski cikel in cikel, posvečen duhovni kulturi.

Studenška Ljudska univerza je bila po problematiki svojih predavanj res ljudska, ker se je posvečala vprašanjem, ki so zanimala najširše sloje.⁵⁷

V bivši kino dvorani je bilo na nekaterih predavanjih tudi do dvesto ljudi vseh stanov. Ker so bila predavanja brez vstopnine, so se jih lahko udeležili tudi tisti, ki si jih sicer ne bi mogli privoščiti. Društvo je s kvalitetnimi predavanji skrbelo za dvig kulture najširših narodnih plasti. S podajanjem zanimivih zgodovinskih in potopisnih poročil pa jim je nudilo tudi razvedrilo in pomagalo širiti obzorje. Vsekakor pa je opravljala tudi pomembno nacionalno vlogo.

Prosvetna zveza

Po ustanovitvi Kraljevine SHS je Slovenska krščanskosocialna zveza (SKSZ), ki je pred izbruhom prve svetovne vojne predstavljala največjo slovensko izobraževalno organizacijo na Štajerskem, ob izgubi tretjine narodnega ozemlja izgubila približno četrtno svojih članov.

Iz mrtvila, ki ga je povzročila prva svetovna vojna, se je društvo predramilo že v letu 1919. Na občnem zboru društva, ki je bil 30. aprila 1919, v Mariboru so sprejeli temeljne delovne usmeritve, ki so predstavljale nadaljevanje dela tega društva izpred leta 1914.⁵⁸ Smernice delovanja so še naprej temeljile na izročilu škofa Antona Martina Slomška in na delu začetnika krščanskega socialnega gibanja na Slovenskem, Janeza Evangelista Kreka.⁵⁹

Centralni odbor, ki je vodil delovanje SKSZ v Mariboru, je prirejal v letih po prvi svetovni vojni redna tedenska predavanja o aktualnih vprašanjih v Splavarski ulici, v dvorani Krščansko socialne zveze. Namen teh predavanj je bilo izobraževanje, hkrati pa oživljanje narodne, državljanske in stanovske zavesti. V ta namen je SKSZ prirejala tudi mladinske, delavske in kmečke dneve ter režiserske tečaje. V letu 1923 sta bila dva večja dekliška tečaja v Celju in Mariboru. Za moške in fante pa sta bila dva narodnogospodarska tečaja. Na teh tečajih so obravnavali poleg splošno izobraževalnih tem (o higieni, alkoholizmu, o skrbi za domačo hišo), tudi politična vprašanja. Odborniki SKSZ pa so predavali na podeželju po društvih in taborih. Pripravili so več mladinskih taborov za fante in dekleta.

Pomemben delež prosvetljevanja so imele tudi knjižnice. Zaradi pomanjkanja prostora v prvih letih po vojni knjižnica ni delovala. Nekaj knjig so posodili knjižnici Dijaške zveze v

⁵⁶ Arhiv Republike Slovenije. Zbirka pravil št. 3990. Predložena pravila Ljudske univerze v Studencih je odobrila Pokrajinska uprava za Slovenijo, dne 2. septembra 1933.

⁵⁷ Ljudska univerza v Studencih, MVJ 9 (1935) 118, 24. V.

⁵⁸ Zgodovinski arhiv Ptuj (ZAP), MD-II-2 fond Muzejsko društvo, Slovenska krščanska socialna zveza (Prosvetna zveza), zapisniki sej in občnih zborov 1906–1924. Zapisniki . . . občni zbor 30. april 1919.

⁵⁹ Občni zbor Prosvetne zveze v Mariboru, Slovenec 53 (1925) 266, 22. XI., str. 6.

Mariboru, knjige literarno-zgodovinske vsebine pa so odstopili Študijski knjižnici.⁶⁰ Knjižnico SKSZ so skupaj s čitalnico odprli spomladi leta 1923 v Lekarniški ulici.⁶¹ V prvem letu delovanja je bilo le 38 izposojevalnih ur. V tem času si je 46 članov izposodilo in prečitalo 441 knjig. Razlog majhne izposoje je bila pomanjkljivo založena knjižnica. V naslednjih letih se je knjižni fond znatno pomnožil, tako je knjižnica ob koncu leta 1923 štela ok. 2600 knjižnih enot.⁶² Knjižnica pa je prav zaživela šele naslednje leto, ko so v palači Zadružne gospodarske banke na Aleksandrovi c. 6 (današnja Partizanska) odprli centralno knjižnico Prosvetne zveze.

Na 9. odborovi seji 18. IX. 1923 so sklenili izdajati mladinski mesečnik *Naš dom*, ki je izhajal do l. 1939. Zveza je izdajala tudi Prosvetne knjižice, da bi bodoča zakonca živela po krščanskih načelih.

Na občnem zboru leta 1923 se je SKSZ reorganizirala in ločila svoje organizacije na ljubljansko in mariborsko oblast ter se preimenovala v Prosvetno zvezo (PZ) v Ljubljani in Mariboru. Obe sta bili samostojni društvi. Skupaj sta izdajali *Vestnik Prosvetnih zvez*, ki je izhajal v letih 1920 do 1933 in od leta 1935 do 1943. Društva je glasilo obveščalo o kulturnih dogodkih in jim dajalo navodila o kulturnem izobraževanju. V začetku je list izhajal pod naslovom *Vestnik Slovenske krščansko-socialne zveze*.

Ob reorganizaciji je Prosvetna zveza vključevala okrog 370 društev in kakih 25.000 članov; to je bilo v primerjavi s predvojnimi stanjem (450 društev, 43.000 članov) veliko nazadovanje.⁶³

Reorganizacijo je SKSZ v Mariboru doživela na občnem zboru SKSZ 6. decembra 1923, ki ga je otvoril predsednik dr. Josip Hohnjec.⁶⁴ Novoimenovana Prosvetna zveza je območje svojega delovanja razširila tudi na Prekmurje in na slovensko Koroško. Cilji so ostali isti kot ob ustanovitvi.⁶⁵

Naslednje leto se je Prosvetni zvezi pridružilo Stolno prosvetno društvo. To se je ustanovilo z namenom, da bi s predavanji vzbudilo zanimanje za prosvetno delo in da bi širilo ljudsko izobrazbo. Tako so v društveni sobi na Koroški cesti 1 pripravili več predavanj. Pri Stolnem prosvetnem društvu so bili leta 1936 ustanovljeni tudi fantovski odseki, ki naj bi povezali mestno mladino, predvsem vajence. S pomočjo predavanj so jih želeli vzgojiti v zavedne katoličane.

Že kmalu po reorganizaciji se je dejavnost Prosvetne zveze organizacijsko okrepila. Tako je Prosvetna zveza v Mariboru leta 1923 štela 151 društev in več kot osemstisoč članov. Mladiških zvez je bilo enajst s 182 člani, Dekliških zvez 73 s 4.430 članicami, pevskih odsekov je bilo 25, dramatičnih 18, tamburaških zborov 10, delovalo pa je tudi 11 društvenih domov.

Nadaljevali so z dekliškimi tečaji. Tako sta bila v letu 1923 dva večja dekliška tečaja v Celju in Mariboru. Za može in fante je Zveza organizirala tudi več strokovnih gospodarskih tečajev, v letu 1929 kar 65.⁶⁶

⁶⁰ ZAP, MD-II-2 fond Muzejsko društvo. Zapisniki... občni zbor KSZ 6. januar 1922.

⁶¹ ZAP, MD-II-2 fond Muzejsko društvo. Zapisnik 3. seje odbora SKSZ 25. 4. 1923.

⁶² ZAP, MD-II-2 fond Muzejsko društvo. Zapisnik XIII. občnega zbora SKSZ 6. XII. 1923.

⁶³ Prosvetna zveza v Ljubljani in Mariboru, Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana 1995, str. 296.

⁶⁴ Dr. Josip Hohnjec je bil rojen leta 1873 pri Sv. Petru pod Svetimi gorami. Gimnazijo in teologijo je študiral v Mariboru, promoviral pa je na dunajskem Augustineju. Pred prvo svetovno vojno je bil eden od idejnih tvorcev katoliškega izobraževanja in socialnega dela na Slovenskem. Kot prosvetni organizator je od vsega začetka deloval pri mariborski Prosvetni zvezi. Bil je profesor dogmatike v mariborskem bogoslovju, narodni poslanec in publicist.

⁶⁵ ZAP, MD-II-2 fond Muzejsko društvo. Zapisnik XIII. občnega zbora SKSZ 6. XII. 1923.

⁶⁶ ZAP, MD-II-2 fond Muzejsko društvo. Zapisnik 9. seje odbora SKSZ 18. IX. 1923.

Učinkovito se je kazalo delo Zveze na mladinskih, delavskih in kmečkih dnevih v Mariboru v letih 1924–1926. Kulturnih smernic je bila mladina deležna na vsakoletnih mladinskih taborih; za posamezna kulturna in gospodarska vprašanja pa so organizirali posebne poučne tečaje.

Sicer pa je Zveza v drugi polovici dvajsetih let posvetila pozornost prosvetnim večerom, ki so jih pripravili v dvorani Zadržno-gospodarske banke na Aleksandrovi c. 6. Na prosvetnih večerih so prevladovale verske, potopisne in domoljubne teme. Tako so govorili o dalmatinski rivieri, Mezopotamiji in izkopeninah mesta Ur, o Sinaju, o Slovencih v Ameriki, o potovanjih iz Kaira v Bagdad, o evharističnem kongresu v Dublinu, o Poljaki, o potovanju na takrat največjem jugoslovanskem parniku do Aten itd. Pogosto so predavanja spremljale tudi skioptične slike. Predavatelji so bili priznani strokovnjaki, kot sta bila orientalist dr. Anton Jehart in predsednik odbora mariborskega pevskega okrožja prof. Ivan Bogovič. Predaval je tudi dr. Anton Korošec o tedaj aktualnem vprašanju za Slovence Prihod Jugoslavije.⁶⁷

Prosvetna zveza je poskrbela tudi za filmsko prosvetljevanje.⁶⁸ Tako se je od 24. maja 1928 do 21. januarja 1932 zvrstilo 46 izobraževalnih filmov s 578 predstavami, ki jih je obiskalo 90.228 obiskovalcev.

Po kraljevi diktaturi 6. januarja 1929 in razpustitvi političnih strank v državi sta Prosvetni zvezi dobili za slovensko katoliško gibanje tudi politični pomen. Tako sta prirejali mladinske, delavske in kmečke dneve. Izdajali pa sta tudi številne brošure o gospodarskih, socialnih in stanovskih vprašanjih.⁶⁹

Prosvetna zveza v Mariboru je namenila veliko pozornost fantovski mladini na območju severovzhodne Slovenije. To delovanje je bilo organizirano po odsekih in okrožjih. Namen odsekov je bil združiti slovenske fante in jih izobraževati po krščanskih načelih. V okviru fantovskih odsekov so delovali pevski in tamburaški zbori, godba in dramski odsek. Za vodje odsekov in okrožij pa je odbor PZ organiziral tudi Prosvetno šolo, kjer so se izobraževali iz uporabnih predmetov, tako iz kmetijskega knjigovodstva, zadružništva, posojilništva.

Tovrstna dejavnost Zveze pa je trajala le do 17. februarja 1933, ko je v odgovor na punktacije SLS ljubljanska policija z odločbo razpustila obe prosvetni zvezi.⁷⁰ Razpust je banska oblast utemeljila s tem, da so društva "prekoračila svoj statutarni delokrog, ter se kot nepolitična društva udejstvovala politično".

Šele 1. 1935 je bil podan predlog za ustanovitev nove Prosvetne zveze, ki je bil sicer najprej odbit. Ko pa je bila izvoljena nova vlada in so upravo v Dravski banovini spet prevzeli katoliški politiki, je bil eden prvih ukrepov razveljavitev odloka liberalne uprave iz leta 1933 in obnovitev Prosvetne zveze v Ljubljani in Mariboru.

Po ustanovitvi nove Prosvetne zveze so bila v Zvezi še zlasti aktivna Društvo katoliških rokodelskih pomočnikov, Ljudski oder, Slovensko pevsko društvo Maribor, Poselska zveza in Krščanska ženska zveza. Le-ta je imela več predavanj v dvorani Zadržne gospodarske banke, tako o Lurški Mariji in verskem življenju v Bolgariji. Še naprej so prirejali prosvetne večere, ki so bili posvečeni narodnostnim, socialnim in vzgojnim vprašanjem.⁷¹

⁶⁷ Prosvetna zveza v Mariboru, *Slovenec* 53 (1925) 266, 22.XI., str. 6.

⁶⁸ Prosvetna zveza v Mariboru, *Slovenec* 56 (1928) 126, 3.VI., str. 5.

⁶⁹ Vsem društvom prosvetne zveze v Mariboru, *Slovenski gospodar* 58 (1924) 14, 3. IV., str. 3.

⁷⁰ Punktacije Slovenske ljudske stranke, *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, Ljubljana 1995, str. 381.

⁷¹ Vestnik Prosvetne zveze v Ljubljani in Mariboru 1935, str.44, 45.

Centrala se je tudi po letu 1935 posvečala fantovskim odsekom, ki so delovali po prosvetnih društvih. Z njimi je bila povezana s fantovskimi odseki po svojih odbornikih, ki so predavali na okrožnih oziroma dekanijskih tečajih. Najpomembnejša društvena dejavnost v tem obdobju je bilo odrsko udejstvovanje. Tako je za bolj učinkovito delovanje Zveza ustanovila tudi Zvezo ljudskih odrov, pa tudi izposojevalnico ljudskih iger in kostumov. Za bolj učinkovito delo pa je skrbela tudi Zveza dekliških krožkov in Zveza pevskih zborov. Za izobraževanje članstva pa je skrbela tudi Centralna prosvetna knjižnica v Mariboru. Delovalo pa je tudi veliko podeželskih društvenih knjižnic. in potujočih knjižnic.⁷²

Z vztrajnim in dobro vodenim organizacijskim delom je Prosvetna zveza v Mariboru v znatno ožjih mejah kot pred prvo svetovno vojno do 2. svetovne vojne spet dosegla približno številčno stanje izpred prve svetovne vojne. To kažejo tudi podatki. Tako je leta 1939 Zveza povezovala 222 prosvetnih društev s 16.900 člani; imela je 215 fantovskih odsekov, 140 dekliških krožkov, 57 prosvetnih domov, 162 prosvetnih knjižnic, ki so imele približno 90.000 knjig. Zveza je imela še devet potovalnih knjižnic in osrednjo knjižnico v Mariboru.⁷³

Zveza kulturnih društev

Podobno kot so se katoliško usmerjena prosvetna društva združila v SKSZ in kasneje v Prosvetno zvezo, so se povezala tudi društva tako imenovanega naprednega, liberalnega dela slovenskega meščanstva.

Zvezo kulturnih društev (ZKD) so ustanovili leta 1920 kot enotno organizacijo za vso Slovenijo, njen sedež je bil v Ljubljani.⁷⁴ Vanjo so se začele vključevati že obstoječe čitalnice, knjižnice, prosvetni odseki sokolskih društev, narodna, bralna, učiteljska, študentska, pevska, podporna, gasilska, športna, olupševalna in druga podobna društva. V dveh letih je pristopilo 160 društev. ZKD je ustanavljala knjižnice, osnovala je knjižni zbirki Prosveta in zabava ter Oder, kjer so v naslednjih letih izhajala različna leposlovja, priročniki in igre. Najpomembnejša dejavnost so bila predavanja iz najrazličnejših poučnih tem.⁷⁵

Delokrog Zveze pa je bil preobsežen, da bi lahko zadovoljeval potrebe obmejnih krajev, zaradi tega se je po iniciativi Vekoslava Spindlerja⁷⁶ in po soglasju z Zvezo v Ljubljani ustanovila 4. oktobra 1925 Zveza kulturnih društev v Mariboru. Ustanovni občni zbor ZKD za mariborsko oblast je bil v prostorih Narodnega doma. Ob tej priložnosti je Dramatično

⁷² Leto dni dela za slovensko katoliško prosveto, Slovenec 64 (1936) 268, 20. XI., str. 3.

⁷³ Prosvetno delo, Slovenec 67 (1939) 171, 6. VIII., str. 10–11.

⁷⁴ Zaradi vse močnejše organiziranosti katoliškega političnega tabora in zaradi večje narodnostne ogroženosti so slovenski nekatoliški narodni delavci leta 1908 ustanovili "Zvezo narodnih društev za Štajersko in Koroško", ki je združevala nad sto različnih slovenskih društev. Po prvi svetovni vojni so Štajerci organizacijo obnovili pod imenom "Zveza prosvetnih društev za Slovenijo" v Celju. Hoteli so združiti vsa slovenska "liberalna" nepolitična društva, vendar se je kmalu pokazalo, da Celje ni najprimernejše središče za tako delovanje. Predvsem ni bilo mogoče snovati take organizacije mimo ljubljanskih liberalcev. Po sporazumu s somišljeniki na Kranjskem so konec julija 1920 ustanovili matično društveno zvezo z imenom "Zveza kulturnih društev" v Ljubljani. Ta je pozvala vse obstoječe čitalnice, knjižnice, prosvetne odseke sokolskih društev, gasilska, športna, olupševalna in druga prosvetna društva, ki niso bila izrazito politična, da pristopijo k Zvezi. Zveza kulturnih društev v Ljubljani, Slovenski narod 53 (1920) 2. X.

⁷⁵ Boj za množice – Zveza kulturnih društev, Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana 1995, str. 246.

⁷⁶ Vekoslav Spindler je sodeloval leta 1908 pri ustanovitvi Zveze narodnih društev za Štajersko in Koroško v Celju. Leta 1925 pa pri ustanovitvi Zveze kulturnih društev v Mariboru. Po prvi svetovni vojni je urejeval Novo dobo, Tabor in nato MVJ. Javno je deloval še kot pisatelj in organizator.

društvo priredilo umetniško-zabavni večer ob sodelovanju članov Narodnega gledališča, sokolskega orkestra, Glasbene Matice ter pevskih društev Drave in Jadrana.⁷⁷

Območje delovanja Zveze je obsegalo področje mariborske oblasti. V političnem pogledu pa je bila zveza naslonjena na Samostojno demokratsko stranko in kasneje na njeno naslednico Jugoslovansko nacionalno stranko, ki sta bili centralistično, jugoslovansko usmerjeni.

Namen Zveze pa je bil, da kot središče vsega kulturnega dela, podpira vse v njej včlanjene enote pri njihovem delovanju, hkrati pa je ZKD predstavljala protiutež takrat zelo uveljavljeni katoliški Prosvetni zvezi.⁷⁸ Svoje cilje je Zveza dosegala z ustanavljanjem bralnih in izobraževalnih društev in z ustanovitvijo centralne knjižnice; vodilo je arhiv gledaliških iger in pomagalo svojim članom pri prirejanju gledaliških predstav, s predavanji, s poučnimi izleti, razstavami, poučnimi tečaji, z izdajanjem časopisov, s petjem in glasbo. Zveza je tudi usmerjala poslovanje pripadajočih društev.⁷⁹

V ZKD v Mariboru se je na občnem zboru leta 1925 vključilo 101 društvo, ki so do tedaj bila vključena v enovito zvezo v Ljubljani; na občnem zboru se jim jih je pridružilo še 48, nato pa je njihovo število kar vidno naraščalo. Tako je Zveza leta 1935 štela 350 društev, ko pa je Jugoslovanska nacionalna stranka po volitvah leta 1935 izgubila svojo moč, je število društev v Zvezi začelo upadati. Leta 1940 jih je bilo v Zvezi le še 264.⁸⁰

Mariborska Zveza kulturnih društev je ocenila za najvažnejše narodno prosvetno delo ustanavljanje javnih ljudskih knjižnic, zlasti ob meji. Poleg tega je skrbela tudi za ustanavljanje in za napredek podeželskih odrov. Društva so letno prirejala nad tristo gledaliških predstav, v nekaterih krajih, trgih in mestih so v zimskih mesecih uvedla že stalne predstave. Posamezni odri so poskrbeli celo za operete in druge glasbene igre. Zveza jim je pomagala tako, da jim je dala na razpolago knjižnico gledaliških iger in kostume iz garderobe Dramatičnega društva v Mariboru.

Delovanje ZKD pa je segalo tudi na glasbeno področje. Tako so glasbena in pevska društva letno pripravila okrog 80 glasbenih in pevskih nastopov. Leta 1933 je imelo pevske zборе 15, tamburaške zборе 30 in godbe 36 društev.⁸¹ Zveza jim je izposojala notni material. Pomagala pa jim je tudi tako, da je bila zanje porok pri nakupih instrumentov.

Zveza pa je skrbela tudi za predavanja. Tako je vsako leto pošiljala svojim članicam seznam predavanj. Večina društev je imela v sezoni do tri predavanja, nekatera tudi več. Tako so društva imela v letu 1931 nad 850 predavanj, nad 500 gledaliških prireditev, okrog 20 umetniških koncertov ter okrog 250 raznih drugih prireditev. Posebno pozornost pa je Zveza namenila tudi higieni domov in družin, zato je prirejala "Tedne narodnega zdravja" z zdravstvenimi predavanji. Za Maribor in Ptuj je Zveza uvedla tudi redna poučna filmska predavanja. Zveza pa ni pozabila tudi na najmlajše. Za njih je pripravila Miklavževe večere, na katerih je otroke obdarila.

Na podeželju so društva prirejala tudi vsakoletne tečaje, med njimi zadružne, kmetijske, knjigovodske, gospodarsko-prosvetne. Za izobraževanje podeželskih odrskih delavcev je ZKD priredila pod vodstvom gledališkega umetnika Jožeta Koviča tudi režiserski tečaj, ki

⁷⁷ Zveza kulturnih društev za mariborsko oblast, *Jutro* 6 (1925) 215, 17. IX., str. 3.

⁷⁸ Anton Skala, *Narodno prosvetno delo v Sloveniji. Prosvetno delo 1925 do 1930. Ob petletnici Zveze kulturnih društev v Mariboru*. Maribor 1930, str. 2.

⁷⁹ PAM, VARIA 7/12. Pravila Zveze kulturnih društev v Mariboru.

⁸⁰ Bruno Hartman, *Mariborska Zveza kulturnih društev in njene knjižnice, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIII* (1983), str. 89, 90.

⁸¹ Zborovanje naših naprednih kulturnih društev, *MVJ* 7 (1933) 70, 27. III., str. 1.

ga je obiskalo 30 društvenih delegatov.⁸² S predavanji in tečaji je zveza želela ljudi seznanjati z zakonodajo, socialnimi vprašanji, gospodarstvom in mednarodnimi odnosi.⁸³ Organizirana so bila tudi tekmovanja kmečkih fantov in deklet s področja kmečkih, poljskih in domačih del.

Mariborska ZKD se je na prehodu dvajsetih let v trideseta, torej tik pred izbruhom svetovne krize in njenimi posledicami, še posebej hitro razvijala. Povečalo se je število včlanjenih društev v Zvezo, pa tudi sodelovanje med društvi in Zvezo je bilo dobro.⁸⁴

Da je postala Zveza kulturnih društev v Mariboru močan in pomemben dejavnik javnega življenja v mestu in na podeželju, dokazujejo njene aktivnosti. Ob peti obletnici 16. novembra 1930 se je v Mariboru zbralo nad sto delegatov prosvetnih društev iz mariborskega okrožja, članic mariborske ZKD, z namenom, da proslavijo petletnico dela svoje kulturne matice in si postavijo program za bodoče delo. Vodstvo Zveze je prevzel Vekoslav Spindler.⁸⁵

Po vzponu nacizma v Nemčiji je postajalo delo Zveze še pomembnejše. Zveza je v tem času prejela več dopisov z obmejnih območij, kjer so posamezniki in organizacije opozarjali, da je iz tujine čutiti povečano propagandno delo.⁸⁶ Zaradi tega je ZKD po letu 1933 posvetila obmejnim krajem še posebno pozornost.

Povečano delo Zveze se je kazalo tudi tako, da je bilo ob koncu leta 1934 v Zvezo včlanjeno rekordnih 356 društev. Od teh je bilo 115 sokolskih društev, 93 čitalnih, knjižnic in izobraževalnih društev, 28 glasbenih in pevskih društev, 23 gasilskih čet, 22 narodno-obrambnih društev, 42 strokovnih in stanovskih, 11 dramatskih društev, 13 dobrodelnih, 5 športnih ter 4 druga društva.

Zveza je še naprej prirejala poljudna predavanja, prosvetne tečaje, društvom je izposojala igre, kostume ter note, omogočala jim je še nabavo odrov itd. Ustanovila pa je, večinoma ob meji, tudi 51 javnih ljudskih knjižnic.⁸⁷ Zveza je med letom priredila v Mariboru tudi razne tečaje (knjižničarski, igralsko-režiserski itd.).

Ob desetletnici delovanja ZKD je takratni predsednik Janko Pirc ugotovil, da vpliv mariborske ZKD vse bolj narašča. Z zadovoljstvom je ugotovil, da je bila ZKD v Dravski banovini najmočnejša prosvetno-kulturna institucija. To je dokazovalo vedno večje število knjižnic, številna predavanja, tečaji, gledališke predstave, glasbene prireditve, tečaji za podeželske knjižničarje, tečaj o radiu, tečaj o lutkovnem gledališču, prosvetna tečaja v Slovenj Gradcu in Rogaški Slatini, Teden narodnega zdravja z okrog štiristo zdravstvenopoučnimi predavanji, ko so med javnost razdelili kar 60.000 izvodov Vrtovčeve brošure "Vsakdo svojega zdravja kovač", Teden naše knjige, ob vsem tem pa še predvajanje kulturnih filmov.⁸⁸

Politična in duhovna kriza Evrope od 1935 do 1941, posledice svetovne gospodarske krize in politične spremembe v državi, so zarisale atmosfero, v kateri je ZKD delovala do vdora okupatorja. Ob teh, za Zvezo neugodnih razmerah, so jo pestile še materialne težave. Zveza je dobivala le skromne subvencije od mariborske mestne občine in le redko od banske uprave. Drugi viri so bili malenkostni, zato Zveza ni mogla ustrezno podpirati mnogih

⁸² Naš kulturni dan, Tabor 8 (1927) 73, 1. IV., str. 2.

⁸³ Zveza kulturnih društev, Ob petletnici ZKD v Mariboru, Maribor 1930.

⁸⁴ Delo ZKD v Mariboru, MVJ 8 (1934) 298, 31. XII., str. 4.

⁸⁵ Praznik kulturnega dela, MVJ, 4 (1930) 262, 17.XI., str. 2.

⁸⁶ PAM, MOM, št. škatle 370, št. spisa 896. Dopis ZKD Predsedništvu mestne občine v Mariboru, 17. I. 1933.

⁸⁷ PAM, MOM, št. škatle 322, št. spisa 3143, Dopis ZKD Mestnemu načelstvu Maribor, 8. II. 1931.

⁸⁸ Jubilejni občni zbor Zveze kulturnih društev v Mariboru, MVJ 9 (1935) 181, 12. VIII., str. 3.

društev. Materialne težave so društva premagovala z veliko požrtvovalnostjo posameznikov. Kljub temu je bilo delo Zveze še naprej učinkovito. Tako je ZKD v času Mariborskega tedna skupaj z Narodnim gledališčem uprizorila v mestnem parku Shakespeareovo delo *Sen kresne noči*.⁸⁹

Kljub temu da se je število društev v Zvezi manjšalo, pa je bilo njeno delo še naprej uspešno.⁹⁰

Ob koncu pogledajmo še številčne podatke. Pred l. 1941 je bilo v Zvezo včlanjenih 264 društev. Vsa ta društva so imela nad 15.000 članov. 66 društev je imelo lastne knjižnice z 41.822 knjigami. 44 društev je imelo svoj lastni gledališki oder, 11 društev pa je imelo tudi lutkovni oder. Včlanjena društva so priredila v letu 1939 dvesto gledaliških predstav, 61 lutkovnih prireditev, 102 godbena nastopa, 30 tamburaških nastopov, 30 pevskih prireditev, 308 predavanj in 334 drugih prireditev.⁹¹

Mariborska Zveza kulturnih društev je kot organizacijsko kulturno središče pomenila pomembno postavko v kulturnem utripu mesta. S spretnimi organizacijskimi prijemi je svojo dejavnost vpletla zlasti na obmejne kraje in tudi na mariborsko primestno območje, pri čemer so jo vodili nameni: višanje splošne kulturne ravni, narodna obramba, utrjevanje slovenske narodne in jugoslovanske državljske zavesti ter pritegovanja ljudi v liberalni duhovni krog.

Summary

Maribor's Cultural and Educational Organizations between WW I and WW II

Dragan Potočnik

In the period between 1918 and 1941 cultural and social life in Maribor was organized mainly in different associations. This paper will examine the three most active associations of that period: Ljudska univerza (People's University), Zveza kulturnih društev (Cultural Societies' Federation) and Prosvetna zveza (Federation of Education).

The aim of the People's University, founded in 1922, was to culturally educate all social classes. Headed by Janko Kukovec, an engineer by profession, it organized lectures, professional courses, exhibits, literary and musical events, and the like. Faithful to its goal of shaping persons capable of independent thinking, it did not support any political party. It became an important educational center in the northern part of Slovenia, and between 1922 and 1941 organized almost 1200 events with about 120.000 visitors.

Between the two World Wars Maribor was also the center of two prominent cultural organizations, the Cultural Societies' Federation (CSF) and the Federation of Education. Both of them were active in the territory of former Štajersko, and numbered several hundred societies each. These societies organized their activities under the guidelines received from Maribor. Liberally oriented CSF fostered national awareness and education, especially along the border. It founded libraries and rural theater companies, organized music events, lectures and various courses. Through skilful organization it was also active in the suburbs of Maribor. Its aim was to raise the general level of culture, to strengthen Slovene national awareness and also Yugoslav civic awareness.

Catholically oriented Federation of Education was active in larger Maribor as well. Striving to produce devout Catholics, it organized educational soirées and youth camps, opened a central library in the Coope-

⁸⁹ Gledališka predstava na prostem, *Nova doba* (1937) 28, 9. VII.

⁹⁰ ZKD, MVJ 10 (1936) 96, 27. IV., str. 4.

⁹¹ Prosvetno delo v znamenju narodne sloge, *Večernik* 14 (1940) 85, 15. IV., str. 4.

rative Business Bank building, published Prosvetna knjižica (Educational Booklet), monthly Naš dom (Our Home), etc.

The aim of the People's University, founded in 1922, was to culturally educate all social classes. The organization, headed by Janko Kukovec, did not support any political party. By organizing lectures, professional courses, exhibits, literary and music events, etc., it became a prominent educational center. In the period between World War I and World War II Maribor was also the center of two other important educational organizations, liberal Cultural Societies' Federation (CSF) and catholic Federation of Education. CSF fostered national awareness and education in northeastern Slovenia, where it founded libraries and rural theater companies, organized music events, lectures and courses. Catholicly oriented Federation of Education, whose aim was to raise devout catholics, was active in the larger Maribor area as well. It opened a library and organized educational soirées and youth camps.

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas: zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997. – 1.000 SIT

Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997. – 1.500 SIT

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999. – 1.000 SIT

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

ZAPISI

Andrej Rozman

Zapis ob stoti obletnici rojstva slovaškega zgodovinarja Daniela Rapanta (1897–1997)

Ob 100. obletnici rojstva utemeljitelja moderne slovaške zgodovinopisja je pripravila Matica slovaška simpozij, na katerem so zgodovinarji (med njimi so bili še nekateri njegovi študenti) ponovno pretehtali njegovo delo in poskušali pojasniti zaplete, ki so spremljali uglednega znanstvenika vse življenje. Mnogi udeleženci simpozija so izrazili negodovanje, ker simpozija ni organizirala Katedra za slovaško zgodovino in arhivarstvo pri Filozofski fakulteti UK v Bratislavi, od koder je šel Rapant v prisilni pokoj.

Daniel Rapant se je rodil 14. 4. 1897 v Holiču, kjer je tudi končal ljudsko šolo (1908), gimnazijo je obiskoval v Skalici in maturiral kot privatis leta 1917. V letih 1915 – 17 je bil kot »prostovoljec« na italijanski fronti. Po prevratu je najprej razmišljal o študiju tehnike, vendar so ga ugledni prijatelji nagovorili za študij zgodovine in slavistike v Pragi, kjer je na Karlovi univerzi diplomiral leta 1922. Sočasno je študiral še arhivarstvo. Po diplomi se je izpopolnjeval na pariški Sorbonni, na Dunaju in v Budimpešti. Po vrnitvi (1923) v Prago je še diplomiral iz arhivarstva in bil še istega leta promoviran za doktorja filozofije.

Leta 1924 se je zaposlil v bratislavskem Županijskem arhivu in čez štiri leta postal predstojnik Deželnega arhiva v Bratislavi. Še istega leta je bil habilitiran za privatnega docenta na Univerzi Komenskega za »češkoslovaško« zgodovino, izredni profesor je postal leta 1933 in šele po razpadu prve republike l. 1939 je postal redni profesor za slovaško zgodovino na Slovaški univerzi v Bratislavi. Po letu 1940 se je umaknil iz javnega življenja in se posvetil izključno znanstvenemu in pedagoškemu delu. Kratek čas (1945) je bil tudi rektor in dekan, ustanovil je *Slovaško zgodovinsko društvo* (1946), vendar mu politične razmere po komunističnem prevratu leta 1948 niso prizanesle. Leta 1950 so mu na višku ustvarjalnih moči prepovedali predavati in ga »odložili« v Univerzitetno knjižnico, kjer je delal do upokojitve leta 1958. Umril je 17. aprila 1988 v Bratislavi.

Rapantovo delo lahko okvirno razdelimo na tri skupine: *zgodovinsko-filozofska in metodološka dela, monografije iz obdobja od polovice 18. stol. do druge polovice 19. stol. in drobne študije, recenzije ter kritike*.

V prvo skupino spadajo razprave *Narod in zgodovina* (1924), *Narod in češkoslovaško vprašanje* (1925), *Češkoslovaška zgodovina. Problemi in metode* (1930) idr. V njih je Rapant odprl pereče vprašanja slovaške zgodovine in prišel v spor s etatistično koncepcijo češkoslovaškega naroda ter z njunima zagovornikoma V. Chaloupeckým in A. Pražákom. Nasproti njuni in splošno veljavni tezi o skupni češkoslovaški zgodovini od najstarejših časov do sodobnosti je Rapant postavil na osnovi podrobnih raziskav tezo o slovaški zgodovini do leta 1918 in o skupni češko-slovaški zgodovini po razpadu habsburške monarhije. Problemom slovaške zgodovine je Rapant posvetil še razprave: *Slovaška zgodovina* (1946), *Razvoj slovaške družbe* (1948), *Razvoj narodne zavesti* (1947) in *Slovaki v zgodovini. Retrospektiva in perspektive* (1967). V razpravah je razvil svojo predstavo slovaške zgodovine. Po njegovem je lahko subjekt in objekt narodne zgodovine samo ljudstvo, ki strnjeno živi na določenem ozemlju, ima občutek narodne pripadnosti in govori isti jezik. Z razpravami *Logika zgodovine* (1968), *Naša pot v svobodo* (1968) idr. je samo še zaokrožil dokaze o samobitnosti slovaške zgodovine do leta 1918.

Obdobju narodnega preroda je posvetil še dela, v katerih je raziskoval napredovanje madžarizacije in narodnoobrambna prizadevanja šturovske generacije v 40. letih prejšnjega stoletja: *Začetki madžarizacije* (1927, 1931), *Tatrín* (1935, 1937, 1950), *Slovaška prestolna peticija iz leta 1842* (1943), *Ilegalna madžarizacija 1790 – 1840* (1947). Raziskoval je socialno problematiko na Slovaškem in jo objavil v delu *Kmečka*

vstaja na vzhodnem Slovaškem I. 1831 (1953). Rapantovo življenjsko delo je *Slovaška vstaja leta 1848–1849*, ki je izšla v trinajstih knjigah in je najpomembnejše delo madžarskega in slovaškega zgodovinopisja.

Veliko pozornost je posvetil obdobju slovaškega memoranduma leta 1861. V zbornikih *Usoda memoranduma 1861* (1941) je objavil uvodno razpravo o razmerah na Ogrskem po izdaji oktobrske diplome in februarkega patenta, ki sta prinesla olajšanje. Tej problematiki je posvetil še druge razprave *Slovaški memorandum iz leta 1861* (1941), *Memorandum duha* (1941), *Duh martinskega memoranduma* (1941) idr. Martinski memorandum je primerjal z analizo gradiva s t.i. dunajskim memorandumom v samostojni razpravi *Slovaški dunajski memorandum iz leta 1861* (1943).

Obrobno se je posvečal tudi študiju starejše slovaške zgodovine. V razpravi *Za stari Liptov* (1933) je dokazal, da je bil Liptov naseljen že v neolitiku. Obdobju Velike Moravske je posvetil razpravi *Pribinova nitranska cerkva* (1941 – 42), *Trije Svetopolkovi sinovi* (1948) idr.

Daniel Rapant je kot visokošolski učitelj deloval na bratislavski univerzi nekaj več kot dvajset let, vendar je bilo njegovo delovanje nasilno prekinjeno v času, ko se je bližal k višku svojih ustvarjalnih sil in bi lahko prenašal svoje bogato znanje na študente zgodovine.

Njegov stik z univerzitetnim okoljem ga je spodbudil k oblikovanju temeljnih vprašanj o razmerju slovaške in češkoslovaške zgodovine. Poudarjal je idejo o samobitnosti slovaškega naroda od najstarejših časov naprej, kritično je nastopil proti uradnemu pojmovanju češkoslovaške zgodovine pred letom 1918. Pri svojih razmišljanjih je prišel do spoznanja o potrebi po ustanovitvi katedre za slovaško zgodovino na bratislavski univerzi. Predstave so bile eno, realnost drugo.

Navkljub različnim Rapantovim nazorom je obstajalo zanimanje za njegovo pedagoško delo na univerzi. Če pa je hotel ostati na univerzi, se je moral prilagoditi uradnemu etatičnemu pojmovanju češkoslovaške zgodovine. Leta 1933 je Rapant postal interni učitelj na filozofski fakulteti, leta 1937 je zaprosil za imenovanje v naziv redni profesor, vendar je bila njegova prošnja zavrnjena na podlagi odklonilnega stališča prof. Chaloupeckega, ki je v svoji oceni med drugim zapisal: »Če izhajamo iz enotne zgodovine češkoslovaškega naroda (prof. Rapant zavrača to pojmovanje!), lahko ugotovimo, da to zgodovino predstavlja 80% zgodovinski razvoj našega naroda v češki državi in 20% zgodovinski razvoj našega naroda v stari Ogrski. Prof. Rapant se do sedaj ni znanstveno ukvarjal s češko zgodovino, pomanjkljivo pa je tudi njegovo poznavanje čeških zgodovinskih virov, literature in temeljnih vprašanj. Prav tako je v svojih predavanjih, ki jih je izvajal kot izred. profesor na naši fakulteti, posvečal premalo pozornosti zgodovinskemu razvoju našega naroda in pedagoške kriteriji, ki so potrebni pri vzgoji študentov češkoslovaške zgodovine.« Redni profesor za slovaško zgodovino je postal šele po prevratu leta 1939. Po odhodu V. Chaloupeckega v zimskem semestru šolskega leta 1938/39 v Prago je prevzel njegovo mesto, vendar ni spremenil njegovega študijskega programa. Po prevzemu katedre za slovaško zgodovino se je Rapant vrgel v prenovno študijskih programov in predlagal razširitev študijskega programa s predmetom *Zgodovinski proseminar II*. Tako je hotel razširiti študij na teoretičnofilozofsko področje, da bi študenti med študijem dobili tudi ustrezno teoretično in filozofsko podlago za svoje nadaljnje strokovno delo. Zaradi tradicionalne okorelosti univerze in vojnih razmer so predmet uvrstili v študijski načrt šele v študijskem letu 1946/47. Vendar to so bili že drugi časi, ki niso obetali Rapantu nič dobrega. Bližalo se je najbolj tragično obdobje njegovega življenja. Vse glasnejše so bile kritike, ki so nanj letele iz partijskih krogov na univerzi in zunaj nje. Sočasno s kritiko se je razplamtela tudi odkrita kampanja zoper Rapanta, dokler mu niso sporočili: »Na osnovi sklepa Akcijskega odbora FF SU (Slovaške univerze – op. pisca), ki ga je potrdil Centralni odbor slovaških visokih šol, se vam prepoveduje udeležba na zasedanjih učiteljskega zbora FF v trajanju štirih semestrov, začeni od poletnega semestra šolskega leta 1947/48. Podpis Novomeský.« Na osnovi sklepa Akcijskega odbora je Rapant zaprosil za znižanje pedagoških obveznosti na minimum – 2 uri tedensko. Proforski zbor fakultete je soglasno sprejel Rapantovo prošnjo, vendar ni mogel prepričati popolne prepovedi njegovega pedagoškega dela. Rapant je bil premeščen v Univerzitetno knjižnico. Po sprejetju novega visokošolskega zakona so se še zmanjšale njegove možnosti za vrnitev na fakulteto, vendar je bil Rapant še naprej delavec univerze s prepovedjo pedagoške dejavnosti. Poskusi za njegovo odpustitev z univerze se niso posrečili. Tudi takrat ni bilo to tako preprosto, ker je bil ugleden znanstvenik. Ni se posrečila namera njegovih nasprotnikov za premestitev v Zgodovinski institut SAZ. Pritiski univerzitetnih partijskih organov so se še stopnjevali, vodstvo Univerze Komenskoga je iskalo podporo za odstranitev Rapanta tudi na Ministrstvu za šolstvo v Pragi, od koder so jim sporočili: »Ministrstvo šolstva poudarja, da razlogi, ki ste jih navedli v vašem dopisu s 4. 7. 1953, številka 2406/53 K, niso dovolj

tehtni za odpustitev imenovanega z delovnega mesta visokošolskega profesorja. Na naših visokih šolah je še veliko strokovnjakov, ki niso marksistično usmerjeni, vendar imajo bogato znanje, ki ga moramo izkoristiti.« Tudi to dobronamerno priporočilo je pri bratislavskih partijskih organih naletelo na gluha ušesa. Rapant je dokončno pristal v Univerzitetni knjižnici in ni mu preostalo drugega kot kratko sporočilo univerzitetnim organom »iz starostnih, zdravstvenih in delovnih razlogov odhajam dne 1. 10. 1958 v zasluženi pokoj.«

Udeleženci simpozija so v svojih referatih podrobno obdelali Rapantovo delo. Izpostavili so tista njegova temeljna dela, ki so vplivala na razvoj slovaškega zgodovinopisja. Izognili se niso niti najbolj perečim vprašanjem, ki so odtrgala Daniela Rapanta na obrobje javnega življenja in delovanja. Bili so pač taki časi: slovaško zgodovinopisje je bilo na začetku, bilo je premalo zgodovinarjev, da bi lahko argumentirano branili in ubranili Rapantove teze o samostojni slovaški zgodovini proti etatistični tezi o obstoju skupne češkoslovaške zgodovine. Prva samostojna slovaška država (1939–1945) že po svojem družbenem ustroju ni mogla ponuditi demokratično naravnane Rapantu drugega kot tiho toleriranje njegovega dela, čeprav se niso oblastniki z njim popolnoma strinjali. Obdobje po političnem puču leta 1948 je Rapanta popolnoma izločilo iz javnega življenja, kar pa ni zlomilo njegovega znanstvenega duha. V tišini Univerzitetne knjižnice je še naprej ustvarjal svoja znanstvena dela „za boljše čase“, kot je večkrat rekel.

Daniel Rapant

Logika zgodovine¹

1. Zgodovinsko dogajanje

Logike zgodovine ne pojmujejo kot logicizem zgodovinopisja, torej kot celoto logičnih in metodoloških pravil in postopkov, s pomočjo katerih zgodovinar odkriva zgodovino in po potrebi razmišlja o možnostih in mejah te dejavnosti, ampak logiko v globljem pomenu, ki se pojavlja v imanentnem zgodovinskem razvoju. Torej kot določeno zakonitost, pravilnost v zgodovinskem dogajanju. Seveda, zakonitost, pravilnost na višji stopnji. Ne mehanično zakonitost, samo kavzalno (zaporedje dogodkov, ki jih povzročijo različni dejavniki), zunanjo, ampak globljo, notranjo, organska, strukturalno, ki spremlja smisel tega dogajanja, ne da bi se z njim poistovetila. (Tudi pri tem iščemo notranji, imanentni smisel, in ne zunanega, interpretacijskega smisla.) V običajnem pomenu je smisel zgodovine že vrednotenje zgodovinskega razvoja, torej posledice logike zgodovine. V našem smislu logike zgodovine ne zajema niti v tej zvezi uveljavljeni pojem: dialektika zgodovine, ki se večinoma osredotoča samo na dogodke in njihov potek, ne pa na njihovo bistvo, logiko. Logika zgodovine vsebuje razen omenjenih vidikov, v našem pojmovanju predvsem, tudi določeno mero etičnosti (pravičnosti), torej nekaj, kar se po biblični predstavi maščuje od tretjega pa vse do četrtega rodu – zgodovina je tudi tu neusmiljena, ker njeno maščevanje ni individualno, ampak kolektivno in predvsem se ni omejena na družinskega ali drugega družbenega (državnega, narodnega) nosilca, kar se bežno imenuje Nemezis zgodovine. Kot najbolj očiten tovrstni primer bi najbrž lahko navedli problem črncev, ki so jih vlačili v Ameriko kot sužnje.

Iz povedanega izhaja, da iz omenjenih sinonimov logike zgodovine bi bila najbližja (notranja, strukturalna ne izključno mehanična, mehanično-kavzalna) zakonitost zgodovine, s katero bi se radi ukvarjali na tem mestu (ne poglobljeno in znanstveno, marveč na poljudni ravni).

Že na začetku moramo tudi povedati, da ne morejo in ne smejo veljati za zgodovinsko zakonitost stroga naravoslovna merila. Zgodovinska stvarnost je – za razliko od naravoslovne stvarnosti – neprimerljivo bolj zapletena in bolj izpostavljena delovanju slučajnih (četudi nedeterminiranih) dejavnikov. Še posebej zato, ker zgodovinopisje zanimajo predvsem posamezni, individualni in kolektivni dogodki (slednje pojmuje zgodovina v duhu svoje individualizirane nazornosti), kjer delež – četudi drugače determinirane

¹ Članek je nastal v letu »praške pomladi« in je bil objavljen v reviji Kultúrny život 33 (1968).

slučajnosti je (zaradi možnosti izbire ciljev in temeljnih sredstev, kot tudi ne popolnoma predvidljive reakcije ljudi na posamezne pobude) precej večji kot pri naravoslovju. Zato v zgodovino pisju raje govorimo o določeni pravilnosti (ki ji tudi sicer ne manjka določena logičnost), kot o striktni naravoslovni zakonitosti v tem smislu, da bi iz tako pojmovane zakonitosti bili natančno izpeljani posamezni zgodovinski dogodki, kot to velja za naravoslovje. To seveda še ne pomeni negacije, da takšne zakonitosti, pravilnosti, razvojni modeli ne obstajajo tudi v zgodovini, zgodovino pisje jih pri razlagi preteklosti (ob dominantni individualni kavzalnosti) tudi jemlje v ozir, čeprav jih samo ne goji. Prepušča jih navadno splošni družbeni vedi, sociologiji, ki ji s svoje strani pomaga s konkretnim gradivom.

Zgodovinsko dogajanje je posledica različnih relativno stalnih (geografskih, klimatskih, bioloških, rasnih) in bolj ali manj variabilnih (rasa v človeškem pomenu besede, civilizacija, kultura, človeška psiha, tradicija) dejavnikov, oziroma bolj ali manj kontingentnih dejavnikov (zgodovinsko, četudi na svoj način determinirano zgodovinsko dogajanje kot takšno). Drugo in tretjo skupino bi lahko mogli pojmovati kot posledico reakcije ljudi na prvo skupino. Zakonitost, pravilnost v zgodovini je dana predvsem z relativno nespremenljivostjo dveh prvih skupin, in tudi, v manjši meri, z določeno stalnostjo reakcije, ki sta jo povzročili.

Temeljna zgodovinska kategorija ni čas (astronomski), ampak trajanje: čas napolnjen z dogajanjem, s posledico vzajemnega spopadanja stvarstva, človeštva z bližnjim in oddaljenim življenjskim prostorom kot tudi medsebojnega spopadanja. Vztrajamo lahko samo za ceno primernih odgovorov, reakcij na naloge, ki jih pred nas postavlja to okolje. To ne velja samo za posameznike, ampak tudi za narode, cele kulture in tudi za človeštvo v celoti. Organizem (individualni in kolektivni), ki ne zna na primeren način odgovoriti na spodbude (zunanje in notranje), ki se valijo nanj, je obsojen na propad, kot je to že doletelo mnoge narode in cele civilizacije. Pri tem je logika zgodovine pogosto takšna, da je uničenje posledica neprimerne obrambne strategije. (Barbarizacija rimske armade, ki je bila določena za obrambo imperija prav proti tem barbarom, nastajanje delavskega razreda, po Marxu grobarja kapitalizma ipd.). Torej situacije, ki spominjajo na antične tragedije. Določeni dejavniki pogosto pozabljajo, da lahko oblast veliko doseže, vendar ne more nikoli premagati sebe. Ker tega ne zmore, počne stvari (v interesu navidezne samoohranitve), ki jo na nazadnje uničijo. Delovanje prvih dveh skupin tu poteka na račun tretje skupine v tem smislu, da se po revolucionarnih spremembah sploh ne spremenijo temeljne razvojne usmeritve določenih zgodovinskih celot. (Npr. konstanta v zunanji politiki fevdalno-revolucionarne Francije in napoleonovskega imperializma ali trmasto vztrajanje ruske zunanje politike za prodor v Sredozemsko morje: Dardanele.)

Zgodovina ni takšen kaos, kot se nam zdi na prvi pogled. Je v njej določena zakonitost, pravilnost, ciljnost, logika. Bistvo zgodovine najboljše pojasnjuje značilnost (ena izmed mnogih), da je zgodovina vedno ista (se ponavlja), samo vedno malce drugače (*Historia semper idem, sed aliter*.) Medtem ko je zakonitost, pravilnost bolj retrospektivna, je logika bolj perspektivna, usmerjena v prihodnost. Zakonitost in pravilnost predstavljata določen okvir amplitude človeške dejavnosti. O njeni uresničitvi odloča logika. Na njeni osnovi je mogoče določiti v zgodovinskem razvoju določen razvojni trend. Razumna in predvidljiva politika si mora iskati prav tu usmeritev za zgodovinski razvoj. Seveda, če so za to primerne razmere (predpostavke). Prepoznavati pravi zgodovinski trenutek (to niso kakršnekoli bežne, pogosto navidezne konstelacije) je naloga državnika in tudi njegov izpit (preizkušnja). Pri razpoznavanju logike zgodovine mora sodelovati tudi določena državniška intuicija, ki mu omogoča videti prihodnost kot perspektivno spremenjen odsev (obrnjeno projekcijo) preteklosti. V tej sposobnosti je razlika med pravim državnikom in navadnim politikom.

Politiki (zaradi individualne in kolektivne samoohranitve) postopajo običajno drugače. Posiljujejo naravni razvoj in ga silijo v napadalnost. Na mesto mirnih razvojnih rešitev vsiljujejo nasilne rešitve, ki potem pri svojem poletu pogosto pridejo dlje, kot je za razvoj bistveno in zdravo. Tako prihaja k posiljevanju na napačnem koncu. Naravni razvoj, ki ga ni mogoče ustaviti, niti posiljevati, počasi uravnoteži obe skrajnosti in usmeri potek stvari v njihovo naravno razvojno korito.

2. Češko-slovaški problem

Ena izmed temeljnih usmeritev zgodovinskega razvoja je emancipacijski trend, emancipacijsko stremjenje nižjih, podrejenih, podjarmljenih dejavnikov. Posameznikov, posameznih razredov in tudi celih narodov. Emancipacija je osebna, gospodarska, politična, socialna in narodna. Gonilna sila je razvijajoča se demokratizacija javnega in družbenega življenja, ki na koncu omogoči razvoj v narod tudi etničnim

skupinam, ki so zaradi njim nenaklonjenega zgodovinskega razvoja izgubile svojo nekdanjo narodno in državno samostojnost, in tudi tistim, ki je nikoli niso imele.

Celotna zgodovina človeštva je sestavljena iz zgodovine njenih posameznih delov, posameznih struktur v njenem okviru, pri čemer se postopoma razvijajo manjše, nižje strukture v višje, večje strukture, vse do najvišje strukture, ki jo tvori človeštvo kot celota. Ena (in to pomembna) struktura v zgodovini je narod, katerega razvojni logiki (sedaj v češko-slovaškem najaktualnejšem odnosu) se bomo posvetili.

Z razvojem slovaškega naroda v prvi polovici 19. stol. v moralni subjekt še ni bil končan slovaški narodni razvoj. Moralni subjekt se je trudil dokončati svoj razvoj v politično enoto v okviru nekdanje Ogrske in tudi v okviru nekdanje Avstro-Ogrske monarhije. Niti eno niti drugo se mu ni posrečilo. Predvsem zaradi narodnega egoizma Madžarov, ki se jim je vedno posrečilo ustaviti slovaška politično-emancipacijska stremljenja, vendar se mu ni posrečilo vsrkati vase slovaški narod. Trdimo lahko, da se je slovaški narod ohranil bolj po tuji kot lastni zaslugi. Slovaki so se osvobodili šele leta 1918 s češko pomočjo in s pomočjo ugodne zgodovinske konstelacije, ki ni samo omogočila Čehom in Slovakom političnega konstituiranja (kar so Čehi imeli že pred tem), temveč tudi ustanovitev skupne države, v kateri se začne, ne konča, slovaški narodni in politični razvoj.

V skupno državo niso prinesli Čehi in Slovaki enake dediščine. Pokazale so se velike gospodarske, kulturne in politične razlike. Še posebej velike so bile razlike na narodni (jezikovni in sociopsihološki) strani. Čeprav je bila Slovaška v Ogrski industrijsko najbolj razvita, prav tako kot Češka v Avstriji, je bila Slovaška na tem področju zaostala nasproti Češki. Nikakor pa ni bila zaostala do te mere, da ne bi predstavljala resne konkurence češki industriji. Konkurenčni razlogi in enostranska racionalizacijske težnje so namesto pričakovanega razvoja pripeljali postopoma do uničevanja slovaške industrije, kar je imelo na Slovaškem hude socialne posledice. Postopoma začenjajo gorato Slovaško predstavljati kot agrarno deželo (kar je bilo glede na dejansko stanje tudi razumljivo) in glede na industrializirano Češko kot neljubi privesek (čeprav je češko kmetijstvo bilo neprimerno bolj razvito), ki mu v industrijskem ozirju pripada samo status surovinske baze. Slovaška postopoma prihaja v odnosu do Češke v polkolonialni položaj, kakršnega je že imela (pred dualizmom) celotna Ogrska do Avstrije.

V tem odnosu je tudi določena logika. Logika razmerja med razvitim in nerazvitim narodom. Razviti narodi, ki so dosegli višek svojega razvoja, so brez pomislekov zaustavili razvoj manj razvitih narodov in si jih tako gospodarsko podredili. Češkoslovaški odnos po osvoboditvi leta 1918, na katerega je vplivala še češkoslovaška osvoboditeljska ideologija, je tipičen v tem pogledu.

Nezadovoljstvo, ki je bilo posledica te diskriminacije, so še stopnjevale češke politične, narodne zedinjevalne in centralistične težnje. Nesporno je, da so bili Slovaki osvobojeni (v zunanjepolitičnem razmerju) kot del (veja) češkoslovaškega naroda. Sami, kot samostojen slovaški narod, nikakor ne bi dosegli samostojnosti. Po drugi strani pa so Slovaki nastopali v notranjepolitičnem odnosu do Čehov kot samostojen narod, ki zahteva določeno samoupravo, avtonomijo. Avtonomije niso dosegli zaradi svoje nerazvitosti (narodno zavedni sloji so predstavljali le manjši del naroda, prevladovali so narodno nezavedni sloji, ki so bili sovražno razpoloženi do novih razmer: zmadžarizirana inteligenca, pretežni del državnih uslužbencev itd.). Že v času (drugače postopoma umirajočega) ministrstva za Slovaško (nekakšnega absolutističnega nadomestila, ki so ga izsilile drugačne slovaške razmere) se začenja oster centralizacijski in unifikacijski proces, ki ga naj bi podprla tudi županijska ureditev, ki je bila uzakonjena navkljub ostremu češkemu nasprotovanju na pritisk slovaških poslancev v državnem parlamentu. Županijska ureditev je bila uresničena samo na Slovaškem. Ta neenotnost in proticentralistično nasprotovanje na Slovaškem in iz nje izhajajoče avtonomistične zahteve ljudske in narodne stranke imajo potem za posledico razširitev deželne oblike samouprave tudi na Slovaškem. Znamenje spremenjenih razmer je, da je postal prvi deželni predsednik na Slovaškem pripadnik ljudske stranke, ki je že pred tem napravila velik kos poti proti svojemu končnemu cilju: samostojnosti slovaškega naroda.

Gospodarsko in politično nezadovoljstvo ni bilo edino, niti glavno izhodišče slovaškega avtonomističnega gibanja, čeprav je nanj močno vplivalo. Glavno gibalno so bile asimilacijski češkoslovaški poskusi s strani nekaterih čeških krogov, ki so se trudili uresničiti češkoslovaško narodno enotnost na osnovi prvotnih osvoboditeljskih stremljenj. Čeprav je to izhajalo samo iz nekaterih šovinističnih čeških krogov so ti nepremišljeni poskusi na Slovaškem povzročili veliko hude krvi.

Nezadovoljstvo na Slovaškem je povzročala nezadostna soudeležba Slovakov v državnih, šolskih in drugih javnih službah, kjer je bila na začetku potrebna češka pomoč, ki so jo Slovaki razumeli kot prehodni

pojav. Prehodnost se je počasi spreminjala v stalnost, kar pa nikakor ni ustrezalo slovaški inteligenci, ker je to zmanjševalo njene možnosti za uveljavitev in urejanje slovaških zadev. Nezadovoljstvo se je še razraslo med gospodarsko krizo v tridesetih letih.

Razmere so se zaostriale po definitivnem odhodu ljudske stranke v opozicijo (avtonomistične zahteve so z drugačnega ideološkega stališča podpirali še komunisti) in s sodelovanjem z drugonarodnimi (domačimi in delno tujimi) opozicijskimi in sovražnimi dejavniki. Razpada republike, ki ga je povzročila nacistična agresija, ni bilo več mogoče ustaviti. Federativna samostojnost Slovaške v smislu Žilinskega sporazuma je prerasla pod pritiskom razmer v vazalno slovaško državo, ki je bila ukinjena (v soglasju z domačimi in tujimi zahtevami po obnovitvi ČSR) s slovaško ljudsko vstajo in prihodom Rdeče armade. Slovaška ljudska vstaja je bila upor proti nacističnemu nasilju in proti nacistični nadvladi. Bila pa je tudi spontan upor proti klerofašistični vladi, ki je v svoji omejenosti (med dvema ateističnima velesilama) hotela ustvariti »farovško« republiko in je pri tem pogosto pozabljala na temeljna načela krščanske morale. Protipravni nastanek slovaške države, mednarodne razmere (obnovitev stanja iz let 1938-39), občutek lastne šibkosti proti dvema mogočnima nasprotnikom, ne nazadnje strah pred klerofašističnim režimom in bojazen pred osvoboditvijo od zunaj, je imelo za posledico kuriozni pojav v zgodovini: upor Slovakov proti lastni slovaški državi in boj za svobodno in narodnostno (federativno) enakopravno ČSR. Tudi drugi poskus za federativno ureditev države se ni posrečil in je na Slovaškem povzročil ogorčenje in razočaranje. Sedaj (1968) znova stojimo pred problemom sprejemljive ureditve češko-slovaškega odnosa na federativni podlagi, iz katere je bila odpravljena bolj ali manj simbolična avtonomija. Smo pred novim poskusom povratka k letu 1945.

3. Simetrija in asimetrija

Problematika se je zaostрила pri vprašanju simetričnega ali asimetričnega modela prihodnje ureditve države. Slovaki so naklonjeni simetričnemu modelu, ker vidijo v asimetričnem modelu razloge za spore. Svoje pomisleke Slovaki utemeljujejo z dejstvom, da Slovaški narodni svet (parlament) nima na češki strani ustreznega partnerja in je njegovo funkcijo opravljala češkoslovaška vlada, ki ni vedno razlikovala češke interese od češkoslovaških oz. slovaških interesov, ki jih je pogosto žrtvovala v češki prid. Ne smemo pozabiti, da so imeli Slovaki v asimetričnem modelu precejšnjo (na začetku federativno) samostojnost. Kako so jo uživali? Model bi lahko na državnem nivoju uravnaval že omenjene interese, vendar se ni zgodilo tako. Centralni organi, ki so bili zaslepljeni s češkim nezaupanjem do Slovakov zaradi dogodkov pred okupacijo, so si pogosto tudi iz egoističnih razlogov prizadevali za politično in gospodarsko podrejen položaj Slovaške, da bi tako preprečili ponovitev preteklosti, osamosvojitve, ali samo avtonomijo v okviru republike. Slovaška se je postopoma industrializirala, povečala se je zaposlenost, vendar dobiček je večinoma odplaval na Češko. Slovaška pa je še naprej ostajala v prikritem in bolj rafiniranem polkolonialnem položaju. Vedno bo ostala zgodovinska posebnost, ne dostojna slovaške vstaje proti svoji državi, da so se pri tem uresničevale (med internacionalnim komunističnim režimom) tajne centralistično-šovinistične smernice, ki jih je za ta namen že oblikovala nacionalsocialistična stranka. Na rezultat ni bilo treba dolgo čakati. To je povzročilo stanje (popolnoma v duhu logike zgodovine), ki bi ga bilo treba prekiniti.

Po januarskem prevratu je prišlo do tega, da je celo češka stran začela opuščati asimetrični model kot neuresničljiv. Odpirati so se začela vprašanja o tem, kakšna naj bo federacija: dvo- ali trodelna, vprašanje paritete v primeru dvodelna federacije, vprašanje federalnih, skupnih in narodnih zadev (in v tem okviru vprašanje integriranega, oz. narodnega gospodarstva), položaj narodnih manjšin. To so glavni problemi, ki so povzročali težave.

Predpostavljali smo lahko, da se bo Slovaškom, ki se borijo za enakopraven položaj, pridala še nekdanja moravsko-šlezjska dežela, s katero so pri zadnji državnopravni reformi postopali še bolj mačehovsko kot s Slovaško, ki so ji z okrnjenim Slovaškim narodnim svetom pustili vsaj simbolično narodno in administrativno samostojnost. Nasproti moravski zahtevi po nekakšni tripartitni ureditvi države, Slovaki vztrajajo pri dualistični rešitvi, torej na enakopravnem položaju Čehov in Slovakov. Moravce Slovaki uvrščajo med Čehe, pri tem pa gredo celo tako daleč, da pojmujejo moravske Slovake kot sestavni del češkega naroda. Moravci se prištevajo k »veji« češkega naroda (pojem Slovaki dobro

poznajo še iz časov našega podobnega položaja v češkoslovaškem narodu), vendar zahtevajo na zgodovinsko-teritorialni osnovi zase podoben položaj, kakršnega bodo imeli Slovaki na narodno-teritorialni podlagi. Torej nekakšen povratak k nekdanji tridelni državi iz zadnjega desetletja prve republike.

Trilateralistično federativno rešitev sem predlagal že l. 1946. Pokazalo se je, da je bil takšni rešitvi naklonjen na pogajanjih s slovaško delegacijo v Londonu celo sam Beneš. Podlaga za vsa tri področja bi bil obseg kompetenc, ki bi jih za Slovaško določili sami Slovaki. Enake pristojnosti bi bile potem priznane tudi češki in moravski deželi. Slovaki so takrat predlagali nekaj podobnega kot danes: hočemo dvostransko razmerje med češkim in slovaškim narodom, hočemo simetrični model.

Simetrični model in dvodelnost nista povsem enaki stvari. Simetričnost je lahko tri- in večdelna, če izhaja iz tega, da bi bili njeni posamezni deli v enakem pravnem položaju in nad njimi bi bila zvezna vlada, ki bi bila tem delom nadrejena, vendar ne bi bila povezana niti z enim federativnim delom. Bistvo današnje asimetričnosti je prav v prepletanju čeških organov s češkoslovaškimi, pri čemer je bilo do sedaj to razmerje dvodelno, torej simetrično. *Takšno bo tudi ostalo z navedenimi razlikovalnimi posebnostmi, torej v pravem pomenu pojma, tudi z moravskim tridelnim modelom.* (Zaokroženost) Povezanost češkega in moravskega ozemlja ne preprečuje konstituiranje slovaškega dela na narodnostni podlagi, ker se je ta del ozemeljske ureditve ne odreka. Moravska bi lahko postala v tem primeru povezovalni člen in tudi blažilec med Slovaki in Čehi.

Iz navedenih razlogov bi morali nasprotovati moravskim zahtevam, ker pa gre pri tem za dejanska moravska stremjenja (in ne češko taktiko) bi jih morali podpreti. Seveda nam ni treba prepričevati Moravcev in moravskih Slovakov, da so Čehi itd. Oboji sami najbolje vedo, kaj pravzaprav so. Odločitev je treba prepustiti samim Moravcem, najprimernejši za to bi bil plebiscit, kot si to tudi sami želijo.

Trilateralistična ureditev ne bi smela biti (za slovaško stran) prehuda ovira za zeleno rešitev problema od naroda k narodu, ker obstaja možnost, da bi oba češka dela (Moravcem kanijo Čehi priznati samo ozemeljsko avtonomijo) nastopala proti Slovakom kot ena enota s celotnim številom glasov, ki bi bili enaki številu slovaških glasov. Ta rešitev bi v primerjavi s Slovaki diskriminirala oba češka dela. Po drugi strani bi bila v primeru enakopravnosti vseh treh delov diskriminirana (z možnostjo preglasovanja) Slovaška. Ker pa bojazen pred preglasovanjem (ob prestižnem geslu narod proti narodu kot enak z enakim) prevladuje na Slovaškem, bi bilo najkoristneje sprejeti protimajoritetne določbe, ki bi določale pri sprejemanju zakonov konsenz vseh treh federativnih enot. Torej kurialni sistem, državni zbor, ki bi ga sestavljali trije deželni (narodni) zbori, ali kar bi bilo še bolj praktično, enako število poslancev. Pri zanemarljivem številu skupnih zadev (ne smemo pozabiti na slovaščino kot uradni jezik v slovaških polkih, če nočemo federalizirati tudi armade, seveda pod skupnim vodstvom in ministrom) bi bilo delovanje posebnega vsedržavnega parlamenta precej drago in neproduktivno. Za nadzor skupnih ministrstev (2–3) in institucij (državna banka idr.) bi zadostovale skupne nadzorne komisije, za stvari, ki zahtevajo enoten postopek, bi zadostovala predhodni dogovor skupnega paritetnega sveta vseh treh deželnih zborov. To bi veljalo predvsem za gospodarske zadeve, kjer bi moralo biti centralizirano gospodarstvo. Večina zadev bo itak v pristojnosti deželnih (narodnih) zborov, najbolje narodnih svetov. Če bi na ta način ne prišlo do konsenza vseh treh strani, bi bila stvar prestavljena, dokler ne bi našli konsenza ali pa bi federativnim enotam (če bi narava stvari to dovoljevala) pustili (do končne odločitve) proste roke.

V dejstvu, da po eni strani priznavamo Moravcem pravico do urejanja njihovih notranjih stvari, v katere ne bi smeli negativno posegati, po drugi strani pa se vendarle ukvarjamo z njimi, ne smemo videti nedoslednosti (nenačelnosti). Moravsko vprašanje ima tudi vsedržavni pomen, ki mora zanimati tudi Slovake. Pri dvodelni narodni ureditvi lahko v duhu zgodovinske logike pričakujemo, da se bo češka prepotentnost zaradi samostojne Slovaške znašala nad Moravsko in nad Moravci, kjer bo zaradi tega nastalo novo žarišče nezadovoljstva, ki ne bo podobno slovaškemu, in nastale bodo nove vsedržavne komplikacije, ki bi jih lahko upočasnili s predlagano tridelno državno ureditvijo.

Nazadnje bi bilo treba premisliti, ali ne bi bila za sedež federacije in njenih maloštevilnih uradov in institucij primerna Bratislava, ker bi Praga ostala češki sedež in ne bi bila prikrajšana s preместitvijo federalnih organov. Odločitev o tem bi sprejeli novi izvoljeni narodni sveti. V zvezi s tem bi morali zaradi ekscentrične lege Bratislave poiskati glavno mesto Slovaške v srednji Slovaški. Najprimernejša za to bi bila Banská Bystrica, ki bi se sčasoma povezala z Zvolenom.

Osebo si tudi prizadevam za rešitev manjšinske problematike v novi ustavi, ki naj bi omogočala vsem manjšinam konstituiranje na osnovi posebnih javnopravnih oseb (narodnostne skupine) z voljenimi pre-

dstavniki, ki bodo pooblašteni zastopati manjšino na ustreznih administrativni ravni (občina, okraj, dežela) in skrbeti, da se jim ne bi godile krivice. Na ta način ne bi rešili samo vprašanja slovaških priseljencev na Češkem in Moravskem, temveč bi se najverjetneje rešilo (socialno, ne politično) pereče vprašanje Ciganov (Romov). Dosedanji neuspeli poskusi pri reševanju tega vprašanja grede na račun drugonarodnih dejavnikov, ki so poskušali reševati to vprašanje. Izogibati se moramo prenatrženih prehodov in vsiljevanja lastnih predstav o sreči. V prvi vrsti moramo zaveziti najdonosnejšo cigansko industrijo: delanje otrok (z omejevanjem subvencioniranja te dejavnosti in načrtovanjem družine) in jim dovoljevati opravljanje raznih obrti (kovaštvo, gumbarstvo itd.).

Predlagane rešitve manjšinskega problema bi izboljšale tudi razmere Slovakov v narodnostno mešanih občinah in okrajih, kjer živijo v nezavidljivem manjšinskem položaju. Ne oziraje se na prestižno (narodno) zavest (ki jim nič ne prinaša), da so pripadniki državnega naroda, bi se lahko tudi Slovaki organizirali na podoben način. Samo da ne bi imeli svojih manjšinskih predstavnikov in bi reševali svoje probleme neposredno na deželnih uradih. Razumljivo je, da bi v prvi vrsti skrbeli za manjšinsko politiko odgovarjajoči državni organi, šele na nižjem nivoju bi lahko bile to kulturna ali politična, narodna društva (Matica, Csemadok idr.)

Vprašanje uradnega jezika (ne državnega) v odnosu do narodnih manjšin predlagam, da bi rešili kar se da najliberalnejše brez nepotrebnih (vendar na obeh straneh) prestižnih tendenc v tem smislu, da bi lahko vsak zahteval pravico v svojem jeziku. Torej v občinah jezik tamkajšnje manjšine (z ozirom tudi na drugo tam živečo manjšino), v okrajih, kjer še prihajajo v neposreden ali posreden stik z občani, naj bo v stiku navzdol v rabi jezik tam živeče manjšine, navzgor pa vsedržavni uradni jezik. Neslovaški državljani morajo imeti možnost naučiti se slovaščine v šolah, vendar jih k temu na sme nihče siliti.

To so glavni problemi, ki bi jih bilo treba s tehtnim premislekom in znanjem rešiti. Pri tem moramo izhajati iz dveh ali treh narodnih (teritorialnih) celot, in ne iz liberalističnega preštevanja volivcev (češki predlog). Narodi, o katerih je tu govora, niso samo preprosta suma glasov, marveč celote in kolektivne enote ter moralni subjekti, ki so vzajemno enakopravne in enakovredne. (Tudi v OZN imata tako najmanjši član kot največji član en glas.)

Nisem pristaš prenatrženih rešitev teh vprašanj. Prav zaradi izkušenj iz preteklosti, kjer so bili težko izbojevani dosežki (v ugodnih trenutkih, ki se ne bodo nikoli več vrnili) in kmalu nato tudi zaradi naše neodločnosti odstranjeni. Po mojem prepričanju bi morali najprej odstraniti na vseh področjih posledice kulta osebnosti in se vrniti h košickemu programu in pripraviti učinkovito federativno ureditev države, katere temeljna načela bi bila zapisana v začasnem ustavnem zakonu že 28. 10. 1968. Še prej pa bi bilo umestno rešiti s plebiscitom še moravsko vprašanje. Potem bi lahko na tej osnovi razpisali volitve. Do tega časa, in to na osnovi primernejšega obnovljenega položaja, bi morali poskrbeti za to, da bi bile odstranjene iz gospodarstva diskriminacijske deformacije iz obdobja kulta osebnosti (na ravni enakih pogojev in možnosti), Slovaki pa bi dobili ustrezno nadomestilo in reparacijo za svojo preteklost. Na takšen način bi lahko položili za prihodnost dobre in trdne temelje za našo državo.

Pri teh premišljevanjih izhajam iz prepričanja, če so Slovaki dosegli višjo stopnjo gospodarskega, političnega in narodnega razvoja, jim nič ne more preprečiti uresničitve njihovih želja, če pa to ni tako, nam ne bodo pomagali najugodnejši sporazumu in ustavne svoboščine. Imeli smo jih in imamo jih dovolj.

4. Federacija in demokracija

Trajnost nove ureditve ne bo odvisna samo od temeljitosti temeljev in primernosti ustanovljenih ustanov, ampak od odnosa državljanov do njih. S tem pa smo prišli do ene izmed najpomembnejših predpostavk upravne primernosti, ki v sedanjosti privlači izobražence. Bolj kot funkcionalna federacija jih zanima vprašanje demokracije. Federacija in demokracija se v današnjem pojmovanju stvari razumeta kot vzporedna pojava, ki se vzajemno ne izključujeta. Stalno poslušamo, da je mogoče govoriti o federaciji šele po demokratizaciji in obratno, da je demokracija možna samo v federaciji. Stvari pa vendarle niso tako preproste. Demokratizacija in federacija nista vedno vzporedna pojma. Včasih je vzporednica demokracije centralizacija in federacija nazadnjaštvo. Slovaki se pritožujejo zoper Čehe, da so sicer za demokracijo, vendar se ne ogrevajo za federacijo. Čehi pa kažejo s prstom na Slovake, ki se navdušujejo za federacijo, pri demokraciji pa močno zaostajajo.

Resničnost pa je v obeh taborih bolj zapletena. Med pristaši starega sistema (pri Čehih jih je več, na Slovaškem manj) se v obeh taborih že pojavljajo napredne skupine, ki so za demokracijo in federacijo, nasproti njim nastopajo skupine, ki zagovarjajo (predvsem na Češkem) demokratizacijo in narobe. Slednje so številčneje na Slovaškem, kjer je federalizacija za mnoge samo *složnost reakcije na različnih stopnjah*. Do določene mere je to prav narobe izza februarja v letih 1947–48, kjer se je tedaj vodilna demokratična stranka, ki jo je hujskala in strašila (zaradi nevarnosti izolacije), takratna narodna socialistična stranka, bojevala za demokracijo in je pri tem zanemarila, bolje povedano žrtvovala federacijo, to pomeni slovaško narodno vprašanje, pod zastavo katerega bi izbojevala federacijo in rešila demokracijo. Danes nadaljujemo prav nasprotno, kar je spet napačno. Vse postavljamo na karto federacije, čeprav je to demokracija, z zagovarjanjem katere lahko zadenemo tudi federacijo.

Federalizacija se raje spogleduje s konzervativci kot naprednjaki. V češko-slovaškem odnosu so bile naprednejše sile vedno bližje Čehom. Potrebna je bila trda šola s češke strani v obdobju kulta osebnosti, da bi vsi Slovaki, ne glede na svetovnonazorska razhajanja, zagovarjali federacijo. Vezivo je tu od Čehov do paroksizma preganjani slovaški nacionalizem, ki je začasno uspel prikriti tudi svetovnonazorske razlike. Vse se je začelo že v tridesetih letih. Zastava, pod katero so se postavili privrženci obeh smeri, je bilo nasprotovanje proti zблиževanju slovaškega pravopisa in tudi jezika s češčino (Vážny) in gibanje za očiščevanje slovaščine z avtonomističnim nadihom. Sledi prevrat v Matici slovaški in narodnjaška demonstracija na Pribinovi proslavi (1933), ki jo je omogočila tudi netaktna, glede na celonardni pomen proslave, neprimerna diskriminacija politika Hlinke. Zborovanje slovaške mladine v Trenčanskih Teplicah (1932), čeprav z naprednimi zahtevami, se usmeri, tudi s podporo komunističnega gesla o samoodločbi, v nacionalistične vode. Sledi Žilinski sporazum in kar je prišlo za njim.

Po osvoboditvi l. 1945 se zgodovina ponovi, čeprav malce drugače. Po medenih tednih z naraščajočim češkim centralizmom se začne razraščati na Slovaškem sinnfeinizem. Nasproti zahtevam za zблиževanje obeh jezikov (Liblice) pride l. 1953 do avtonomne pravopisne reforme, ki v svoji, zaenkrat zadnji fazi, seveda ne slučajno, pride do l. 5. 1968, ko se ponovno začnejo odločno postavljati zahteve po federalni ureditvi države. Nosilci federalnih zahtev so spet potomci pribinovcev iz l. 1933, ki se jim pridružijo (iz čisto eksistencialnih razlogov) skoraj vsi bolj ali manj prepričani Slovaki.

Ta svetovnonazorsko neuskajana in samo nacionalistično složna tovarišija (pri čemer nasprotniki strpnega reševanja zapletenih mednacionalnih vprašanj, še niso položili na mizo vseh svojih adutov) grozi po uresničitvi federacije s propadom in uveljavitvijo hegemonije nazadnjaških usmeritev, ki se jim bodo prilagodile druge manj množične smeri (s podobnimi namigi se srečujemo že danes) ali pa bodo majorizirane, odrinjene na obrobje ali popolnoma onemogočene. Federacija bo služila za uničenje demokracije. Potem bo izpeljana še zadnja pravopisna sprememba z odstranitvijo ipsilona in povratku k Bernolákovemu pravopisu (konec 18. stol. – op. prev.) z šturovskim navdihom.

Mnogim se bo zdela ta pravopisna simbolika (značilna za šibkejšega partnerja) pretirana. Poteka premočrtno, mislim, v duhu logike zgodovine in ima vedno političen pomen. Prvič so jo poskušali uresničiti l. 1940. Takrat so te pravopisne poskuse iz čisto strokovnih, in ne političnih razlogov preprečili nekateri člani vlade, ki niso bili obremenjeni z ominozno simboliko, s čimer so zanikali prepričanje, da to dejstvo negira našo tezo prav tako, kot proti njej usmerjeno dejstvo, da se ponovno uresničuje v popolnoma drugačnem režimu. Podobne, psevdonacionalistične avto- in heteromistifikacije niso osamljene v zgodovini. Dodati moramo, da so pripombe na pravopisno reformo tudi danes strokovne, in ne politične. Če bi bila pravopisna reforma strokovno sprejemljiva, ne bi bila deležna kritike tudi zaradi svoje povezanosti s politiko. Reforma sama po sebi nima nobene strokovne podlage, če ne izstavljamo kot razlog določenih praktičnih težav s starim pravopisom. Še pred kratkim smo lahko v časopisih brali utemeljitev člana Jezikovnega inštituta Ludovita Štura, da je potrebno uvesti poenoteno pisanje (z »i«) v tretji osebi množine zaradi pogostih napak pri pisanju. Napak pri pisanju ne bo odpravil niti novi pravopis. Napake in težave se bodo pojavljale še naprej, ker se je treba vsakega novega pravopisa najprej naučiti. Lažje se je naučiti logično urejenega pravopisa, kot pravopisa postavljenega na tako šibkih temeljih, kot je fonetika. In to v času fonologije in strukturalizma, na katerem gradijo svoje delo tudi pisci novega pravopisa. Kakorkoli že, pravopisna reforma je (slaboten) otrok iz obdobja kulta osebnosti in spretno izrabljenih tedanjih možnosti. Po odhodu obdobja kulta osebnosti s scene bi morala oditi tudi reforma in prepustiti mesto starejšemu pisanju vsaj v osnovnih načelih (i, y, oz. s, z, so, zo) tam, ker gre za semantično razlikovanje. Najprimernejša odločitev bi bila nedvomno ponoven sprejem matičnega pravopisa iz l. 1940.

Obenem bomo morali zavzeti razumnejše stališče tudi do vprašanja enostranskega jezikovnega purizma. (Podobno stališče je treba zavzeti do trenutnih prizadevanj za »zbernolačenje« slovaškega narodnega preroda.)

Razvoj stvari je v tesni zvezi s federalizacijo tudi drugače. Po tej strani, da bo usklajenost prihodnje federacije pri svetovnonazorski dispartnosti izredno zapletena.

Pri tem izhajamo iz čiste, in ne planske demokracije. Prepričani smo, da se bo planska demokracija končala enako neslavno kot plansko gospodarstvo. Hegemonizem in demokracija se ne prenašata. Prava demokracija in pravi socializem sta v nasprotju s hegemonizmom soodvisna pojma (vsaj morala bi biti). Prava demokracija ne more ogroziti dosežkov socializma, ki priznava potrebo določenih reform, tem manj lahko ogrožala socialistično družbeno ureditev. Razvojne rešitve bo treba poiskati ne pri vrnitvi v strankarski pluralizem (torej nazaj), ampak naprej (vzporedno z napovedjo odmiranja države, oziroma z njeno preobrazbo iz vladajoče v ljudem prijazno državo v obliki narodnih svetov. V interesu takšne demokracije bi bilo, da bi nekompromisno obračunali z anomalijami iz obdobja kulta osebnosti na vseh področjih – političnem, gospodarskem, kulturnem in osebnem). Tudi mi se bojimo logike zgodovine. Primer nekdanje Avstro-Ogrske, ki se je razpadla, ker ni znala prisluhniti in korektno urediti zahteve svojih narodov. Podobna usoda je doletela tudi predvojno Češkoslovaško in medvojno Slovaško. Zavedati se moramo, da nista edini zanesljivi garant naše državne in narodne prihodnosti niti federacija niti demokracija vsaka zase, temveč samo njuna tesna povezanost.

Iz slovaščine prevedel Andrej Rozman

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

32. letna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij

Denver, Kolorado, 9.–12. novembra 2000

Vsakoletna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij (*American Association for the Advancement of Slavic Studies*) je tokrat potekala od 9. do 12. novembra 2000 v Denverju v Koloradu. To mesto z mnogimi slovanskimi naselbinami v četrti Globeville je že samo po sebi za poznavalce predstavljalo navdih za razpravo o problemih, ki so bili predmet obravnave na letni konvenciji. Ne morem si kaj, da ne bi v tem uvodu dodal še osebno noto, saj leži Denver le 100 km od Leadvilla, kateremu sem posvetil precejšen del svoje knjige *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in San Franciscu, Kalifornija* (Celovec–Ljubljana–Dunaj: Mohorjeva založba, 1999, 509 str.).

Skoraj 900 udeležencev konvencije – strokovnjakov različnih znanstvenih disciplin (zgodovinarji, geografi, sociologi, politologi, pravniki itn.) – se je z interdisciplinarnega vidika pa tudi z vidika svojih strok ukvarjalo s problemi preteklosti in sedanjosti v deželah nekdanjega komunističnega sveta. Omenjena vprašanja so obravnavali v okviru nekaj več kot 430 panelov. Zaradi velikega števila panelov bom v tem poročilu obravnaval le tiste, ki so zanimivi za slovenskega zgodovinarja.

Eden takih je pod okriljem Society for Slovene Studies potekal pod značilnim naslovom: »Deset let slovenske demokracije (1990–2000)«. V okviru panela je Božo Repe (Univerza v Ljubljani) orisal zgodovino Slovenije v 80-ih in 90-ih letih 20. st.. Pri tem je še posebej izpostavil obdobje slovenskega liberalizma sedemdesetih let. Analizo današnjega stanja slovenske družbe, deset let po uvedbi demokracije, pa je v svojem referatu predstavil Gregor Tomc (Univerza v Ljubljani). Angleške in ameriške poglede na obravnavano tematiko sta prispevala James Cow (Kings College, Velika Britanija) in Stepfan J. Kapsch (Reed College, ZDA).

Zanimiv je bil tudi panel o vprašanih razmerjih med civilno družbo in etnično identiteto v vzhodni Evropi – še posebej vprašanje, zakaj državljani postkomunističnih držav ne sodelujejo v večji meri v organizacijah civilne družbe. Udeleženci konvencije so se lotili tudi obravnave problemov dvojnega državljanstva v novoustanovljenih državah vzhodne Evrope, manjšinskih vprašanj v jugovzhodni Evropi (na primeru Romunije, Bosne in Hercegovine ter Kosova), ter problemov nasilja in identitete v jugovzhodni Evropi, še posebej na Balkanu. Medtem, ko je Wendy Bracewell (Univerza v Londonu) obravnavala nasilje in »moškost« v balkanski kulturi, je Andreas Helmendach (Univerza v Leipzigu) iskal vzroke za nasilje na Balkanu v dediščini nekdanjega turškega imperija, Wolfgang Hoepken (Univerza v Leipzigu) pa je predstavil nasilje na Balkanu med obema vojnama.

Z vidika metodologije zgodovinskega proučevanja je bil zanimiv panel, ki je obravnaval zgodovino vsakdanjega življenja na podeželskih območjih Transilvanije pred prvo svetovno vojno (Tanya Dunlap, Univerza Rice), odnose med Čehi in Nemci v vsakodnevnem življenju na Dunaju med prvo svetovno vojno (Maureen Healy, Oregon State University) ter vsakodnevno življenje v Nowi Huti na Poljskem v obdobju 1949–1956 (Katherine A. Lebow, Columbia University). Precej referatov je bilo posvečenih tudi odnosom med vzhodno in zahodno Evropo. Njihovi avtorji so jih obravnavali z vidika nemško-čeških odnosov, harmonizacije zakonodaje srednjeevropskih držav z zakonodajo držav Evropske unije, primernosti srednje- in vzhodnoevropskih držav za vključitev v zvezo NATO in z vidika vprašanj »domače« notranje politike do Evropske unije.

Nekaj panelov se je ukvarjalo tudi s problemi in vprašanji nekdanje Jugoslavije, med katerimi je bil zlasti zanimiv panel o vojni in uničevanju kulturne dediščine na primeru nekdanje Jugoslavije. Čeprav je panel opredeljeval področje obravnave na območje celotne nekdanje Jugoslavije, pa so udeleženci razpravljali le o uničevanju kulturne dediščine na področju Srbije, niti z besedico pa niso omenili ostalih območij (npr. Mostar, Dubrovnik, Sarajevo ipd.). Poleg omenjenih tem so udeleženci konvencije govorili še o ekonomskih vidikih natovega bombardiranja Jugoslavije, o srbohrvaščini kot jeziku po dezintegraciji Jugoslavije ter o pričakovanih in dvomih o delovanju sodišča za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije v Haagu. S primerjalnega vidika je potrebno omeniti še panel, ki je podal pregled prevzema oblasti s strani komunistov v vzhodni Evropi v letih 1944–1953 (na primerih vzhodnonemškega komunizma ter jugoslovanskega in romunskega podeželja ob koncu 40-ih in na začetku 50-ih let 20. st.). V ta okvir lahko štejemo tudi panel, ki so ga pripravili Američani hrvaškega porekla s pomočjo ameriških kolegov, v katerem so se lotili problemov ljudske kulture in manjšinskega vprašanja na Hrvaškem v času Tujmana in po njem.

Precej besed je bilo posvečenih problemom globalizacije v vzhodni Evropi. Tako so udeleženci na eni strani obravnavali učinke globalizacije na socialno politiko v državah srednje in vzhodne Evrope, na drugi pa spregovorili o problemih, ki jih je globalizacija prinesla na vprašanja varnosti v vzhodni Evropi ter za prizadevanja vzhodno–ter srednjeevropskih držav za članstvo v Evropski uniji in vplivu globalizacije na notranjo politiko v državah kandidatkah za pridružitve.

Vprašanj pridruževanja srednje– in vzhodnoevropskih držav Evropski uniji sta se deloma dotikala tudi panela o problemih južnoslovanskih prestolnic v habsburški monarhiji (Sarajevo, Zagreb in Ljubljana) in problemih držav tako imenovane "Višegrajske skupine" na poti v Evropsko unijo. Ob tem je potrebno omeniti tudi panel, ki je na primeru Turkov v Bolgariji obravnaval družbeno integracijo narodnostnih manjšin v obdobju tako imenovane tranzicije.

Za slovenskega zgodovinarja je bil zlasti zanimiv panel z naslovom »Komunistična Slovenija in slovenska politična emigracija«, ki mu je predsedoval upokojeni pomočnik direktorja univerzitetne knjižnice na Syracuse University, Metod M. Milač. Sodelujoči so spregovorili o odnosu Slovencev v Sloveniji do slovenske politične emigracije do leta 1991 (Marjan Drnovšek), o načinu sprejetja slovenske politične emigrantske pobude v Sloveniji (Aleš Gabrič) ter o Trstu po letu 1945 in slovenski emigraciji (referat Marte Verginelle je bil prebran). Svoje poglede na odprta vprašanja sta v vlogi komentatorja predstavila tudi Vladimir Rus (Cuyahoga Community College) in Rudolph Matt Sussel (American Home Publishing Co.) iz Clevelanda.

Omeniti velja tudi panel o Prekmurju in Prekmurcih v Sloveniji in v ZDA, kateremu je predsedoval avtor teh vrstic. Prekmurce v ZDA je v referatu predstavil Mihael Kuzmič. Gre za rezultate oktobra 2000 obranjene doktorske disertacije z naslovom *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Bethlehemu, PA., ZDA, v letih 1893–1924. Naselitev ter njihove zgodovinsko socialne, politične, literarne in verske dejavnosti*, ki jo je avtor kot prvi doktorant obranil v okviru novoustanovljenega podiplomskega programa »Ameriške študije« na Filozofski fakulteti v Ljubljani. O Prekmurcih v Sloveniji oziroma o Prekmurju v zgodovini in sedanjosti je spregovoril Jernej Zupančič. Pri tem je opozoril na probleme gospodarske zaostalosti in narodnostne pomešanosti te regije, posebej pa se je dotaknil perspektiv Prekmurja po vključitvi Slovenije v Evropsko unijo. S svojimi komentarji sta panel popestrila Jozef Figa (Hamilton College) in upokojeni pravnik iz Bethlehem, John O. Karns.

Za Slovence je bil zanimiv tudi panel o vojaških in finančnih realnostih članstva Poljske, Madžarske in Češke v zvezi NATO. Še posebej zanimiv pa je bil panel o tako imenovani teoriji avtohtonosti Slovencev, ki mu je predsedoval Henry R. Cooper, Jr. (Indiana University). Medtem, ko je Tom Priestley (University of Alberta, Kanada) predstavil in skritiziral »venetsko teorijo«, je Peter Štih (Univerza v Ljubljani) predstavil avtohtonistične teorije pri Slovencih skozi zgodovino, Peter Vodopivec (Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana) pa spregovoril o izvoru mitov pri Hrvatih, Srbih in Romunih.

Ob vsem omenjenem lahko poročilo sklenemo z ugotovitvijo, da je bila tudi ta konvencija strokovno koristna in potrebna. Pokazala in opozorila je na mnoge oziroma kar preštevne probleme na vseh področjih vsakodnevnega življenja, ki izvirajo iz preteklosti in se odpirajo še danes v deželah nekdanjega komunističnega sveta in zavirajo »normalen« razvoj oziroma sodelovanje omenjenih dežel z državami zahodne Evrope in ostalim razvitim svetom.

Matjaž Klemenčič

OCENE IN POROČILA

Paul Gleirscher, **Karantaniën. Das slawische Kärnten**. Klagenfurt : Carinthia, 2000. 165 strani.

Pri celovski založbi Carinthia je pred kratkim izšla odlična knjiga, posvečena poznonatičnemu in zgodnj srednjeveškemu obdobju koroške zgodovine. Torej obdobju, ki je v prvi vrsti – kot poudarja tudi naslov – povezano s pojmom Karantanija in ki ima južno od Karavank še prav posebno močan simbolno-nacionalni naboj. Ta črpa svojo energijo iz globoko zakoreninjene predstave in zgodovinskega mita hkrati, da je s tem imenom povezano najbolj bleščeče obdobje slovenske nacionalne zgodovine: v slovenski zgodovinski zavesti (oz. v zgodovinski zavesti Slovencev) velja namreč Karantanija za prvo slovensko državo, ki jo mnogi razumejo nič manj kot prvo nacionalno državo Slovencev. Mit o državotvornosti teh fatamorganskih zgodnj srednjeveških “Slovencev” dopolnjuje še mit o njihovi demokratičnosti, ki naj bi ga izpričevalo ustoličevanje karantanskih knezov. Da pomenijo takšne predstave presajanje sodobnih pojmov, predstav in kategorij v preteklost in hkrati nacionalizacijo zgodovine za nazaj – se pravi konstruiranje nacionalne zgodovine v obdobjih, ko narodi in nacije v modernem pomenu besede sploh še niso obstajali – si niso na jasnem niti vsi v stroki, kaj šele ostali.

Gleirscherjeva knjiga nedvomno spada v vrsto tistih, v zadnjem času vse številnejših del, ki s strokovnega stališča opozarjajo na nevdržnost takšnega nacionalnega prisvajanja zgodovine, ki seveda ni nobena lokalna slovenska posebnost, ampak globalni pojav. Kronološko obravnava knjiga dobrega pol tisočletja zgodovine koroškega (in širšega) prostora od 4. do 9. stoletja. V tem času je koroški prostor doživel vrsto transformacij svoje državno-(u)pravne, politične, socialne, verske, ekonomske, jezikovne in naselitvene podobe ter prehodil pot od rimske province (Sredozemski) Norik preko slovanske kneževine Karantanije do frankovske grofije karolinškega cesarstva. Kako je potekal ta razvoj, katere so bile sile, ki so ga opredeljevale, kdo ljudje, ki so z bili njim povezani in kako so ti ljudje živeli, to so nemara glavna vprašanja na katere je skušal avtor odgovoriti v svoji knjigi.

Odgovor na takšna vprašanja je seveda pogojen z informacijami (viri), ki so na razpolago in z njihovo interpretacijo. Tu je potrebno izpostaviti, da je prišlo na Koroškem v zadnjih dveh desetletjih (predvsem po zaslugi “srečne roke in lopate” arheologa Franza Glaserja) do vrste pomembnih in prav spektakularnih arheoloških najdb in odkritij, ki so bistveno spremenile naše védenje in poznavanje poznoantične in zgodnj srednjeveške zgodovine koroškega prostora. Med takšna – če v ilustracijo naštejemo le nekatera – sodi npr. odkritje poznoantične škofijske cerkve v Teurniji, pa zgodnj srednjeveške samostanske cerkve v Molzbichlu z nagrobnim napisom diakona Nonosa iz ostrogotskega časa, nadalje odkritja, povezana z izkopavanji cerkvenega kompleksa na Sv. Hemi (Hemmaberg), najdba fragmenta z Domicijanovim napisom v Millstattu, vrsta moških grobov, ki jih pripisujejo članom karantanske družbeno-vojaške elite iz okvirno Borutovega časa, itd. Te najdbe, med katerimi so tudi trije izjemni epigrafski spomeniki: že omenjena Nonosev in Domicijanov, ter fragment iz karolinške cerkve v St. Petru am Bichl (3 km z. od Krnskega gradu), z imenom Otker-Radoslav, za katerima se nemara ne skriva nihče drug kot ustanovitelj cerkve in zadnji karantanski knez pred uvedbo grofovske uprave 828, iz Konverzije poznani Etgar, so seveda imele za posledico povečano zanimanje za noriško-karantansko obdobje koroške zgodovine. Rezultat tega intenzivnega dela arheologov, ki so se jim z “novim branjem starih virov” pridružili tudi zgodovinarji, so številna nova spoznanja, pa tudi diametralno nasprotne interpretacije, o katerih živahne diskusije še potekajo. Marsikatero od teh dilem bodo lahko rešila le nova izkopavanja, med katerimi bi visoko na listo želja in potreb uvrstil izkopavanja v cerkvi pri Gospe Sveti in seveda na Krnskem gradu; se pravi na lokacijah, za kateri so se pri nekaterih raziskovalcih v zadnjem času pojavili dvomi, da bi predstavljali politični in cerkveni center postborutovske Karantanije.

Današnje stanje raziskav, ki jih lahko povežemo s pojmom Karantanija, je torej takšno, da imamo na eni strani celo vrsto novih ugotovitev, na drugi strani pa so se odprla številna nova vprašanja, ki so postala

– med drugim – pravo vežbališče za različne hipoteze, med katerimi je poleg zrnja tudi veliko plev. To stanje raziskav je skušal Paul Gleirscher v svoji knjigi povezati v sintetični pregled, pri čemer je optika njegovega pogleda široka, umirjena in uravnotežena. Ker je avtor po izobrazbi in profesiji arheolog, stoji v ospredju povsem razumljivo arheološka podoba obravnavanega časa in prostora. Za ne-arheologa je prav v tem velika vrednost knjige, saj ga ob bogatem slikovnem in kartografskem gradivu na najbolj kompetenten način uvaja in vodi po bogatem koroškem arheološkem gradivu pozne antike in zgodnjega srednjega veka. Njegova slika pri tem, kot rečeno, ni enostransko ozka ampak uravnoteženo široka, saj je izpovednost arheološkega gradiva ves čas povezoval z najnovejšimi ugotovitami historiografskih, umetnostnozgodovinskih, jezikoslovnih in drugih raziskav. Tudi to je pomembna kvaliteta knjige.

Vsebinsko je knjiga razdeljena na šest sklopov-poglavij. Prvo je izrazito historično, napisano prvenstveno na osnovi zgodovinskih (pisanih) virov in literature in nudi pregled noriško-karantanske zgodovine od Dioklecijana do Karla Velikega in njegovih dedičev. Drugo poglavje je namenjeno poselitveni zgodovini koroškega prostora v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku, v kateri je prav tako prihajalo do velikih sprememb v njeni podobi in ki je zelo izpovedna za pomembno vprašanje razmerja med romanskimi staroselci in slovanskimi novoselci. Nič manj zanimivo ni naslednje poglavje "Mrtvi razlagajo", ki prinaša zaključke in opazovanja, pridobljena iz raziskav grobišč in grobnih pridatkov umrlih in ki seveda veliko povedo predvsem o življenju posameznika pa tudi skupnosti. Četrto poglavje je posvečeno razvoju krščanstva in Cerkve, medtem ko peto obravnava sledove slovanskega verovanja, njihovih kultov in svetišč. Tudi tu je omeniti izjemno najdbo, marmornato reliefno glavo s tremi obrazi, ki je širše poznana šele nedolgo tega in je bila najdena v pokopališkem zidu v kraju St. Martin am Silberberg ter prejkone predstavlja slovansko božanstvo Triglav. Knjigo zaključujeta kratek povzetek in seznam literature. Skratka, na knjižni trg smo dobili odlično delo kompetentnega poznavalca.

Peter Štih

Heinz Dopsch, Karl Brunner, Maximilian Weltin, **Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter.** Wien: Ueberreuter, 1999. 620 strani. (Österreichische Geschichte 1122–1278).

Pričujoča knjiga je izšla v okviru velikega projekta "Avstrijska zgodovina", ki ga kot izdajatelj vodi neumorni Herwig Wolfram, profesor srednjeveške zgodovine in pomožnih zgodovinskih ved na Univerzi na Dunaju in direktor tamkajšnjega Inštituta za avstrijske zgodovinske raziskave. Prvotni cilj projekta je bil v desetih monografskih zvezkih, ki naj bi jih napisalo deset avtorjev, predstaviti avstrijsko zgodovino – se pravi zgodovino današnjega avstrijskega prostora in tisto zgodovino, ki je povezana s pojmom Avstrija in ki je pod Habsburžani dobil povsem novo dimenzijo (Haus Österreich) – od poznoantičnega 4. stoletja pa do najnovejšega časa (1990). S časom in z napredujočim delom, je bil projekt modificiran na način, da sta bila prvotnim desetim zvezkom dodana še dva, ki obravnavata prazgodovinska obdobja in rimsko dobo v avstrijskem prostoru.

Knjiga, ki jo predstavljamo, je že osmi zvezek Avstrijske zgodovine, ki se je tako kot projekt že krepko prevesil v drugo polovico, z dobro perspektivo, da bo v relativno kratkem času tudi zaključen. Dosedaj izšli zvezki so bili posvečeni prazgodovini (*Otto H. Urban, Der lange Weg zur Geschichte, Die Urgeschichte Österreichs*) poznoantični in zgodnjerednjeveški zgodovini (*Herwig Wolfram, Grenzen und Raume, 387–907*), večjemu delu visokega srednjega veka (*Karl Brunner, Herzogtümer und Marken, 907–1156*), koncu srednjega veka (*Alois Niederstätter, Jahrhundert der Mitte, 1400–1522*), 19. stoletju (*Helmut Rumpler, Eine Chance für Mitteleuropa, 1804–1914*), najnovejši dobi (*Ernst Hanisch, Der lange Schatten des Staates, 1890–1990*), ter gospodarski zgodovini (*Roman Sandgruber, Ökonomie und Politik. Wirtschaftsgeschichte*). Projekt naj bi bil zaključen že do konca leta 2002, ko naj bi izšli še preostali trije redni zvezki (*Alois Niederstätter, Die Herrschaft Österreich, 1278–1411; Thomas Winkelbauer, Ständefreiheit und Fürstenmacht, 1522–1699; Karl Vocelka, Glanz und Untergang der höfischen Welt, 1699–1815*) in še eden dopolnilni (*Ekkehard Weber, Limes und Provinzen, Die Geschichte des österreichischen Raumes in der Römerzeit*).

Že od izida prvih dveh knjig, Brunnerjeve leta 1994 in nato Wolframove leta 1995, je dobila Avstrijska zgodovina v očeh strokovne javnosti pomen novega in sodobnega standardnega dela za naslednja desetletja. To, pravzaprav najvišjo oceno, ki si jo takšne projekt lahko želi in za katero so zaslužni predvsem njeni kompetentni in v stroki ugledni avtorji in ki jo je mogoče verificirati tudi s citiranostjo posameznih knjig, so potrdili tudi vsi kasneje izšli zvezki. Pri tem mislim, da ni potrebno posebej poudarjati in izpostavljati pomembnosti in uporabnosti tega projekta tudi za slovensko zgodovinopisje in slovensko zgodovino v celoti. Tu ne gre samo za to, da sta bili avstrijska in slovenska zgodovina dolga stoletja med seboj povezani kot dva siamska dvojčka ali pa dve vezni posodi in da je šlo v marsikaterem pogledu, ki jih tu pač ne moremo elaborirati, za eno in isto oziroma skupno zgodovino, ampak tudi za to, da lahko služi Avstrijska zgodovina slovenskim zgodovinarjem in zgodovinopisju kot izziv in orientir hkrati za podoben in nujno potreben projekt Slovenska zgodovina, ki je zaenkrat še deziderat (v nastajanju).

Če sedaj po teh nekaj splošnih informacijah preidem k v naslovu omenjeni knjigi, je potrebno najprej opozoriti, da ima v nasprotju z dosedanjo prakso namesto enega kar tri avtorje. Odstop od dosedanjega pravila je utemeljil njen prvi avtor Heinz Dopsch, profesor za primerjalno deželno zgodovino na Univerzi v Salzburgu ter avtor in izdajatelj številnih, tudi pri nas dobro poznanih del, ki je napisal tudi veliko večino knjige, z dejstvom, da sta oba soavtorja pač najboljša eksperta na svojem področju in zato najbolj poklicana, da napišeta poglavji, ki se tikata "njunih" področij. Tako je Karl Brunner, profesor za srednjeveško zgodovino in pomožne zgodovinske vede na Univerzi na Dunaju in direktor akademijinega Inštituta za realije srednjega in novega veka v Kremstu ter hkrati tudi že avtor drugega zvezka taiste Avstrijske zgodovine, napisal obsežno (skoraj sto strani dolgo) uvodno poglavje o kulturni in družbeni zgodovini. Maximilian Weltin iz Spodnjeavstrijskega deželnege arhiva v St. Pöltnu, odličen poznavalec srednjeveške zgodovine avstrijskega Podonavja, ki je ob naslonitvi na Otta Brunnerja in njegovo danes že klasično delo *Land und Herrschaft* v celi vrsti razprav "demoniral" običajno predstavo o oblikovanju dežele Avstrije, pa je bil najbolj poklican, da je sliko njenega nastanka sestavil na novo. Prav tako izpod njegovega peresa je poglavje, posvečeno današnji Gradiščanski v visokem srednjem veku.

Kronološko je knjiga zamejena z dvema letnicama, ki imata seveda lahko predvsem orientacijsko in ne absolutno vrednost: 1122 in 1278. Prva se nanaša na sklenitev Wormskega konkordata med cesarjem in papežem, katerega pomen je bil predvsem univerzalen, čeprav je bilo njegove posledice, zvezane s koncem boja za investituro, še kako čutiti tudi v vzhodnoalpskem prostoru. S tem je bolj ekskluzivno povezana druga letnica, ki je z bitko pri Dürnkrutu in smrtjo češkega kralja Otokarja II. Přemysla odprla pod v Podonavje in Vzhodne Alpe Habsburžanom, ki so nato v tem prostoru vladali kar 640 let. Knjiga tako časovno obravnava približno poldrugo stoletje, ki ga je na ravni Cesarstva zaznamovala staufovska dinastija od Friderika I. Barbarosse do Friderika II. in ki spada v drugo polovico tistega obdobja, ki ga običajno imenujemo visoki srednji vek. Prostorsko delo seveda ni moglo biti tako strogo omejeno kot kronološko. Prvič zato, ker prostor današnje Avstrije takrat ni predstavljal nobene politične ali državne celote in drugič zato, ker je bila takratna Avstrija omejena samo na ozemlje ob Donavi. V tem oziru je moralo biti delo fleksibilno do te mere, da je sledilo tedanjim političnim mejam in historičnim danostim ter npr. pri obravnavi oblikovanja dežele in vojvodine Štajerske upoštevali tudi tisti njen "spodnještajerski" del, ki se danes nahaja v Sloveniji in je na jugu segal vse do Save. Dejstvo pač je, da za v knjigi obravnavan prostor v visokem srednjem veku še ni obstajala neka skupna in enotna oznaka; še najbolj ga pokriva pojem "vzhodnoalpski prostor", ki pa zopet predstavlja samo geografsko, ne pa tudi politične celote.

Obravnavani čas v vzhodnoalpskem prostoru pomeni tisto odločilno obdobje v zgodovinskem razvoju, v katerem je prišlo do oblikovanja posameznih struktur na dolgi rok, od katerih so se nekatere ohranile vse do danes. Tu imam v mislih predvsem dežele, ki so se takrat bolj ali manj izoblikovale in na katerih še danes temelji državnost avstrijske zvezne države. Potem ko so se morali 1156 Babenberžani odpovedati vojvodini Bavarski, ni iz mejne grofije Avstrije nastala samo vojvodina, ampak tudi dežela. Podoben cilj so dosegli v poznem 12. stoletju v marki ob Muri (Karantanski marki) tamkajšnji mejni grofje Otokarji iz Steyerja ter ustvarili deželo in vojvodino, ki je po njih dobila ime Štajerska. Na Tirolskem je ob koncu obravnavanega obdobja tamkajšnji knez, goriško-tirolski grof Majnhard II., uspešno uresničeval svoje sanje o lastni deželi; nekaj, kar je imel pred očmi tudi koroški vojvoda Bernhard Spanheimski, ki pa dalje od tega, da se je samozavestno imenoval deželni knez, *princeps terrae*, ni prišel. Podoben cilj so na svojih "gospodstvih in teritorijih" zasledovali tudi salzburški nadškofje in nenazadnje je tudi za Kranjsko, ki v knjigi na žalost ni posebej obravnavana, veljal znameniti stavek Otta Brunnerja "Mark ist werdendes

Land” in kjer je prav v 13. stoletju prišlo do prvih poskusov uveljavitve deželno knežje oblasti in povezo- vanja plemstva na deželni ravni.

Do podobnih daljnosežnih strukturnih sprememb je prišlo v 12. in 13. stoletju tudi v družbi in gospodarstvu. Najbolj opazno spremembo je predstavljal nastanek mest in meščanstva kot nove družbene skupine in ekonomske sile. Oboje je v temelju spremenilo tradicionalno agrarno fevdalno družbo, ki je živela v precej uniformirani mreži cerkvenih in posvetnih zemljiških gospo- stev, znotraj katerih je živelo skorajda vse prebivalstvo, vključno s plemstvom. Z nastankom mest in hitro napredujočo kolonizacijo, ki je z novopridobljeno obdelovalno zemljo in novimi vasi ustvarjala za življenje primerno okolje, je novo podobo dobivala tudi kulturna krajina, ki se v naslednjih stoletjih nato ni več bistveno spreminjala. Do velikih sprememb pa je prihajalo tudi na podeželju. Kmečko prebivalstvo, ki je bilo po svojem pravnem položaju in odvisnosti (ne-svobodi) od gospoda zelo diferencirano, se je začelo izenačevati v bolj ali manj enoten družbeni stan podložnikov. Oblikovanje dežel, ki je bilo v veliki meri rezultat skupnega delovanja in interesa deželnega kneza in deželnega plemstva pa je ustvarilo tudi “novo plemstvo”. To se je v veliki meri izoblikovalo iz povzpeticov iz vrst ministerialnega plemstva in je predstavljalo vse do začetka 20. stoletja dominirajoči politični razred.

To so bili, ob še številnih drugih stvareh, temeljni procesi, ki so se odvijali v vzhodnoalpskem prostoru v visokem srednjem veku. Za njih je značilno, da so se prepletali med seboj in tudi, da so istočasno potekali na različnih nivojih – od državnega, preko regionalnega do lokalnega – tako, da vse skupaj bolj spominja na zapleten klobčič, kot pa na neko urejeno in jasno pregledno zadevo. Pred avtorje se je tako postavljala nič kaj preprosta naloga, kako ta klobčič predstaviti bralcu na način, da bo videl posamezne segmente in prepletano celoto hkrati. Glavni avtor Heinz Dopsch, ki je moral knjigo tudi vsebinsko koncipirati, se je problemu približal na način, da je ponudil takorekoč dvojni pogled na eno in isto dogajanje. Eden je bolj “ptičji” in obravnava vzhodnoalpski prostor znotraj štaufovskega cesarstva. V njegovem ospredju je tako v prvi vrsti razmerje med vladarjem in knezi vzhodnoalpskega prostora. Temu pogledu je namenjenih skoraj sto strani knjige in na njih lahko spremljamo visoke politične igre na ravni cesarstva, kjer je npr. šlo za takšne stvari, kot je bila poravnava med Štaufovci in Welfi, ki je posledično 1156 pripeljala do “manjšega privilegija” in povzdiga Avstrije v vojvodino, za umor kralja Filipa Švabskega 1208, ki je pristrigel Andeškimi peruti v trenutku, ko so se jim prvič resneje pokazale možnosti ustvariti si v Alpah svojo “gorsko” kneževino, ali pa za neuresničen načrt iz 1245 o povzdigu Babenberžana Friderika II. v kralja in njegovih teritorijev (Avstrija, Štajerska, Kranjska) v kraljestvo znotraj cesarstva.

Drugi pogled na vzhodnoalpski prostor je bolj “žabji” in poskuša na posamezne stvari gledati bolj od spodaj oziroma od znotraj. V njegovem vizirju so posamezni politično in gospostveno organizirani teritoriji v obravnavanem prostoru, katerih razvoj nato spremljamo na več kot dvestotih straneh. V središču tega osrednjega poglavja knjige je seveda oblikovanje posameznih dežel, ki ga tu nima smisla povzemati in je bilo zgolj ilustrativno označeno že zgoraj. Bistveno pri tem poglavju in pogledu je, da skuša nastanek posameznih dežel razumeti in razložiti iz novega temeljnega spoznanja, ki se je ob recepciji Otta Brunnerja izoblikovalo Maximilianu Weltinu v njegovih raziskavah nastanka dežele Avstrije. To spoznanje razume deželo kot zvezo oseb, *Personenverband*, ki se oblikuje in funkcionira na osnovi konsenza med deželnim knezom in plemstvom, ne pa na osnovi njunega permanentnega konflikta, kot je mislilo še polpreteklo zgodovinopisje. Zaradi različnosti, posebnosti in tudi individualnosti v historični situaciji in razvoju posameznih dežel, je ta novi pogled prišel najbolj do izraza pri obravnavi deželnega razvoja Avstrije in Štajerske, pri ostalih nekoliko manj.

Če odmislimo skoraj stopetdeset strani obsežen dodatek na koncu z opombami, seznamoma virov in literature, registrom ipd., knjigo zaključuje poglavje o epohi češkega kralja Otokarja II. Přemysla, ki je uspel v tretji četrtini 13. stoletja za kratek čas združiti pod svoje žezlo večino kasnejših habsburških dednih dežel (Obe Avstriji, Štajerska, Koroška, Kranjska) in zavladati na prostoru od zgornje Labe in Odre pa do severnega Jadrana. S te, in samo s te ozemeljske perspektive deluje njegova državna in oblastna tvorba kot predhodnica habsburške podonavske monarhije. Otokar je bil prvi kralj, ki je vladal v velikem delu vzhodnoalpskega prostora in kateremu je negativno podobo tujega vladarja naslikalo šele (pro)habsburško zgodovinopisje. Ironično pri tem je, da je taisto zgodovinopisje označilo za “avstrijski *interregnum*” prav obdobje, ko je prvi knez s kraljevskim naslovom vladal v vzhodnoalpskem prostoru.

V celoti gledano je knjiga predvsem sprehod skozi politično zgodovino vzhodnoalpskega prostora v drugi polovici visokega srednjega veka, pri čemer s tem širokim pojmom razumem tudi ustavno-(u)pravno,

teritorialno in deželno zgodovino, nekoliko manj pozornosti je posvečeno ekonomski in po mojem mnenju zlasti premalo družbeni zgodovini: meščanom npr. ni namenjeno niti podpoglavje, v katerih je sicer skromno (v obsegu ene do treh strani) predstavljeno plemstvo, kmetje, Judje in ženske. Neglede na to pa je knjiga *Die Länder und das Reich* povsem na nivoju visokih meril, uveljavljenih v projektu Avstrijska zgodovina. Z njo smo dobili še eno standardno delo, s katerim avstrijsko zgodovinopisje, tako kot s celotnim projektom, potrjuje svoj visoki ugled.

Peter Štih

A Mura mente és a trianoni békeszerződés/Pokrajina ob Muri in trianonska mirovna pogodba. Lendava, 2000. 211 strani. (Lendavski zvezki/Lendvai fuzetek ; 17).

Leta 1997 je ista založba objavila knjigo *Tiborja Zsige* Od Prekmurja do Trianona (prim. ZČ 1997, št. 3, letnik 51), ki je polna napak in tehnično-dokumentarno neznanstvena. Ker sem z osmimi nadaljevanji in več posameznimi članki o knjigi v soboškem Vestniku ter drugod zbudil precej polemičnih odzivov, so lendavski Madžari sklicali 20. novembra 1998 "posvetovanje ... katerega cilj je bil vzbuditi za zahodno-panonski prostor itak značilno vzajemno zaupanje" (iz Predgovora, 7). V zborniku, ki ga predstavljamo, je zastopanih 14 avtorjev in le dve sta Slovenki (Metka Fujs in Marija Kozar-Mukič) in še od teh ena živi in dela v Sombotelu. Zakaj ni več Slovencev ni pojasnjeno. Nekateri referati so poslovenjeni v celoti, nekateri pa le delno. Poudarjam pa, da je prevod slab, mestoma zelo slab in celó nápačen, ker vsebuje besede in stavke, ki jih v izvorniku ni, npr. ... so želele južnoslovanske republike in Češkoslovaška ustvariti neposredni geografski, t. i. slovanski koridor" (3) – pred 1929! (Lektor za slovenski tekst dr. Elizabeta Bernjak.) Tudi lektor bi bil moral – poleg pravilnega jezika – obvladati prekmursko kulturno okolje, predvsem starejši in sodobni tisk: koledarje, časnike, časopise. Tako pa se je dogodilo, da najdemo, smešno, ko bi ne bilo žalostno, v prevodu dolgega referata samega urednika zbornika tak nesmisel: "op. 4.) Jože (tako se ni niti sam pisal, niti ga je kdo drug pisal /op. V.N./) Klekl: Prevod (čigav? Kleklov?) iz edicije Jezusovo srce iz leta 1938 ... " Imamo Škafarjevo Bibliografijo prekmurskih tiskov, kjer so ob knjigah našete tudi vse druge edicije – toda s takim imenom je ne najdemo. Če pogledamo v izvornik, najdemo na str. 35 zbornika ta neobstoječi nesmisel v madžarščini takole: "Fortudítás a Jézus Szive 1938. évi kiadványból ... " Kdor je poznal razmere, ker jim je med madžarsko zasedbo Prekmurja 1941–1943 bil priča, ve, da so vsi ti "znanstveniki" od T. Zsige dalje imeli isti "zanesljivi vir" v svojem predniku, profesorju soboške gimnazije, ki je površnim dijakom dal prevajati naše slovenske spise, jim samovoljno določal naslove, pod katerimi jih zdaj hrani Županijski arhiv v Sombotelu, od koder ga njegovi nasledniki nekritično prepisujejo in celo tiskajo pod znanstvenim videzom. Poznavalec namreč ugane, da je to v prekmurščini tiskani Kalendar Srca Jezušovoga za leto 1938 in v njem neki Kleklov spis, katerega naslov ni naveden v tej opombi, ker ga najbrž tudi "prevod" nima.

Predaleč bi nas vedlo, ko bi hoteli našeti vse pomanjkljivosti v opombah, ki so dokumentacija, s katero dokažemo, od kod je pisec vzel nek podatek ali trditev. Tako npr. je večkrat le omenjeno ime nekega avtorja, brez naslova spisa, mesta, kjer je bil objavljen in strani, na katerih je navedena trditev. Pri nekaterih prevodih referatov, npr. J. Parádi, Nadzor meje ob Muri ... v zelo skrajšani obliki ni navedena nobena opomba; toda prevodi so pač namenjeni madžarščini nevesčim bralcem, ki imajo pravico do navedbe dokumentacije. Tako je tudi pri prevodu naslednjega referata (J. Suba) in pri vseh sledečih referatih – do konca knjige. Táko ravnanje je nerazumljivo.

Prav tako je posledica nemarnega uredniškega, lektorskega in korektorskega dela (bolje nedela), da so v slovenskem besedilu z malo začetnico pisana imena narodov, posebno Slovencev, in pokrajin: Prekmurje celo v naslovih knjig (str. 33, op. 2; Slovencev str. 64 v naslovu! Itn.). Rokopis se zamenjuje s knjigo, ki je ni: na str. 52 je naveden Kleklov madžarski rokopis v Arhivu županije Vas (op. 6), nekaj vrst više pa se ta spis kar trikrat označuje z "v svoji knjigi", "v tej knjigi", "V knjigi". Da zamenjujejo osebna (krstna) imena, smo grajali že pri Zsigi, toda tu je spet "Štefan Baša" namesto Ivan (str. 54). O "županijskem škofu" (str. 53) tu prvič beremo, prav tako je napačno "škofovski arhiv" na str. 62, namesto škofijski arhiv, ker je last škofije in vsebuje gradivo o njej, ne pa last škofa z njegovimi spisi.

Jezikovnih nepravilnosti ni vredno naštevati, ker jih je preveč. "Točka na i" je hrvaško (tačka, slov. pika); prav tako del stavka: "se je angleški predstavnik povlekel"(28). Nemogoče je tudi, da bi primerjali vsebinsko prevode iz izvorniki, kjer večkrat ne najdemo v prevodu vsebine izvornika in narobe.

Obrnimo se sedaj k vsebinski strani dela! Že dejstvo, da sodelujeta le dve Slovenki, glasno kriči, da delo ne more biti niti približno popolno, niti približno objektivno, saj ne more le madžarska stran prikazati resničnega stanja. Uvodna razprava *Marie Ormos* (Pécs): O nekaterih vprašanih mirovnega sistema po prvi svetovni vojni govori o notranjepolitičnem položaju Ogrske. In čeprav govori tudi o meji z Avstrijo, nista niti enkrat omenjena ne Slovenija, ne Slovenci. Z naslovom knjige torej nima spis nobene zveze. Prvi spis, ki obravnava prizadeto ozemlje, je *L. Gönczija*: Svojtveni (rekli bi: posebni) dogodki ob Muri leta 1919. Razdeljen je na več poglavij. Nápak je, da avtor – to počno tudi drugi kot dokumentacijo navaja drugotno navedbo namesto prvotne. Tako v poglavju "Prva zasedba Prekmurja" navaja v zvezi z Jurišičevo (dosledno pišejo vsi –č namesto -ć) zasedbo Murske Sobote delo M. Kokolja in B. Horvata: Prekmursko šolstvo... Kokolj in Horvat sta to dejstvo kratkomalo prepisala iz razprave M. Slaviča: Narodnost in osvoboditev Prekmurcev v zborniku Slovenska krajina, uredil Vilko Novak, Beltinci 1935. Podobnih slabosti in nepravilnosti je še več.

Tu se ponavljajo tudi že prej navedene napake o Kleklovi "knjigi" – kar je v resnici le rokopis. Pravtako je neumljiv nesmisel o "južnoslovanskih republikah" leta 1919. Tudi poglavje "Načrti za avtonomijo" je v slovenski literaturi natanko že obdelano. O "županijskem škofu" je v slovenščini nemogoče govoriti – to je skrpučalo po madžarskem "egyházmegye", kar pomeni škofija. V poglavju "Diktatura proletariata ..." je večkrat govor o "jugoslovanski delegaciji", toda ni jasno, kje je bila ta delegacija. V tretjem poglavju "Druga, dokončna jugoslovanska zasedba Prekmurja", kjer obnavlja avtor dogodka iz časa osvoboditve Prekmurja, se ponovno sklicuje na Kokljevo in Horvatovo zgodovino šolstva, kjer so ti politični dogodki le okvir, ki ne more biti prvi vir in informacija, saj sta tudi onadva prepisala te podatke od drugod, predvsem iz Slaviča. Glavna vsebina tega poglavja so medsebojni napadi obmejnih straž. Avtor se čudi "močni in protimadžarski propagandi", navaja nepomembne izjave v pismih sombotelskega škofa Mikeša, pozablja pa pri tem, kako so Madžari ravnali dotlej s prekmurskimi Slovenci in kako so odvzeli vse narodnostne pravice porabskim Slovincem, katerih posledice danes občutimo.

Sledi prvi in najdaljši slovenski prispevek *Metke Fujs*: Prevratno obdobje in dileme prekmurskih Slovencev. Tudi ona kajpada ni odkrila česa novega o tem času v Prekmurju, saj navaja v literaturi več člankov in predvsem Slavičevo knjigo zbranih spisov ter kar pet lastnih člankov. Iz raznih spisov je zajela oris posameznih obdobij, ki so vplivala na raznarodovanje, delno pa tudi na rast narodne zavesti v Prekmurju. Tako je njen referat edini odgovor madžarskim trditvam.

Referat pečujškega zgodovinarja *Antala Hornyáka*: Oblikovanje madžarsko–jugoslovanske meje po I. svetovni vojni s posebnim poudarkom na mejni črti v Pomurju se v izvorniku glasi: "... s posebnim ozirom na Prekmurje" (str. 80) in je v prevodu skrajšan predvsem glede na izpuščene predolge opombe pod glavnim besedilom, ki navajajo iz srbskih del o predmetu, pa tudi iz glavnega besedila je izpuščen pretežni del, ki se nanaša na Vojvodino. Pripomniti je potrebno tudi, da "Muravidék" v naslovu ni enako v prevodu uporabljenemu izrazu "Pomurje", marveč pomeni prav Prekmurje; – tako je izraz tudi uporabljen na str. 93 in 94. V resnici pa referat ne obravnava "s posebnim poudarkom" vprašanja Prekmurja na pariški mirovni konferenci, marveč le mimogrede – kar dokazuje tudi skrajšani prevod.

Drugi slovenski referat obravnava "Vpliv trianonske meje na način življenja Slovencev v okolici Monoštra", ki mu sledi madžarski prevod. Avtorica je *Marija Kozar-Mukič*. Jezikovno je treba popraviti, da "notariati", ki so na prvi strani izvornika večkrat omenjeni, niso madžarsko "körjegyzóság", kar slovensko pomeni občinsko tajništvo. V referatu čisto na kratko obravnava lego nagrobnikov na dveh pokopališčih, tihotapstvo, božje poti, ženitve v prizadetih vaseh.

V prevodu najkrajši članek je *A. Kovácsa*: Madžarsko–slovenska jezikovna meja ter trianonska meja, ki pa vsebuje sedem zemljevidov o štetju prebivalstva, tako tudi Petra Kozlerja, ki je bil objavljen v "Sloveniji" 1849.

Eden najdaljših referatov, toda za splošno zgodovino manj pomembnih, je *J. Parádija*: "Nadzor meje ob Muri v začetku dvajsetih let".

V referatu *J. Sube*: Delovanje komisije za določitev madžarsko–jugoslovanske meje v obdobju 1921–1924 se spet uporablja poimenovanje "Vendvidék, vendség" (140); celo v prevodu: "vendska jezikovna meja", "Vendske pokrajine" in celo "Vendom" (150) in kajpada ne pozna Slavičevih spisov o tem vprašanju.

Zelo je skrajšan referat *L. Szarke*: Ureditveni načrti ministrstva za narodnosti pod vodstvom Oszkárja Jászija konec leta 1918. Upravičeno, ker o slovenski manjšini sploh ne govori, čeprav je Jási poznal Slovence.

Članek *L. Benceja*: Z obrobja v manjšino (Gospodarski zlom Madžarov v Sloveniji po Trianonu) delno ponavlja v drugih referatih omenjena dejstva, delno pa obravnava samoumevno obrobno vprašanje.

Avtor zloglasne knjige, izdane pred nekaj leti v isti založbi, *T. Zsiga*, je imel za potrebno, da ponovi nekatera dejstva iz knjige, nekaj nestvarnih trditev pa nanovo postavi, zaradi česar ga je zavrnil naslednji referat. Zsiga je naslovil svoje pisanje "Prebivalstvo pokrajine ob Muri in trianonska mirovna pogodba" in le ponavlja nekatere teze svoje knjige. Na to mu takoj odgovarja naslednji referat *Imreja Szilágyija*: Končno je čas urediti naše zadeve (Misli ob razpravi Zsiga Tibor – Vilko Novak)". Avtor naravnost pove v prvem stavku: "Med madžarskimi razumniki vlada dokaj velika zmešnjava v zvezi s Slovenci na območju zgodovinske oz. sedanje Madžarske, kar še dodatno stopnjujejo neodgovorne izjave posameznikov". O Zsigi pa pravi: "... saj ne pozna ne slovenske strokovne literature, ne velikega dela madžarske literature o tej temi. Zato je tudi njegov pristop k vprašanju pristranski" in navaja njegovo trditev v polemiki s Kozarjevo ob izidu njegove knjige, da je "krajevna imena vedno treba pisati v obliki, kot so jih v danem zgodovinskem trenutku uradno uporabljali". Ironično imenuje Zsigo: "Če bi znameniti kandidat zgodovinskih znanosti imel prav, bi potem morali madžarskim zgodovinarjem izreči zelo ostre graje." In naprej, ko graja njegovo nedosledno rabo imena "Vendi" za prekmurske Slovence, ga obsodi: "Kaj takega lahko zapiše le tisti, ki ne pozna strokovne literature ...". In še dalje ga ironizira: "Strokovnjak za venska vprašanja ... " in "Zsiga o teh vprašanjih torej govori zmedeno ..."; "... in prav bi bilo, če bi poznal tudi slovensko strokovno literaturo ...".

Doslej se moramo z vso to referentovo kritičnostjo kajpak strinjati, saj smo isto očitali Zsigi ob njegovi knjigi. Tu pa pride do nesporazuma med referentom in podpisanim. On pravi proti koncu: "Odcepitev Prekmurja pa je kljub temu vprašanje, s katerim se tudi Novak težko sooča. Res je sicer, da Novak ni zgodovinar (to odklanjam, ker sem opravil na univerzah izpite iz zgodovine, pisal in urejal poleg literarnozgodovinskih tudi splošno zgodovinske razprave! V.N.), vendar se moramo zamisliti nad enim njegovim vprašanjem. Novak očita Zsigi trditev, da so Prekmurje priključili k Sloveniji v nasprotju z željami prebivalstva ...". Novak ... pa se sprašuje: proti želji katerega prebivalstva je prišlo do odcepitve." Nato referent našteva mirovne pogodbe, ki so bile nepravilne za Slovence: "Če je ta vidik upravičen s slovenske strani, potem moramo dovoliti tudi Madžarom, da govorijo o krivicah, ki so se jim zgodile." Nisem se nikoli izjavljal o upravičenosti trianonske pogodbe do Madžarov, opozarjam pa tu, da je v nekaterih madžarskih vaseh okoli Lendave, ki jih Madžari terjajo zase, naseljenih tóliko Slovencev, – podobno na severnem ozemlju okoli Hodoša – da je težko določiti "pravično" mejo z ravnilom, pa naj se imenuje referendum ali kako drugače.

Slovcem je z razumevanjem in poznavanjem zgodovine naklonjen tudi sledeči referat *Gy. Bekeja*: Trianon in nagodba iz leta 1867.

Informativen je tudi poslednji referat v knjigi *A. B. Székelya*: Civilna možnost za preseganje Trianona: domoznansko gibanje.

Vilko Novak

Miroslav Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000. 497 strani.

Osnovne prepoznavne kvalitete ustvarjalnega zgodovinarja so nedvomno nenehne raziskovalne poglobitve njegovega zgodovinskega vedenja in v njih utemeljena nova historiografska dejanja. Tako dejanje je vsekakor monografija prof. dr. Miroslava Stiplovška *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, ki se pridružuje avtorjevim dosedanjim obsežnim monografskim in drugim problemskim obravnavam (*Šlandrova brigada*, Lj–Mb 1971; *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922*, Lj

1979; *Bojna pot Šlandrove brigade*, Lj 1983; *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem*, Mb 1989). Dr. Miroslav Stiplovšek, redni profesor slovenske zgodovine in zgodovine jugovzhodne Evrope od konca prve svetovne vojne do leta 1941 na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani je z omenjeno monografijo, ob svojih že obstoječih tematskih poglobitvah v novejšo slovensko zgodovino (zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem, narodnoosvobodilnega boja v letih 1941–1945, zgodovino Slovencev v prvi jugoslovanski državi), osrediščil sedanji vsebinski sklop svojega znanstveno-raziskovalnega dela: obravnavo vprašanja udejanjanja slovenske samouprave v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev in nato v Kraljevini Jugoslaviji. O tej problematiki je doslej prof. Stiplovšek objavil že več temeljnih razprav. Med njimi moramo omeniti zlasti naslednje: *Prizadevanja za avtonomijo Slovenije od ustanovitve jugoslovanske države do kraljeve diktature (1918–1929)* (ČZN 1994/1); *Avtonomistična prizadevanja v skupščinah ljubljanske in mariborske oblasti (1927–1928) in banskem svetu Dravske banovine (1931–1941)* (Slovenci in država, Lj 1995); *Slovenska ljudska stranka in uvedba oblastnih samouprav leta 1927* (PNZ, 1995/1–2); *Die verfassungsrechtliche Lage und die Autonomiebestrebungen Sloweniens im jugoslawischen Staat 1918–1941* (Österreichische Osthefte 1997/1); *Ukinitvev oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929* (PNZ 1997/2); *Prizadevanja Slovenske ljudske stranke za avtonomijo Slovenije ob sprejemanju prve jugoslovanske ustave in zakonodaje o oblastnih samoupravah 1921–1922* (Mikužev zbornik, Lj 1999); *Prizadevanja samouprav ljubljanske in mariborske oblasti za gospodarski in socialni napredek Slovenije jeseni 1927* (Gestrinov zbornik, Lj 1999).

O vsebinski razsežnosti monografije *Slovenski parlamentarizem 1927–1929* najpovedneje govori njen podnaslov: *avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. Ta prizadevanja je avtor preučil s svojo veliko zavezanostjo znanstveno-raziskovalni akribiji, saj, kot opozarja v predgovoru (str. 9–13), njegovo delo poleg zgodovinopisno že uporabljane gradiva Arhiva Republike Slovenije v glavnem temelji »v obsežnem, doslej raziskovalno še neizrabljenem gradivu« ARS (fondov Oblastnega odbora ljubljanske in Oblastnega odbora mariborske oblasti), »ki obsega skupaj kar 379 fasciklov« (str. 10). V omenjenem gradivu so najpomembnejši stenografski in uradni zapisniki sej ljubljanske in mariborske oblastne skupščine v času njunega obstoja (v letih 1927–1929), ki vsestransko osvetljujejo njuna prizadevanja po čim bolj avtonomnem urejanju vseh za razvoj Slovenije pomembnih dejavnosti in ustanov.

Monografija *Slovenski parlamentarizem 1927–1929* obravnava delovanje t. i. oblastnih samouprav in prek njih vprašanje uresničevanja nekaterih vidikov avtonomizma in parlamentarizma na Slovenskem konec dvajsetih let. Oblastne samouprave so delovale v okviru t. i. oblasti – izraz je bil povzet iz srbskega jezika – to je največjih upravno-teritorialnih enot, na katere je bilo, v skladu s centralistično Vidovdanko ustavo iz leta 1921, razdeljeno jugoslovansko državno ozemlje. Vidovdanska ustava je Kraljevino SHS obravnavala kot enoten državnoopraven teritorij in je mimo vseh narodno-zgodovinskih meril uzakonila razdelitev države na posamezne oblasti; te so smele imeti največ 800.000 prebivalcev, oblikovane pa so morale biti le po naravnih, socialnih in gospodarskih kriterijih. Ustava je tudi določala, da vsaki oblasti kot predstavnik osrednje vlade načeljuje véliki župan. Država je bila razdeljena na 33 oblasti, med njimi sta bili dve – ljubljanska oblast in mariborska oblast – na slovenskem ozemlju. Ljubljanska oblast je obsegala ozemlje nekdanje dežele Kranjske in hrvaški okraj Kastav, mariborska pa ozemlje nekdanje dežele Štajerske ter Prekmurje in pa hrvaško Medjimurje. Slovenija je bila s tem upravno razkosana na dva dela, kar je Slovincem odvzelo eno od osnovnih možnosti za skladen nacionalni razvoj – to je celovitost lastnega narodnega ozemlja. Ustava je oblastem omogočala, da prek voljenih skupščin samoupravno urejajo nekatere pokrajinske gospodarsko-socialne in kulturno-prosvetne zadeve. Pri tem je za oblastne samouprave določila različne oblike nadzora osrednjih oblasti, ki so lahko neposredno in prek vélikih županov preprečile izvajanje njihovih sklepov.

Uvedba oblastnih samouprav, do katere je prišlo po volitvah v oblastne skupščine 23. januarja 1927, je kljub navedenim omejitvam pomenila delno ublažitev ostrega centralističnega državnoopravnega sistema Vidovdanske ustave. Tako lahko o času njihovega delovanja – od formalnega konstituiranja 23. februarja 1927 do uvedbe kraljeve diktature 6. januarja 1929, ko so bile oblastne skupščine ukinjene – govorimo tudi kot o času, ko je med vojnama zaživel slovenski parlamentarizem. Od tod tudi knjigi njen naslov.

Osrednji dejavnik delovanja obeh slovenskih oblastnih skupščin in njunih izvršilnih organov – oblastnih odborov – je bila najmočnejša politična stranka – avtonomistična Slovenska ljudska stranka –, ki je

na oblastnih volitvah zmagala z absolutno večino. Ker je SLS ocenila, da lahko v obstoječih političnih razmerah prek oblastnih samouprav vsaj deloma uresniči svoje avtonomistične zamisli ter hkrati tudi svojo oblastno dominacijo v Sloveniji, je februarja 1927 stopila tudi v vlado.

Na vprašanje, kaj je Slovenska ljudska stranka, ki je edina med slovenskimi avtonomistično usmerjenimi strankami imela tudi stvarne politične možnosti, da poskusi uresničiti slovenske narodnoavtonomistične težnje, storila, da bi jih lahko v okviru jugoslovanske centralistične državno-politične realnosti tudi uresničila, odgovarja monografija *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*. Avtor v prvem poglavju (str. 15–74) najprej predstavi veliko slovensko samostojnost v okviru novembra 1918 obstoječe posebne države habsburških Jugoslovanov – Države Slovencev, Hrvatov in Srbov – in že takrat obstoječe zamisli, da bi se upostavil slovenski nacionalni parlament. Nato oriše prizadevanja za avtonomijo Slovenije po ustanovitvi Kraljevine SHS 1. decembra 1918. Prizadevanja, v okviru katerih je bila februarja 1919 sprožena tudi zahteva po oblikovanju samostojnega slovenskega pokrajinskega parlamenta, niso bila uspešna. Kljub naporom SLS v delno avtonomni Deželni vladi za Slovenijo, posebej pa še v Ustavodajni skupščini, je bila Slovenija s sprejemom Vidovdanske ustave vpeta v strogo centralistični državni sistem. S tem pa je postalo vprašanje slovenskega avtonomističnega državnopravnega programa osrednji problem tedanje slovenske politike. Avtor zato predstavi poglede takratnih slovenskih političnih subjektov na vprašanje upravne razdelitve države na oblast in na ustavnopravni položaj Slovenije v letih do volitev v oblastne skupščine januarja 1927. Ob tem posebej opozarja na volitve v Narodno skupščino Kraljevine SHS leta 1923 in 1925, na katerih je z zahtevo po upostavitvi zakonodajne avtonomije upravno enotne Slovenije SLS zmagala z absolutno večino. Prizadevanja SLS za uspeh na volitvah v oblastne skupščine avtor predstavi v drugem poglavju (str. 75–122), v katerem podrobno prikaže tudi poglede drugih slovenskih strank na vprašanje oblastnih samouprav pred volitvami v oblastne skupščine. Rezultate volitev natančno razčleni, tako kot tudi kasnejši vstop SLS v vlado in njene priprave na prve seje oblastnih skupščin ljubljanske in mariborske oblasti.

Z izvolitvijo predsedstev oblastnih skupščin in oblastnih odborov ter imenovanjem obeh velikih županov iz vrst SLS, kar je slednja dosegla po svojem vstopu v vlado, je bila uveljavljena njena oblastna dominacija v Sloveniji. Obenem pa se je začelo tudi obdobje stopnjevanj prizadevanj Slovenske ljudske stranke, da bi v Sloveniji pod njenim absolutnim vodstvom prek oblastnih samouprav čim bolj samostojno urejali pomembne gospodarsko-socialne in kulturno-prosvetne zadeve, ki jih je centralistična državna uprava več let neustrezno reševala ali zanemarjala. Avtor delovanje oblastnih samouprav temeljito predstavlja v tretjem, četrtem in petem poglavju (str. 123–192; 193–268; 269–302), ki so jedrni del njegove monografije. V njih podrobno razčlenjuje razvoj in utrjevanje oblastne samouprave v časovnem okviru treh zasedanj ljubljanske in mariborske oblastne skupščine: prvega, od 23. februarja do 5. novembra 1927, drugega, od 5. novembra 1927 do 5. novembra 1928, in tretjega, od 5. novembra 1928 do uvedbe kraljeve diktature 6. januarja 1929. Razčlemba delovanja obeh slovenskih oblastnih skupščin pokaže njuno izjemno ustvarjalno voljo doseči, da bi se položaj Slovenije, kolikor je le bilo mogoče, približal narodnim avtonomističnim ciljem. Avtor natančno prikaže, kako sta obe slovenski samoupravi v prvi polovici leta 1927 od ljubljanskega in mariborskega velikega župana prevzeli vrsto pristojnosti: nadzor nad občinami, okrajnimi zastopi in okrajnimi cestnimi odbori in upravljanje bivše deželne imovine. Kasneje sta organizirali tudi svoje oblastne denarne zavode. V času, ko je bila SLS še v vladi – do srede aprila 1927 – je Narodna skupščina slovenskima oblastnima skupščinama dala tudi pravico, da v mejah ustave in državnih zakonov spreminjata, dopolnjujeta in razveljavljata bivše deželne zakone. S tem je bila slovenskima oblastnima skupščinama omogočena razširjena uredbodajna pristojnost.

Po sklenitvi znanega Blejskega sporazuma med SLS in velikosrbsko Narodno radikalno stranko julija 1927, na osnovi katerega je SLS po ponovni absolutni zmagi na volitvah v Narodno skupščino septembra 1927 zopet stopila vlado in v njej ostala do kraljeve diktature, je prišlo do prenosa številnih pristojnosti in ustanov od posameznih ministrstev na slovenski oblastni samoupravi. V tem pogledu je bilo sodelovanje SLS v vladi za Slovenijo nedvomno koristno. Ljubljanska in mariborska oblastna samouprava sta od ministrstva za zdravstvo že oktobra 1927 prevzeli skoraj vse pristojnosti na področju zdravstva. Konec leta 1927 pa sta od vseh samouprav v državi od posameznih resornih ministrstev prevzeli tudi največ zadev in ustanov na področju javnih gradenj, kmetijstva, neagrarnih panog, zdravstva in socialnega skrbstva. Prav tako sta bila njuna oblastna proračuna za leto 1928 in 1929, s katerima sta si zagotovili gnotne temelje za svoje delovanje in ki sta bila med najvišjimi v državi, od ministra za finance potrjena hitro in brez zapletov. Pri

tem pa so centralistične oblasti uspele doseči svoj cilj, to je razbremenitev obveznosti osrednjega proračuna pri financiranju posameznih oblastí. Tako je celo vladna SLS za prenesene zadeve iz osrednjega proračuna uspela dobiti le približno tretjino sredstev. Tiste samouprave, med katerimi sta posebej izstopali slovenski, ki so hotele uspešno izvajati svoje naloge, so tako morale pri oblikovanju svojih proračunov poiskati pretežno lastne vire. To je pomenilo dodatno davčno obremenitev prebivalstva.

Obe slovenski samoupravi sta leta 1928 po posebnem pooblastilu Narodne skupščine edini v državi dobili tudi pravico spreminjati nekatere pomembne navedbe povojnih slovenskih vlad. S tem pa sta slovenski oblastni skupščini edini imeli pravico sprejemati tudi uredbe z zakonsko močjo oziroma sta *de facto* začeli izvajati celo omejene zakonodajne funkcije. Ta privilegij je bil, enako kot prenos večjega števila zadev in ustanov iz državne uprave na slovenski oblastni samoupravi, pogojen s sodelovanjem SLS v vladni koaliciji. Vse to je pomenilo asimetrično udejanjanje oblastne samouprave, kar so odločno kritizirali zlasti na Hrvaškem, kjer so predstavniki centralističnih oblasti ovirali njeno delovanje.

Uvedba diktature je končala slabo dvoletno obdobje, ko so Slovenci – zlasti na gospodarsko-socialnem področju – veliko pomembnih zadev v znatni meri upravljali sami. Kako so pozitivno učinkovale posledice uspešnega delovanja slovenskih oblastnih samouprav še v prvem letu diktature, ko sta nekdanja vodilna funkcionarja ljubljanske in mariborske oblastne samouprave, dr. Marko Natlačen in dr. Josip Leskovar, postala oblastna komisarja, je avtor prikazal v šestem, sklepnem poglavju svoje monografije (str. 303–350). V njem je predstavljeno tudi nadaljevanje slovenskih avtonomističnih prizadevanj v okviru skromnih pristojnosti banskega sveta Dravske banovine v tridesetih letih. Toda za leta 1927–1929, na katera je osredotočena avtorjeva monografija, je bilo bistveno, da sta bila upostavitve in delovanje ljubljanske in mariborske oblastne samouprave edina oblika udejanjenja slovenskih avtonomističnih teženj v pogojih centralističnega državnega sistema Vidovdanske ustave.

Višja stopnja udejanjenja samouprave oziroma nekaterih vidikov avtonomije na Slovenskem v letih 1927–1929 je bila protiusluga, ki so jo vladne partnerice dale Slovenski ljudski stranki za njeno sodelovanje v vladi. To seveda ni pomenilo uresničenja programa zakonodajne avtonomije Slovenije z lastnim parlamentom in vlado. Toda Slovenska ljudska stranka je delovanje obeh oblastnih samouprav izkoristila za to, da sta, kolikor je le bilo mogoče, prek njenega funkcionskega kadra delovali kot ena slovenska upravna enota. Seveda je pri tem njuno delovanje izkoriščala tudi za svoje strankarske koristi, vendar je treba poudariti, da so njuni najpomembnejši dosežki koristili vsem oziroma splošnim slovenskim interesom. Svoje največje uspehe sta dosegli na gospodarskem področju – pri javnih gradnjah in vzpodbujanju razvoja agrarnih panog. Njun izjemno pomemben dosežek je bila tudi ureditev zdravstva v povezavi z reševanjem socialne problematike. Izboljšali sta še razmere na področju prosvete in kulture. Različne vidike tega širokega in prizadevnega dela obeh samouprav prikazujejo v posebnem razdelku *Priloge* (str. 351–480) objave izbranih sejnih zapisnikov in drugih dokumentov o delovanju skupščin in odborov ljubljanske in mariborske oblasti. To monografiji daje še posebno dokumentarno vrednost. Kaže pa jo tudi bogato fotografsko gradivo in kar 1249 enot njenega znanstveno-kritičnega aparata.

Priloge, na katere opozarjamo na koncu (sledijo jim še povzetek vsebine v nemškem jeziku, seznam virov in literature, okrajšave in imensko kazalo; str. 481–497) so razdeljene na dva podrazdelka. V prvem je objavljenih 17 dokumentov, ki skupaj s številnimi faksimili omogočajo seznanitev z obravnavano problematiko neposredno prek virov. Iz njihove vsebine je še enkrat razvidno, da so Slovenci prek delovanja oblastnih samouprav v letih 1927–1929 pokazali, da lahko samostojno rešujejo pomembna systemska vprašanja svojega razvoja in da bi lahko že v tistem času svoje avtonomistične narodnopolitično težnje udejanjili v polnem obsegu, če bi za to le obstajala ustavna možnost. V drugem podrazdelku sta objavljena še seznam poslancev skupščin ljubljanske in mariborske oblasti in sestava skupščinskih teles.

Poseben pomen dokumentov, objavljenih v *Prilogah* je, da je bralec prek njih neposredno seznanjen tudi z značilnostmi slovenskega parlamentarizma, kakršnega sta lahko v letih 1927–1929 udejanjali ljubljanska in mariborska oblastna skupščina. V njiju so bili izvoljeni poslanci kar dvanajstih političnih strank, sestava obeh oblastnih skupščin pa je zrcalila tedanje razmerje moči v slovenski politiki. Kot je razvidno iz objavljenih dokumentov je v obeh oblastnih skupščinah kljub zakonskim omejitvam prišlo tudi do političnih razprav. V razpravah so svoja stališča do vseh tedaj aktualnih socialno-gospodarskih, kulturnih, prosvetnih in političnih problemov izrazili predstavniki različnih političnih subjektov katoliške, liberalne in socialistične usmeritve. Avtor zato že v predgovoru utemeljeno ugotavlja, da sta bili glede pluralistične strankarske sestave obe oblastni skupščini »celo neke vrste predhodnici slovenskega parlamenta, izvoljenega

leta 1990; v vmesnih obdobjih so namreč bila slovenska parlamentarna predstavništva sestavljena strankarsko monolitno«, medtem ko so se »vse pristojnosti pravega državnega parlamenta (...) lahko razvile šele v samostojni Republiki Sloveniji. V procesu oblikovanja slovenskega parlamentarizma ima zato tudi delovanje ljubljanske in mariborske oblastne skupščine 1927–1929 pomembno mesto.« (str. 13) Ali, kot še upravičeno opozarja avtor: »Delovanje oblastnih samouprav oziroma oblastnih skupščin in odborov, preko katerih se je v prizadevanjih za razširitev pristojnosti in čim bolj samostojno reševanje perečih problemov, odvijal tudi spopad med centralizmom in avtonomizmom, ima večjo vlogo v političnem, gospodarskem, socialnem in kulturnem življenju na Slovenskem konec dvajsetih let, kot je doslej ugotavljalo naše zgodovino pisje.« (Prav tam)

Prof. Stiplovšek je z monografijo *Slovenski parlamentarizem 1927–1929* uspešno presešel zgoraj omenjeno vsebinsko pomanjkljivost v dosedanjem zgodovinskem vrednotenju slovenskih narodno-emancipacijskih naporov v prvi jugoslovanski državi. Njegov *Parlamentarizem* nam zagotavlja, da bo odslej njihovo razčlenjevanje še tehtnejše in celovitejše. Potrjuje pa tudi še kako potrebno zavezanost temeljnemu raziskovalnemu delu, ki najdosledneje osmišlja nadaljnjo vrednostno spoznavno rast zgodovino pisne vede.

Jurij Perovšek

Ivan Čizmić, Ivan Miletić, George J. Prpić, **From the Adriatic to Lake Erie : a History of Croatians in Greater Cleveland.** Eastlake : American Croatian Lodge »Cardinal Stepinac«; Zagreb : Institute of Social Sciences Ivo Pilar, 2000. 557 strani.

Knjiga o zgodovini Hrvatov v velikem Clevelandu je začela nastajati že sredi sedemdesetih let 20. st., oziroma od izida knjige Karla Bonutija in Georga J. Prpića, *Selected Ethnic Communities of Cleveland: A Socio-Economic Study* (Cleveland: Cleveland State University, 1974, 240 strani), katere del je posvečen tudi razvoju slovenske in hrvaške skupnosti v Clevelandu. Čeprav je Prpić konec sedemdesetih let nadaljeval z raziskavami o Hrvatih v Clevelandu, pa rezultati teh raziskav niso bili objavljeni.

Leta 1988 je skupina šestih raziskovalcev pričela na pobudo bremenske univerze z raziskovanjem zgodovine nasprotij in sodelovanj med izseljenskimi skupnostmi pripadnikov vzhodnoevropskih narodov v Clevelandu v obdobju 1880–1930 (*Conflict and Cooperation: Comparative Research on the East European Experience in the Area of the City of Cleveland, Ohio 1880–1930*). Raziskovalci so v okviru projekta najprej tri mesece zbirali gradivo v Clevelandu, nato pa za vsako od skupnosti pripravili od 100 do 250 strani tekstov. Rezultat raziskav so bili rokopisi o življenju pripadnikov hrvaške (Ivan Čizmić), madžarske (Juliana Puskas), poljske (Adam Walaszek), slovenske (Matjaž Klemenčič), slovaške (Michael Kopanic) in češke (Winston Chrislock) izseljenske skupnosti v Clevelandu.

Sredi devetdesetih let so bili objavljeni rezultati raziskav o clevelandskih Slovencih. Pri tem je potrebno še omeniti, da je Klemenčič svojo knjigo dopolnil z obravnavo celotne zgodovine Slovencev v Clevelandu, Adam Walaszek pa je ostal pri prvotnih časovnih omejitvah.

Medtem, ko je knjiga Matjaža Klemenčiča, obravnavala 120-letno zgodovino slovenske skupnosti v Clevelandu v enem delu, pa je knjiga o zgodovini hrvaške skupnosti v Clevelandu razdeljena v dva dela. Prvi del obravnava na 179 straneh obdobje 1880–1945, drugi del pa na 321 straneh obdobje od leta 1945 do sredine devetdesetih let. Pričujoče delo je pomembno tudi za poznavanje zgodovine Slovencev v Clevelandu, saj v veliki meri obravnava zgodovino slovensko-hrvaških odnosov v tem severnoameriškem vele mestu.

V prvem poglavju so avtorji (Čizmić, Miletić in Prpić) najprej orisali prve priselitve Hrvatov na območje današnjih Združenih držav, ki so se začele že ob koncu 16. st. in so bile povezane s trgovino sužnjev. Pri tem je zanimivo zlasti dejstvo, da so kot prevozniki v trgovini s sužnji sodelovali tudi dubrovniški ladjarji, čeprav je bila na nekaterih območjih Hrvaške (npr. Korčula ter Dubrovnik) trgovanje s sužnji prepovedano že v 13. st. torej 600 let prej kot v Veliki Britaniji (1833) ali v ZDA v času državljanske vojne.

Na območju Clevelanda naj bi se prvi Hrvati naselili v šestdesetih letih 19. st. V prvem obdobju priseljevanja (do leta 1914) so se – po navedbah avtorjev – naselili v glavnem na St. Clair Avenue in sicer med East 25th Street in East 70th Street. Glede na rezultate mojih raziskav pa lahko rečemo, da je hrvaška

naselbina obsegala območja med East 25th Street in East 40th Street, medtem ko je bilo območje med East 40th Street in East 70th Street na St. Clair Avenue v glavnem naseljeno s slovenskimi priseljenci. Število Hrvatov v Clevelandu je glede na podatke ljudskih štetij relativno težko ugotoviti, predvsem zaradi napak v klasifikaciji ameriških pooblaščenecv za imigracijo. Le-ti so na eni strani Slovence in Hrvate obravnavali kot eno kategorijo, na drugi pa so kot posebno kategorijo upoštevali Dalmatince, Bosance in Hercegovce. V dvajsetih letih 20. st. so potem šteli vse priseljence iz območij Kraljevine SHS kot »Jugoslovane«. Tako avtorji knjige ocenjujejo, da naj bi glede na podatke ameriških ljudskih štetij iz leta 1920 in 1930 živelo v času med obema svetovnima vojnoma na območju Clevelanda okrog 3.500 Hrvatov, ali nekaj več kot petina vseh »Jugoslovanov«.

V nadaljevanju prvega poglavja avtorji knjige izražajo dvom o številu hrvaških priseljencev glede na podatke uradnih ameriških statistik in skušajo na podlagi podatkov župnijskih statistik dokazati večje število Hrvatov. Tako naj bi se po podatkih hrvaške katoliške župnije sv. Pavla rodila med letoma 1903 in 1925 5.102 otroka, med letoma 1931 in 1940 pa naj bi bilo krščenih še 435 otrok. V hrvaški grški katoliški župniji sv. Nikolaja pa naj bi bilo med letoma 1913 in 1940 rojenih preko 1000 otrok. Po podatkih župnijskih kronik naj bi med letoma 1903 in 1940 umrlo 2.115 članov hrvaške katoliške župnije, in 359 članov grške katoliške župnije sv. Nikolaja (med letoma 1914 in 1940).

V drugem poglavju avtorji obravnavajo razvoj hrvaških bratskih podpornih organizacij in društev. Naštevajo dober ducat društev, ki so delovala na območju Clevelanda, in orišejo postopke njihove ustanovitve ter razvoj njihovega članstva. Pri tem tudi navajajo, da so bili člani teh društev tudi slovenski Američani. To je razvidno tudi iz opisov konvencij nekaterih organizacij, ki so potekale v Clevelandu. Tako je na primer tretja konvencija Hrvatske narodne zajednice (National Croatian Society) leta 1896 potekala v slovenski Travnikarjevi dvorani. Podobno je v Slovenskem narodnem domu leta 1926 potekala tudi prva konvencija Hrvatske bratske zajednice (Croatian Fraternal Union), ki je septembra 1924 nastala z združitvijo nekaterih hrvaških bratskih podpornih organizacij. Na koncu drugega poglavja je podan še pregled delovanja Hrvatske katoliške zajednice (Croatian Catholic Union) v Clevelandu in njenih društev.

Glede na bližino slovenske in hrvaške naselbine na St. Clair Avenue in mešane poselitve obeh izseljenskih skupnosti je razumljivo, da so Hrvati pred ustanovitvijo hrvaške župnije obiskovali slovensko cerkev sv. Vida (ustanovljena že leta 1894). Tudi po ustanovitvi hrvaške katoliške župnije so maše do zgraditve hrvaške cerkve sv. Pavla (leta 1904) potekale v slovenski cerkvi sv. Vida. Istočasno je okrog 500 hrvaških grških katolikov organiziralo svojo župnijo sv. Nikolaja in kupilo na East 41th Street manjšo poslopje, v kateri so organizirali svojo cerkev. Župnika obeh hrvaških župnij (Milan Sultić v župniji sv. Pavla in Mile Golubić v župniji Sv. Nikolaja) sta prišla iz domovine.

V nadaljevanju avtorji obravnavajo probleme, ki so se pojavili ob dejstvu, da so se morale župnije vzdrževati same in je bilo njihovo delovanje odvisno le od prispevkov vernikov. V tem kontekstu so obravnavani tudi »boji« za farane med župniki slovenske cerkve sv. Vida in hrvaške cerkve sv. Pavla (obe na St. Clair Avenue), ki jih je v svoji knjigi o Slovencih v Clevelandu opisal tudi Matjaž Klemenčič. Šlo je predvsem za farane, ki so se v Cleveland priselili iz obmejnih območij ob slovensko-hrvaški meji, in so obiskovali cerkev, ki je bila bližje njihovemu bivališču, ne glede na to ali so bili hrvaškega ali slovenskega porekla.

Na koncu poglavja so avtorji orisali še obiske visokih cerkvenih dostojanstvenikov obeh hrvaških župnij v Clevelandu. Tako sta leta 1926 (v času evharističnega kongresa v Chicagu, Illinois) hrvaško skupnost v Clevelandu obiskala rimskokatoliški škof dr. Ivan Sarič iz Sarajeva in škof grškokatoliške cerkve iz Križevcev, Dionizije Njaradi. Podobno je takrat obiskal pripadnike slovenske skupnosti ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič.

V četrtem poglavju so avtorji predstavili kulturno življenje hrvaške skupnosti v Clevelandu ter hrvaške gospodarske organizacije. Gre za širok spekter dejavnosti, katerih temeljita obdelava bi – podobno kot za slovensko izseljenski skupnost v Clevelandu – terjala izid še dveh knjig (eno za izčrpen opis kulturnega življenja in drugo za nazoren prikaz gospodarskih dejavnosti).

V poglavju z naslovom »American Labor Movement« je predstavljen razvoj delavskega gibanja, ki se je v Clevelandu razvijalo v okviru socialistične delavske stranke (Socialist Labor Party) in socialistične stranke (Socialist Party). Omenjeni vseameriški organizaciji sta ustanovili tudi južnoslovenske federacije in izdajali svoja glasila – Radniško borbo (Socialistična delavska federacija) in za Hrvate Radniško stražo (Jugoslovenska socialistična zveza).

Posebno poglavje je namenjeno političnim aktivnostim clevelandskih Hrvatov. Le-ti so že pred prvo svetovno vojno (leta 1902) nasprotovali poskusom postavitve spomenika madžarskemu politiku Lajosu Kossuthu na glavnem trgu v Clevelandu. Leta 1911 so nasprotovali tudi obisku madžarskega grofa Apponyja v Združenih državah. V nadaljevanju tega poglavja je podan opis delovanja ameriških južnih Slovanov ter številnih gibanj clevelandskih Slovencev, Hrvatov in Srbov za ustanovitev skupne jugoslovanske države. Pri tem pa avtorji niso prezrli tudi tako imenovanega »izjavaškega« gibanja, ki je nasprotovalo ustanovitvi jugoslovanske države. Gibanje, ki se je v ZDA pojavilo leta 1918, so vodili nekateri hrvaški in slovenski duhovniki. V nadaljevanju so avtorji prikazali še aktivnosti hrvaških izseljencev v clevelandski mestni politiki. Pri tem omenjajo zlasti Williama Boyda (oziroma Miloša Boića), ki je bil ustanovitelj hrvaškega političnega kluba in bil izvoljen za člana predstavniškega doma zvezne države Ohio (1933–1936) in za člana senata zvezne države Ohio (1936 – 1946). Avtorji omenjajo tudi Daniela Stakicha, ki je bil med drugim tudi prevajalec na mirovni konferenci v Parizu, in Emila J. Crowna (Gvozdanovića), člana clevelandskega mestnega sveta v tridesetih letih 20. st.

V sedmem poglavju avtorji obravnavajo delovanje ameriških Hrvatov v »težkih letih 1941–1945« (med drugo svetovno vojno). Tako so na eni strani predstavili delovanje domobrancev, ki so sicer podpirali idejo neodvisne hrvaške države, hkrati pa so bili proti Paveličevi ustaški Hrvaški, na drugi strani pa zaplete na katere so naleteli pripadniki hrvaške izseljenske skupnosti v vsakdanjem življenju, potem ko je Paveličeva Nezavisna država Hrvatska napovedala vojno ZDA. Zaradi tega je Hrvatska bratska zajednica že 16. julija 1941 poslala ameriškemu predsedniku Rooseveltu posebno pismo, v katerem so mu izrazili lojalnost in podporo ameriški politiki in politiki njenih zaveznic. Hkrati pa je večina ameriških Hrvatov pričela podpirati partizansko gibanje. V tem kontekstu avtorji obravnavajo tudi kongres hrvaških Američanov v Chicagu (februarja 1943), ustanovitev Združenega odbora južnoslovanskih Američanov in drugih organizacij, ki so se ukvarjale s politično in materialno pomočjo domovini med drugo svetovno vojno. Med aktivnimi člani teh organizacij avtorji omenjajo tudi Louisa Cukelo, ki pa ga napačno označujejo za Hrvata. Avtorje je pri tem očitno zavedel članek C. Michaela McAdamsa v *Zajedničarju* (glasilu Hrvatske bratske zajednice), objavljen januarja 1997 pod naslovom »Major Louis Cukela, Croat Hero of the World War I: The Only Living Man to Receive Two Medals of Honor«. Da gre za napako, nam priča napis v *Immigration History Museum* v spomeniku Kip Svobode v New Yorku, ki Cukelo nedvoumno označuje za Slovenca iz Avstrije. Napis je nastal, ko je Cukela prejel priseljsko medaljo za hrabrost v prvi svetovni vojni (o čemer sem pisal že v svoji knjigi *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*).

V drugem delu knjige je na straneh od 185 do 529 (oziroma od 8. do 16. poglavja) opisana zgodovina hrvaške skupnosti v Clevelandu od druge svetovne vojne do današnjih dni. Osmo poglavje avtorji začenjajo z ugotovitvijo, da je število v Jugoslaviji rojenih prebivalcev v okraju Cuyahoga, ki obsega območje Clevelanda, upadlo iz okrog 20.200 leta 1930 na okrog 12.800 leta 1950. Vzroke za upad števila v Jugoslaviji rojenega prebivalstva avtorji iščejo v njihovih selitvah iz Clevelanda v naselja vzhodno Clevelanda.

V približno enakih razmerjih je upadalo tudi število Hrvatov; po drugi svetovni vojni pa se je naselilo v ZDA nekaj deset tisoč Hrvatov. Tako naj bi se samo med letoma 1948 in 1953 priselilo v ZDA okrog 5.000 tako imenovanih razseljenih oseb hrvaškega porekla, 8.000 Hrvatov pa se je v ZDA priselilo tudi na podlagi Zakona o preseljevanju (*Immigration Act*) iz leta 1953. Okrog 20.000 Hrvatov naj bi se v ZDA naselilo v obdobju 1953–1968, po letu 1965 pa naj bi se v ZDA vsako leto priselilo nadaljnjih 3.600 Hrvatov. Številni priseljenci hrvaškega porekla so se naselili tudi v Clevelandu. Po podatkih prof. Donalda Levyja naj bi se samo med letoma 1967 in 1971 naselilo v Clevelandu okrog 8.000 Hrvatov, ki so svojo domovino zapustili zaradi političnih razmer po letu 1967. V nadaljevanju sledi pregled ameriške zakonodaje po drugi svetovni vojni, ki je omogočila naselitev vzhodnoevropskih političnih emigrantov v ZDA. Pri tem se avtorji ukvarjajo tudi z vprašanjem lobiranja starejših priseljskih skupnosti in katoliške Cerkve v ZDA za spreminjanje priseljske zakonodaje (s temi vprašanji se je ukvarjal tudi avtor teh vrstic v članku »Prihod slovenskih beguncev v ZDA po drugi svetovni vojni. Celovški zvon, leto 13, št. 47. Celovec, 1995.– str. 71–85«).

V devetem poglavju je obravnavana zgodovina hrvaških cerkva (katoliške cerkve sv. Pavla in grško-katoliške cerkve sv. Nikolaja) po drugi svetovni vojni, v desetem pa delovanje Hrvatske bratske zajednice (*Croatian Fraternal Union*) in Hrvatske katoliške zajednice (*Croatian Catholic Union*), oziroma njihovih društev v Clevelandu. Pri tem so avtorji knjige navajajo tudi nekatere probleme, ki jih je imela Hrvatska bratska zajednica z ameriškimi oblastmi zaradi sodelovanja z jugoslovanskim režimom. Zato so ameriške oblasti novim priseljencem odsvetovala včlanitev v to bratsko podporno organizacijo.

V poglavju o kulturni dejavnosti clevelandskih Hrvatov je ob pevskih zborih in tamburaških orkestrih prikazana še dejavnost Ameriško-hrvaškega doma Alojzije Stepinac (Croatian National Home Alojzije Stepinac), Hrvaškega ženskega društva kardinal Stepinac (The Croatian National Women's Club »Cardinal Stepinac«), hrvaškega muzeja in knjižnice (Croatian Heritage Museum and Library) ter šole hrvaškega jezika (The Croatian American Heritage Foundation School of Croatian Language »Cardinal Stepinac«). Posebno pozornost pa so avtorji posvetili Ameriško-hrvaškemu akademskemu klubu (American Croatian Academic Club), ki je bil ustanovljen leta 1958. Glavni cilj kluba je bilo promoviranje hrvaške zgodovine in kulture ter seznanjanje Američanov in drugih prebivalcev angleško govorečih dežel s hrvaškimi problemi v preteklosti in sedanjosti. V tem okviru so člani kluba organizirali številne seminarje o hrvaški kulturi na raznih ameriških univerzah.

Dvanajsto poglavje obravnava prispevek clevelandskih Hrvatov na gospodarskem in političnem področju. Zlasti pri predstavitvi podjetnikov hrvaškega porekla se je avtorjem zapisalo tudi nekaj slovenskih imen (npr. lastnika potovalne agencije Mihelin, Franka Mihelina, ki je slovenskega porekla. Dejstvo pa je, da je njegova hčerka poročena s hrvaškim priseljencem in da so prostori agencije v srcu hrvaške naselbine na St. Clair Avenue). Udejstvovanje hrvaških izseljencev v političnem življenju Clevelanda je opisano v posebnem podpoglavju *Croatians and Political Life* (Hrvati in politično življenje). Tako so avtorji predstavili delo Emila J. Crowna (Gvozdanovića), o katerem piše tudi avtor teh vrstic v svoji knjigi o Slovencih v Clevelandu. Vsekakor najpomembnejši clevelandski Hrvat pa je Dennis J. Kuchinich, ki je bil ob koncu sedemdesetih let 20. st. izvoljen za clevelandskega župana, od leta 1994 do 1996 je bil v senatu zvezne države Ohio, nato pa je bil leta 1996, 1998 in 2000 izvoljen za člana predstavniškega doma ameriškega Kongresa. Avtorji knjige omenjajo tudi Johna A. Milakovicha, ki je ob koncu sedemdesetih let 20. st. zasedel tradicionalno slovenski sedež v clevelandskem mestnem svetu s področja St. Clair Avenue (23. volilni okraj). Avtorji pa opozarjajo poleg že omenjenega Dennisa J. Kuchinicha še na dva kongresnika hrvaškega porekla (Johna Kasicha in Georga Radanovicha). Na koncu 12. poglavja je dodan tudi seznam okrog 340 podjetnikov hrvaškega porekla, ki je nastal na osnovi reklam, objavljenih v najrazličnejših hrvaških publikacijah, ki so izšle ob raznih obletnicah hrvaških organizacij.

V trinajstem poglavju so avtorji pripravili pregled športnih aktivnosti ameriških Hrvatov. Na prvem mestu omenjajo nogometni klub »Croatia«, ki ga je nekaj športnih navdušencev ustanovilo leta 1953. Ker so bili člani kluba tudi pripadniki drugih narodnostnih skupnosti (zlasti Belorusi), so si nekateri prizadevali ustanoviti klub, katerega člani bi bili izključno Hrvati. Tako so leta 1957 ustanovili Ameriško-hrvaški nacionalni nogometni klub »Croatia« (American Croatian National Soccer Club »Croatia«), ki je že v prvem letu svojega delovanja postal najboljšo amatersko moštvo v zvezni državi Ohio (v finalu je premagal nemški klub »Liederkrantz« iz Mansfielda). Pri tem je potrebno še omeniti, da so se tudi športni klubi udeleževali na političnem področju. Tako so na primer člani nogometnega kluba »Croatia« sodelovali v vseh protestih zoper jugoslovanski politični režim, ki so jih organizirali clevelandski Hrvati. Tudi leta 1964 organizirana Ameriško-hrvaška nogometna zveza ZDA in Kanade (American Croatian Soccer Federation of USA and Canada), ki je združevala nogometne klube hrvaških izseljencev v ZDA in Kanadi, je med svojimi cilji omenjala podporo javnim in zasebnim organizacijam, ki so bile proti komunizmu v domovini. Eden od pogojev za članstvo v takšnem hrvaškem klubu je bil, da člani niso smeli na noben način simpatizirati s komunističnim režimom v Jugoslaviji. V nadaljevanju poglavja avtorji omenjajo tekmovanja, ki jih je organizirala Ameriško-hrvaška nogometna zveza ZDA in Kanade. Prvo tekmovanje je potekalo 5. in 6. septembra 1964 v Clevelandu, na katerem so sodelovali klubi iz Clevelanda ter Milwaukeeja iz ZDA in iz Londona ter Windsorja v Kanadi. Le nekaj let po prveni tekmovanju so člani kluba »Croatia« zgradili v kraju Thompson (okrog 50 km od Clevelanda) svoj nogometni stadion. Avtorji knjige omenjajo tudi 28. hrvaško nogometno prvenstvo (leta 1991 je potekalo v kraju Eastlake), ki si ga je ogledal tudi tedanji predsednik Republike Hrvaške, dr. Franjo Tuđman.

V šestdesetih letih 20. st. so ob »Croatiji« v Clevelandu delovali še trije hrvaški nogometni klubi (»Zagreb«, »Hrvat« in »Drina«), številne mlade ameriške Hrvate pa so združevali tudi klubi, ki so gojili druge športne panoge. Tako sta Hrvatska katolička zajednica in Hrvatska bratska zajednica gojili v mladinskih odsekih bowling, golf, baseball in softball (žensko različica basebala). Nekateri igralci, ki so svojo športno pot pričeli v teh majhnih klubih hrvaških izseljencev, so kasneje uspeli tudi v profesionalnih ameriških ligah (zlasti v tipičnih ameriških športih). Tako je Elvis Grbac, uspešen igralec ameriškega

nogometa, leta 1997 za 20 milijonov dolarjev podpisal petletno pogodbo s profesionalno ekipo Kanas City Chiefs. Podobno je John (Ivan) Jurkovic leta 1999 podpisal triletno pogodbo za 3,45 milijona dolarjev za clevelandski klub ameriškega nogometa Cleveland Browns.

Naslednji poglavji (štirinajsto in petnajsto) predstavljata politično delovanje ameriških Hrvatov v zvezi s staro domovino po drugi svetovni vojni. Medtem ko je v štirinajstem poglavju podan pregled do leta 1989, pa je petnajsto poglavje posvečeno delovanju clevelandskih Hrvatov za osamosvojitve Hrvaške po letu 1989.

Mnogi ameriški Hrvati so vsa leta po drugi svetovni vojni podpirali idejo o svobodni, neodvisni ter demokratični Hrvaški in Cleveland je bil vselej eden od centrov teh političnih aktivnosti. Do reakcij zoper komunistične in levičarske organizacije v domovini je med delom ameriških Hrvatov prišlo že leta 1945. O tem so že 9. decembra 1945 razpravljali na hrvaškem kongresu v Chicagu, 17. marca 1946 pa so predstavniki nekaterih hrvaških organizacij na sestanku v Clevelandu ustanovili politično organizacijo Ujedinjeni Hrvati Amerike (United American Croatians), ki je nasprotovala ponovni ustanovitvi Jugoslavije po drugi svetovni vojni. Večina sodelujočih na clevelandskem sestanku je podprla Hrvatsko seljaško stranko (HSS) dr. Vlada Mačka, ki je že delovala v emigraciji, in zahtevala, da le-ta prevzame tudi vodstvo hrvaškega političnega gibanja v emigraciji, saj je na volitvah leta 1938 dobila večino glasov na Hrvaškem. Glavni cilji organizacije Ujedinjeni Hrvati Amerike so bili: (1) propaganda zoper komunizem v Jugoslaviji; (2) ustanovitev svobodne demokratične hrvaške države in (3) zbiranje humanitarne pomoči za hrvaške begunce.

Druga skupina ameriških Hrvatov, zlasti tisti iz delavskih vrst, ki so ostali zvesti svoji politični usmeritvi, je podprla kandidato člana Progresivne stranke, Henryja A. Wallacea za predsednika ZDA. Pri tem avtorji knjige niso pozabili omeniti, da je bil eden od treh sestavljalcev njegovega predvolilnega programa znameniti ameriški pisatelj slovenskega porekla Louis Adamič. Aprila 1947 pa so ameriški hrvaški levičarji sklicali drugi kongres ameriških Hrvatov. Le-ta je nadaljeval delo čikaškega kongresa iz leta 1943, na katerem so udeleženci podprli partizansko gibanje v domovini in hkrati obsodili Paveliča kot Hitlerjevega pomagača. V petdesetih letih 20. st. so – zaradi odklonilnega stališča ameriške vlade do delovanja levičarjev, ki naj ne bi bilo v skladu z ameriški nacionalnimi interesi – levo usmerjeni ameriški Hrvati praktično prenehali s svojim delovanjem. Nekateri so se celo znašli na listi Komiteja neameriških aktivnosti (Committee on Un-American Activities), vendar pa jih je bila kasneje večina odstranjena s te liste, saj so uspeli dokazati, da je njihova aktivnost v skladu z ameriški nacionalnimi interesi.

V posebnem podpoglavju avtorji predstavijo tudi nekatere pomembnejše hrvaške politične organizacije, ki so po drugi svetovni vojni delovale v Clevelandu. Kot prvi je v knjigi predstavljen odsek »dr. Ante Starčević«, ki je deloval v okviru organizacije Združeni ameriški Hrvati (Dr Ante Starčević Branch of the United American Croatians). Namen organizacije, ki je bila ustanovljena 16. oktobra 1950, je bila pomoč beguncem in invalidom iz Hrvaške ter »borba za svobodo hrvaškega naroda in njegovo lastno državo«. V tem kontekstu je odsek maja 1960. ob 15-letnici »pliberške tragedije« (poboja Hrvatov, ki so jih leta 1945 zajeli in vrnili v domovino), naslovljen na ameriškega predsednika, State Department, podpredsednika, senatorje in kongresnike poseben memorandum, s katerim je obsodil tako poboje, ki so jih zagrešile jugoslovanske oblasti po drugi svetovni vojni, kakor tudi razmere v tedanji Jugoslaviji. Ob tej obletnici je odsek organiziral tudi žalno slovesnost in pričel z zbiranjem materialov za knjigo, ki naj bi svetovno javnost seznanilo z resnico o tej tragediji. Odsek »Dr. Ante Starčević« je januarja 1962 podprl tudi pobudo kongresnika Edwarda Derwinskega za ustanovitev posebnega podkomiteja v ameriškem kongresu, ki bi se ukvarjal s problematiko zatiranih narodov vzhodne Evrope (Subcommittee for captive nations of Eastern Europe). Tako je odsek v posebnem pismu zaprosil številne ameriške Hrvate iz Clevelanda, naj v podporo akciji kongresnika Derwinskega pišejo »svojim« kongresnikom in senatorjem, in jih seznanijo s položajem v domovini. Vodstvo odseka »Dr. Ante Starčević« je med drugim tudi zapisalo: »...Menimo, da je takšna akcija najboljši in realen odgovor na sovjetsko propagando glede kolonializma. Korist od ustanovitve takšnega podkomiteja bi bila, da bi se začel trend podpore zatiranim narodom, kar bi bil odločilen faktor v boju svobodnega sveta proti komunizmu. Moramo poudariti dejstvo, da je Titova Jugoslavija prav tako komunistična država, kot je to sovjetska Rusija. Prosimo vas, da omenite v svoji resoluciji Hrvate, Makedonce, Črnogorce, Srbe in Slovence kot zatirane narode, ker je Jugoslavija večnacionalna država. Z vsa silo vas prosimo, da podprete resolucijo za ustanovitev takšnega podkomiteja

na otvoritveni seji Kongresa ...« Potem, ko je bil predlog kongresnika Derwinskega sprejet, so od leta 1963 v ZDA obeleževali teden zatiranih narodov (The Captive Nations Week).

V Clevelandu sta delovala tudi odsek Hrvatske seljačke stranke z imenom »Matija Gubec« (Croatian Peasant Party »Matija Gubec« Branch), ki je štel okrog 20 članov, in odsek organizacije Hrvatski domobran (Croatian Guardians of Liberty). Organizacijo Hrvatski domobran je leta 1933 v Buenos Airesu ustanovil sodelavec Ante Pavelića, Branko Jelić, ki je 1. julija 1934 ustanovil tudi clevelandski odsek omenjene organizacije. Jelić je istega leta sodeloval tudi na proslavi Hrvaškega dneva v Clevelandu, kjer je bil eden glavnih govornikov na zborovanju, ki se ga je udeležilo več kot 6.000 ljudi. Čeprav organizacija Hrvatski domobran formalno nikoli ni prenehala z delom, pa so njene aktivnosti v glavnem prenehale že med drugo svetovno vojno. Leta 1956 se je clevelandski odsek, ki se je leta 1958 začel imenovati po »Dr. Anti Paveliću« (Croatian Guardians of Liberty, Inc., Branch Dr. Ante Pavelić) priključil Hrvatski državni stranki (Croatian State Party). Stranka, ki jo je po drugi svetovni vojni ustanovil dr. Ante Pavelić, se je leta 1956 preoblikovala v Hrvatski oslobodilački pokret (Croatian Liberation Movement) in delovala na podlagi principov prvega ustaškega gibanja. Leta 1959 je bila v New Yorku registrirana kot »Croatian Guardians of Liberty, Inc.«. Vodstvo organizacije je v statutu zapisalo, daje njen cilj »... (a) ustanovitev združenja Američanov v Združenih državah za neodvisno državo Hrvaško; (b) promocija združenja hrvaških Američanov v ZDA; (c) povezovanje z drugimi sorodnimi organizacijami v ZDA; (d) boj zoper ruski imperializem in komunizem kot tudi zoper druge oblike diktatorstva, kakršen je Titov komunizem ...« Člani »Croatian Guardians of Liberty, Inc.« so v tem okviru organizirali tudi številne protestne akcije. Tako so vsako leto obeleževali dan hrvaške neodvisnosti (10. aprila; dan ustanovitve Neodvisne države Hrvaške) ter 29. novembra ob državnem prazniku takratne jugoslovanske države redno javno demonstriali zoper Jugoslavijo in njen režim.

Po tem, ko je leta 1955 prišlo do spora med Vekoslavom Maksem Luburićem in Antejem Pavelićem, je Luburić v Španiji ustanovil organizacijo Hrvatski narodni odpor (The Croatian National Resistance). Organizacijo je Luburić vodil do leta 1969, ko gaje jugoslovanska tajna policija (UDBA) ubila v Španiji. Po Luburićevi smrti so bile aktivnosti organizacije prenešene v Kanado, kjer je v Torontu deloval njen najmočnejši odsek »Erih Lisak«, posamezni odseki pa so delovali tudi v Zahodni Nemčiji, na Švedskem ter v Franciji in ZDA. Potem, ko je organizacija dobila dovoljenje za svoje delovanje v ZDA in se je preimenovala v Ameriški prijatelji Hrvaškega narodnega odpora (American Friends of the Croatian National Resistance), so se njeni člani leta 1964 in leta 1967 sestali v Clevelandu. Od leta 1967 naprej se je organizacija ukvarjala predvsem z vprašanjem, kako pridobiti mlajše člane, saj so bili člani organizacije predvsem ustaški vojaki iz časov druge svetovne vojne na Hrvaškem, hkrati pa so se ukvarjali tudi s podporo tako imenovani hrvaški pomladi.

Potem, ko so jugoslovanske oblasti decembra 1971 zlomile tako imenovano »hrvaško pomlad«, je v sedemdesetih letih prišlo v ZDA tudi do radikalnejših izbruhov hrvaškega nacionalizma. Tako so leta 1976 nekateri člani organizacije Ameriški prijatelji Hrvaškega narodnega odpora (Zvonko Bušić, njegova žena Julienne, Frane Pešut, Slobodan Vlašić in Pero Matanić) organizirali ugrabitev letala družbe TWA v New Yorku in pilote prisilili, da so poleteli proti Parizu. Ugrabitelji so zahtevali, da največji ameriški časopisi objavijo poziv ameriškemu ljudstvu in poseben pamflet National Self-Determination: A Basic Human Right, Universal and Fundamental declaration (Nacionalna samoodločba: temeljna človekova pravica, univerzalna in temeljna deklaracija), v kateri so opisali hrvaški boj za svobodo. Na ta način so prisilili svetovni tisk, da je začel pisati o hrvaških problemih,

Poleg omenjenih sta v Clevelandu delovali še dve politični organizaciji hrvaških izseljencev: Hrvatski narodni odbor in Američko hrvatsko društvo »Rodoljub«. Hrvatski narodni odbor (Croatian National Committee) je bil ustanovljen leta 1952, ko je prišlo do razkola med dr. Brankom Jelićem dr. Antom Pavelićem. Glavni cilj odbora, katerega glavni centri delovanja so bili sicer v Evropi (Berlin in München), je bila ustanovitev neodvisne države Hrvaške na principih zahodnoevropske demokracije. Člani Hrvatskega narodnega odbora so izdajali časopis Hrvatska država (Croatian State), v Clevelandu pa bilten Za Boga i Hrvatsku (For God and Croatia). Leta 1956 je več hrvaških političnih organizacij inkorporiralo v zvezni državi Ohio novo organizacijo – Američko-hrvatsko društvo »Rodoljub« (American Croatian Association »The Patriot«).

Junija (28. in 29. 1969) se je v Clevelandu sestal tudi prvi hrvaški kongres za Severno Ameriko

(Croatian Congress for North America). Udeleženci kongresa so v posebni resoluciji obsodili politični teror in ekonomsko izkoriščanje Hrvaške, ki sta prisilila okrog 400.000 Hrvatov v izselitev, in obsodil umore hrvaških političnih emigrantov, ki jih je zagrešila jugoslovanska tajna policija. Zagovarjali so tudi pravico do samoodločbe za Hrvate, da živijo v suvereni demokratični republiki pod vodstvom demokratično izvoljenega sabora.

Na kongresu so ustanovili tudi Severnoameriški svet za hrvaško neodvisnost (North American Council for the Independence of Croatia), kateremu so se pridružile mnoge hrvaške politične organizacije in skupine. Po kongresu so člani sveta, katerega sedež je bil v New Yorku, pričeli s propagandno dejavnostjo. Tako so ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let 20. st. poslali nemškemu konzulatu v Clevelandu več resolucij, v katerih so protestirali zaradi umorov hrvaških političnih emigrantov na nemškem ozemlju. Marca 1970 so poslali tudi protest papežu Pavlu VI., v katerem so nasprotovali vzpostavitvi diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Svetim sedežem in zoper načrtovani obisk jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita v Vatikanu. Protestirali so tudi zoper obisk predsednika Nixona v Jugoslaviji, v sedemdesetih letih 20. st. pa z vsemi silami podpirali tako imenovano »hrvaško pomlad«. Kmalu po drugem kongresu Severnoameriškega sveta za hrvaško neodvisnost (New York, 4.–6. junij 1971) se je leta preimenoval v Severnoameriški svet za hrvaško državo (North American Council for the Croatian State), hkrati pa je bil ustanovljen tudi poseben podkomite za mesto Cleveland, ki ga je vodil Petar Oroz.

Po koncu »hrvaške pomladi« (decembra 1971) so po dolgih pripravah Sveti za hrvaško državo (severnoameriški, južnoameriški, evropski in avstralski) 1. decembra 1973 sklenili ustanoviti centralni hrvaški svet. Program so izpeljali na svetovnem hrvaškem kongresu v Torontu (1.–3. februarja 1974), kjer so ustanovili Hrvatsko narodno vječe (HNV – Croatian National Congress), katerega glavna naloga je bila podpora Hrvatom za ustanovitev svobodne in neodvisne države Hrvaške. Tako se je 5. februarja 1972 sestalo v Clevelandu 100 predstavnikov 20 hrvaških organizacij, ki so sprejeli resolucijo z zahtevo po osvoboditvi hrvaških političnih oporečnikov. Resolucije so poslali tedanjemu ameriškemu predsedniku Richardu Nixonu, kanadskemu predsedniku vlade Pierru Trudeauju in najvišjim državnikom drugih držav članic OZN.

Ob tem je potrebno še omeniti, da je sredi sedemdesetih let prišlo v Clevelandu do razkola v krajevnem komiteju HNV. Ustanovljena sta bila dva sveta, pri čemer so člani Ameriškega hrvaškega akademskega kluba (The American Croatian Academic Club) zagovarjali uporabo miroljubnih metod v boju za doseg hrvaške neodvisnosti, medtem ko so člani organizacije imenovane Hrvatski narodni odpor (Croatian National Resistance) zagovarjali uporabo bolj radikalnih in celo oboroženih akcij zoper jugoslovansko državo.

V nadaljevanju poglavja avtorji predstavijo še »patriotične proslave« clevelandskih Hrvatov. Na prvem mestu je omenjen hrvaški katoliški dan (Croatian Catholic Day), ki so ga clevelandski Hrvati prvič praznovali leta 1944. Po letu 1953, ko so peti hrvaški katoliški dan posvetili imenovanju zagrebškega nadškofa Alojzija Stepinca za kardinala, so nato ta dan praznovali (skoraj) vsako leto.

Podobno kot clevelandski Slovenci so tudi tamkajšnji Hrvati od leta 1950 dalje v mesecu maju obeleževali poboje domobrancev in ustašev s strani jugoslovanskega režima oziroma »pliberško tragedijo«. Junija 1973 so organizirali tudi znanstveni simpozij o hrvaški pliberški tragediji, kar so zabeležili tudi clevelandski časopisi, kot na primer Plain Dealer, ki izhaja v nakladi preko pol milijona izvodov.

Hrvaški politični emigranti so praznovali tudi dan hrvaške neodvisnosti (10. april – dan ustanovitve Paveličeve Nezavisne države Hrvatske). Vse do leta 1960 so bile te proslave bolj zasebnega značaja in o njih v lokalnem časopisu v glavnem niso poročali. Od leta 1960 naprej pa, ko so se teh proslav pričeli udeleževati tudi nekateri politični predstavniki (npr. župan Clevelanda ter kongresniki), pa so o teh proslavah pričeli poročati tudi lokalni mediji, kot na primer časopis Plain Dealer. Leta 1968 se je proslave ob dnevu hrvaške neodvisnosti udeležil tudi senator Frank Lausche, ki je bil slovenskega porekla in tega leta je clevelandski župan Carl B. Stokes razglasil 10. april za dan hrvaške neodvisnosti v mestu Clevelandu. Podobno je bilo tudi leta 1969, ko je Stokes v svoji izjavi dal polno podporo boju Hrvatov za ustanovitev njihove neodvisne hrvaške države. Zahteve hrvaške skupnosti na prireditvi ob dnevu hrvaške neodvisnosti, ki je tega leta potekala v Slovenskem narodnem domu v Clevelandu, je podprla tudi slovenska skupnost (politična desnica), glede na poročilo slovenskega etničnega časopisa Ameriške domovine, pa je tudi guverner zvezne države Ohio James Rhodes pozval k boju za ponovno vzpostavitev neodvisne, svobodne in demokratične države Hrvaške.

Seveda pa so povsem drugače dogajanja ob dnevih hrvaške neodvisnosti komentirali predstavniki jugoslovanske države. Tako je generalni konzul tedanje SFRJ, 29. aprila 1969 poslal clevelandskemu županu uradni protest zoper razglas mesta Cleveland, v kateri so za praznik razglasili dan hrvaške neodvisnosti, in zoper dovoljenje za izobešanje zastave neobstoječe hrvaške države na Cleveland Public Square. Konzul je takšna dejanja smatral za žalitev jugoslovanskih narodov in jugoslovanske vlade, ki je bila med drugo svetovno vojno ameriška zaveznica. Generalni konzul je župana Stokesa tudi spomnil, da sta leta 1968 jugoslovanski ambasador Crnobrnja in konzul Stipanić razložila županu pomen 10. aprila 1941, oziroma dneva ko je po nacistični okupaciji Jugoslavije prišlo do ustanovitve kvizlinške Nezavisne države Hrvaške, ki je 15. decembra 1941 napovedala vojno ZDA in Veliki Britaniji.

Protesti jugoslovanskih oblasti sprva niso kaj prida zalegli, saj je župan Stokes leta 1970 dan hrvaške neodvisnosti ponovno razglasil tudi za mestni praznik. Šele leta 1971 je jugoslovanskim predstavnikom uspeli prepričati uradne proslave dneva hrvaške državnosti. Vendar pa je do tega prišlo šele po posredovanju ameriškega State Departmenta, ki je marca 1971 prosil župana Stokesa, naj uradno ne dovoli obeležitve dneva hrvaške neodvisnosti. Čeprav so leta 1971 potekale slovesnosti brez predstavnikov mesta Cleveland, pa je clevelandski mestni svet na poziv mestnega svetnika Edwarda F. Katalinasa sprejel resolucijo za obeleževanje 30 obletnice, ki je bila sprejeta 30. marca 1971. Kljub vsemu so praznovanje dneva hrvaške neodvisnosti nadaljevali tudi v naslednjih letih.

Nekateri člani hrvaške skupnosti iz Clevelanda so se zbirali tudi ob drugih obletnicah. Tako so vsako leto 29. novembra, ko so v Jugoslaviji praznovali Dan republike (na obletnico II. zasedanja Avnoja), organizirali protestne shode zoper jugoslovansko državo. Pri tem je zlasti zanimiva reakcija tedanjega jugoslovanskega generalnega konzula v Clevelandu, ki je 30. novembra 1988 izjavil, da so zahteve za svobodno Hrvaško podobne zahtevam, da bi postal Teksas ali katerakoli druga ameriška zvezna država neodvisna. Zanimiva je tudi izjava jugoslovanskega generalnega konzula v Clevelandu iz leta 1987, ko je pred jugoslovanskim konzulatom protestirala manjša skupina Hrvatov. Po poročilu časopisa Plain Dealer je takrat ugotovil, da brez vojne ne vidi možnost za spremembe v suverenih državah Evrope v nadaljnjih sto letih. Demonstracije so se nadaljevale tudi v letih 1989 in 1990. Leta 1990 so te demonstracije predstavljale začetek aktivnejšega delovanja clevelandskih Hrvatov za hrvaško neodvisnost.

Zadnje relativno kratko poglavje so avtorji posvetili boju Hrvatov v Clevelandu za ustanovitev neodvisne hrvaške države. Večino aktivnosti je vodilo društvo »Kardinal Stepinac« (American Croatian Lodge »Cardinal Stepinac«) iz East Laka v Ohio. Voditelji društva so že leta 1989 poskušali sklicati hrvaški mednarodni kongres, katerega naj bi se udeležili posamezniki in organizacije iz domovine in tujine, vendar pa pri tem niso bili uspešni.

V okvir aktivnosti članov hrvaške narodne skupnosti iz Clevelanda so sodili tudi obiski visokih političnih predstavnikov iz domovine. Tako je julija 1988 Cleveland obiskal dr. Franjo Tuđman in hrvaškim izseljencem spregovoril v Hrvaškem narodnem domu na Waterloo Road v Collinwoodu. Po tem obisku so novembra 1989 tudi v Clevelandu ustanovili podružnico Hrvatske demokratske zajednice (HDZ – Croatian Democratic Union), katere predsednik je postal Ivan Nogalo. Dr. Tuđman je Cleveland obiskal tudi novembra 1989, po tem, ko je na konvenciji American Association for the Advancement of Slavic Studies v Chicagu predaval o aktualnih hrvaških zadevah.

29. novembra 1989 je HDZ v Zagrebu izdala razglas, v katerem so opisali dogodke v Jugoslaviji in svarili pred velikosrbskimi teritorialnimi pretenzijami nad Hrvaško. Zahtevali so tudi ustanovitev demokratične vlade na Hrvaškem, ki naj bi zagotovila človekove pravice in svoboščine vsem državljanom. 30. maja 1990 je predsedstvo HDZ izdalo še razglas, s katerim so povabili vse Hrvate, naj se pridružijo praznovanju dneva, ko se je sestel novoizvoljeni demokratični hrvaški sabor. Clevelandski Hrvati so praznovali v East Laku v dvorani društva »Kardinal Stepinac«. Slovesnosti se je udeležilo večje število pomembnih politikov zvezne države Ohio, med njimi tudi dva Slovenci in sicer August Pust (predstavnik clevelandskega župana) in Stane Kuhar (predstavnik Slovensko-ameriškega sveta).

Januarja 1990 se je v dvorani društva »Kardinal Stepinac« vršila tudi prva konvencija HDZ za Ameriko in Kanado. Udeležilo se ga je okrog 80 delegatov podružnic HDZ in predstavnikov drugih hrvaških organizacij, katerim je spregovoril tudi dr. Franjo Tuđman. Njegov govor je vzbudil precejšnjo pozornost; še zlasti njegova zahteva po neodvisni in demokratični Hrvaški, ki jo je zapisal clevelandski časopis Plain Dealer. Ta časopis je kasneje poročal tudi o hrvaškem referendumu za neodvisnost in o deklaraciji za hrvaško neodvisnost (25. junija 1991). Hrvaško (in tudi slovensko) neodvisnost je podprlo tudi mesto Cleveland.

Škoda je, da avtorji v nadaljevanju niso podrobneje opisali še delovanja clevelandskih Hrvatov za hrvaško neodvisnost v letih 1990 do 1995, saj sem prepričan, da je o tem dovolj gradiva v zasebnih rokah v Clevelandu.

Knjiga o Hrvatih v Clevelandu predstavlja zanimiv in dokaj popoln pregled zgodovine hrvaškega izseljenstva v tem severnoameriškem mestu in pomeni kot 663k razjasnitvi mnogih vprašanj sodelovanja slovenskih in hrvaških priseljencev v novi domovini.

Matjaž Klemenčič

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo "**Kronika**". Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. "Kronika" ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

"Kroniko" lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

V seriji "**Knjižnica Kronike**" so izšle naslednje publikacije:

Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani
Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani
Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani
Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani
Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani

OBVESTILA

Navodila avtorjem prispevkov za **Zgodovinski časopis**

Prispevke za Zgodovinski časopis sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana (zgodovinski.casopis@uni-lj.si). Uredništvo bo sprejelo le tiste prispevke, ki bodo oddani v skladu s sledečimi navodili:

- vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja, vključno s telefonsko številko in po možnostjo z elektronskim naslovovom (e-mail);
- prispevki morajo biti oddani v dvojni obliki: na disketi (ime datoteke (file) naj bo ime in priimek avtorja) in odtisnjeni na papir;
- v kolikor gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (v okvirnem obsegu dveh strani, razen v izjemnih primerih) in sinopsis v obsegu pet do deset vrstic, ki naj vsebuje tudi avtorjev akademski naziv, poklic in delovno mesto ter ustanovo, kjer je zaposlen in njen naslov;
- opombe naj bodo pisane enotno, na dnu vsake strani. Celoten naslov citata naj bo le ob prvi navedbi, nato okrajšano;
- slikovno gradivo (fotografije, zemljevidi, ipd.) naj bo črno-belo in priloženo posebej. Legende (podnapisi) k slikovnemu gradivu naj bodo priložene na posebnem listu in hkrati shranjene na disketi. Slikovno gradivo naj bo označeno na način, ki ne bo dopuščal zamenjav podnapisov;

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Barbara Zlobec, Etik Hister in njegova Kozmografija 5–13
Eticus Hister and his Cosmographia
- Andrej Komac, Vzpon Turjaških v srednjem veku (1. del) 15–48
The Rise of the Turjak (Auersperg) Lords in the Middle Ages (Part I)
- Darko Darovec, Gospodarsko stanje v beneški Istri v 17. in 18. stoletju 49–67
Economic Situation of the Venetian Istria in the 17th and 18th Centuries
- Branko Marušič, Slovenci na Primorskem med političnimi izbirami (1848–1918) 69–76
Littoral Slovenes amidst Political Choices (1848–1918)
- Ludwig Steindorff, Glavno mesto kot simbol nacionalne države v vzhodni
srednji Evropi 77–87
Capital City as a Symbol of National State in Eastern and Central Europe
- Jure Gombač, Novo urejanje socialnega skrbstva v Sloveniji 1944–1947 89–109
New Approaches in Managing Social Welfare in Slovenia (1944–1947)
- Andrej Komac, Vzpon Turjaških v srednjem veku (2. del) 151–178
The Rise of the Turjak (Auersperg) Lords in the Middle Ages (Part II)
- Janez Cvirn, Nacionalne in politične razmere v Kanalski dolini pred prvo
svetovno vojno. Primer Ukev 179–195
National and Political Circumstances in Val Canale (Kanalska dolina) in Italy
before and during WWI; the Case of Ugovizza (Ukve)
- Ivan Vogrič, Slovenski književniki in 1. svetovna vojna 197–232
Slovene writers and WW I.
- Božo Repe, Slovenci v 80. letih (prvi del) 233–262
Slovenes in 1980s (Part One)
- Bojana Schneider, Poročila antičnih zgodovinarjev o »bitki
v Teutoburškem gozdu« (Clades Variana) 315–368
Reports of Historians from Antiquity on the »Teutoburger Wald Battle«
- Boris Golec, Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov
protiturškega tabora (prvi del) 369–393
Origin and Development of Slovene Urban Settlements –
Successors of Fortifications against Turks (Part One)
- Blaž Vurnik, Pokrajinska uprava za Slovenijo. Nekatere strukturne značilnosti
prehodnega obdobja 1921–1923 (1925) 395–412
Regional Administration for Slovenia. Some of the Structural Characteristics
of the Transitional Period 1921–1923 (1925)

Božo Repe, Slovenci v osemdesetih letih (drugi del)	413–448
Slovenes in 1980's (Part Two)	
Günther Bernhard, Listine oglejskega patriarha Pilgrima I. za samostan v Stični	487–521
Documents for the Stična Monastery by Aquileia's Patriarch Pilgrim I	
Boris Golec, Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora (drugi del)	523–562
Origin and Development of Slovene Urban Settlements – Successors of Fortifications against Turks (Part Two)	
Damir Globočnik, Karikature v letih prve svetovne vojne	563–610
Caricatures during World War I	
Dragan Potočnik, Kulturna in prosvetna društva v Mariboru med svetovnjima vojnama	611–632
Maribor's Cultural and Educational Organizations between WWI and WWII	

ZAPISI – NOTES

Marijan Gerdej, Pričevanje dveh pisem o Antonu Aškercu (1856–1912)	263–264
Two Letters on Anton Aškerc (1856–1912)	
Nadja Maganja, Lavo Čermelj in njegova knjiga o škofu Santinu	265–272
Lavo Čermelj and His Book on Bishop Santin	
Peter Švaral, Sodelovanje slovaških in slovenskih študentov v organizaciji Pax Romana	449–455
Peter Švaral, Cooperation of Slovak and Slovene Students in the Pax Romana Association	
Andrej Rozman, Zapis ob stoti obletnici rojstva slovaškega zgodovinarja Daniela Rapanta (1897–1997)	633–635
One Hundredth Anniversary of the Birth of Slovakian Historian Daniel Rapant (1897–997)	
Daniel Rapant, Logika zgodovine	635–642
The Logic of History	

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

Andrej Pleterski, Vozi me vlak v daljave	111–113
Aboard a Train Bound Far Away	
Igor Grdina, Kako je z vozovnico Andreja Pleterskega?	114–115
About Andrej Pleterski's Train Ticket	
Peter Štih, Pojasnilo	116
An Explanation	
Matjaž Klemenčič, Ob pomislekih glede teze o starejšem slovenskem izseljenstvu	273–276
On Second Thoughts Regarding the Thesis on Older Slovene Immigration	

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

Ana Benedetič – sedemdesetletnica (Jože Ciperle)..... 117–119
Ana Benedetič – A Septuagenarian

Milica Kacin Wohinz ob njeni sedemdesetletnici (Nevenka Troha) 277–284
Milica Kacin Wohinz – Septuagenarian

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

Jubilejni 30. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci – Mogersdorf,
4. – 7. julij 2000 (Olga Janša-Zorn) 121–124
Jubilee 30th International Conference on the History of Civilization in Modinci/
Mogersdorf, July 4–7, 2000

Ob prvi obletnici Društva učiteljev zgodovine (Jelka Razpotnik) 124–126
The First Anniversary of the History Teachers' Society

350-letnica praznovanja Vestfalskega miru (Majda Oražem) 285–288
350th Anniversary of the Westphalia Peace Treaty

Vzroki in posledice izseljevanja iz slovenske Istre po drugi svetovni vojni
(Egon Pelikan) 289–294
Reasons for and Consequences of Immigration from Slovene Istria

Umetniška upodobitev podložniških dajatev in razstava v nekdanjem samostanu
Seeon na Bavarskem (Jože Maček) 294–295
Artistic Depiction of Serf Taxes and an Exhibit at the Former Seeon Monastery in Bavaria

30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Rogla, 28.–30. september 2000
(Barbara Šatej) 457–458
30th Convention of Slovene Historians, Rogla, September 28–30, 2000

Poročilo o delu Zveze zgodovinskih društev Slovenije v letih 1998–2000 458–459
1998–2000 Work Report of the Historical Association of Slovenia (HAS)

Poročilo nadzornega odbora ZZDS za poslovni leti 1999–2000 460
Historical Association of Slovenia Supervisory Board Report for 1999–2000
Fiscal Year

Finančno poročilo ZZDS za obdobje 1998–2000 460
1998–2000 Financial Report of the Historical Association of Slovenia

Poročila lokalnih društev 461–464
Reports of Regional Associations

Zasnova delovanja raziskovalne sekcije ZZDS 464
Outline of the HAS Research Section Activities

Nagovor ob prvi podelitvi nagrade Klio 29. 9. 2000 na Rogli (Ervin Dolenc).....	465
Address at the First Klio Award Presentation on Rogla, September 29, 2000 (Ervin Dolenc)	
32. letna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij, Denver, 9.–12. november 2000 (Matjaž Klemenčič)	635–636
32 nd Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies. Denver, Colorado, November 9–12, 2000 (Matjaž Klemenčič)	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Hans D. Kahl, Der Millstätter Domitian (Andrej Pleterski)	127–130
Dušan Sindik, Pisci srednjevekovnog latiniteta (Ignacij Voje)	130–132
Igor Škamperle, Magična renesansa (Jure Gombač)	132–137
Zdenka Janeković - Römer, Okviri slobode (Ignacij Voje)	137–140
Daniela Juričić - Čargo, Gospodarski razvoj lupoglavskega gospostva (Ignacij Voje)	140–141
Anton Muznik, Goriško podnebje (Cirila Toplak)	142–144
Slovenska Istra v boju za svobodo (Avgust Lešnik).....	144–147
Peter Štih, “Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza”. Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412) (Ignacij Voje)	297–299
Srđan Purivatrić, Samuilova država, obim i karakter (Andrej Novak)	299–301
Urban Bassi – Margit Kamptner, Studien zur Geschichtsschreibung Johanns von Viktring (Janez Mlinar)	301–303
Robert O. Donia, Islam pod Dvoglavim Orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878–1914 (Milan Likič Guček)	303–305
Stari krajevski Istre (Olga Janša Zorn).....	305–307
Zora Torkar, “Beži Ljubljana, Gradec se skrivaj, Dunaj tud’ Kamnik gliha nič ni” Najpremožnejši meščani Kamnika v drugi polovici 19. stoletja. Marija Klobčar, Kamničani. Med izročilom in sodobnostjo. Življenje kamniških meščanov od leta 1880 do druge svetovne vojne (Ignacij Voje)	307–310
Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. Vol. 25–26 (Jože Maček)	311–312
Tomislav Raukar, Hrvatsko srednjovekovlje, prostor, ljudi, ideje (Ignacij Voje)	467–471

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. 5. zvezek (Ignacij Voje)	472–474
Joachim Radkau, Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt (Jože Maček)	474–475
Gudula Walterskirchen, Der verborgene Stand. Adel in Österreich heute (Jože Maček)	476–477
Matjaž Klemenčič, Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in San Franciscu, Kalifornija (Janez Stanonik)	477–483
Paul Gleirscher, Karantanien. Das slawische Kärnten (Peter Štih)	645–646
Heinz Dopsch, Karl Brunner, Maximilian Weltin, Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter (Peter Štih)	646–649
A Mura mente és a trianoni békeszerződés/Pokrajina ob Muri in trianonska mirovna pogodba (Vilko Novak)	649–651
Miroslav Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma (Jurij Perovšek)	651–655
Ivan Čizmić, Ivan Miletić, George J. Prpić, From the Adriatic to Lake Erie: a History of Croats in Greater Cleveland (Matjaž Klemenčič)	655–663

OBVESTILA

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	148
Guidelines for Contributors to Historical Review	
Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	484
Guidelines for Contributors to Historical Review	
Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	464
Guidelines for Contributors to Historical Review	

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 54/2000	665–670
Annual Contents of Zgodovinski časopis – Historical Review 54/2000	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

- Izvečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 54, 2000, 1 (118), 2 (119)..... I–IV
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical
Review 54, 2000, 1 (118), 2 (119)
- Izvečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 54, 2000, 2 (119), 3 (120).... V–VIII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical
Review 54, 2000, 2 (118), 3 (120)
- Izvečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 54, 2000, 1 (118), 4 (121).... IX–XII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical
Review 54, 2000, 1 (118), 4 (121)

<p style="text-align: right;">UDK 93:725.5(497.4) SI 1000 Ljubljana, Askercева 2</p> <p>GOMBAČ Jure, prof. zgod., mladi raziskovalec, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.</p> <p>Zamislj o novem uredjanju socialnega skrbstva v Sloveniji 1944–1947</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 54/2000, št. 1(118), str. 89–109, 63 cit.</p> <p>1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Il., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: Ministrstvo za socialno politiko, socialno skrbstvo, konec vojne, Slovenija</p> <p>Socialno skrbstvo v Sloveniji naj bi bilo zaradi doprinosna delovnega ljudstva v drugi svetovni vojni na novo oblikovano. Teoretični program, ki so ga med vojno oblikovali člani OF, pa v praksi ni takoj zaživel, saj je bil povojni čas preprosto preveč razgiban, problemi številni in nepredvidljivi, finančna sredstva pa hudo omejena. Programi socialnega skrbstva so poskušali odpraviti najbolj peče probleme, pri tem pa so jim na prvostopenjski ravni pomagale množične organizacije, še posebej Antifašistična fronta žensk, ljudska mladina Slovenije in sindikalne organizacije. Leto 1947 je bilo za Ministrstvo za socialno skrbstvo prelomno. Improvizacija, pomanjkanje trdne organizacije in samoiniciativa so namreč močno motili Komunistično partijo Slovenije, ki je po vzoru Sovjetske zveze vsotopila v plansko gospodarstvo in planirala svojo prvo petletko. Plan, ki ga je ministrstvo moralo sestaviti za eno leto vnaprej, je postal čedalje važnejši, vpogled v delo njegovih oddelkov pa vedno bolj jassen. Vendar se socialni problemi za plan niso menili.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 930.25(497.4) Stična"11": 929 Pilgrim I schafften, Karl-Franzens-Universität Graz, Elisabethstr. 27, A-8010 Graz</p> <p>BERNHARD Günther, dr., Forschungsinstitut für Historische Grundwissent-schaften, Karl-Franzens-Universität Graz, Elisabethstr. 27, A-8010 Graz</p> <p>Listine oglejskega patriarha Pilgrima I. za samostan v Stični</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 54/2000, št. 4 (121), str. 487–521, cit. 175</p> <p>1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: Oglejski patriarh Pilgrim I., Stična, diplomatika</p> <p>Članek obravnava korpus listin oglejskega patriarha Pilgrima I. za cistercijanski samostan v Stični, ki so razen ene originalne (iz 1152), vse ohranjene v kasnejših prepisih. Diplomatično-paleografska analiza, v katero je bilo pritegnjeno ustrezno primerjalno gradivo, je pokazala, da sta listini iz 1136 in 1145 pristani, medtem ko sta listini o inkorporaciji župniji sv. Vida iz 1135 in 1145 najverjetneje novoveški produkti učenega samostanskega kronista Pavla Pucelja.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>
<p style="text-align: right;">UDK 711.43(497.12)"15" Ljubljana, Novi trg 4</p> <p>GOLEC Boris, dr. doc. ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4</p> <p>Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov profiturškega tabora</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 54/2000, št. 3 (120), str. 369–393, 136 cit., št. 4 (121), str. 523–562, 234 cit.</p> <p>1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: srednjeveška mesta, profiturške utrdbe</p> <p>Med mesti in trgi slovenskega prostora predstavljajo posebnost mestece Sv. Križ na Vipavskem, ustanovljeno z deželnohokrajnim privilegijem poznega leta 1532, in trije obzidani obrajski tigi ob mejni reki Kolpi – Kostel, Vinica in Pobrežje. Skupna značilnost vseh sta geneza iz taborškega naselja kot posebnega tipa obzidanega profiturškega tabora /zatočišča/ in dejstvo, da kljub enakemu naslovu nikoli niso zaživelj po zgledu srednjeveškega mesta ozirno ma trga.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 741.5:32(497.12)"1914/1918" Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44</p> <p>GLOROČNIK Damir, mag., muzejski svetovalec za umetnostno zgodovino, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44</p> <p>Karikature v letih prve svetovne vojne</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 54/2000, št. 4 (121), str. 563–610, 73 cit. 1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Pregled slovenskih političnih in drugih karikatur iz obdobja I. svetovne vojne in osvetlitev razmer in razlogov, zaradi katerih so nastale. Avtorji karikatur v satiričnem listu Kurant (1918–1919), Kurantovem albumu (1918), satirični prilogi dnevnika Dan Bodeča neža (1914), reviji Svetovna vojska (1914–1915), na razglednicah idr. so Hinko Smrekar, Maksim Gaspari in Fran Podrekar. Karikature se uvrščajo v vrh slovenske likovne satire in so neposreden odraz razmišljanj Slovencev tedanje dobe ter podobno kot pisno gradivo lahko predstavljajo dragoceno dokumentarno pričevanje.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>

<p>UDC 930.25(497.4 Stična)''11'': 929 Pilgrim I</p> <p>BERNHARD Günther, Ph D, Forschungsinstitut für Historische Grundwissenschaften, Karl-Franzens-Universität Graz, Elisabethstr. 27, A-8010 Graz</p> <p>Documents for the Stična Monastery by Aquileia's Patriarch Pilgrim I</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 54/2000, No. 4 (121), pp. 487–521, 175 notes</p> <p>Language: Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Key Words: Aquileia's Patriarch Pilgrim I, Stična, diplomacy</p> <p>This paper looks at the corpus of documents written for the Stična Cistercian monastery by Pilgrim I, the patriarch of Aquileia. With the exception of one, which is in original and was written in 1152, all documents have been preserved in later copies. On the basis of the diplomatic-paleographic analysis, which encompassed all relevant comparative material, it has been established that the two documents from 1136 and 1145 are genuine, while the other two concerning the incorporation of the St. Vitush parish and dating from 1135 and 1145 are most probably the product of the learned monastery chronicist Pavel Pucej from the modern times.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p>UDC 93:725.5(497.4) Aškerčeva 2</p> <p>GOMBAČ Jure, BA, Postgraduate, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>Ideas on new Welfare-Work Organisation in Slovenia, 1944-1947</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 54/2000, No. 1(118), pp. 89–109, 63 notes</p> <p>Language: Sn. (It., Sn., En.)</p> <p>Key-words: Ministry of Social Work, social welfare, end of war, Slovenia</p> <p>Due to the input of the Slovene working people in the Second World War social welfare in Slovenia was to be organised anew. Theoretical program, designed by the members of the Liberation Front movement during the war, could not be put into practice immediately. The period following the war was too turbulent, the problems too numerous and unpredictable, finances extremely limited. Social programs tried to solve the most urgent problems and were helped by volunteer mass organisations: the Anti-Fascist Women's Front, People's Youth of Slovenia, and syndicates. 1947 was crucial for the Ministry of Social Welfare. Improvisation, lack of firm organisation, and self-initiative namely strongly disturbed the Slovene communist party which, following the ideal of the Soviet Union, decided on planned economy and was planning its first five-year period. The plan, which the Ministry had to submit a year in advance, became increasingly more important, and supervision of Ministry departments imminent. Social problems, however, did not follow the plan.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>
<p>UDC 741.5:32(497.12)''1914/1918''</p> <p>GLOBOČNIK Damir, M A, Museum Counselor, Dept. of Art History, Gorenjski Muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44</p> <p>Cartoons during the First World War</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 54/2000, No. 4 (121), pp. 563–610, 73 notes</p> <p>Language: Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>The paper examines Slovene political and other cartoons from the period of WWI, trying to illuminate the circumstances in which they had originated, and the reasons for their creation. The authors of cartoons in the satirical paper the Kurent (1918–1919), the Kurentov album (1918), the satirical supplement of the Dan daily, the Bodeča neža (1914), the Svetovna vojska magazine (1914–1915), or of cartoons on postcards were Hinko Smrekar, Maksim Gaspari, and Fran Podrekar. These cartoons rank among the best Slovene satirical drawings, and directly reflect the feelings of Slovenes living in that period. Like other written sources, they represent a valuable document of their time.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p>UDC 711.43(497.12)''15''</p> <p>Boris GOLEC, Ph D, Assistant Professor, Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana</p> <p>Origin and Development of Slovene Urban Settlements – Successors of Fortifications against Turks</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i> Ljubljana, 54/2000, No. 3 (120), pp. 369–393, 136 notes, No. 4 (121), pp. 523–562, 234 notes</p> <p>Language: Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Key Words: medieval towns, fortifications against the Turks</p> <p>Sv. Križ, a small town in the Vipavsko region, was founded on the basis of the provincial princely privileges from 1532. Kostel, Vinica and Pobrežje are three walled boroughs built adjacent to castles, along the boundary of the Kolpa river. Among the towns and boroughs of Slovenia, these four settlements have a rather unique position. Their common characteristics are the fact that originally they had been built as a special type of a walled fortification settlement (shelter) against the Turks, and also that despite their title the life-style in them had never been the same as in other medieval towns or boroughs.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>

UDK 930.85(497.4 Maribor)
POTOČNIK Dragan, dr., Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta Maribor, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160

Kulturna in prosvetna drušča v Mariboru med svetovnima vojnama

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 54/2000, št. 4 (121), str. 611–632, 91 cit. 1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (En., Sn., En.)

Nestrankarsko oblikovana Ljudska univerza je bila ustanovljena leta 1922 z namenom, da kulturno vzgaja vse sloje prebivalstva. Pod vodstvom inž. Janka Kukovca se je s predavanji, strokovnimi tečaji, razstavami, literarnimi in glasbenimi prireditvami in podobno, razvila v pomemben center ljudsko-prosvetnega dela. Maribor je bil med svetovnima vojnama tudi središče dveh razvejanih kulturno-prosvetnih organizacij: liberalne Zveze kulturnih društev in katoliške Prosvetne zveze. Zveza kulturnih društev je skrbelo za narodno-prosvetno delo na širšem območju SV Slovenije, kjer je ustanavljala knjižnice in podeželske odre, skrbelo za glasbene prireditve, predavanja in tečaje. Tudi Prosvetna zveza je delovala na širšem območju Maribora, kjer je organizirala prosvetne večere, knjižnico, mladinske tabore itd. Izobraževala in vzgajala je predvsem zavedne katoličane.

Avtorski izvleček

UDC 930.85(497.4 Maribor)
POTOČNIK Dragan, Ph D, University of Maribor, Faculty of Educational SI-2000
Maribor, Koroška cesta 160

Maribor's Cultural and Educational Organizations between WW I and WW II
Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 54/2000, No. 4 (121), pp. 563–
610, 73 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The aim of the People's University, founded in 1922, was to culturally educate all social classes. The organization, headed by Janko Kukovec, did not support any political party. By organizing lectures, professional courses, exhibits, literary and music events, etc., it became a prominent educational center. In the period between World War I and World War II Maribor was also the center of two other important educational organizations, liberal Cultural Societies' Federation (CSF) and catholic Federation of Education. CSF fostered national awareness and education in northeastern Slovenia, where it founded libraries and rural theater companies, organized music events, lectures and courses. Catholically oriented Federation of Education, whose aim was to raise devout catholics, was active in the larger Maribor area as well. It opened a library and organized educational soirées and youth camps.

Author's Abstract